386
I kas selline pd. ?
on: Tln, 1930
Diss. Tnt. 248147
KHO F.51 s.4

Narva piiramine ja lahing aastal 1700.

H. Sepp.

Tartu, 1929.

Sisukord.

		lk.
I.	Tarvitatud allikad ja kirjandus.	
II.	Sissejuhatus	1 - 25
III.	Rootsivastase liidu kujunemine. Venelaste ettevalmistused sõjaks	26 - 54
IV.	Vene vägede Narva alla tulek, koosseis ja suurus	55 - 79
V.	Vene rüüsteretkete pidurdamine Virumaal. Ettevalmistused Rootsist ja Soomest juurde toodavate abivägede moonastamiseks	80 - 108
VI.	Narva ja Ivangorodi piiramine novembrikuu alguseni	109 - 131
VII.	Tsaar Peetri püüd takistada rootslaste Narva alla tulekut. Narva ja Ivangorodi piiramine kuni Narva lahinguni	132 - 149
VIII.	Rootsi vägede kokkutulek Rakveresse ja nende moonastamine	150 - 170
IX.	Rootsi vägede koosseis, suurus ja kuningas Karli otsus Rakverest edasi minna Narva alla	171 - 191
X.	Rootsi vägede edasiminek Rakverest Laagnani	192 - 201
XI.	Tsaar Peetri ja Vene vägede ülemjuhataja Feodor Golovini äraminek, hertsog de Croy nimetamine ülemjuhatajaks ja Rootsi vägede Narva alla tulek	202 - 217
XII.	Rootslaste ettevalmistused lahinguks ja lahingukäik	218 - 243
XIII.	Vene parema ja pahema tiiva allaandmine	244 - 259
XIV.	Vene vägede lahkumine Narva alt	260 - 269
XV.	Mõlemapoolsed kaotused ja rootslaste sõjasaak	270 - 279
XVI.	Lõppsõna.	280 - 298.

Tarvitatud allikad ja kirjandus.

Trükitud allikad ja kirjandus.

Adlerfeld, Gustav, Leben Carls des Zwölften, Königs von Schweden. Erster Theil. Frankfurt und Leipzig 1740.

Almquist, Helge, Karl XII. Karolinska Förbundets Årsbok 1919. Lund 1920.

Almquist, Joh. Ax., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523 -1630. Andra delen, häft 3. Stockholm 1922.

/Barohn, S.D./ Fyra tjänste förteckningar. Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter. XII. Lund 1918.

Beckman, Edvard, Några anteckningar om slaget vid Narva. Historisk Tidskrift 1901. Stockholm 1901. Selle artikli kaasas on ära trükitud Vene ametlik teadaanne Narva lahingu üle, mis saadeti Peeter I poolt Saksi kuningas August II.

Bring, Samuel E., Drabanten och kaptenen vid Lifgardet Olof Stiernhööks journal 1700 - 1703. Karolinska Förbundets Årsbok 1912. Lund 1913.

Bring, Samuel E., Karl XII. Till 200-årsdagen av hans död. Stockholm 1918.

Bring, Samuel E., Några anteckningar om och af generalmajoren och kaptenlöjtnanten vid drabanterna Karl Wrangel. Karolinska Förbundets Årsbok 1910. Lund 1911.

Brückner, Alexander, Peter der Grosse. Berlin 1879.

Carlson, Fredrik Ferd., Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset. Sjette delen. Stockholm 1881.

Cederberg, A.R., Möningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost. Ajalooline Ajakiri 1927. Tartus 1927.

Danielson, Joh. Richard, Voltaire Kaarle XII-nen historijan kirjoittajana. Helsingissä 1878.

D r e i s i g s t e Sitzung der Narvaschen Alterthums-Gesellschaft am 10.Januar 1868. Narva 1868.

D u k m e y e r, F r i e d r i c h, Korbs Diarium itineris in Moscoviam und Quellen, die es ergänzen. Zweiter Band. Berlin 1910. Historische Studien Heft LXXX. Berlin 1910.

E e s t i biograafiline leksikon. I-III. Tartus 1926 - 1928.

E r i c s s o n, E r n s t och V e n n b e r g, E r i k, Erik Dahlbergh Till 300-årsminnet 1625 - 1925. Uppsala och Stockholm 1925.

F (a b e r), S, Ausführliche Lebens-Beschreibung Carls des XII, Königs in Schweden. Ersther Theil, Nürnberg, Frankfurt und Leipzig 1701 ja. Anderer Theil. Frankfurt und Leipzig 1702.

F e u e r e i s e n, A., Russenfurcht in Livland und Schweden vor Ausbruch des grossen nordischen Krieges. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde in den Ostseeprovinzen Russlands, aus dem Jahre 1908. Riga, 1909.

F r y x e l l, And., Berättelser ur svenska historien. Tjuguförsta delen. Stockholm 1902.

F ä h r a e u s, G.R., Karl XI och Karl XII. Sveriges historia till våra dagar. Utgiven av Emil Hildebrand och Ludvig Stavenow. Åttonde Delen. Stockholm 1921.

G a d e b u s c h, F r i e d r i c h K o n r a d, Livländische Jahrbücher Dritter Theil. Zweiter Abschnitt. Riga 1782.

G e n e r a l s t a b e n, Karl XII på slagfältet. I-II. Stockholm 1918.

G o r d o n, A l e x a n d e r, Geschichte Peters des Grossen. Erster Theil. Leipzig 1765.

G r i m a r e t, Mr. De, Les Campagnes de Charles XII. Roi de Suede. Tome premiere. A La Haye 1705.

G r i m b e r g, C a r l, Svenska folkets underbara öden. Karl XII:s och Karl XII:s tid. Stockholm 1916.

H a l e m, G.A. von, Leben Peters des Grossen. Erster Band. Münster und Leipzig 1803.

H a l l a r t , Das Tagebuch des Generals von Hallart über die Belagerung und Schlacht von Narva 1700. Herausgegeben von Dr. Fr. Bienemann jun. Beiträge zur Kunde Ehst=, Liv= und Kurlands. Band IV. Heft 4. Reval, 1894.

H a l l e n d o r f f , C a r l , Anmärkningar öfver G. Adlerfelts Histoire militaire de Charles XII. Historisk Tidskrift 1899. Stockholm 1899.

H a l l e n d o r f f , C a r l , August den starke och Karl XII under nordiska krigets första skede. Historisk Tidskrift 1905. Stockholm 1905.

H a l l e n d o r f f , C a r l , Bidrag till frågan om publicerandet af Nordbergs konung Carl XII-s historia. Studier öfver den äldre Karl XII:s historiagrafien. Uppsala 1899.

Hallendorff, Carl, Bidrag till det stora nordiska krigets förhistoria. Uppsala 1897

H a l l e n d o r f f , C a r l , Gustav Adlerfelts journal från Karl XII:s krig. Historisk Tidskrift 1908. Stockholm 1908.

H a l l e n d o r f f , Carl, Konung Augusts politik åren 1700-01. Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala VI,4. Upsala, Leipzig 1898.

H a l l e n d o r f f , C a r l , Ryska berättelser om slaget vid Narva. Historisk Tidskrift 1900. Stockholm 1900. Selle kaasas on ära trükitud Vene ametlik teadaanne Narva lahingu üle mis saadeti Peeter I poolt Taani kuningas Friedrich IV.

H a n d l i n g a r hörande till Konung Carl XII:s Historia. Tredje delen. Stockholm 1824.

H a n s e n , G o t t h a r d v o n , Aus baltischer Vergangenheit. Miscellaneen aus dem Revaler Stadtarchiv. Reval 1894.

H a n s e n , H e i n r i c h W o h a n n , Geschichte der Stadt Narva. Dorpat 1858.

H e r m a n n , E., Geschichte des russischen Staates. Band IV. Hamburg 1846.

H e r m a n n , E r n s t , Russland unter Peter dem Grossen. Nach den handschriftlichen Berichten Johann Gotthilf Vockerordt's und Otto Pleyer's (Zeitgenössische Berichte zur Geschichte Russlands). Leipzig 1872.

Hjärne, Harald, Karl XII. Omstörtningen i Osteuropa 1697 - 1703. Stockholm 1902.

Hjärne Harald, Karl XII fran europeisk synpunkt. Karolinska Förbundets Arsbok 1919. Lund 1920.

Kagg, Leonard, Leonard Kaggs dagbok 1698 - 1722. Utgifven af Kungl. Sanfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia genom A. Lewenhaupt. Historiska Handlingar. Delen 24. Stockholm 1912.

Kelch, Christian, Das Kirchen-Buch zu St. Jacob (ära trükitud Johannes Lossiuse poolt välja antud Kelchi Continuationi kaasas.

Kelch, Christian, Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707. Nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben. Mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister versehen von Johannes Lossius. Dorpat 1875.

Leesment, Leo, Itineraria in Sueciam et Livoniam anno 1700. Ajalooline Ajakiri 1928. Tartu 1928.

Le Long, J., Het leven van den heldenhaften Carel den XII, koning der Sweden. Eerste deel. Tot Amsterdam 1721.

Lewenhaupt, Karl XII:s officerare. Förra delen. Stockholm, 1920. Andra delen, Stockholm 1921.

Limiers, M. de, Histoire de Suede sous le regne de Charles XII. Tome troisieme. A Amsterdam MDCCXXI.

Lindequist, K.O., Isonvihan aika Suomessa. Porvoossa 1919.

Livonica. Oder einiger Zu mehrer Erläuterung Der Mit Anfang des 1700. Jahrs in Liefland entstandenen Unruhe dienlicher Stücke und Actorum Publicorum s.d.et l.

Lundblad, Knud, Carl XII:s historia. Första delen. Christianstad 1835.

Mankell, J., Anteckningar rörande Finska arméens och Finlands krigshistoria. Särskildt med afseende på krigen emellan Sverige och Ryssland åren 1788 - 1790 samt 1808 - 1809. Första delen. Stockholm 1870.

Mankell, J., Uppgifter rörande Svenska krigsmaktens styrka, sammansättning och fördelning sedan slutet af femton hundratalet jämte öfversigt af Svenska Krigs historiens vigtigaste händelser under samma tid. Stockholm 1865.

Minzloff, R., Pierre le Grand dans la litterature étrangère. St. Petersbourg 1873.

Munthe, Arnold, Karl XII och ryska sjömakten. Förra delen, Stockholm 1924. Andra delen, Stockholm 1925. Tredje delen, Stockholm 1927.

Munthe, L., Kungl. Fortifikationens historia D:3,2 ja 3,5.

Nordberg, Jöran, Leben Karl des Zwölften, Königs in Schweden. Mit Münzen und Kupfern. Hamburg 1745.

Nordensvan, C.O., Svenska armén åren 1700 - 1709. Karolinska Förbundets Årsbok 1916. Lund 1917.

Nordensvan, C.O., Svenska arméns regementen 1700-1718. Karolinska Förbundets Årsbok 1920. Lund 1920.

Nordensvan, C.O., Värmlands regementets historia. Stockholm 1903 - 1905.

Olmer, Emil, Om ryssfruktan i Sverige för 200 år sedan. Historisk Tidskrift 1903. Stockholm 1903.

Pihlström, A., Kungl. Dahlregementets historia. Stockholm 1910-1911.

Posse, Carl, Ur frih. Carl Magnus Posses korrespondens. Historisk Tidskrift 1882. Stockholm 1882.

Q u e n n e r s t e d t, A u g ., Ur Carl XII:s lefnad. Förra delen Stockholm 1916.

R a m s a y, J u l l y , Narvas rådsturätts protokoll för d. 1.okt. 1700 angående generalen R.F. Bauer. Historiallinen Arkisto XXVIII. Helsinki 1920.

Ribbing, Olof, Narva lahing 1700 a. „Södur", 1926, a 1927. Tallinn 1926, a 1927

S a r a u w, C h r i s t i a n von, Die Feldzüge Karls XII. Ein quellenmässiger Beitrag zur Kriegsgeschichte und Kabinetspolitik Europas. Leipzig 1881.

S c h i r r e n, C., Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711. Dorpat 1865.

S c h i r r e n , C. , Zur Geschichte des Nordischen Krieges. Kiel 1913.

S c h m a u s s , J o h. J a c o b, Das Glorwürdigste Leben Und die grossen Helden=Thaten Sr. letztverstorbenen Majest. Caroli XII. Königs in Schweden. Erster Theil. Halle 1719.

S e p p , H., Dokument Põhja sõja ajaloost. Ajalooline Ajakiri 1925. Tartus 1925.

S e p p , H., Hermann Poorteni kirjad kui huvitav lisaaine Narva piiramise ja lahingu uurimuseks. Ajalooline Ajakiri 1922. Tartu 1922

S e p p, H., Rootsi sõjaväe komplekteerimisest eestlaste ja soomlastega Kaarel XI valitsuse lõpul ja Põhja sõja ajal. Sõdur 1927. Tallinn 1927.

S i e b e r t, J.E. von, Carl XII. und Peter I in Reval. Archiv für die Geschichte Liv=, Ehst= und Curlands. Band VII. Reval 1854.

S j ö g r e n, O t t o , Henning Rudolf Horn. Biografiskt utkast. Stockholm 1887.

S j ö g r e n, O t t o , Karl XII och hans män. Ny, rikt illustrerad upplaga. Stockholm 1925.

S n o i l s k y, Berättelser om Sveriges krig 1700 - 1814. Stockholm 1891.

/S p e r l i n g ,C.H.P./ Löjtnanten Grefve C.H.P. Sperlings dagbok 1700 -1710. Karolinska krigares dagböcker jämte andra samtida skrifter. III. Lund 1907.

S t a r b ä c k, G e o r g , Fortsättning af P.O. Bäckström, Berättelser ur svenska historien. Sjuttonde delen. Stockholm 1874.

S v e n s k biografiskt lexikon. Stockholm 1906.

S v e n s k t biografiskt lexikon. Redaktör: Bertil Boetius I-IV. Stockholm 1918-1924.

T a g e b u c h Peters des Grossen vom Jahre 1698 bis zum Schlusse des Neustädter Friedens. Berlin und Leipzig 1773.

T a w a s t j e r n a, W e r n e r , Pohjoismaiden viisikolmatta vuotinen sota. Helsinki 1918- 1920.

T e a t r u m Europaei continuatum, Fünfzehnter Theil. Frankfurt am Mayn MDVII.

V o l t a i r e, Histoire de Charles XII. Paris 1865.

W i e s e l g r e n, P., Dela Gardiska Archivet, eller Handlingar ur Grefl. Dela-Gardiska Bibliotheket på Löberöd. Åttonde delen. Lund 1837, Trettonde delen. Lund 1840.

W i k a n d e r, J.G., Översikt över Sveriges krig under 1700-talet. Stockholm 1922.

W i n k e l m a n n, Dr. E d u a r d , Bibliotheca Livoniae historica. Zweite verbesserte und sehr vermehrte Ausgabe. Berlin 1878.

W i n k l e r, R., König Karls XII. Zug nach Narva im Jahre 1700. Deutsche Monatsschrift für Russland, der Baltischen Monatsschrift 56. Jahrgang. Riga 1914.

/W i s o c k i-H o c h m u t h / Dagbok af en ingeniör-officer antagligen L. Wisocki.Hochmuth 1700 - 1708. Karolinska krigares dagböcker ,II. Lund 1903.

/W r a n g e l, K a r l /? Eigenhändige Relation des Grafen Carl Wrangel. Ära trükitud Samuel E. Bringi artikli kaasas: Några anteckningar om och af generalmajoren och kaptenlöjtnanten Karl Wrangel.Karolinska Förbundets Årsbok 1910. Lund 1911.

W r a n g e l l, B a r o n G e o r g e s, Der Schwedische Anmarsch auf Narva 1700. Beiträge zur Kunde Estlands. Band 9. Reval 1923.

W r a n g e l l, B a r o n G e o r g e s, Die harrisch-wierische Ritterschaft und andere historische Aufsätze. Reval 1914.

W r a n g e l l, B a r o n G e o r g e s, Eine neue Quelle zur Geschichte der Belagerung und Schlacht von Narva i.J. 1700. Beiträge zur Kunde Estlands. Band X. Reval 1924.

W u l f f i u s, W., Studien zur Geschichte Patkuls und des Nordischen Krieges. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Dreiundzwanzigster Band. Riga 1924 - 1926.

/Бычковъ, Академикъ/, Письма и бумаги императора Петра Великаго. Томъ первый, 1688 -1701. С.-Петербургъ. 1887.

Витбергъ, Ф., Отзывы иностранцевъ-современниковъ о великой Сѣверной войнѣ. Русскій Архивъ, 1896; книга первая. Москва 1896.

Голиковъ, Дѣянія Петра Великаго мудраго преобразителя Россіи; собранныя изъ достовѣрныхъ источниковъ и расположенныя по годамъ. Часть II. Москва 1788.

Голиковъ, Дополненія къ дѣяніямъ Петра Великаго. Томъ шестой. Москва 1791.

Голицынъ, Князь Н.С., Русская военная исторія. Часть вторая. Отъ Іоанна III. до Петра I.. С.Петербургъ 1878.

Гюйссенъ (Huyssen). Журналъ государя Петра I. съ 1695 по 1709, сочиненный барономъ Гизеномъ. Половина первая. Собраніе разныхъ записокъ и сочиненій служащихъ къ доставленію полнаго свѣдѣнія о дѣяніяхъ Государя императора Петра Великаго, изданное трудами и иждивѣніемъ Осодора Туманскаго. Часть третья. Во градѣ Святаго Петра 1787 года.

Дитерихсъ, М., Эпоха Петра Великаго. Изъ архивныхъ матеріаловъ. Военно-Историческій Вѣстникъ. Издаваемый при Кіевскомъ Отдѣлѣ Императорскаго Русско- Военно- Историческаго Общества. 1910 г. №№ 1-1. Кіевъ 1910.

Желябужскій, Записки Ивана Іоанасъевича Желябужскаго, Записки русскихъ людей. События времени Петра Великаго. Санктпетербургъ 1841.

Карповъ, Военно- историческій обзоръ сѣверной войны. Санктпетербургъ 1851.

Карповъ, Исторія лейбъ- гвардіи Семеновскаго полка. 1683 - 1854. Санктпетербургъ 1852.

Ключевскій, В., Курсъ русской исторіи. Часть IV. Москва 1915.

Куропаткинъ, А.Н., Задачи русской арміи. Томъ I-й. С.-Петербургъ 1910.

Ламбинъ, Н.П., Исторія Петра Великаго. Санктпетербургъ 1843.

Лееръ, Обзоръ войнъ Россіи отъ Петра Великаго до нашихъ дней. Часть I. С.-Петербургъ 1885.

Лѣтописецъ 1700 года, С.-Петербургъ 1868.

Масловскій, Д.О., Записки по исторіи военнаго искусства въ Россіи. Выпускъ I-й. 1683 - 1762 годъ. С.-Петербургъ 1891.

Масловскій, Д., Матеріалы сѣверной войны /по поводу статьи „Нарвская операція 1700 г."/ Военный сборникъ 1892, № 10.

Петровъ, А.В., Городъ Нарва. Его прошлое и достопримѣчательности въ связи съ исторіею упроченія русскаго господства на Балтійскомъ побережьѣ. 1223 - 1900. С.- Петербургъ 1901.

Петровъ, А., Нарвская операція 1700 г. Военный сборникъ 1892. № 7.

Петровъ, А., По поводу Нарвской операціи 1700 г., Военный сборникъ 1892, № 12.

Полевой, Н., Исторія Петра Великаго. С.-Петербургъ 1843.

Прокоповичъ, Оеофанъ, Исторія императора Петра Великаго, Отъ рожденія Его до Полтавской баталіи. Въ Санктпетербургѣ 1773 года.

Словарь, Русскій біографическій. С.-Петербургъ 1896 - 1913.

Словарь, Энциклопедическій, /Брокгаусъ- Эфронъ/. СПБ. 1890 - 1901.

Соловьевъ, Сергѣй, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. Второе изданіе. Томъ четырнадцатый. Москва 1871.

Стилле, Л., Карлъ XII., какъ стратегъ и тактикъ въ 1707-1709 г. Перев. со шведскаго А. Полторацкаго. С.-Петербургъ 1912

Устряловъ, Н., Исторія царствованія Петра Великаго. Санктпетербургъ, томъ первый 1858; томъ третій, 1858; томъ четвертый I,II., /1863/.

Шафировъ, Разсужденіе какіе законные причіны Его величество Петръ Великій императоръ и самодержецъ всероссійскій... 1722 Санкт-Петербургъ

Шмурло, Е.Ф., Петръ Великій въ русской литературѣ. С.-Петербургъ 1889.

Käesoleva uurimuse jaoks on kasutatud trükkimata allikaid peamiselt endisest Riia ja Tallinna Rootsi kindralkuberneride arhiividest ning endisest Eestimaa rüütelkonna arhiivist, mis kogud leiduvad praegu Eesti Vabariigi Keskarhiivis. Endisest Riia (Liivimaa) Rootsi kindralkuberneri arhiivist on kasutatud Erik Dahlberghi poolt välja saadetud kirjade registratuuri 1699. ja 1700.aasta kohta (III,11, 12), 1699.aasta ja peamiselt 1700.aasta kohta käivaid kirjade kontsepte (IV,37,38), kuningas Karli kirja Erik Dahlberghile 1700.aastal (V,24), siis edasi Eestimaa kindralkuberneri Axel Julius de la Gardie (XX,5),kindralmajor Otto Wellingku (XX,17), Narva komandandi ooberst Rudolph Henning Horni (XX,7), Tartu komandandi ooberst Warl Gustav Skytte (XX,12), Pärnu komandandi Carl Gustav Schwengelmi (XX,11), ooberst Wolmar Anton von Schlippenbachi (XX,10), leitnant Thilo von Thilawi, Vastseliina õpetaja Tile (XX,16) ja ooberstleitnant Heinrich Gustav von Buddenbrocki (XX,2) kirju Erik Dahlberghile. Siis veel arveraamatut Narva kindlustamise üle 1699.aastal (XXV,186) ja Liivimaa kohta käivat plakatekogu aa.1896-1709.Endisest Tallinna (Eestimaa) kindralkuberneri arhiivist on kasutatud Axel Julius de la Gardie kirjavahetuse kontsepte (B.172) ja Nevalinna komandant Johan Apoloffi, Viiburi maahärra Anders Lindehielmi, Saaremaa asehaldur Per Örncklow'i Eestimaa majandusasehaldur Matthias Poorteni, Tartu (Liivimaa Eesti osa) asehaldur Gustaph Adolf Strömfeldti, kindralmajor Otto Wellingku , ooberst Carl Magnus Rehbinderi, Tartu komamdant Carl Gustav Skytte ning Pärnu komandant Carl Gustav Schwengelmi kirju Axel Julius de la Gardiele. Eestimaa kohta käivatest plakatitest on kasutatud kogu "Placata von 1700 bis 1706". - Õige ohtrasti on materjale tarvitatud endisest Eestimaa rüütelkonna arhiivis leiduvast voluumist:"Land=Sachen bey der Anno 1700. entstandenen Kriegsunruhe vorgegangen" (A.II,2) (tsiteerimisel tarvitan seda pealkirja lühendatult "Land=Sachen 1700"). Peale selle olen tarvitanud ka mõningaid materjale Soome Riigi Arhiivist (Acta historica, Carl XII) ja Narva kaupmehe Hermann Poorteni kirju Tallinna kaubamaja Clayhills & Son arhiivist.

Tsiteerimisel tarvitan järgmisi lühendusi: Endine Riia Rootsi kindralkuberneri arhiiv = R.R.A.,
Endine Tallinna Rootsi kindralkuberneri arhiiv = T.R.A.
Endine Eestimaa rüütelkonna arhiiv = E.R.A.

Soome Riigi Arhiiv = S.R.A.

Raskusi on kalendri tarvitamisega. 1700.aastal, nagu teada läksid Saksamaa protestantlikud võimud ja muud protestandi võimud Euroopas uue kalendri peale üle peale Rootsi. Rootsis püüti uuele kalendrile seega läheneda, et 1700.aasta veebruarikuus jäeti lisapäev (29.veebruar ära), niiet Rootsi ajaarvamine siitpeale oli 10 päeva taga uuest ajaarvamisest ja üks päev ees vanast ajaarvamisest. Dateerimisel 1700.a. märtsikuust peale tarvitan korraga kolme daatumit: uue, vana ja Rootsi kalendri järele, kuna dokumentide tsiteerimisel tsitaatides olen jätnud dokumentides leiduvad daatumid, tarbekorral ära tähendades, kas teatud dokument on dateeritud vana või uue kalendri järele. Seal, kus on kõnet kuust, mitte aga päevast, olen jälginud vana kalendrit. Samal viisil on toiminud oma uurimustes mitmed Rootsi uurijad, nagu Carl Hallendorff, Konung Augusts politik åren 1700-01 (Vt. sealsamas ka lk. 5-6).

S i s s e j u h a t u s .

Narva piiramine, eriti aga lahing a. 1700, on olnud ajaloolises kirjanduses kaunis tuttav, nii kaugemas kui ka lähemas minevikus. Rootsi tähtsa võidu järelkaja oli otse Narva lahingu järel tolleaegses Lääne-Euroopas suur. Teate Narva piiramisest ja lahingust kandis laiali suur hulk teadaandeid, lendlehti, ajalehti jne. 1)

Enamik mainitud allikatest on Narva piiramise ja lahingu (1700.a.) jälgimisel ja kujutamisel peaaegu mingisuguse tõsisema väärtuseta. Ja on nende tähtsus peamiselt selles, et nad näitavad, missuguse huviga tol korral Narva piiramist ja lahingut, eriti Kesk-Euroopas jälgiti, ja kui palju Narva võidu tõttu Rootsi prestiiž üsna laiades Lääne-Euroopa riikide seltskonnakihtides tõusis.

Ka ei ole mitte väike ajalugude ja kirjelduste arv, mis Karl XII üle juba Põhja sõja ajal ilmuma hakkasid, milles Narva lahing sai erilise tähelepanu osaliseks. Kuid ka neil ei ole Karl XII ajaloo, eriti muidugi siis ka mitte Narva piiramise ja lahingu uurimisel otseses mõttes suurt tähtsust.

Silmapaistev on see asjaolu, et Karl XII elutegevust käsitlevad teosed XVIII sajandi esimestest aastakümnetest pole Rootsi algupära, vaid nende sünnipaigana tuleb mainida peamiselt Kesk- Euroopa maid: Saksamaad, Hollandit ja Prantsusmaad.

Neist Karl XII isikut ja tema tegevust käsitlevatest teostest

---

1) Et saada ettekujutust igasuguste Narva piiramise ja lahingu kohta käivate teadaannete, vastu-teadaannete, memoriaalide, relatsioonide, ajalehtede ~~jne.~~ hulgast, olgu tähelepanu juhitud Dr. Eduard Winkelmanni bibliograafilisele teosele: "Bibliotheca Livoniae (Zweite verbesserte und vermehrte Ausgabe, Berlin 1878), kus on loendatud palju mainitud liiki allikatest neis osades, mis puudutavad Narva piiramist ja lahingut a. 1700: "Der nordische Krieg ja "Belagerung von 1700 und Schlacht bei Narva d. 20. Nov.1700." Analoogilisi andmeid leiame ka R. Minzloffi teoses: "Pierre le Grand dans la littérature étrangère", St. Petersbourg, 1875 ja C. Snoiskyl "Berättelser om Sveriges krig 1700 - 1814", Stockholm 1891. Lõppeks olgu veel tähelepanu juhitud Vene teaduslikus perioodilises väljaandes: "Русский архивъ "1896.a. (книга первая lk. 5 - 19) ilmunud Witbergi kirjutisele: "Отзывы иностранцевъ о великой Северной войнѣ", kus kõneldakse 1701.a. Freistadtis (Sileesias ?) ilmuma hakanud perioodilisest ajalehest: "Geheime Brieffe, so zwischen curieusen Personen über notable Sachen der Staats und gelehrten Welt gewechselt worden, bestehend in Zwölf unterschiedenen Posten, über das Jahr 1701 nebenst einem vollkommenen Register"mille mitmes numbris kõneldakse Narva piiramisest ja lahingust.

mis lähematel aastakümnetel ja ka XVIII sajandi keskel ilmusid, on kõige enam Karl XII isiku, tema poolt peetava sõja ja Narva piiramise ja lahingu populariseerimiseks kaasa mõjunud kuulsa prantsuse mõtteteadlase ja kirjaniku Voltaire'i sulest ilmunud Karl XII ajalugu[1], mis aja jooksul on ilmunud paljudes Euroopa keeltes ja väga paljudes trükkides.[2]

Voltaire'i Karl XII ajalugu on kuulsa prantsuse kirjaniku esikteos ajalookirjanduse alal, sisult ja iseloomult nõrgem tema hilisematest ajaloolistest teostest; kuid sel teosel oli suurel määral omadusi, mis tema laialdastes ringides väga loetavaks ja nauditavaks tegid, kõige pealt mõjusid kaasa selle kunstipärased omadused: õrmestunud konstruktsioon ning elav ja luuleline stiil. Allikaid kasutades ei talita Voltaire mitte ajalookriitika nõuetele vastavalt, vaid ta käsitleb neid luulelise vabaduse ja kirjandusliku maitsega, valides

---

1) Histoire de Charles XII.

2) Kui Voltaire pagulasena a.1727-1729 Inglismaal viibis, kohtas ta seal Karl XII armualust Türgimaal, Holsteini saadikut E.F.Fabrice't See jutustas Voltaire'ile palju huviäratavat Karli elujuhtumustest, keda Voltaire pidas kõige omapärasemaks Euroopa valitsejate hulgas. Siit sai Voltaire mõtte Karl XII ajaloo kirjutamiseks. Voltaire teatab, et ta oma teoses on kasutanud Prantsuse saadikutelt Fierville'ilt ja Croissy'lt ja hertsoginna Sarah Marlborough'ilt, kindral Schulenburg'ilt, ooberst Villelongue'ilt ja teistelt saadud andmeid. Kuid peale nende on Voltaire väga rikkalikult allikana tarvitanud trükitud allikaid. Säärase allikana mainib tuntud Soome uurija J.R. Danielson 1721.a. ilmunud de Limiers'i kuueandelist teost: "Histoire de Suède sous le regne de Charles XII", mis omalt poolt enamikult, sagedasti koguni sõnasõnalt baseerub tolleaegsetel Hollandi kuukirjade (Lettres historiques ja Mercure historique et politique ja teiste) jutustistel, kirjutistel ja teadaannetel.

Peale nende näib Voltaire olevat tarvitanud veel teisi trükitud allikaid, võttes neist lisajooni jne. Sääraste hulgast võiks mainida "Mémoires de Mr. de Robinson, contenant l'état present de la Suède", Jean Perry teost Vene oludest: "Etat present de la Grande Russie" (1717), milles autor, Vene tsaar Peetri teenistuses olnud inglise insener, jutustab oma kogemustest, Hannoveri saadik Weberi Venemaad puudutavaid mälestisi: "Memoires pour servir à l'histoire de l'Empire Russien sous le Regne de Pierre le grand" (ilmunud Haagis 1725). Prantsuse reisija De la Motraye: "Voyages en Europe, Asie et Afrique" (ilmunud Haagis 1727.a.), milles jutustatakse Karli viibimisest Türgis, kus Motraye oli tutvunud Karliga. Limiers'i teose kõrval näib see olevat olnud tähtsaim Voltaire'i trükitud allikas.

Peale mainitute oli Voltaire'il veel muid trükitud allikaid /vt. J.R.Danielsoni teoses "Voltaire Kaarle XII-nen historian kirjoittajana (ilmunud Helsingis 1878) peatükk "Voltaire'in teoksen päälähteet"/

Ülalmainitud ainestiku mõjul kujunenud Voltaire'i teose esimene osa ilmus trükis Pariisis 1729.a., kuid konfiskeeriti, vaatamata sellele, et trükkimiseks luba oli, sest teos oli Poola kuningas August II-le haavav. Voltaire kirjutas teosele lisaks teise osa ja laskis selle Rouenis trükkida (1731.a.). Voltaire'i teos on tõlgitud paljudesse Euroopa keeltesse, üksi inglise keeles on Voltaire'i enese järele 8 trükki ilmunud. Voltaire'i teos leidis terve rea teravaid arvustajaid, muu seas ka tuntud Karl XII ajaloo kirjutajas Jöran Nordbergis.

neist välja niisuguseid kohti, mis tema sihtidele sobivad ja mis aitavad tema teost teha suurtele hulkadele huvitavaks ja kaasakiskuvaks.

Just kõige selle tõttu ongi kuulsa Prantsuse kirjaniku meisterteos kuni viimase ajani paljude trükkide ja paljude tõlgetega kaasa mõjunud väga laialdastes kihtides Karl XII isiku vastu huvi ärata-miseks.

Enamik eespool Voltaire'i teosega mainitud Karl XII ajalugu käsitlevatest teostest, kaasa arvatud ka Voltaire'i teos, põhinevad enam-vähem puudulikkudel allikatel, pealegi on puudunud nende autoritel ajaloolise uurimise meetod, nii et nende teostel pole Karl XII, eriti aga Narva piiramise ja lahingu käigu uurimisel suurt tähtsust ja on nad tähelepandavad esmajooneliselt sellest seisukohast, et näidata, millist huvi tunti tol ajal Lääne-Euroopa Karl XII isiku ja tegude suhtes.

Sääraste teoste hulk kasvas Lääne-Euroopas XVIII sajandi esimesel poolel õige arvukaks ja tõusis sama sajandi teisel poolel veelgi suuremaks, kuid aegapidi tõusis, tänu peamiselt Rootsi uurimustele, nende sisulinegi väärtus.[1]

Narva piiramise ja lahingu käigu otsese materjali otsimisel oleme sunnitud tähelepanu pöörama positiivsema tähtsusega allikatele ja ühes sellega silmas pidama ka positiivsema tähtsusega uurimusi.

Narva piiramist ja lahingu uurimist võimaldavad positiivsema väärtusega allikad, allikate publikatsioonid ja uurimused on peamiselt mõlema võitleva poole, s,o, Rootsi või Vene algupära. Seda on nad enamikult ka keeleltki, kuigi ei puudu muukeelsedki, olgu siis, kas nad on Rootsi, Vene või muud algupära. Muukeelsetest allikatest väärivad tähelepanu esimeses joones need, mis on tekkinud diplomaatilise kirjavahetuse jne. kaudu, millel on Narva operatsiooni ja sellega ühenduses olevate sündmuste uurimisel suur tähtsus.

---

1) Neist ajalugudest olgu siin veel mõned mainitud: S.F. Der Ausführlichen Lebens-Beschreibung Carls des XII. Königs in Schweden, Erster Theil, Nürnberg, Frankfurt und Leipzig, 1701, Anderer Theil, Frankfurt und Leipzig, 1702, kus muuseas allikatena on tarvitatud Hallarti kirja 6.dets. 1700 Augustile ja Rootsi ametlikku teadaannet Narva lahingu üle, ajalehtede sõnumeid, kuulujutte jne. Mainimisväärne on ka "Theatrum Europaeum" 15. anne (ilmunud Frankfurdis Maini aares 1707.a.), kus võrdlemisi pikalt on käsiteldud Narva operatsiooni, mille juures muu hulgas allikatena on tarvitatud Rootsi ametlikku teadaannet ja Vene ametlikku teadaannet Saksi kuningale; Joh. Jacob Schmauss'i; Das Glorwürdigste Leben Und die grossen Helden-Thaten Sr. letzverstorbenen Majest. Caroli XII. Königs in Schweden, Erster Theil, Halle 1719, mis ka Rootsi ametlikul teadaandel, tol ajal ilmunud ajalehtedel jne. põhineb.

Et tol ajal Eesti- ja Liivimaa kuulusid Rootsi riiki, siis on loomulik, et ühenduses Rootsi allikutega mainitakse ka neid, mis siinset algupära, nagu siinsete Rootsi võimumeeste, Eesti- ja Liivimaa kindralkuberneride, kohaliste komandantide, asehaldurite jne. käsud, kirjad, märgukirjad jne. kohaliste omavalitsuste võimumeeste, ametnikkude jne. korraldused, memoriaalid jne., mis peamiselt leiduvad kohalistes arhiivides.

Rootsi allikatest olgu mainitud kõige pealt Rootsi ametlik teadaanne peale Narva lahingut.[1] Rootsi ametlikus teadaandes on tähelepanu pööratud Narva lahingule ja mainitakse lahingust osa võtnud Rootsi ja Vene sõjaväe suurust ja kirjeldatakse lühidalt Rootsi sõjaväe retke Rakverest Narvani, kokkupuutumist Pühajõel Šeremetjeviga; mõnevõrra pikemalt lahingukäiku ennast: Rootsi löögirühmade koosseisu, pealetungi suunda Vene parema tiiva vastu, Šeremetjevi ratsaväe taganemist üle Narva jõe, segadust Vene paremal tiival ja võitlust vankerkantsi juures; lühidalt ka Vene tiibade kapituleerumist, Vene ja Rootsi kaotuste suurust meestes, kahurites, lippudes jne. Kujutus ise on napp ja üksnes peamomente puudutav. Üldiselt on Rootsi ametlik teadaanne erapooletu ja liialdused Vene sõjaväe ja kaotuste suuruses on peamiselt seletatavad vastavate asjaolude mitteteadmisega.

---

1) Kårt doch sanfärdig berättelse om den glorieuse och i manna minne oförlijklige seger hwarmed den aldrahögste Gud den 20. november hafwer behagat wälsigna Kungl. Maij:tz af Swerige rättmätige Vapn emot dess trolöse fiende Czaren af Muscow, Narva den 28.novemb:1700. - See teadaanne ilmus samal ajal ka eriteadaande kujul saksa, soome ja eesti keeles. Saksakeelne teadaanne on ilmunud ka aktidekogus: "Livonica. Oder einiger Zu mehrer Erläuterung der Mit Anfang des 1700. Jahrs in Liefland entstandenen Unruhe dienlicher Stücke und Actorum Publicorum, Fasciculus Quintus, s.d. et l.lk. 10 - 19. See teadaanne algab sõnadega: "Kurtzer und warhaffter Bericht von dem glorieusen und bey vieler Menschen Gedencken nie erhörtem unvergleichlichem Sieg.... den 20.Novembris stil vet. 1700. Selle tekst on täiesti kokkukõlas rootsikeelsega.

Sellest lühikesest ametlikust teadaandest mõnevõrra lahku läheb (nähtavasti peale lahingut koostatud): „Kurtze doch Wahrhaffte Relation von dem was jüngsthen beym Entsatz, der vom 13 Septembr. bis den 20. Novembr. belagert gewesenen Stadt Narva, zwischen Ihr. Königl. Majest. von Schweden und des Czaaren von Moskau, Armeen, Den 20 Novembr. Ao. 1700 passiret" (Handlingar hörande till Konung Carl XII:s Historia. Tredje Delen. Stockholm 1824, lk. 357 - 374). See teadaanne on eelmisest palju pikem ja üksikasjalisem, eriti huvitavad on selles leiduvad teated kindral Wellingku Rakveresse jõudmisest ja tsaari kassa äraviimise ja Vene väeülemuse vangistamise lugu. Seda teadaannet on kasutanud ka Kelch, Nordberg ja teised. Raske on öelda kindlasti, mis algupära see relatsioon on, kas ametlik või eraviisiline. Igatahes leiduvad selles mõned ülestähendused, mis räägiksid selle vastu, et ta võiks olla täiesti ametlikku algupära, nagu 5000 maakaitsemehe jätmine Rakveresse, mis, nagu pärast näeme, pole tõsiasjaoludega kokkukõlas, asjaolu, mis juhtivatele võimudele oleks pidanud olema tuttav. Tsiteerimisel nimetan lühikest ametliku teadaannet: Rootsi ametlik teadaanne ja viimast: "Kurtze und Wahrhafftige Relation von dem was jüngsthen beym Entsatz passiret".

Rootsi ametlikku teadaannet on jälginud vanemad Rootsi ajaloolased ja Viru Jaagupi kirikuõpetaja Kelch oma Liivimaa ajaloo jätkus, mis tuntud "Continuationi" nime all.[1]

Peale ametliku Rootsi teadaande on Kelch Narva piiramise, Narva lahingu ja Vene rüüsteretkede kirjeldamisel 1700.a. kohta kasutanud veel teisi allikaid. Kõige väärtuslikumad on aga Kelchi enese isiklikud tähelepanekud ja üleelamised Alutagusest ja teistest Virumaa osadest, mis temal kui tolleaegsel Viru- Jaagupi kirikuõpetajal oli võimalik. Kuid peale selle on Kelch Narva piiramisest ja Alutaguse sündmustest teateid saanud mitmesugustest teistest allikatest, eraisikutelt kui ka sõjaväelastelt, kel oli ühel või teisel viisil Narva tolleaegsete sündmustega tegu. Kõige selle tõttu väärib Kelchi kroonikas erilist tähelepanu see osa, kus ta kujutab esimeste Vene väeosade Narva alla tulekut, Narva piiramise algust, Narva uue, Eestimaa poolse, linnaosa kindlustamist peale sulustamist, Vene väesalkade rööv- ja riisumiskäike Narva piiramise esimestel nädalatel septembrikuu teisel poolel Virumaa idapoolsetesse kihelkondadesse ja ka oktoobrikuu teisel poolel sinnasamasse. Ka on Kelchil väärtuslikke andmeid sellest, kuidas Rootsi poolt enne Narva lahingut maaelanikke maakaitseks kokku katsuti kutsuda. Ka leidu Kelchil tarvilikke üksikasju Narva piiramisest Vene väe kapituleerumisest peale lahingut jne. Üldse osutub Kelchi „Continuation" Narva operatsiooni jälgimisel mitmeti enam vajalikuks allikas kui Rootsi ametlik teadaanne ja seda enam, et viimane allikas peaaegu tervelt teistes hilisemates allikates on ära kasutatud.

Eriti väärtuslikku ainet Narva sõjaretke, peamiselt lahingu uurimiseks, annavad mitmesugused Narva operatsioonist osa võtnud Rootsi sõjaväelaste, alates kindralitega ja lõpetades ohvitseridega, päevaraamatud, relatsioonid ja kirjad. Üsna silmapaistev osa viimatimainitud allikatest on Rootsis, tänu suurele huvile Karl XII ajaloo vastu, viimaste aastakümnete jooksul trükis ilmunud; kuid osa on veel avaldamata. See materjal leidub enamikult Rootsis nii riigi- kui ka era-arhiivides, osalt ka mujal, nagu näit. Soome Riigiarhiivis.[2]

---

1) Christian Kelch, Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707. Mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister versehen von Johannes Lossius. Dorpat, 1875. See Põhja sõda käsitlev tähtis allikas oli kaua käsikirjas ega olnud uurijatele üldiselt mitte tuntud. Viimasel ajal on Kelchi „Continuationi" Põhja sõja uurimisel hoolega tarvitama hakatud, teda on kasutanud Balti, Rootsi ja Vene ajaloolased; kuid täies ulatuses on ta Põhja sõja käigu kohta aastail 1700 - 1707 seni veel kasutamata.

2) Rootsi sõdurite trükitud ja trükkimata päevaraamatuid on tagajärjerikkalt kasutatud Rootsi kindralstaabi uurimuses: "Karl XII på slagfältet" (I–II, Stockholm, 1918) peatükis: "Vid Narva". Muu seas juhin ma siin tähelepanu väärtuslikule von Nummersi relatsioonile Soome Riigiarhiivis (seeria: Acta historica, Carl XII).

Rootsi sõjaväelaste paevaraamatute, relatsioonide ja kirjade väärtus oleneb nende autorite isiklikkudest tähelepanekutest ja muljetest Rootsi vägede Narva alla marssimisel ja lahingu kestuse ja kapituleerumise ajalt. Et neid allikaid on palju, siis täiendavad nad teineteist ja annavad uurijale võimaluse nende poolt toodud andmete tõelevastavust kontrollida. Nende päevaraamatute, relatsioonide ja kirjade jälgimisel paistab otsekohe silma see asjaolu, et nende autorid kõhelevad üksikasjalikumalt sündmustest neis lahinguosades, kus autorid oma väeosadega viibisid. See muidugi tõstab nende allikate väärtust ja võimaldab uurijale lahingukäigu üksikasjade taastamist.

Nimetamisväärilised on neist kuningas Karl XII kojamarssali, krahv Carl Casper Wrede kirjad isale, Fabian Wredele.[1] Narva lahingu sündmuste jälgimisel kõige sisaldavam ja tähtsam Wrede kirjadest on see, kus ta jutustab Narva lahingu käigust[2] ja selles esimeses joones teated Vene vägede kapituleerumisest.

Samas algmaterjalide kogus väärib tähelepanu veel ooberst Axel Sparre kiri Fabian Wredele,[3] Sparre ei võtnud küll mitte isiklikult Narva lahingust osa, kuid kuningas näitas talle peale lahingut sündmustepaika, andes sellejuures rea lahingu üksikasjade kohta käivaid seletusi.[4]

Neile väärtuslikkudele allikatele on viimastel aastakümnetel üsna ohtrasti lisa andnud Rootsi uurija August Quennerstedt, avaldades terve rea Karl XII sõdurite päevaraamatuid, mõned neist sõduritest on Narva sõjakäigust ja Narva lahingust isiklikult osa võtnud ja sellega on nende märkused päevaraamatuis eriti suure tähtsusega. Leitnant C.H.P. Sperlingu ja insener-ohvitseri, arvatavasti Wisocki-Hochmuthi, päevaraamatuis[5] leidub andmeid Vene väe üksikosade suurusest ja Sper-

---

1) Need on ära trükitud P. Wieselgreni poolt toimetatud algmaterjalide väljaandes: „Dela Gardiska Archivet eller Handlingar ur Grefl. Dela-Gardiska Bibliotheket på Löberöd", Trettonde delen, Lund 1840.

2) Mõeldud on siin Carl Gasper Wrede kiri isale Fabian Wredele, dat. Narvas 24. nov. 1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 141-148.

3) Axel Sparre kiri Fabian Wredele, dat. Laiusel 26.dets. 1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 156 - 162.

4) Kirjade hulgas olgu siin veel ka mainitud vabahärra Carl Magnus Posse kirjad vennale, Nils Possele. (Ur frih. Carl Magnus Posses korrespondens, Historisk Tidskrift, 1882).

5) Ära trükitud August Quennerstedti poolt toimetatud: "Karolinska krigares dagböcker" esimene kolmandas ja teine teises andes. Tsiteerimisel nimetan mainitud sõdurite päevaraamatuid lühidalt: „Wisocki -Hochmuths dagbok" ja "Sperlings dagbok".

lingul leidub ka Rootsi sõjasaagi nimistu Vene lippude näol, kus on ära tähendatud nende värv jne. Üsna väärtuslikuks allikaks tuleb pidada ihukaardi ohvitseri Olof Stiernhööki päevaraamatut,[1] kus on ära märgitud Rootsi väe edasiminek Rakverest Narva alla, laagripaigad öödel ja puhkepäevadel, edasimineku kord, luuresalkade väljasaatmine ja nende kokkupuutumine venelastega Pühajõel. Väärtuslikud on ka mõned Stiernhööki poolt toodud üksikasjad Narva lahingukäigust.

Rootsi vägede Rakverest Narva alla mineku ja lahingukäigu üksikasjade jälgimisel täielikum ja väärtuslikum Stiernhööki päevaraamatust on Karl Wrangeli relatsioon Narva lahingu üle.[2]

Wrangeli relatsioonis leidub pikem kirjeldus Rootsi vägede edasiminekust Rakverest Narva alla ja võitlusest Vene paremal tiival, tsaari ihukaardiväepolkude seisukohtadel n.n. vankerkantsi juures; samuti on antud täielikum kujutus Vene parema tiiva allaandmisest ja sündmustest selle järel kui mõlemad Vene väe tiivad olid kapituleerunud.

Väärtuslikku täiendavat ainet üldse terve Narva piiramisloo jne. jälgimiseks sisaldavad endised Rootsi Liivi- ja Eestimaa kindralkuberneride, endine Eestimaa rüütelkonna ja mõned kohalised eraarhiivid. Kohalistes arhiivides leiduv materjal on esmajärjekorralise tähtsusega, kui tahame jälgida seda, kuivõrra teadlik oldi Vene hädaohust Eesti- ja Liivimaal enne Vene sõja algust. Ka aitab mainitud materjal meid tutvuda sündmustega maal eneses peale Narva piiramise algust, talupoegade rahutustega ning kohaliste võimumeeste katsetega rahutusi vaos hoida. Eriti tähelepandav on mainitud arhiivmaterjal siis, kui tahame jälgida seda, kuidas mõeldi Vene rüüsteretkedele Alutaguses

---

1) Vt. Samuel E. Bring: Drabanten och kaptenen vid Lifgardet Olof Stiernhööks journal 1700 - 1703. Karolisnka Förbundets Årsbok 1912. Lund, 1913. Tsiteerimisel nimetan seda allikat "Stiernhööks journal". Stiernhööki päevaraamat ei paku uurijale huvi mitte ainult Rootsi vägede Narva alla mineku ja Narva lahingu kujutamisega, vaid selles leidub õieti huvitav kirjeldus sellest, kuidas Rootsi väed peale Narva lahingut detsembrikuu keskel Narva alt Laiuse ümbrusse talvekorterisse läksid. Stiernhöök viibis 1701.a. esimesel kuudel Tartus, kus ta mõned üsna huvitavad tähelepanekuid tegi tolleaegsest Saksa seltskondlikkust elust.

2) Vt. Samuel E. Bring: Några anteckningar om och af generalmajoren och kaptenlöjtnanten vid drabanterna Karl Wrangel. Karolinska Förbundets Årsbok, 1910, Lund, 1911. Sissejuhatava kirjutise kaasas on ära trükitud Wrangeli rootsikeelne relatsioon järgmise saksakeelse pealkirjaga: "Eigenhändige Relation des Grafen Carl Wrangel nachherigen Capitain Leutnants von denen Trabanten. Bataille von Narva", lk. 139-153. Tsiteerimisel nimetan seda allikat lühidalt: „Wrangels relation.

piiri panna, kuidas kohalisi lisavägesid organiseeriti, kuidas kohal ettevalmistusi tehti Rootsi ja Soome vägede Liivimaale tulekuks ja kuidas Rootsi ja Soome vägesid taheti moonastada ja lõppeks, kuidas see moonastamine õnnestus.

Endistes Tallinna ja Riia Rootsi kindralkuberneri arhiivides tõmbavad enesele tähelepanu Erik Dahlberghile saadetud ja tema poolt välja saadetud kirjad, mis puudutavad osalt Liivimaa kaitset, Rootsi sõjavägede moonastamist ja Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardie kirjavahetus, mis aitab jälgida samu küsimusi Eestimaal. Eriti suure tähtsusega on muidugi tolleaegse Liivimaal viibiva Rootsi väe ülemjuhataja Otto Wellingku kirjavahetus Axel Julius de la Gardiega ja Erik Dahlberghiga, kus kus, nagu pärast näeme, on antud vastus nii mitmele tähtsamale Narva operatsiooniga seotud küsimusele. Suure väärtusega on Narva operatsiooni jälgimisel endine Eestimaa rüütelkonna arhiiv, mis sisaldab palju tähtsat materjali Rootsi vägede moonastamise kohta. Peale selle on veel mainitud arhiivide allikmaterjalidel mitmeti tähtsust Narva operatsiooni jälgimisel, kuid selle tähenduse äramärkimine jäägu siin ruumipuudusel ära.

Kohalistes eraarhiivides leiduvatest allikmaterjalidest olgu siin mainitud väga väärtuslikud Narva kaupmehe Hermann Poorteni kirjad oma ärisõpradele, tuttavatele, sugulastele j.t., mis leiduvad Tallinnas 1633.a. asutatud kaubamaja Th. Clayhills & Son arhiivis.[1] Need täiendavad Kelchi, kindralleitnant vabahärra Ludwig Nikolaus von Hallarti ja teiste poolt toodud andmeid Narva piiramise algusest, piiramise ajast uute peensustega; seal leidub ka huvitavat lisaainet tsaar Peetri armualuse ja usaldusmehe kapten Gummerti üleminekust Vene laagrist Narva, ja tsaari kassa ja Vene lippude äraviimisest üle Narva jõe peale Vene vägede kapituleerumist.

Need on Rootsi allikatest tähtsamad, mis aitavad Narva piiramist ja Narva lahingut jälgida.

Nüüd asume Rootsi uurimuste juurde, mis käsitlevad Narva piiramist ja Narva lahingut.

---

1) Vt. H. Sepp:"Hermann Poorteni kirjad kui hävitav lisaaine Narva piiramise ja lahingu uurimiseks", Ajalooline Ajakiri 1922, lk. 81-96. Vt. ka parun Georges Wrangelli kirjutist: "Eine neue Quelle zur Geschichte der Belagerung und Schlacht von Narva i.J. 1700." (Beiträge zur Kunde Estlands, Band X), kus peale selgitava sissejuhatuse on trükitud väljavõtted kolmest Poorteni kirjast ja nimelt Kuusalu õpetaja Samuel Pfützнerile, dat. Narvas 28. dets. 1700.a., Joh. Hacksile Stockholmi dat. Narvas 30.dets. 1700.a. ja Carl Schafferile Turgu, dat. Narvas, 2.veebr. 1701.a.

Karli enese eluajal ei ilmunud Rootsis teoseid, mis oleksid Karli elutegevusest põhjalikumalt käsitlenud. Vanemad mõõduandvamad uurimused ilmusid peale Karli surma XVIII sajandi esimese poole lõpul, s.o. paarkümmend aastat peale Karli surma. Muidugi ei või meie neid vanemaid Karl XII ajalugu käsitlevaid teoseid pidada uurimusteks, mis vastaks ajaloo praegustele uurimisnõuetele - on ju ajalooline uurimine eriti viimase sajandi jooksul üldse ja eriti ka Rootsis teinud suuri edusamme. Allikate kriitika, sündmuste sidumine, perspektiiviline vaatlemisviis, süntees ning analüüs oli siis veel võrdlemisi algastmetes. Ajalooline käsitlemisviis baseerus veel tugevasti materjalide kokkukuhjamisel, ilma et seda hoolikalt oleks läbi töötatud. Sellega on seletatav see asjaolu, et tolleaegsed Karl XII ajalugu käsitlevad teosed võivad meile kasulikud olla eeskätt allikmaterjali-kogudena, mitte aga uurimustena. Nende tarvitamisel on muidugi mõõduandev see, kuivõrra nad sisaldavad esimese järgu tähtsusega andmeid Karl XII ajaloo kohta.

Rootsi ajaloolises uurimuses oleksid eeskätt mainitavad säärastest teostest Gustaf Adlerfeldi ja Jöran Nordbergi Karl XII ajalood, mis ei põhine mitte säärastel kõrvalise tähtsusega allikmaterjalidel, nagu terve seeria enne seda Lääne-Euroopas ilmunud Karl XII ajalugusid.

Kuni viimase ajani on Karl XII ja Põhja sõja üksikküsimuste uurimisel sagedasti mõõdapäästamatuks allikaks osutunud Adlerfeldi Karl XII ajalugu.[1]

---

1) Gustav Adlerfeld, kellele tehti ülesandeks Karli poolt peetava sõja ajalugu kirjutada, käis kaasas Rootsi peasõjaväega alates 1701. a., kuni ta Poltava lahingus langes. Adlerfeld tegi sündmustest lühikesi märkusi päevaraamatusse, kogus ka samal ajal ametlikke raporteid ja relatsioone, mis Karl XII käsul sõjaülemused tema kantseleisse pidid jätma. Sel kombel kokku kogutud materjalid töötas Adlerfeld sõjaväe või peakorteri pikematel peatustel ümber. 1707.a. ilmus Adlerfeldi tööviljana: "Wahrhaffter Entwurff der Krieges-Thaten Carls XII". Poltava juures, kus Adlerfeld langes, päästeti tema käsikirjad ja kogud. Hiljemini otsustas Adlerfeldi poeg, Karl Maximilian Johann, isa tööd välja anda, seepärast lõpetas ta isa poolt algatatud prantsuskeelse tõlke, tegi siin-seal mõned lisandid, jättis mõned kohad välja ja nii ilmus siis 1740.a. Amsterdamis : "Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l'an 1700, jusqu' à la bataille de Pultowa en 1709, écrit par ordre exprès de Sa Majesté." Nähtavasti oli huvi selle tolle aja kohta tähtsa teose suhtes suur ja ta ilmus mitu korda ja õige mitmes tõlkes. Juba 1741.a. ilmus ta Pariisis uuesti ja ingliskeelses tõlkes kaks korda a. 1740 ja 1741. Saksakeelses tõlkes ilmus ta Frankfurdis ja Leipzigis 1740.a. pealkirjaga: "Leben Carls des Zwölften, Königs von Schweden." (Vt. C. Hallendorffi "Anmärkningar öfver G. Adlerfelts Histoire militaire de Charles XII", Historisk Tidskrift, 1899 ja sama autori "Gustav Adlerfelts journal från Karl XII:s krig", Historisk Tidskrift, 1908).

Muidugi ei leia me Adlerfeldi Karl XII ajaloos palju Narva Piiramisest, kuna peatähelepanu on pööratud Narva lahingule. Käsitelles Narva lahingut ja sellele eelnenud sündmusi polnud Adlerfeldil olemas isiklikke märkmeid, sest ta tuli väe juurde alles 1701.a. Kuramaal, kuid Narva lahingu kirjeldamisel on tal tarvitada olnud Rootsi ametlik teadaanne peale lahingut, peale selle ka veel muid allikaid, millest on eriti mainitav juba eespool allikate hulgas nimetatud Karl Wrangeli relatsioon.[1]

Samasugust tähtsust, nagu Adlerfeldi Karl XII ajalugu Narva operatsiooni jälgimisel, omab ka Jöran Nordbergi Karl XII ajalugu.[2] Nordbergi töö väärtust Narva operatsiooni ja sellega seotud sündmuste kujutamisel tõstavad eriti selle tekstis ja joone all äratrükitud dokumendid, näit., Vene pahema tiiva juhataja kindral Adam Weide kiri Rootsi parema tiiva juhatajale Otto Wellingkule allaandmise asjus.

Karl XII aja ja eriti Narva lahingu jälgimiseks osutusid Adlerfeldi ja Nordbergi esimese järgu tähtsusega allikmaterjali sisaldavad teosed säärasteks kõrguspunktideks, millest Rootsi ajaloolased pika aja jooksul üle ei pääsenud. Knud Lundblad[3] ei esita allikmaterjaliliselt Narva lahingu jälgimiseks midagi uut.

Alles XIX sajandi keskpaigas on Karl XII ajaloo uurimise süvenemisega ka mõnevõrra täienenud Narva operatsiooni kujutus. See täienemine kestab ajaloolise uurimise täienemisega Rootsis sama sajandi teisel poolel ja XIX sajandi alul. Kui eelmised teosed kannatasid harilikult ajaloolise kriitika puuduse, analüüsi ja sünteesi nõrkuse all, siis tuli siin selles silmapaistav muutus - autorid ei rahuldunud enam mitte aimult materjalide kokkukuhjamisega, vaid hoolitsesid ka nende läbitöötamise eest. Mõnevõrra asjalikkust segavaks teguriks

---

1) Samuel E. Bring; Några anteckningar om och af generalmajoren och kaptenlöjtnanten vid drabanterna Karl Wrangel, Karolinska Förbundets Årsbok, 1910, lk. 126.

2) Jöran Nordberg seisis kuningale ja sõjasündmustele lähedal kui sõjaväe ja kuninga kojaõpetaja. Peale tagasitulekut Rootsi sai ta hi[l]jemini Karl XII ajaloo kirjutamisel Rootsi kantseleikolleegiumilt loa (31. aug. 1731.a.) tarvitada oma tööks aktisid. Nordbergil on olnud kasutamiseks originaaltraktaadid, riigisekretär Hermelini päevaraamat jne. Nordbergi tööviljana ilmus 1740.a. kolmes foolio-andes rootsi keeles : "Konung Carl den XII-ss historia." Saksakeelne J. Heubeli tõlge: "Leben Carl des Zwölften, Königs von Schweden mit Münzen und Kupfern" ilmus Hamburgis 3 foolio- andes aa. 1745 - 51.

3) Knud Lundblad; Carl XII. historia. Första delen, Christianstad, 1835.

sai ajaloolaste suhtumine Karl XII elutegevusse, hinnates seda Rootsi seisukohast kas liiga positiivselt või jälle negatiivselt. Narva lahingu kujutamisel pole see küll mitte nii mõõduandev, välja arvatud ainult see tõsiasi, et osa Rootsi ajaloolasi arvavad Narva lahingut kaasa mõjunud olevat selleks, et Karl pärastpoole venelasi kui vastaseid liiga madalalt hakkas hindama.

Esimene Rootsi ajaloolane, kel on olnud tarvitada Karl XII ajajärgu ja Narva operatsiooni jälgimusel endisega võrreldes uusi materjalikogusid, oli tuntud Rootsi ajaloolane Anders Fryxell,[1] mille tõttu kuninga retke kirjeldus Pärnust Rakveresse ja Rakverest Narva alla ja eriti ka lahingu käsitlus ise on uut lisaainet saanud. Fryxell on kasutanud allikmaterjale osalt nii ametlikkudest, kui ka erarhiividest.

Kuigi Fryxelli teos tähendas sammu edasi Karl XII ajaloo uurimisel, on sel siiski, võrreldes Rootsi moodsamate uurimustega, suuri puudusi ja tühje kohti. Fryxell, kirjutades tervet Rootsi ajalugu, ei suutnud muidugi säärase põhjalikkusega kui hilisemad Rootsi ajaloolased, Karl XII ajajärgu sündmuste kompleksides sisemist sidet taibata ja õiget sünteesi anda. Karl XII ajajärgu jälgimisel osutub Fryxellist tugevamaks Karlide ajaloo (Karl X Gustavi, Karl XI ja Karl XII) andekas uurija Fredrik Ferdinand Carlson.[2] Üsna õieti toonitab Carlson, et Narva operatsioon otsustati lõplikult Rootsi kuninga Ruhja sõidul ja et Rakverest kiire edasimineku otsustajaks, ilma et kõiki vägesid, mis sinna käsutatud, järele oodata, oli Karl ise, kusjuures Carlson ära märgib Karli suurt indu kiireks Rakvere juures Narva alla edasiminekuks. Ka on Carlson võrreldes eelkäijatega vähe uusi materjale tarvitanud. Eriti kaasakiskuvad ja tähelepanuväratavad on Carlsoni uurimuses teravmeelsed analüüsid ja sünteesid, kuigi neis on ka puudusi, mis on selgunud uuemate ja üksikasjalikumate uurimuste läbi.

Kahtlemata suured teened Karl XII aja uurimisel on Harald

---

1) And. Fryxell, Berättelser ur Svenska historien, mis teos ilmus esimeses trükis Stockholmis 1823-79. Käesoleva uurimuse jaoks on kasutatud mainitud teose teise trüki 21. annet (ilmunud Stockholmis 1902.a.)

2) Siin on muidugi arvestatud selle uurija väärtusliku teose "Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset" kuuendat annet (ilmunud Stockholmis 1881.a.)

Hjärnel. Hjärne oli see, kes pidas tarvilikuks Karl XII tegevust vaadelda mitte ainult kitsast kodusest, vaid üldeuroopalisest seisukohast, mis seda tagajärjekamaks osutus, et tema kriitiline võime oli suurejooneline ja tema oskus sündmusi ja arenemissuundi iseloomustada oli üllatavalt sügav, kuigi ka mitte kõik tema seisukohad ei jää püsima uuema üksikasjalikuma uurimuse tulemuste tagajärjel. Narva piiramise ja Narva lahingu uurimisel ei ole tema sisukal teosel [1], selle lühiduse tõttu, sündmuste üksikasjade jälgimisel ega hindamisel mõõduandvat tähtsust, kuid ta on siiski tarvilik, kui me jälgime Põhja sõja esimese aasta sündmusi avaramas ja laiemas perspektiivis.

Nagu üldse Lääne-Euroopas ajalooline uurimine on teimud suuri edusamme ajaloolise uurimise spetsialiseerumise mõttes, nii on see olnud ka Rootsis. Uurimise spetsialiseerumise seisukohalt vaadeldes on eriti hinnatavad - silmas pidades Karl XII aega, mis täidetud algusest lõpuni sõjasündmustega - sõjaajaloolised teosed ja just need teosed on teatud mõttes - conditio sine qua non - ilma milleta on võimatu Karl XII isikut ja tegevust täies ulatuses hinnata. Kõige pealt avaneb võimalus sõjaajalooliste uurimuste abil saada Karl XII poolt antud lahingutest sügavamat ja objektiivsema ülevaadet ja sellega tekib siis ka võimalus mõnevõrra enam selgust tuua üldse Karli isiku küsimusse ja tegevussuunda.

Olulise lisa selles mõttes tõi Karl XII 200. surma-aastal Rootsi kindralstaabi uurijate töö tulemusena ilmunud teos, vaatamata [2] tema mõnesugustele vigadele ja ühekülgsustele. Mainitud teoses pole arvestatud kuigi palju Narva piiramist, pearõhk on pööratud Narva lahingule, mis siin nii sisuliselt kui ka ruumi poolest on leidnud senini kõige avarama käsitluse. Juba allikmaterjali kasutamise mõttes ületab ta kõik seniilmunud uurimused Narva lahingu üle; kasutatud on trükitud allikaid ja uurimusi, kuid on õige rikkalikult trükimatagi materjali. [3] Vene allikate jälgimisel on kindralstaabi uurijatel raskusi olnud, nii et selle tõttu nende poolt koostatud Narva

---

1) Harald Hjärne, Karl XII. Omstörtningen i Östeuropa 1697 - 1703, Stockholm, 1909.
2) Generalstaben, Karl XII på slagfältet, I-II, Stockholm, 1918.
3) Trükitud allikatest on tähelepanu leidnud ka Quennerstedti poolt väljaantud Karl XII sõdurite päevaraamatud, siis ka teaduslikus seerias: „Karolinska Förbundets Årsbok" ilmunud Stiernhööki päevaraamat ja Karl Wrangeli relatsioon; trükkimata ainest on kasutatud Rootsi sõjaarhiivis, Rootsi Riigiarhiivis, Upsala ülikooli arhiivis, Kulla - Gunnarstorpi ja Soome Riigiarhiivis leiduvaid materjale.

lahingu uurimusesse on libisenud üsna suuri eksimusi. Ka pole kindralstaabi uurimuses arvestatud osa, mis oli meie maal kanda Narva piiramisel ja lahingu ajal, see on maakaitse ning Narva lahingust osa võtvate vägede moonastamine.

Kasutatud materjalide najal on Rootsi kindralstaabi ~~uurimuses~~ teos sõjaajaloolise uurimise metoodilistele nõuetele vastavalt antud üksikasjusse ulatuv käsitlus Narva lahingu operatiivsest käigust. Uurimise väärtust tõstavad ka selle juurde lisatud joonised.

Kuid uurimusel on, nagu juba mainitud, ka mõnesuguseid puudusi, mis osalt seletatavad sellega, et autorid pole mitte täiesti aru saanud Vene uurimustest, milletõttu sinna on sattunud silmapaistvaid vigu.[1]

Rootsi kindralstaabi uurimuses on, võrreldes seniste Rootsi uurimustega, leidnud põhjalikumat käsitlust Narva lahingu taktiline ~~külg~~, kuigi ehk mõne lahingu üksikmomendi valgustamisel on oldud liiga konstruktiivne. Kuna teoses pearõhk on pandud lahingu operatiivse külje selgitamisele, on vähem tähelepanu pööratud Narva operatsiooniga seotud poliitilistele asjaoludele, Narva piiramisele ja Narva operatsiooniga ühenduses olevatele kõrvalistele sõjalistele sündmustele.

Kokkuvõtlikus kindralmajor J. G. Wikanderi teoses[2] leidub Narva lahingust ainult lühike ülevaade, mis peajoontes põhineb eelmistel uurimustel, osalt muidugi eespool mainitud kindralstaabi uurimusel.[3]

Tunnustatud Rootsi uurija Arnold Munthe uurimusel: "Karl XII och Ryska sjömakten "[4] pole Narva operatsiooni uurimiseks otsest tä-

---

1) Kindralstaabi uurimuses on eksitud Narva all olnud Vene polkude nimedes ja nende arvus. Vene uurimuste ja allikate ebaõige mõistmise tõttu on selles uurimuses peetud Vene irregulaarset aadliratsaväge seljataga mitmesuguseid mitte sõduri kohuseid täitvaks, mitte aga sõdivaks väeosaks; eksitud on ka Vene kaotuste suuruse äratähendamisel.

2) J.G. Wikander, Översikt över Sveriges krig under 1700-talet, Stockholm, 1922.

3) Vanemad Rootsi sõjaajaloolised teosed, nagu J. Mankelli: "Uppgifter rörande Svenska krigsmaktens styrka, sammansättning, och fördelning sedan slutet af femton hundratalet jämte öfversigt af Svenska Krigshistoriens vigtigaste händelser under samma tid" esimene anne (ilmunud Stockholmis 1865.a.) ja sama uurija: "Anteckningar rörande Finska arméens och Finlands krigshistoria särskildt med afseende på krigen emellan Sverige och Ryssland åren 1788-1790 samt 1808-1809" esimene anne (ilmunud Stockholmis 1870.a.) on mõnevõrra vananenud, ega väärt neis esitatud andmed ja otsused enam erilist tähelepanu.

4) Esimene osa ilmus Stockholmis 1924.a., teine sealsamas 1925.a. ja kolmas sealsamas 1927.a.

hendust,-puudub ju seal Narva piiramise ja lahingu kujutus; kuid see teos on käesoleva teemi käsitlemisel sellepoolest tähelepandav, et Munthe, ümber hinnates Karl XII sõjalist ja politilist tegevust, on puudutanud Karl XII isikus neid jooni, mille kujunemisele tema arvates Narva lahing on kaasa mõjunud. 1)

Teistest üksikasjalikumatest Rootsi teoseist ~~uurimustest~~, mis käsitlevad Narva lahingut, oleks veel mainida August Quennerstedti "Ur Carl XII:s lefnad", kus on silmas peetud Rootsi sõjavägede Narva alla minekut, eriti Rakverest Narvani. 2)

Narva kindluse kordaseadmise üle leidub väärtuslikke andmeid L. Munthe teoses, kus näeme, kui suuri summasid määrati Karl XI ajal, alates aastast 1681 ja Karl XII ajal kuni Põhja sõjani, Narva ja teiste Ingeri kindlustele ja missuguste tagajärgedega kindlustamistöid Narvas tehti. 3) Mõnevõrra tähelepanu äratav selles suhtes on ka Ernst Ericssoni ja Erik Vennbergi poolt toimetatud teos Erik Dahlberghi üle tema kolmesajaaastase sünniaasta puhul, 4) kus leidub ka andmeid Erik Dahlberghi osa üle Ingeri kindlustamises.

Sellega oleme tutvunud Rootsi mõõduandvamate allikatekogude ja uurimustega, mida ühel või teisel viisil tuleb arvestada Narva piiramise ja lahingu käsitlemisel aastal 1700.

Kokkuvõttes peame konstateerima, et põhjapanevama tähtsusega olid Rootsi uurimustest alguses Karl XII ajaloo ja Narva lahingu käsitlemisel Adlerfeldi ja Nordbergi oma aja kohta silmapaistvad teosed. Selle järel tuli seisak. Uus süvenemisajajärk algab Fryxellist ja kes-

---

1) Oluliselt põhineb Rudolf Fåhraeus oma teoses "Karl XI och Karl XII " (ilmunud Emil Hildebrandi ja Ludwig Stavenówi poolt välja antud seerias "Sveriges historia till våra dagar ", Åttonde delen, Stockholm, 1921) Narva lahingu kirjeldamisel Rootsi uuematel uurimustel, muu seas Rootsi kindralstaabi uurimusel (kuna Nils Herlitzi kirjutises "Det stora nordiska krigets förhistoria och första år " ilmutatud Samuel E. Bringi poolt Karl XII 200. surmaaasta mälestuseks 1918.a. välja antud teoses : "Karl XII", põhineb Narva lahingu ülevaade uurimuste tulemustel, mis enne kindralstaabi uurimust tuttavad olid).

2) Ur Carl XII:s lefnad. Förra delen. Stockholm 1916;selles peatükk: "På väg mot Narva".

3) L. Munthe, Kungl. Fortifikationens historia, D. 3, 2; 3,4 ja 3, 5.

4) Ernst Ericsson och Erik Venneberg, Erik Dahlbergh. Hans levnad och verksamhet, Uppsala och Stockholm 1925.

tab lakkamata kuni viimase ajani. Siit peale on ka Narva lahingu uurimine süvenenud ja rikastunud uute allikmaterjalide kasutamisega, ~~kuid just~~ veel ägr enam uute ajaloo uurimismeerodiliste võtete tarvitusele võtmisega. Juhtivate ja sihtiloovate uurijatena terve Karl XII ajajärgu jälgimisel esinevad Rootsi tuntud ajaloolased Fredrik Ferdinand Carlson ja eriti Harald Hjärne, kuid silmapaistvamaks teoseks Narva lahingu üle tuleb pidada kahtlemata Rootsi kindralstaabi uurimust Karl XII sõjakäikude üle.

Nüüd siirdume Vene allikate ja uurimuste vaatlusele. Kui Rootsi allikaid Narva lahingust, nii trükitud kui ka trükkimata, on võrdlemisi palju, siis pole Vene omasid sel määral olemas. Seni puudub Vene trükitud allikate hulgas üldse säärane allikate liik, nagu Vene sõdurite päevaraamatud, memuaarid ja kirjad. Peamiselt näib see olevat sellega seletatav, et Vene väe ohvitserkond koostus Rootsi omaga võrreldes ebaintelligentsemast ollusest, mis on maksev kõige pealt muidugi Vene rahvusest ohvitseride kohta. Üks mõjuvatest põhjustest, miks Vene pool sõdurite kirjad puuduvad, näib olevat see (kui uskuda Austria saadik Pleyeri kirja keisrile), et Vene ohvitseridel oli keelatud Narva piiramise ajal pikemalt koju kirjutada, kuid veel tähtsamaks põhjuseks võis olla see asjaolu, et peale Narva all lüüasaamist puudus venelastel säärane ülendav ja ühes sellega ka virgutav moment, mis Rootsi sõdureid ergutas koju - Rootsi - kirju kirjutama ja relatsioone kokku seadma. Pealegi sattus peale Narva lahingut vangi palju Vene sõjaülemaatest, nii et nende poolt lahingu üle mingisuguseid märkmeid tekkida ei võinud.

Vene allikatest tuleb kõige pealt nimetada Vene ametlikke teadaandeid lahingu käigu üle tsaari liitlastele Saksi kuningas Augustile ja Taani kuningas Friedrichile.[1]

---

1) Et mõlemad teadaanded Vene ajaloolises ja diplomaatilises kirjanduses nii suurt osa on mänginud, siis olgu siin nende mõlema tekkimislugu lühidalt edasi antud, et üldiselt nende dokumentide tõelevastavuse väärtust hinnata. Mõlemad Vene teadaanded on tekkinud varsti peale Narva lahingut. Vene ametlik teadaanne Saksi kuningas Augustile on trükis avaldatud Edvard Beckmanni poolt Rootsi Riigiarhiivis leiduva vanema ärakirja järele (Vt. Edvard Beckmani kirjutis: Några anteckningar om slaget vid Narva, Historisk Tidskrift, 1901, lk. 317 ja 328 - 332). See teadaanne algab sõnadega: "Wahrer Verlauff dessen, wass beij dem entsatz vor Narva passiret, wie solches ein Muscovitischer Captain von der Garde von des Obristen Blumbergs Regiment Hr. Theodorus Soltikov, welcher, an S. Königl. Maij:st in Pohlen abgeschicket, umbständlich berichtet." Tsaari kirja järele kuningas Augustile 11. dets. /30.nov./ 1.dets. [Tsaari kiri kuningas Augustile, dat. 30.nov.1700.a. (Бычковъ), Письма и бумаги императора Петра Великаго, I, lk. 409-410 ja lk 844 - 845] oli selle ametliku teadaande Augustile edasitoimetajaks

Mõlemal Vene teadaandel puudub Rootsi ametlikkule teadaandele omane erapooletus. Peamiselt võis Vene ametliku teadaande erapoolikuse põhjuseks olla lahingu kaotus ja püüe seda liitlaste Taani ja Saksi kuningate ja Lääne-Euroopa ees maskeerida või ära salata ja ühes sellega ka võimalikult Rootsi kaotusi suuremaks teha.

Eriti palju sihilikke liialdusi leidub Vene teadaandes Taani kuningale, kuid sellest kõigest lähemalt vastavatel kohtadel.

Samasuguse erapoolikuse, võiks koguni öelda, meelega võltsimise all, kannatavad ka teised tolleaegsed või vähe hilisemad Vene allikad. Võltsimise põhjused on eeskätt politilised ja diplomaatilised. Tsaaril tuli peale Narva lahingut Euroopa diplomaatilist ilma ja üldse avalikku arvamust oma kasuks võita, selleks katsuti rootslaste tegusid las-

---

Preobraženski polgu kapten Feodor Soltõkov. - Vene ametlik teadaanne Taani kuningale on trükis avaldatud Rootsi uurija C. Hallendorffi poolt (C. Hallendorff, Ryska berättelser om slaget vid Narva, Historisk Tidskrift, 1900, lk. 290 - 293) Taani Riigi arhiivis leiduva käsikirja järele. Et see teadaanne oli juurde lisatud Taani Moskvas resideeriva saadiku Paul Heinsi kirjale 23./12./13. dets. 1700.a. (osaliselt ära trükitud eelmainitud Hallendorffi artikli kaasas), siis võib arvata, et see mõni päev hiljem koostati, kui teadaanne Poola kuningale, pealegi näib esimene olevat enne tsaari Moskvasse jõudmist ära saadetud, kuna teise ärasaatmisel tsaar ise juba Moskvas viibis. Vene teadaanne Taani kuningas Friedrichile algab sõnadega: "Wahrhaffter und gründlicher Bericht wie die Moscoviter von den Schweden in Ihren retranchements vor Narva attaquiret und also diese belagerung aufgehoben worden." Kuidas see teadaanne koostati, näeme samast Heinsi kirjast, kus ta tõendab, et see teadaanne olevat kokkukõlas tsaari kirjadega, põhinevat nende aruannetel, jne., kes lahingust tagasi tulnud ja kes lahingust kuni lõpuni on osa võtnud ja kellelt Moskvas põhjalikult olevat asja järele päritud. Tsaar olevat Heinsi juurde saatnud oma esimese tõlgi, kes siis selle teadaande Heinsi juuresolekul olevat tõetruult saksa keelde tõlkinud. Selle teadaande eesmärk olevat, nagu Heins samas kirjas teatab, et ta, tuttavaks saades kõikidele välistele korrespondentidele, ümber lükkaks igasuguse laimu, mis Narva lahingu puhul kahtlemata tekkivat. Sellest selgub, et sel teadaandel, nagu eelmiselgi, oli täiesti ametlik ilme. Muidugi oli nende koostamisel õieti suuri raskusi kui vähegi tõsiasjust taheti kinni pidada. - Vene terve kõrgem väeülemus ja enamikult ka polkude juhid olid rootslaste poolt vangi jäetud, tagasitulijate hulgas ei leidunud kedagi, kes oleks täiel määral teadnud, kuidas kokkulepe saavutati ja kas rootslased kokkuleppe tingimustest kinni pidasid või mitte. Kui teadaandeid sisuliselt silmas pidada, siis näeme, et heis mitmed andmed Narva lahingu käigust täiesti, nähtavasti sihilikult, valed on. Näit., kõneldakse Vene teadaandes Saksi kuningale, et rootslased olevat lahingus 40 lippu kaotanud jne., mille kohta juba sel ajal Narva komandant Henning Rudolph Horn vastuväitega esines (vt. Commentarius öfver föregående falska och ogrundade relation, Historisk Tidskrift, 1904, lk. 331 - 332, ära trükitud eelmainitud E. Beckmanni artikli kaasas). Silmapaistev on just see asjaolu, et Vene teadaanne Taani kuningas Friedrichile seepärast saksa keelde tõlgiti, et Lääne-Euroopa avalikule arvamusele mõjuda, ja, nagu teadaande sisust märkame, taheti Vene kaotust näidata võrdlemisi väikesena, põhjustades seda koguni kõrvaliste ja tähtsuseta asjaoludega, kuid teiselt poolt näidati Rootsi võitu väikesemana ja pealegi veel rootslasi kapitulatsiooni tingimuste murdjatena. Ka Vene teadaanne Saksi kuningas Augustile on tol ajal Lääne-Euroopas üldiselt tuntud olnud ja seda on kasutanud paljud vanemad Karl XII ajaloo kirjutajad.

ta paista võimalikult halvas valguses. Tsaar püüdis seks otstarbeks ära kasutada mitmete publitsistide suleosavust .Üks silmapaistvamatest vassijatest oli parun Huyssen. Essenist pärit olev Huyssen oli Johann Reinhold Patkuli kutsel Saksi teenistusest 1702.a. üle läinud Vene teenistusse. Huyssenile tehti ülesandeks propageerida välismail kirjanduse abiga Peetri ideesid, tutvustada Lääne-Euroopat tsaari korraldustega, kirjutada raamatuid ja artikleid tsaari tegevuse õigeksmõistmiseks, tõlkida tsaari käske ja polemiseerida Vene-vaenulikkude arvamustega; samaks otstarbeks palgata žurnaliste Lääne-Euroopa ajakirjanduses, neile toorest ja ümbertöötamata materjali kätte muretsedes.[1]

Huyssen oli ka tsaari soovil 1715. aastaks koostatud tsaar Peetri päevaraamatu autor. Selle koostamisel on ta muu seas kasutamud ka kahtlase väärtusega ja sihilikke allikaid. Narva lahingu kujutamisel on Huyssen nähtavasti peamiselt allikana tarvitanud ülalmainitud kahtlase väärtusega Vene teadaannet Taani kuningale Narva lahingu käigust, - nii kokkukõlav on ta sellega.[2]

Ka see allikas osutub Narva lahingu käigu jälgimisel väärtusetuks.

Samuti sihilikuks allikaks tuleb pidada tsaari diplomaatilises teenistuses oleva ümberristitud juudi Peeter Šafirovi poolt tsaari tahtmisel koostatud propaganda sihiga teost: " Разсуждение какие законныя причины " [2], mis iseloomult sarnaneb nüüdsete valitsuste poolt välja antavate valgete j.m. raamatutega. Šafirov püüab, nagu Vene teadaanne Taani kuningalegi, seletada, et rootslased Vene vägedega Narva lahingu järel tehtud kapitulatsiooni tingimustest pole kinni pidanud, neid murdes, jättes kokkuleppepunktide vastaselt Vene väeülemuse jne. vangi, võttes Narva alt lahkuvatelt Vene väeosadelt

---

1) Ф. Ф. Шмурло, Петръ Великій въ русской литературѣ. С.-Петербургъ, 1889, lk. 66; Friedrich Dukmeyer) Korbs Diarium itineris in Moscoviam und Quellen, die es ergänzen. Zweiter Band. Berlin, 1910, lk. 79–85

2) Parun Huysseni koostatud tsaar Peetri päevaraamat: " Журналъ или дѣяніе Петра I-го съ 1695 по 1709. " ilmus trükis ebatäielikul kujul umbes 60 aastat peale selle koostamist. Huysseni teos on ära trükitud Feodor Tumanski poolt toimetatud ja tema kulul välja antud tsaar Peetri ajalugu käsitlevate materjalide hulgas: Собраніе разныхъ записокъ и сочиненій, относящихся къ дѣяніямъ полнаго Государя Императора Петра Великаго. Часть третья. Въ градѣ Санктъ Петра 1787. года, lk. 3–493 ja vastu osalaan, sealsamas 1788, lk. 5–339. Käesolevas uurimuses on kasutatud mainitud Tumanski teose kolmat annet.

ära moona, lipud jne. Šafirov esitab kokkuleppe üksikud punktidki; tõepoolest aga neid kirjalikult ei koostatudki ja tõenäoliselt on need hilisem Vene, vahest Šafirovi enese, väljamõeldus, mis selleks sepitseti, et näidata, et rootslased Narva lahingu järel rahvusvahelise õiguse vastu talitasid, ja ehk ka, et sellega õigustada hiljemini venelaste poolt Rootsi kindluste kapituleerumistel tehtud kokkuleppepunktide rikkumisi.

Samasuguse vähese väärtusega on tsaar Peetri algutusel ja järelevalvel tekkinud Feofan Prokopovitši, tsaar Peetri reformidele kaasatundja ja tsaari lähema kaastöölise Peeter Suure ajalugu.[1]

Allikana on usaldustäratavam ja sisukam n.n. tsaar Peetri päevaraamat[2], kuid lühiduse tõttu on ka selles ühest või teisest sündmusest Narva piiramisel ja lahingu ajal täiesti või poolvaikides mööda mindud; kapitulatsioonitingimused on koostatud puudulikkudel andmetel. Tsaari päevaraamatus on peamiselt väärtust neil andmetel, mis kõnelevad Narva alla saadetud Vene sõjaväeosade suurusest, nende Narva alla tuleku ajast, polkude nimedest, kuid ka neis on tublisti ebatäpsusi.

Ühemduses Vene allikatega olgu mainitud ka Vene piiramistööde juhataja vabahärra Ludvig Nikolaus von Hallarti päevaraamat.[3]

---

1) Θеофанъ Прокоповичъ, Исторія императора Петра Великаго отъ Рожденія до Полтавской баталіи. Sellest on olemas kaks trükki, esimene 1773. a. ja teine 1778.a. Käesolevas uurimuses on kasutatud esimest trükki. Oma töö jaoks on Prokopovitš tarvitanud sõjakäigu päevaraamatuid, sõjaülemjuhatajate teadaandeid, iseäranis n.n. "Marsi raamatut" (" Марсовая книга") ja relatsioone lahingute üle. Narva lahingu kohta on Prokopovitš tarvitanud õige väikese väärtusega materjale, muu seas Vene ametlikke teadaandeid.

2) Juba Põhja sõja esimestel aastatel oli otsustatud pidada sõjasündmustest päevaraamatut. Mitmed isikud olid tsaari soovil selle koostamisest osa võtnud, nagu Posolski prikaazi tõlk V. Schilling, Moskva Sinodi trükikoja järelevaataja Polikarpov, parun Šafirov, parun Huyssen, ja Feofan Prokopovitš, kuid tsaar polnud nende töödega rahul. Lõppeks usaldas tsaar 1718.a. Põhja sõja ajaloo koostamiseks tarvilikkude andmete ärakirjutamise ja koostamise kabinetisekretär Makarovile, kellele selleks kõik Vene arhiivid pidi avatama. Tsaar ise tundis selle koostamise vastu suurt huvi. Ta tegi Makarovi poolt kirjutatud käsikirjas mitu ja mitu korda parandusi. Lõplikult see teos valmis ei saanudki ega ilmunud tsaar Peetri valitsuse ajal. Tam ilmus poolikus kujus, nagu ta tsaar Peetri ajal jäänud, alles 1770.a. Vene ajaloolase Štšerbatovi poolt pealkirjaga: "Журналъ или поденная записка Петра Великаго съ 1698 года даже до заключенія Нейштадскаго мира". Selle venekeelse orginaali järele koostati käesolevas uurimuses tsiteeritud saksakeelne tõlge: "Tagebuch Peters des Grossen vom Jahre 1698 bis zum Schlusse des Neustädter Friedens." Berlin und Leipzig, 1773.

3) Dr. Friedrich Bienemann jun., Das Tagebuch des Generals von Hallart über die Belagerung und Schlacht von Narva 1700. Mit einer Karte, Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Band IV. Heft 4. Reval, 1894. Vabahärra Ludvig Nikolaus von Hallart sündis Holsteinis 1659.a. Olles Austria teenistuses võttis Hallart osa Türgi ja Prantsuse vastastest sõdadest, Riia alt saatis kuningas August Hallarti

Hallarti päevaraamat on seni üheks tähtsamaks allikaks Narva piiramiskäigu üle. Selles leiduvad väärtuslikud andmed piiramistööde alguse , Narva piiramisel rünnaku suundade väljavaliku, patareide asetamise üle. Ka näeme Hallarti päevaraamatust, mis asjaolud segasid piiramistööde edukust. Eriti sisaldab Hallarti päevaraamat tähtsaid andmeid sündmustest Vene laagris peale seda kui Vene ratsaväe kindral Šeremetjev saadeti luureretkele Rakvere suunas ja kui ta peale Pühajõe positsioonide mahajätmist oli Narva alla põgenemas. Tarvilikud on ka Hallarti päevaraamatus need andmed, mis kõnelevad sündmustest Vene laagris, kui Rootsi väed olid jõudnud Narva alla. Sama vajalikud on Hallarti andmed Vene väeosade Narva alla jõudmisest, nende arvulisest koosseisust ja sõjalisest tublidusest. Sündmuste dateerimisel on Hallart täppis. Hallarti päevaraamatu väärtust aitab tõsta sellele juurde lisatud Hallarti poolt koostatud kaart Narva piiramise ja lahingu üle, kus Vene piiravate väeosade ning patareide asukohad on ära märgitud. Hallarti päevaraamatule väärtuslikuks lisaks on tema kirjad kuningas Augustile. 1)

Narva operatsiooni alul ja kestel toimunud diplomaatiline kirjavahetus Saksi teenistuses oleva liivimaalase, Johann Reinhold von Patkuli ja kuningas Augusti saadiku (tsaari juures) von Langeni vahel, kuningas Augusti kirjad von Langenile, von Langeni ja hertsog Eugen de Croy kirjad Augustile, Austria saadiku (Moskvas) Pleyeri kirjad keisrile 1699.a. ja 1700.a., Hollandi esindaja (Moskvas) van der Hulsti kirjad Hollandi valitsusele 1700.a. ja 1701. a. ja mitmed teised Narva piiramise ja lahingu jälgimiseks tähtsad kirjad on trükis avaldatud Ustrjalovi poolt tema Peeter Suure ajaloo juurde lisatud materjalide hulgas. 2)

Narva alla, kuhu ta 2.okt. /20.sept./ 21.sept. 1700.a. jõudis. Narva all langes ta rootslaste kätte vangi, kust ta vabaks sai a. 1705, võttis osa ka Grodno operatsioonist a. 1705/6. Oli Poltava lahingus 1709.a., Pruti sõjakäigus juhatas üht jalaväediviisi ja 1720.a. näib ta jälle Saksi teenistuses olevat, kust ta Vene teenistusse üle läks. Hallart suri Liivimaal Wolmari läheduses 1727.a.

1) Hallarti kirjad Saksi kuningas Augustile on ära trükitud Vene ajaloouurija Nikolai Ustrjalovi Peeter Suure ajaloo juurde lisatud materjalide hulgas (К. Устрялов, Исторія царствованія Петра Великаго. ~~Томъ пятый. Санктпетербургъ 1858.~~ Томъ IV, часть II. Санктпетербургъ, 1863) Peale selle on Livonicas (fasc. V, lk. 24-31) ära trükitud Hallarti kiri kuningas Augustile, mis dat. Narvas 6.dets. 1700.a. , sama kiri leidub ka äratrükitult Dr. Bienemanni kriitiliste märkustega:"Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands Band IV, lk. 433-437. See kiri läheb tsaari meeleolu ja Vene kaotuste suuruse kirjeldamisel lahku Hallarti päevaraamatust. Dr. Bienemann arvab (sealsammas lk. 367-369),et meil siin tegu on Hallarti kirja võltsimisega Rootsi huvides.

2) Устрялов, Исторія царствованія Петра Великаго. Томъ III. Санктпетербургъ 1858 г., томъ IV, часть II. Санктпетербургъ, 1863.

von Langeni ja Patkuli kirjadest näeme, missuguses vastolus olid, siis kui tsaar Narva operatsiooni ette võttis, tsaari ja Augusti huvid. Need kirjad näitavad ka, kuidas tsaar pärast olude sunnil pidi Narva piiramise ajal Augustile von Langeni läbi töötama Narva võtmise järel Eesti- ja Liivimaal enam mitte jalatäitki maad vallutada. Neist kirjadest näeme ka, mis tsaar ja August sel juhul otsustasid ette võtta, kui Rootsi kuningas ise Liivimaale tuleb.

Ustrjalovi poolt avaldatud materjalidest väärivad erilist tähelepanu veel ka tsaari päevaraamatu koostajale kabinetisekretär Makarovile Vene sõjakolleegiumist antud teated Narva all võidelnud Vene sõjavägede koosseisust ja üksikute polkude koosseisu suurusest.

Tähtsust on ka tsaar Peetri kirjadel Augustile ja Vene võimukandjatele.[1]

Mitme Vene uurija poolt tsiteeritud usina tsaar Peetri ajaloo materjalide koostaja Ivan Golikovi poolt ebasüstemaatiliselt ja ebakriitiliselt välja antud materjalidel pole Narva lahingu uurimisel peale Ustrjalovi poolt avaldatud materjalide ilmumist enam suurt tähtsust.[2]

Muudel Vene allikatel pole enam suurt tähtsust,[3]

---

1) [Бычковъ], Письма и бумаги императора Петра Великаго. Томъ первый (1698-1701). С.-Петербургъ, 1887.

2) Голиковъ, Деянія Петра Великаго, мудраго преобразителя Россіи; собранныя изъ достоверныхъ источниковъ и расположенныя по годамъ. Часть I, Москва 1788; Дополненіе къ дѣяніямъ Петра Великаго. Томъ шестой, Москва, 1791.

3) Ettevaatusega peab tarvitama šotlase Alexander Gordoni ülestähendusi, kes Vene teenistuses olles Narva lahingust osa võttis. Alexander Gordon sündis Sotimaal, kasvas üles Pariisis; astus hiljemini sõjaväeteenistusse; läks tsaari teenistuses oleva Patrik Gordoni soovitusel 1696.a. Vene teenistusse üle. Ta võttis osa Azovi sõjakäigust, oli kaasas Narva all, sattus siin rootslaste kätte vangi, pääsis hiljemini, tulles Venemaale tagasi, kus ülendati kindralmajoriks. Ol veel mõne aja Vene teenistuses, kuid lahkus hiljemini lahkhelide tõ tu Menšikoviga. Gordon võttis osa Soti mässust kuninga vastu, põgenes, kui mässajate seisukord halvenes, Prantsusmaale, kust ta 3 aas ta järel tagasi tuli ja kõrge vanuseni elas (suri Sotimaal a.1752). Ta hakkas mõni aasta enne surma Peeter Suure ajalugu kirjutama (The History of Peter the Great, emperor of Russia, Aberdeen 1755, see teos ilmus kahes andes). Gordoni teos sisaldab Narva lahingust isik likke mälestisi ja tähelepanekuid, kuid selle tõttu, et tema oma Peetri ajaloo kaugelt hiljemalt on kirjutanud, võib muidugi karta, et selles mii mõnigi üksikasi on leidnud unustuse tõttu teissuguse käsitluse, kui see tõepoolest võis olla. Et Gordon, kõneldes Narva lahingust, arvestab isiklikke mälestisi, võime ehk sellestki järeldada, et ta pikemalt jutustab võitlustest Vene pahemal tiival, kus tema juhatusel olev polk võitles. Käesolevas uurimuses on ära kasutatud Alexander Gordoni teose saksakeelse tõlke "Geschichte Peters des Grossen" esimest annet (ilmunud Leipzigis 1765.a.)

Võrdlemisi väikesema väärtusega Narva piiramise ja lahingu käigu käsitlemisel kui Rootsi uurimused ei ole mitte ainult otsesemad allikad vaid ka vanemad Vene uurimised. Vene XVIII sajandi ajaloolased pole Peeter Suure ajaloo kirjutamisel andnud mingit tähelepandavat lisa Narva piiramise ja Narva lahingu käigu selgitamiseks. Nad kõik põhinevad tendentsilikkudel ja väärtuseta allikatel ja puudub nende autoritel igasugune elementaarsemgi kriitika sündmuste analüseerimisel.

Muutus tuli XIX sajandil, mil Vene ajalooline uurimine, nagu Lääne-Euroopaski, sügavama ilme omandas, kui tõsisemalt arvestama hakati algmaterjale ja ühes sellega pöörati tähelepanu vajalikule kriitikale. Vene XIX sajandi ajaloolastest on tähtis koht Peeter Suure ajaloo uurimisel Nikolai Ustrjalovil, kuid ka temagi, kes suure sammu oma eelkäijatest XVIII sajandil ette jõudnud, osutub peamiselt enam hoolika algmaterjali kogujaks kui selle kriitiliseks kasutajaks. Ustrjalovi töös Narva piiramise ja lahingu seisukohalt hinnates peame konstateerima, et selles leiame võrdlemisi väärtuslikke andmeid Vene vägede Narva alla tulekust, nende arvulisest koosseisust, osalt ka Narva piiramisest, Vene ratsaväeosade opereerimisest Virumaa idaosades ning Rootsi väe tuleku kuulduse mõjust tsaarile. Ustrjalovi materjalide tundmine Narva piiramise ja lahingu üle ei piirdu mitte ainult Vene allikate ja uurimustega, tal on tuttavad ka tolleaegsed Rootsi ja Baltimaade omadki. Ustrjalovi teost jälgides on silmapaistev see asjaolu, et autor pole ära kasutanud oma käsitluses tema ajaloole juurde lisatud materjalidekogu täies ulatuses. Nende materjalidega lähemal tutvumisel selgub, et need lubavad teha hoopis varjundirikkamaid otsuseid ja oletusi, kui seda Ustrjalov oma tsaar Peetri ajaloos on teinud. Kõigele sellele vaatamata omab Ustrjalovi teos Vene ajaloolises kirjanduses just tema poolt avaldatud materjalide tõttu üsna tähtsat seisukohta.

Ustrjalovist kaugelt kriitilisem on tuntud Vene ajaloolane Solovjev[1], kuid lühiduse tõttu ei saa teda käesoleva teemi käsitlemisel palju arvestada.

Vene sõjaajaloolastel on Narva lahingu uurimisel võrdlemisi

---

1) Сергей Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. Томъ четырнадцатый. Второе изданіе. Москва 1871.

vähem huvi olnud kui rootslastel. Nad pole küsimusse säärase põhjalikkusega süvenenud kui näit. Rootsi kindralstaabi uurijad. Kartsovi[1], Leeri[2], Maslovski[3] ja Kuropatkini[4] teostel pole Narva lahingu uurimisel suurimaid teeneid. Samuti ka mitte sõjaajaloolasel A. Petrovil, kes üksikasjalikumalt Narva piiramist, sellega ühenduses olevaid Vene rüüsteretki Alutagusesse ja Narva lahingut ennast ja sellega seotud sündmusi ja venelaste kaotuste põhjusi on katsunud jälgida.[5] Peamiseks põhjuseks on nõrk ja pealiskaudne allikate tundmine ja selle tõttu vildakad otsused. Mõnel neist on tundmatuks jäänud säärane tähtis allikas, nagu Hallarti päevaraamat. Eriti hooletu on allikate käsitlemisel A. Petrov ja selle tõttu ongi tal palju äpardunud ja õhkuehitatud oletusi, näit. resoneerib ta täiesti põhjendamatult, et Karl olevat seepärast Pärnus maabunud, et ta juba Rootsis olevat otsustanud Narva operatsiooni ette võtta, sest muidu oleks ta Petrovi arvates pidanud maabuma Dünamündes. Tõepoolest on aga asjalugu järgmine: Dünamünde oli 1700.a. märtsikuust saadik saksilaste käes, nii et Väina jõe suudmes vaenlaste käes oleva kindluse tõttu raske oleks olnud maabuda ja seda enam, et Karli teades, siis kui Rootsi abiväed Rootsist lahkusid, saksilaste väed pidid Riiat piirama. Pärnus ja Tallinnas maabumine oli aga vaenlaste vägede kaugemal oleku tõttu hädaohutum, seda enam, et kindral Otto Wellingku vägi Ruhja juures seisis, kaitstes selles suunas maad võimaliku saksilaste pealetungi eest. Analoogilise näitena, kuidas Petrov allikatega lohakalt ümber käib, võiks veel mainida Petrovi väidet, et Karli väed Pärnust Rakveresse polevat läinud mitte Tallinna vaid Lihula kaudu. See tee olevat pidanud juba siis olema ja olevat olnud teest Tallinna kaudu lühem. Tõepoolest on meil aga otsestest allikatest teada, et Pärnus maabunud Rootsi väe-

---

1) Карцовъ, Военно-историческій обзоръ Сѣверной войны. Санктпетербургъ, 1851 ja sama autori teine teos: Исторія лейбъ-гвардіи Семеновскаго полка 1683-1852. Санктпетербургъ 1852.

2) Лееръ, Обзоръ войнъ Россіи отъ Петра Великаго до нашихъ дней. Часть I. С.-Петербургъ, 1885.

3) Д. О. Масловскій, Записки по исторіи военнаго искусства въ Россіи. Выпускъ I-й. 1683-1762 года. С.-Петербургъ 1891. Vt. ka sama autori poleemiline artikkel A. Petrovi vastu: Матеріалы сѣверной войны, по поводу статьи „Нарвская операція 1700 г." Военный сборникъ, 1892, № 10.

4) А. Н. Куропаткинъ, Задачи русской арміи. Томъ I-й. С.-Петербургъ, 1910.

5) А. Петровъ, Нарвская операція 1700 г. Военный сборникъ, 1892, № 7. Petrovi kirjutis kutsus vastuväiteid D. O. Maslovski poolt (eespool mainitud Maslovski kirjutis Военный сборникъ-us) mille peale sealsamas Petrov vastas (По поводу Нарвской операціи 1700 г. Военный сборникъ, 1892, № 12).

osad läksid kõik Tallinna kaudu Rakveresse. Vahest tähelepanuväärivamad on A. Petrovi väited venelaste kaotuste põhjustest Narva all.

Ka ei leidu olulist uut, võrreldes enne seda ilmunud uurimustega, A.V. Petrovi Narva linna ajaloos.[1] Petrovi teos on lasdilt kompilatsioon; autoril puudub ajalooline kriitika; kuid tema tööl on Narva piiramise ja lahingu jälgimisel see tähtsus, et ta sisaldab üsna ohtrasti väga mitmesuguseid andmeid, mis on ühel või teisel viisil Narva piiramise ja lahingu käsitlemisel kasulikud.

Kokkuvõtet Vene allikmaterjalide ja eriti uurimuste kohta tehes tuleb ilmsiks asjaolu, et mõlemad on Rootsi omadega võrreldes Narva piiramise ja eriti lahingu kohta sisuvaesemad ~~on~~.

Vene sõjaajaloolaste töödest ei või algaine tarvitamise rohkuse, selle teaduslika käsitluse oskuse ja hoolikuse poolest Narva lahingu kirjeldamisel ühtki Rootsi kindralstaabi uurimusega kõrvutada. Kõigist Vene käsitlustest väärib peamiselt küll allikmaterjalide rohkuse tõttu tähelepanu Ustrjalovi Peeter Suure ajalugu.

Ka Balti ajaloolased pole suutnud Narva lahingu uurimisel kuigi palju väärtuslikku juurde lisada, olgugi et siingi mõnevõrra huvi on tuntud Narva piiramise ja Narva lahingu vastu a. 1700. Vanematest autoritest oleks mainida Heinrich Johann Hanseni, kes on kirjutanud Narva linna ajaloo.[2]

Hanseni teos kannatab kriitika ja üldse ajaloolise uurimismeetodi puudumise all, kuid sisaldades mõnevõrra andmeid Narva piiramise ajalt, on ta siiski vajalik.

Midagi olulist ei sisalda ka parun Georges Wrangelli 1900.a. Eestimaa Kirjanduse Seltsis peetud kõhe: "Die Schlacht bei Narva."[3] Sellest väärtuslikum on sama autori kirjutis: "Der schwedische Anmarsch auf Narva 1700",[4] kus autor on ära kasutanud arhiivmaterjale

---

1) А. В. Петровъ, Городъ Нарва. Его прошлое и достопримѣчательности въ связи съ исторіей упроченія русскаго господства на Балтійскомъ побережьѣ 1223-1900 г. С.-Петербургъ, 1901.

2) Heinrich Johann Hansen, Geschichte der Stadt Narva, Dorpat 1858.

3) Ilmunud Wrangelli teoses, Die harrisch- wierische Ritterschaft und andere historische Aufsätze. Reval, 1914, lk. 25 - 41.

4) Ilmunud "Beiträge zur Kunde Estlands", Band 9, Reval, 1923.

Rootsi vägede liikumise kohta Pärnust Tallinnasse ja sealt Rakveresse.

Mainimisväärne on ka Rudolph Winkleri kirjutis: "König Karl XII. Zug nach Narva im Jahre 1700."[1] Winkleri uurimus kannatab küll kindla kava puudumise tõttu, kuid ta sisaldab siiski terve rea väärtuslikke andmeid Rootsi Pärnus ja Tallinnas maabunud väeosade marssimisest Rakveresse ja sealt Narva alla. Kõige pealt tõmbavad endale Winkleri kirjutises tähelepanu ja tema poolt käsitatud andmetest need, mis puudutavad Rootsi vägede läbimineku ja moonastamiseks loodud korraldust ja missuguseid raskusi Eestimaal oli selles asjas. Winkler on oma töö jaoks ära kasutanud rikkalikku materjali endisest Eestimaa rüütelkonna, samuti ka Tallinna Rootsi kindralkuberneri ja Eestimaa Konsistooriumi arhiivist, osalt ka "Livonica"-nimelisest kogust Stokholmi Riigiarhiivis. Kahju ainult, et Winkler on olnud käesoleva teemi käsitlemisel liiga kokkuvõtlik ja et ta allikmaterjaliga lohakalt ümber käib.

Uurimustest, mis veel Narva lahingut puudutavad, on mainitav eriuurimus Karl XII sõjakäikude üle, mis kuulub Taani uurija Christian von Sarauwile[2]. Juba Carl Schirren[3] leidis täiesti põhjendatult, et Sarauwi uurimus ei täida mitte neid nõudeid, mis tema teose pealkiri ülesandeks teeb. Puht sõja-ajaloolise uurimuse seisukohalt vaadeldes näeme, et von Sarauwi teos ei vasta kaugeltki mitte enam neile meetodilistele nõuetele, mis sõja-ajalooline uurimus praegusel ajal nõuab. Ka allikmaterjalide kasutamisel pole von Sarauw olnud küllalt hoolikas, nii et tal Narva lahingu jälgimisel pole suurt tähtsust.

Eespool esitatut kokku võttes leiame, et seni Narva piiramine ja lahing on leidnud uurijate poolt tähelepanu, eriti just lahing. Ka on Narva lahingu jälgimisel palju enam üksikasjadesse mindud kui Narva piiramise käsitlemisel, mille tõttu siis ka Narva piiramine

---

1) Ilmunud perioodilises väljaandes "Deutsche Monatsschrift für Russland, der Baltischen Monatsschrift 56. Jahrgang. Herausgegeben von Alexander Eggers. Riga 1914."

2) Die Feldzüge Karls XII. Ein quellenmässiger Beitrag zur Kriegsgeschichte und Kabinetspolitik Europas im XVIII. Jahrhundert. Leipzig, 1881.

3) C. Schirren, Zur Geschichte des Nordischen Krieges. Kiel 1913, lk. 93 - 103.

vajab veel uurijate erilist tähelepanu. Eriline huvi Narva lahingu vastu on ka arusaadav, sest see on Põhja-Euroopas oma iseloomu poolest üks silmapaistvamatest sündmustest ja sellelaadilistest sündmustest Eesti alal üldse tähelepanuväärsem. Kõiki üksikasju Narva lahingu ja eriti Narva piiramise üle pole seni teaduslikus kirjanduses veel mitte küllalt selgitatud, nii et Narva lahingu ja piiramise uuesti jälgimine ei tohi tunduda üleliigsena, siis kui selleks kasutatakse uut allikmaterjali ja kui senised uurimused võetakse kriitilise ülevaate alla.

Rootsivastase liidu kujunemine. Venelaste ettevalmistused sõjaks.

Saksilaste pealetungiga Riiale 1700.aastal, veebruarikuus, algas suur Põhja sõda, mis suure muutuse tõi võimude vahekorras Põhja- ja Ida-Euroopas: Rootsi suurvõim, XVII sajandi hiiglasaavutis, varises kokku ja Rootsi kaotas oma tähtsuse Põhja-Euroopas ja mõjuvõimu Euroopa üldsuurpolitiliste küsimuste lahendamisel. Tema asemele tekkis uus suurvõim Venemaa, saades silmapaistvaks politiliseks võimuks Ida-Euroopas ja tähtsaks kaasamõjuvaks faktoriks Euroopa suurpolitiliste küsimuste lahendamisel.

Põhja sõjas pidi Rootsi algusest peale suurearvulise ülekaalu vastu võitlema. Rootsi vastu olid koalеerunud osalt maadevõtmiseks, osalt senise Rootsi ülekaalu murdmiseks, osalt enesekaitseks Vene tsaar Peeter I, Saksi kuningas August II ja Taani kuningas Friedrich IV. Kui kuningas Augusti sihiks oli enne Poolale kuulunud Läänemeremaade Liivi- ja Eestimaa tagasivallutamine, seega siis Poola ajaloolise ülesande täitmine, et seega oma kuninglikku seisukohta Poolas kindlustada ja oma isiklikkude huvide silmaspidamine seevõrra, kuivõrra Rootsi riigi ülejooksiku Johann Reinhold Patkuli ja kuningas Augusti vahel 24. augustil 1699.aastal tehtud kapitulatsiooni järele Liivimaa pidi saama pärushertsogiriigiks August II dünastias, siis oli vähemalt esmalt tsaar Peetri peamiseks sihiks väljapääs Läänemere randa, segaste aegade tõttu Rootsi kätte läinud endiste Vene käes olnud maade tagasivallutamine, mis tsaari igatsus sõja keerises temale peamiselt soodsate sõjaliste tulemuste, siis ka soodustavate politiliste kombinatsioonide tõttu Põhja sõja edasikestmisel ja lõplikul rahutegemisel enneootamatult tagajärjekalt teostus, kuna liitlase Augusti ootused täiesti nurjusid. Kolmanda liitlase Taani peamiseks sooviks oli Rootsi vastu koalеerudes tagasi surudes Rootsi suurvõimu, pääseda endiselt seisukoha peremeheks Holstein-Gottorpi küsimuses, mis oli Rootsi suurvõimu ajal läinud Rootsi mõjukonda, kuid Taani pidas siiski silmas ka Lõuna-Rootsi maakondi, mis enne olid kuulunud temale.

Rootsi-vastase liidu kujunemise üksikasjade käsitlemine ei kuulu käesoleva uurimuse raamidesse. Kuid niipalju olgu siiski tähendatud, et terve see küsimus pole viimase ajani veel lõplikku selgitust leidnud; eriti leidub selle liidu tekkimise algastmes tume-

daid ja valgustamatuid kohti. Ei teata, kes Rootsi-vastastest liitlastest on unistanud kõige pealt Rootsi-vastasest vallutussõjast. Mõõduandvamad tööd selle küsimuse lahendamisel on olnud peamiselt Rootsi algupära.

Vene ajaloolastest näib Solovjev kalduvat mõttele, et nii August kui ka Peeter olid mõlemad kalduvad Rootsi-vastaseks sõjaks ja et selle kavatsuse algideed ulatuvad Ravasse, 1698. aastal seal tsaar Peetri ja kuningas Augusti vahel peetud läbirääkimiste ajasse.[1] Rootsi ajaloolane Fredrik Ferdinand Carlson ütleb, et Ravas peeti ainult suusõnalisi läbirääkimisi ja et kindlasti võivat oletada, et seal on tehtud ettepanek ühiseks pealetungiks Rootsile ja et selle juures tsaar on Augustisse mõjunud.[2] Samal seisukohal, ja nimelt, et Rootsi-vastase pealetungi ettepanekuga Ravas kõige pealt tsaar on esinenud, püsis ka Carl Hallendorff, ilma et ta Rava kokkupuutumisele seejuures annaks mingit ulatuvamat tähendust.[3] Kuid tuntuim Karl XII ajajärgu uurija Rootsis Harald Hjärne leiab,[4] et Rava kokkupuutumisel polevat Rootsi Läänemeremaade pealetungi mõte mitte välja läinud tsaar Peetrilt ega kuningas Augustilt, sest nende mõlemate mõtted olevat siis veel seotud olnud enam meelitava ja näiliselt kergema vallutusplaaniga Türgi vastu. Hjärne arvates olevat ehk Rootsi Läänemeremaadele pealetungi mõte (Ravas) välja läinud kuningas Augusti Saksi kaaskonna poolt; Saksi sõjaväelastele, kes Poola aadliga ja selle juhtidega väga pinguldatud jalal seisnud, olevat võinud paista tänulikuma ülesandena selle asemel, et Poola riigi võimu kasvatada selle piiride laiendamisega Musta mereni, murda Poola ülemeeliku aadli võimu Leedus ja kindlustada oma võimu seisundit Liivimaa vallutamisega, kust juba siis olevat abipalved ulatunud Saksi õue.

Sellega viib Hjärne Rootsi-vastase vallutuse mõtte algatuse liivimaalaste ja Patkuli juurde, kas juba 1698. aastal oli loonud

---

1) Соловьев 14, lk. 300 - 301.

2) Carlson VI, lk. 180.

3) Carl Hallendorff, Bidrag till det stora nordiska krigets förhistoria. Akademisk afhandling. Upsala 1897, lk. 113 - 118.

4) Hjärne, lk. 56 - 57 ja 63.

sidemeid kuningas Augusti Saksi kaaskonnaga, kuna Patkul ise aga hiljemini püüdis seletada, et Rootsi-vastase vallutussõja mõte olevat Ravas välja läinud tsaarilt. Selles mõttes on huviäratav Moskva arhiivis leiduv ilma allkirjata memoriaal $\frac{15.}{5.}$ oktoobrist 1699.a.[1] Wulffiuse arvates on see kahtlemata Patkuli oma ja et see polevat mööduandev, kas see on esitatud Patkuli või kindral-major Carlowitzi poolt tsaarile. Wulffiuse järele leiduvat selles memoriaalis ütlused, mis laskvat aimata, nagu oleks Rava kokkupuutumisel Rootsi-vastase sõja kavatsus just tsaarist välja läinud.[2]

Peale selle leidub veel teisi allikaid, mis tõendavad, et tsaar Peeter Rootsi-vastaseid sõjamõtteid on väljendanud.[3]

Hjärne arvates jätvat senituntud diplomaatilised tõendid sellest ajast siiski säärase mulje, et Rootsi-vastase liidu tõelised sepitsejad on end pingutanud, et Peetrilt ja Augustilt sinna suunduvaid seletusi välja meelitada, et neid siis oma plaanide teostamisel kinni võtta, kuid alguses olevat see tõepoolest kõrvalmõte olnud, mis aegapidi alles siis, kui pealetungi plaanid lõuna suunas on osutunud illusioonideks, said kindlama kuju.[4]

Ka tuntud Põhja sõja materjalide koguja Carl Schirren leiab, et Rava kokkusaamisel polevat olnud peale sõpruseloomise mingit muud tähtsust ja et just August on tagakihutavaks jõuks olnud, kuid alles peale seda, kui tema "Walahhia komöödia" on fiaskoga lõppenud.[5]

---

1) Ära trükitud Ustrjalovil, III, lk. 512 - 515, mis Ustrjalovi arvates olevat originaal ja Saksi kindral-major Carlowitzi poolt tsaarile esitatud.

2) W. Wulffius: Studien zur Geschichte Patkuls und des Nordischen Krieges, Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Dreiundzwanzigster Band Riga 1924 - 1926, lk. 253. Selle tõendiks võivad olla memoriaalis järgnevad sõnad: "..... Ihro Königliche Mayt. von Pohlen nicht können in Vergessenheit stellen, dass Ihro Zaarische Mayt. vorm Jahr Erwehnung gethan, es mögten Ihro Königl. Mayt deroselben behülflich seyn, dassjenige von der Cron Schweden wiederumb unter Zaarischer bohtmässigkeit zu bringen, wass dahin von Gott und Rechtswegen gehöret und nur unter faveur der zu anfange dieses seculi in Moscovien entstandenen innerlichen Unruhen davon abgerissen worden." (Sempowski, III, lk. 512 - 513).

3) Hallendorff, Bidrag, lk. 114 - 116.

4) Hjärne, lk. 57.

5) Wulffius, lk. 253.

Kahtlemata on Hallendorffil, Schirrenil ja Hjärnel õigus, kui nad Rava kokkusaamisele Rootsi-vastase pealetungiliidu loomisel erilist tähtsust ei anna ja ka samuti Hjärnel, kui ta Patkuli tähtsust Rootsi-vastase liidu sõlmimisel alla kriipsutab; samuti tuleb täiesti arvestada kuningas Augusti osa allakriipsutamist Schirreni ~~jne.~~ j. t. poolt.

Ei saa aga nõus olla sellega, ~~et~~ kui Hjärne üldse ei taha leppida selle mõttega, et ka tsaari pähe võis tulla see mõte, olgugi et ta oli Türgi-vastase sõjaga seotud. Säärase mõtte väljendamine, ilma et oleks olnud seotud mingi lepinguga, polnud tsaarile kuidagi kohustav. Et tsaar pärast Rootsi-vastase liidu sõlmimisel nii Taani ja Saksiga enda käed vabaks jättis, on seletatav tsaari äärmise ettevaatlikkusega, kuid see ei viita muidugi tema huvipuudusele terve asja vastu. Et tsaaril võis mõttes olla väljapääs Läänemere äärde, pn seletatav tema suure huviga mere vastu, Vene ajaloo pärandusega Ivan III, Ivan IV ja Aleksei Mihailovitši ajast. Ka oli tsaari Hollandis ja Inglismaal viibimine temale selgeks teinud, et sealtpoolt ei ole oodata sel silmapilgul Lääne-Euroopa riike huvitava Hispaania pärandusküsimuse tõttu mingit abi tema poolt peetavas Türgi-vastases sõjas. ~~oodata ei ole.~~ Ka Viinis jõudis ta samasugusele veendumusele, siis ei ole ime, et Läänemere küsimus teda juba siis enam huvitama hakkas ja ta igasuguseid võimalusi silmas pidas, kuid esialgu, kuni lõunas Türgi vastu seisukord selguseta, äärmiselt ettevaatlikult talitas. Olukord põhjas võis eriti soodsana selle tõttu paista, et Rootsi troonil oli liiga noor kuningas.

Kaua on ajaloolises kirjanduses eksitud Karl XII suhtes, pidades tema sõjategevust sagedasti mõttetuks, Vene pool on nimetanud teda tuntud Vene uurija Kljutševski koguni kuningas-hulkuriks.[1] Kuid uuem uurimine on näidanud, et tema tegevusel Poolas, Saksis, Ukrainas ja Türgimaal on olnud oma kindlad sõjalised ja politilised motiivid, kuigi nad igakord mitte küllalt kindlale baasile pole asetatud. Samuti on teiselt poolt tsaari tegevust peamiselt Põhja sõja tagajärgede tõttu äärmiselt suure kauge- ja ettenägevusega seotud, ~~kuid~~ aga see pole õige; kuid ka see ei ole õige, et tsaar teotses juhuslikult. Peeter oli praktiline geenius, kes suundus kavakindlalt lähemate sihtide saavutamisele; abinõud, mis tal alguses tarvitada, olid nõrgad; ta aimas seda õigel ajal ja täiendas neid äärmise jõupingutusega ja suutis aegapidi järk-järgult temale avanevaid võimalu-

1) В. Ключевский, Курсъ русской исторіи, часть IV, лек. 73.

si ära kasutades lõppeks väga suurte tagajärgedeni jõuda. Kuivõrra tsaar teadlikult ja ettevaatlikult talitada oskas, näitas Narva operatsiooni organiseerimine tema poolt aastal 1700. Et tsaar siin eksis Karl XII ja Rootsi sõjaväe tubliduse suhtes, seda ei tule ette heita mitte ainult temale, vaid samuti ka tema liitlastele: Karl oli siis veel selgumatu suurus tsaarile, nagu pärast kuningas tsaarile oli.

Nüüd jälgime lühidalt Rootsi-vastase liidu tekkimist 1699. aastal, pikemalt selle liidu tekkimise asjaolude juures peatumata, mis niikuinii ajaloolisest kirjandusest tuttavad.

1699. aasta augustikuus kujunes lõplikult Rootsile pealetungi leping Taani ja Vene vahel, kus tsaar välja tingis, et tema alles siis sõjast osa võtab, kui Türgiga rahu tehtud. Sellele järgnes septembrikuu lõpul Saksi ja Taani vaheline liit, mille sihiks oli Rootsilt nende maade tagasivallutamine, mis see varemini oli oma naabritelt "ära rõövinud". Selles lepingus määrati kindlaks ka pealetungi tähtaeg ja kava. Kuningas August ja tsaar pidid jaanuari- või veebruarikuus 1700. aastal peale tungima Rootsi Läänemeremaile; Taani kuningas pidi kevadel peale tungima nii maal kui merel, Rootsis ja Holstein-Gottorpis. Kuningas August pidi selle eest hoolitsema, et selle lepinguga ühineks 3 - 4 kuu jooksul tsaar ja alles sellest ajast pidi leping saama siduva jõu.[1] Tsaar liituski kuningas Augustiga lepingus 21./11. novembrist 1699. aastal. Selle lepingu järele oli kuningas August kohustatud tsaari aitama saada kindlat jalgealust Läänemere äärres ja nimelt tagasi vallutada neid maid, mis tsaari eelkäijad XVII. sajandi algusel olid Rootsile pidanud loovutama (§ 2). August pidi tugeva diversiooniga selle eest hoolitsema, et rootslased teda ei segaks selle juures (Ingeri ja Karjala vallutamisel) Eesti ja Liivimaalt (§ 3). Vastutasuna lubas tsaar kuningas Augustile, kui sõja algus seda nõuaks, saata, nii palju kui tal võimalik, abivägesid Augustile - kuid ainult katte all, et nad nagu astuksid Saksi teenistusse (§ 4) ja ka saata käsk oma saadikule Konstantinoopolisse teha kiiresti enne aasta lõppu või vähemalt järgmise aasta aprillini Türgiga rahu või vaherahu, kuigi see oleks tsaari kahjuks, mille järel tsaar katkestaks sidema Rootsiga ja tungiks eriti Ingeris ja Karjalas terve oma jõuga

---

1) Hallendorff, Bidrag, lk. 144.

peale (§ 5). Kui aga tsaar on takistatud Türgiga tehtava rahu pärast sõda algamast ja August enne seda soovib sõda lõpetada, siis lubab tsaar temale aidata soodsat rahu teha (§ 13). Lepingu järele pidi Taani liitu juurde astuma, kuningas August pidi Poola liigi tõmbama ja sellesse liitu pidi kaasa tõmmatama ka Brandenburgi kuurvürst[1], Vene- Saksi alliansiga ühineski iseäralise aktiga Taani kuningas 1700. aastal jaanuarikuus. Saksi-Vene lepingus oli suurel määral arvestatud tsaari huvisid. Tema käed sõjast osavõtmiseks olid jäetud võrdlemisi vabaks, kuna kuningas August oli end tugevasti tsaari huvides sidunud.[2] Rootsi-vastaste liitlaste tegevuskava polnud sugugi täiesti kokkukõlastatud ja ühtlustatud ühise kavakindla ja tagajärjeka tegevuse teostamiseks. Rootsi uurija Hjärnel on õigus, kui ta leiab, et tõeliselt kindlat kokkuliitumist Rootsi vastu ei teostunud kunagi, et mitte mingisugune liiduleping ei sidunud kolme võimu kokkukõlastatud ja plaanikindlaks ülesastumiseks ja, mis veel halvem, et terve plaan oli asetatud vastolus olevatele vaadetele ja et kõikide koaleeruvate poolte soov oli teineteise soovide toetamise katte all oma sihtide taotlemine olude ja võimaluste piirides.[3]

Tõeliselt kujuneski pärast asjalugu nii nagu Hjärne ütleb.

Kuningas Augusti Saksi sõjaväed tungisid 1700.aastal, veebruarikuus, Riiale peale, et seda ootamatu pealetungiga vallutada; Taani kuningas algas sõda s.a. märtsikuus, kuna tsaar Peeter, oodates rahu Türgiga, viivitas sõja alustamisega. See aga andis Rootsile võimaluse tagajärjekamalt organiseerida oma sõjajõude vaenlaste reast välja löömiseks.

Küsimus on selles, kuivõrra teadlik oli Rootsi valitsus, eriti Rootsi resident Moskvas ja Rootsi võimumehed Eesti= ja Liivimaal Vene poolt ähvardava hädaohu suhtes ja mis tehti Vene poolt selleks, et Rootsi-vastaseid vaenulikke kavatsusi Rootsi võimude ja esindajate ees maskeerida.

Kartus venelaste ees oli Rootsis ning Eesti= ja Liivimaal traditsiooniline. Alates 1697.aastast sai Vene hädaohu küsimus eri=

---

1) Голиковъ, Дополненія, VI, lk. 46 - 53.

2) Hallendorff, Bidrag, lk. 145- 146.

3) Hjärne, lk. 73.

lise tähelepanu objektis Rootsi valitsusele. Eriti oli selle põhjuseks sel aastal halb vahekord Taaniga Holstein-Gottorpi küsimuse pärast. Rootsis tekitas siis umbusku Taani poolt saadiku saatmine Moskvasse. Ja nagu näha Rootsi riiginõukogu läbirääkimistest 1697. aasta juulikuu esimesel poolel, ei loodetud palju tsaari peale. Seal oli ka kõne all Soome vägede saatmine Vene piirile, et venelastel näidata, et nende järele valvatakse; ~~ja~~ arvati, et esialgu jätkub, kui need väed, mis komandeeritud Narva kindlustöödele, sinna esialgu paigale jäetakse.[1] Rootsis kardeti, et tsaar soovib saada mõnda sadamat Läänemere ääres.[2]

Kartuse tõttu Vene hädaohu pärast käskis Rootsi valitsus Liivimaa kindralkuberneri Dahlberghi[3] teatada, missuguses seisukorras ~~on~~ sealsed Rootsi kindlused. ~~on~~ Oma vastuses juhtis Dahlbergh erilist tähelepanu Nevalinna kaitseseisukorda seadmise tähtsusele, arvates, et Vene just siin püüab terve oma jõuga pääseda Läänemere randa, et siitkaudu juhtida Hiina, India ja Pärsia kaubandust Hollandisse ja Inglismaale.[4]

Rootsi keskvalitsuse kartus Vene suhtes jätkus ka hiljem, ~~N~~ nimelt kardeti, et kui tsaar Türgiga rahu saab teha, et siis see Rootsile võib saada hädaohtlikuks.[5] See kartus sai endiselt terava kuju 1700.aastal, mil Rootsis sooviti, et Hollandi ja Inglismaa peaks salaja segama rahu Türgi ja Vene vahel.

Rootsist hoiatati ka meri riikide ja Prantsuse poolt.[6] Kuid

---

1) Emil Olmer, Om ryssfruktan i Sverige för 200 år sedan, Historisk Tidskrift 1903, lk. 296 - 297.

2) Olmer, Historisk Tidskrift 1903, lk. 298.

3) Erik Dahlbergh sündis 1625.a. Rootsis. Juba varakult sõjateenistusse astudes teenis ta fortifikatsiooni alal ja täiendas oma teadmisi inseneriteaduses välismaal. Oma suurima kuulsuse saavutas Dahlbergh Karl X Gustavi sõjakäikude ajal Suur-Belti väinadest ülemineku (1658.a.), mille plaani Dahlbergh oli valmistanud. 1656.a. oli ta tõusnud kindralkortermeistriks, 1674.a. kõikide Rootsi kindluste direktoriks; 1687.a. jalaväe kindralmajoriks, s.a. fortifikatsiooni direktoriks; 1695.a. Breemeni ja Werdeni kindralkuberneriks, 1696.a. Liivimaa kindralkuberneriks, lahkus sellest ametist 1702.a. Dahlbergh suri Stokholmis 1703.a.

4) Olmer, Historiks Tidskrift, 1903, lk. 299.

5) Olmer, Historisk Tidskrift, 1903, lk. 304.

6) Olmer, Historisk Tidskrift, 1903, lk. 310, 312.

enne sõja puhkemist ei jõudnud Rootsi keskvalitsus Vene hädaohu suuremas tõsiduses selgusele.

Et asjalagu nii on, siis on ehk ka põhjust mõnevõrra ettepeiteid teha Rootsi diplomaatiale, eriti Rootsi resident Knieperile Moskvas. Nähtavasti ei vastanud ta mitte neile suurtele nõuetele, mis see tähtis koht tegi temale kohuseks.

Teiselt poolt tuleb muidugi ka arvestada seda, et Vene poolt kõik tehti, et Vene tõsiseid kavatsusi rootslaste ees peita.

Just enne ja sel ajal kui Moskvas tsaari ja Augusti vahel Rootsi-vastane liit sõlmiti, viibis seal Rootsi saatkond, mis koostus õuekantsler Johan Bergenhjelm'ist, maaülem Anders Lindehjelm'ist ja assessor Samuel Göthe'st, kes arvurikaste kaaslastega suuri kingitusi kaasa tuues 5.augustil / 26.juulil Moskvasse oli saabunud. Saatkonnal oli ülesandeks hankida tsaarilt Kärde rahu kinnitamist ja nõutada selleks ka tsaarilt ristisuudlust.

Et tsaari Moskvas polnud, venis saatkonna Moskvas viibimine pikale. Kui tsaar Moskvasse jõudis, võeti saatkond vastu ja tsaar kinnitas Kärde rahu, kuid keeldus sellele juurde lisamast ristisuudlust, tuues põhjusena ette seda, et ta ühes oma venna Ivaniga oli andnud seda Karl XII isale juba 1684.aastal [1]. Kui 3.dets. / 23.nov. Rootsi saatkond Moskvast lahkus, arvas ta, et on kindlustanud Rootsile rahu Venega, kuna tõepoolest 21. / 11.novembril oli alla kirjutatud Rootsi-vastase pealetungiliidu lepingule tsaari ja Augusti vahel ja kolm päeva hiljem kirjutas tsaar alla uuele ratifikatsioonile Taaniga tehtud liidust. [2]

Rootsi saatkond ei pööranud küllaldaselt tähelepanu kuningas Augusti esindaja Carlowitzi teotsemisele, kes sel ajal, kui Rootsi saatkond Moskvas viibis, oli tsaariga kuningas Augusti nimel Rootsi-vastast lepingut sõlmimas, mida ta küll oleks pidanud tegema. [3]

Moskvas katsuti muidugi võimalikult kiiremalt Rootsi saatkonnast lahti saada , - võidi ju karta, et see seal viibides kuidagi võib haisu ninasse saada sellest, mis Moskvas tõesti oli Rootsi vastu teoksil. Et tsaar Kärde rahu kinnitamisel ei tahtnud ristisuudlust an-

---

1) Hallendorff, Bidrag, lk. 128.

2) Hallendorff, Bidrag, lk. 145.

3) Hallendorff, Bidrag, lk. 128 - 129.

da, on ka täiesti arusaadav, sest ta tahtis sellega oma käsi Rootsi vastu teotsemiseks vabaks jätta; kuna aga Kärde rahu kinnitamine oli tsaarile sel silmapilgul eriti selles mõttes kasulik, et sellega saadi panna rootslasi uskuma, et Vene poolt pole midagi karta, kuna vastasel korral rootslased Vene rahumõtetes oleksid võinud kahlada. Et aga venelastel tulevikus oleks hea ettekääne sõjategevuse alustamiseks, seks kasutati ka Rootsi saatkonna Moskvas viibimist. ~~ära.~~ Nimelt seletati esiti suusõnaliselt, siis kirjalikult, et tsaar polevat rahul sellega, et siis, kui ta 1697.aastal suure saatkonnaga inkognito Lääne-Euroopasse reisis, Riia kindralkuberner Erik Dahlbergh pole tahtnud saatkonda vastu võtta, tuues ettekäändena tütre surma; ja et ta on kolm päeva kinni pidanud Kuramaalt Moskvasse saadetud tsaari kulleri Surovtsovi, küsides sellelt, kus tsaar viibib ja temaga kaasas olevad paberid läbi vaadanud; Karlowitzist tagasi tulevat okolnitsit Wosnitsöni olevat liivimaalased riisunud, kuid kindral-kuberner polevat mingisugust järeleuurimist teinud; Riia postmeister olevat kinni pidanud ja lahti teinud välismaa kirju, Dahlbergh polevat ka mitte Moskva alamate võlanõudmisi Riia elanikkude vastu rahuldanud.

Saatkond ei teadnud vastata nendele etteheidetele midagi, kuid lubas korraldusi teha, et Rootsis järeleuurimine toime pandaks.[1] Need etteheited Rootsile toodi siis pehmel kujul ette, et muidugi mitte liiga suure agarusega tekitada rootslastes kuidagi kahtlust Vene kavatsustes, kuid aasta hiljem ~~toodi~~ chitati nad suure käraga sõja alustamise põhjusena ette.

1700. aasta kevadel määrati tsaari poolt Rootsi saadikuks vürst Jakov Feodorovits Dolgoruki Kärde rahu kinnitamise hankimiseks Rootsi poolt, kuid see oli nähtavasti ainult silmakirjaline, et Rootsit eksitusse viia. Tõepoolest teda ära ei saadetudki. Selle sammuga õnnestuski Rootsi resident Knieperit rahuldada, kes avaldas oma heameelt selle üle, et säärane korralik ja mõistlik mees, nagu Dolgoruki, saadetakse saadikuna Stokholmi.[2]

---

1) Устряловъ ,3, lk. 527 - 529 ja 338 - 340.

2) Устряловъ ,3, lk. 530 - 531. Dolgoruki määramisest saadikuks kõneleb ka Hollandi esindaja Moskvas van der Hulst oma kirjas 26.mail 1700.a. (Устряловъ,4,2,lk. 663), v teab ta öeldes, et Vene välisminister Feodor Golovin olevat temale öelnud, et tsaar tahab pidada Rootsiga rahu ja olevat määranud saadikuks Dolgoruki, kes veel Woronežis, ja et ta minevat teele alles sügisel esimese teega.

Et aga Rootsi meeleolu ja Rootsi sidemete üle selgusele jõuda saadeti vürst Andrei Hilkov residentina Stokholmi.[1] Knieper ei märganud venelaste salajasi sepitsusi ja kavatsusi ja laskis end veenda, et Vene poolt hädaohtu karta pole, olgugi et ta teiselt poolt teadis suurtest sõjalistest ettevalmistustest Venes ja kuulis, et venelased vägesid koondavad Novgorodisse ja Pihkvasse ja et nad kavatsevad peale tungida Riiale ja Narvale. Kõige selle kiuste ei taha ta ka 1700. aasta märtsi- ega aprillikuus veel uskuda, et tsaar Rootsiga ~~sahtad~~ sahted katkestab.[2] Ja veel 1700. aasta maikuus kirjutas ta kuningas Karlile, kuidas tsaar Voronežist tagasi tulles käinud tema juures ja teinud tema abikaasale etteheiteid, et ta oma Woronežis viibivat tütart teatega, et Vene vägi Liivimaale peale tungivat, olevat rahutuks teinud. Ta kirjutas: "Sinu tütar", olevat tsaar öelnud, "hakkas nii tugevasti nutma, et minul suur vaev oli teda rahustada. Rumaluke, ütlesin mina", olevat ta jätkanud, "kas sa tõesti mõtled, et mina nõus olen algama ülekohtust sõda ja murran igavest rahu, mis minu poolt kinnitatud". Tsaar olevat teda suudelnud ja kinnituse andnud, et kui Poola kuningas Riia vallutab, et ta teda tema kätte ei jäta.[3]

Sääraste tsaari maskeeritud võtetega õnnestuski Knieperit uskuma panna, et Vene poolt pole midagi karta. Ja täie rahulolemisega võis Saksi saadik Moskvas von Langen kirjutada Augustile $\frac{15.}{4.}$ 5. aug., et, nagu tema Knieperi poolt usaldatud kaupmehelt, keda ta salaja oma poole võitnud, kuulunud, on Knieper oma valitsusele kinnitanud, et Moskva poolt pole karta midagi vaenulikku.[4] Säärane vähene seisukorra tundmine paistab silma ka ühest Knieperi kirjast, mis ta $\frac{19.}{8.}$ 9. augustil komissar Wesslingule Liivimaale saatis, kus ta teatab, et Moskvas tugevasti kahurväe kallal töötatakse ja seatavat suur magasin sisse, et olevat kästud kokku tulla $\frac{19.}{8.}$ 9. augustiks 100 küti, et püssirohtu Novgorodisse viia ja et saadiku saatmine Stokholmi näivat olevat talveni edasi lükatud; Moskvast minevat $\frac{19.}{8.}$ 9. augustil kindralmajor Ja-

---

1) Устрялов, 3, lk. 530 - 531.

2) Olmer, Historisk Tidskrift 1903, lk. 311 - 312.

3) Устрялов, 3, lk. 369 - 370 ja Livonica, fasc. VI, lk. 56, Knieperi kiri on dat. Moskvas 16. mail 1700.a.

4) von Langeni kiri kuningas Augustile, dat. Moskvas, 4. aug. 1700.a. (vana kalendri järele) Устрялов, 3, lk. 560.

kob Bruce Pihkvasse vojevoodiks ja temaga kaasas ka mõned polgud. Ta lisab küll juurde, et rootslased pidavat ettevaatlikud olema [1], kuid midagi kindlamat otsesest Vene hädaohust ta ei kirjuta, olgugi et see Moskvas sel silmapilgul pidi selge olema. Knieperi saamatust tuleb seda enam imestada, et 11 päeva hiljem tsaar Rootsile juba ametlikult sõja kuulutas.

Ettevaatlikumad kui Rootsi resident Vene hädaohu suhtes näõvad olnud olevat Moskvas keisri esindaja Pleyer ja Hollandi esindaja van der Hulst. Juba 1700.a. märtsikuus kirjutas Pleyer keisrile, et Moskvas liikuvat jutud, olgugi et igavene rahu Rootsiga kinnitatud, et tsaar tahtvat Tallinnale ja Narvale peale tungida [2]. Säärastest juttudest kuulis ka van der Hulst, kes oli juunikuus pöördunud oma valitsuse ülesandel Vene välisminister Feodor Golovini [3] poole ja muuseas küsinud, kas tsaar ei kavatse mitte ühes Augustiga teotseda Liivimaa vastu, tehes ühtlasi Golovinile teatavaks, et peamiselt Hollandis olevat jutud levinud, et tsaar on koondanud Liivimaa piirile suure sõjaväe. Golovin on seda eitanud, öeldes, et Liivimaa piiril pole rohkem väge kui harilikult. Van der Hulst jõudiski järele uurides veendumusele, et Golovin olevat kõneldud tõtt [4].

Ka hiljemini katsus van der Hulst selgusele jõuda, kuidas on asjalugu tõepoolest ja juba augustikuu alul (uue kalendri järele) kahtles ta täie õigusega selles, kas Dolgorukit saadetakse üldse saadikuna Stokholmi ja ütleb olevat end täiesti veendunud selles, et vahekord Rootsi ja Vene vahel katkeb. Peale selle lisandab ta veel, et Moskvas olevat venelastel 100 vasest mortiiri ja 60.000 pommi [5].

---

1) Selle Knieperi kirja (dat. Moskvas 9.aug. 1700.a.) koopia saatis Tartu komandant ooberst Carl Gustav Skytte oma kirjaga, dat. Tartus 26.aug.1700.a. Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardiele edasi. T.R.A.

2) Pleyeri kiri keiser Leopoldile, dat. Moskvas 7.märtsil 1700.a. Sbornik, 3, lk. 651 - 652.

3) Feodor Aleksejevits Golovin, sünd. 1650.a., oli kaasas Vene saatkonnaga Lääne-Euroopas 1697.a., hankis seal välismaalasi Vene teenistusse. Peale Leforti surma pääses Golovin 1697.a. admiraliteeti ja määrati laevastiku ülemaks ning juhtis siis Vene välispolitikat 1699.a. - 1706.a. Narva all oli Feodor Golovin Vene väe ülemjuhataja, kuid lahkus Narva alt ühes tsaariga enne Rootsi abivägede saabumist 29./18./19.nov.1700.a. Golovin suri a. 1706.

4) van der Hulsti kiri Hollandi valitsusele, dat. Moskvas 22. Juunil (uue kalendri järele) 1700.a. Sbornik, 4, 2, lk. 663-664.

5) Van der Hulsti kiri Hollandi valitsusele, dat. Moskvas 3.aug.1700. a. (uue kalendri järele) Sbornik, 4, 2, lk. 665.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Samuti õiles Rootsi-Vene vahekorra katkemises veendunud teatab ta paar nädalat hiljem suurtest sõjalistest ettevalmistustest Moskvas.[1]

Nagu eelmisest selgunud, õnnestus tsaaril Moskvas lihtsameelset ja abitut Rootsi residenti Vene hädaohu kartuses vaigistada.

Kuidas oli lugu selle poolest Liivimaal? Et Eesti- ja Liivimaad eksituses hoida ja et ükäse mingisuguseid teateid Vene sõja hädaohust ei leviks, olid tsaari poolt loodud üsna osavasti mõeldud kombinatsioonid. Veebruarikuu lõpul või märtsikuu alul, kui Vene väeosasid Pihkvas koondati ja sõjavalmis seati, käskis ta Feodor Golovini saata Pihkvasse ja Novgorodisse sääraseid kirju, nagu oleks Ukraintsevilt, Vene saadikult Konstantinopolis, saadud teade, et türklased ei soovi rahu ja et nad kalduvad sõjale, ja et selleks peab kõik valmis olema.[2] Tsaarile oli säärane võte seda tarvilikum, et Liivi- ning Eestimaal ja Ingeris erilise agarusega peeti silmas kaht tähtsamat Vene pealetungi toetuspunkti, Rootsi piirimaadele Läänemerest ida poole, Pihkvat ja Novgorodi. Pihkva järele valvati hoolega Tartust ja Setumaa piirilt ja tarbekorral saadeti selleks Tartust Vastseliinasse agente, kuna jälle Novgorodi järelevalveks enam Narvat ära kasutati.

Silmapaistvamaks ja autoriteetsemaks Rootsi võimukandjaks Liivimaal oli Riia kindralkuberner Erik Dahlbergh, kes Põhja sõja ettevaimamise ja Rootsit ähvardava hädaohu silmaspidamisega osutas suurt hoolikust. Erik Dahlbergh oli juba kaua aega enne seda kui ta Liivimaa kindralkuberneriks määrati, Rootsi kuninga Karl XI tähelepanu juhtinud Vene hädaohu tõsidusele, ja et on tarvis erilise hoolega silmas pidada Ingeri kindlusi, kus ta Vene pealetungi kõige pealt kartis. Kui ta 1695.aastal Breemeni ja Werdeni kindralkuberneriks määrati, andis ta $\frac{26.}{16.}$ juulil kuningale märgukirja, milles juhtis tähelepanu Vene sõja hädaohule; seda oli ta juba teinud ka 1681.aastal, kui ta Ingeri kindluste inspektsioonreisult tagasi tulles Kungsöris kuningale märgukirja ära andis. Siis osutas ta Narva paremasse kaitseseisukorda asetamise tarvidusele ja pööras tähelepanu Nevalinnale, kui soodsale ja tähtsale paigale, kus venelane end võib kindlustada oma liitlaste abi-

---

1) Van der Hulsti kiri Hollandi valitsusele, dat. Moskvas 24. aug.1700. a. (uue kalendri järele) Петровъ, 4,2, lk. 665 - 666.

2) Tsaari resolutsioon Feodor Golovini esitisele veebruarikuu lõpul või märtsikuu alul / Бычковъ /, Письма и бумаги императора Петра Великаго, I, lk. 334-338; Vt. ka Петровъ 3, lk. 450 - 453.

ga ja astuda otsesse sidemesse Lääne-Euroopaga.[1] Kahju ainult, et see väga ettevaatlik mees 1700. aastal kuni Vene sõja alguseni oli peaaegu terve aja seotud saksilaste järelvalvega ja Riia kahekordse sulustamisega, nii et ta ei saanud mahti kulutada täit tähelepanu Vene ettevalmistuste ja venelaste püüete jälgimisele.

Täiesti põhjendatult pöörab Dahlbergh 1699.aasta lõpul tähelepanu kindralmajor Carlowitzi Moskva reisudele. Et selles küsimuses selgusele jõuda soovib ta, et Rootsi resident Warsavis Waschlager katsuks jälile saada, milles seisab Carlowitzi ülesanne.[2] Dahlbergh aimas, et on midagi teoksil kuningas Augusti ja tsaari vahel ja pidas siis ka ettevaatust tarvilikuks. Juba sama aasta lõpul korraldab ta energilisemalt piirivalvet nii saksilaste kui ka venelaste suhtes. Kokenhuuseni komandant Haij sai ülesandeks valvel olla saksilaste pärast ja samal päeval kohustas ta leitnant Thilo von Thilawi Vastseliinas, kui piiril midagi juhtub, sellest otsekohe Riiga teatada kiirkäskjalaga.[3]

1700.aasta veebruarikuus ja ka hiljem segas Dahlberghi Vene piiri hoolsamini silmas pidamast saksilaste pealetung Liivimaale ja Riia sulustamine. Segavalt mõjusid ka Rootsi resident Knieperi poolt Moskvast Stokholmi saadetud teated, et tsaar olevat pühalikult kinnitanud, et tal polevat mingisuguseid vaenulikke kavatsusi Rootsi vastu.[4] Need Rootsi Moskva esindaja poolt Stokholmi edasi antud teated said tuttavaks ka Dahlberghile[5], kes nende najal Vene hädaohtu vähem äh-

---

1) Ernst Ericsson och Erik Vennberg, Erik Dahlbergh. Hans levnad och verksamhet. Uppsala och Stockholm , 1925, lk. 225 ja 240.

2) Erik Dahlberghi kiri Waschlagerile, dat. Riias 14. dets. 1699.a. Kontseptid 1699.a. kohta, R.R.A.

3) Erik Dahlberghi kiri von Thilawile, dat. Riias 29. dets. 1699.a. Kontseptid 1699.a. kohta R.R.A.

4) Nordberg, I, lk. 199 ja Livonica, fasc. VI, lk. 56.

5) Vt. Erik Dahlberghi kiri kantseleikolleegiumile Stokholmi, dat. Riias 13. juun. 1700.a. Registraturet 1700., R.R.A.

vardavaks pidas. Seda enam, et aegapidi Vene piirilt saadi enam rahustavaid teateid. Teated, mis Dahlbergh Vene piirilt veebruarikuu lõpul sai, olid erutavad. Nimelt kirjutas von Thilaw, et kõikide asjaolude järele otsustades polevat Vene poolt oodata muud kui sõda: sõjaväge olevat koondatud Pihkva ja Novgorodi ümbrusse, terve aadel olevat mobiliseeritud, kõikidesse piiriäärsetesse veskitesse olevat kogutud jahutagavarasid, ja iga talupoeg olevat kohustatud viima toidumoona Pihkvasse. Ka olevat Vene piiri läheduses teatud kauguse peal kõik teed liiklemiseks suletud. Samas kirjas teatas ta ka veel, et piiri läheduses kõik elanikud, mõisnikud kui ka talupojad olevat ära põgenenud. Muidugi oli esialgu kartus Vene piiri pärast suur, sest kardeti, et ootamatule saksilaste pealetungile võib järgneda venelaste pealetung ja saksilastega käsikäes teotsemine. Seda ei tulnud aga mitte ja aegapidi muutusid ka von Thilawi kirjad sisult rahulikumateks. Aprillikuu keskel kirjutas küll Vastseliina õpetaja Tile Dahlberghile, et, nagu usaldust äratavad isikud Venes teavad, valmistuvat venelased pealetungiks Liivimaale; pealetung ise järgnevat peale jüripäeva, ka tulevat päevas Vastseliina kaudu 20 isikut Liivimaale sibulaid müütama, need isikud aga olevat, Tile arvates, rafineeritud isikud, kes ainult spionaazi otstarbel käivat mööda maad ümber.[1]

Kuid nagu peagi mäha saadi, ei järgnenud, nagu Tile oli kirjutanud, sügisi venelaste retke Liivimaale. Nähtavasti mõjus siiski Dahlberghi sse mõnevõrra erutavalt maikuu lõpus levinud teade, et Venes parandavat Poola - ning Liivimaale viivaid sildu[2] ja seda enam, et Dahlberghile oli teada, et saksilased Venest abi ootavad[3]; kuid peagi jõuti väljasaadetud luuresalga poolt hangitud andmete varal veendele, et need sillad seal on tehtud ainult kohalisteks tarvidusteks, mitte aga sõjalisel otstarbel.[4]

---

1) Tile kiri Erik Dahlberghile, dat. Vastseliinas 11.apr. 1700.a., R.R.A.

2) Erik Dahlberghi kiri von Thilawile, dat. Riias 29. mail 1700.a. Kontseptid 1700.a. kohta, R.R.A.

3) Vt. von Thilawi kirja Erik Dahlberghile, dat. Vastseliinas 23.veebr 1700.a., R.R.A.

4) Erik Dahlberghi kiri von Thilawile, dat. Riias 6. juun. 1700.a. Kontseptid 1700.a. kohta, R.R.A.

Kuid von Thilawi teated kuni juulikuu keskeni, et Vene piiril ja Pihkvas kõik vaikne[1] ja ka see, et ta 24./13. 14.juulil kirjutas, et Pihkvast Saksi ohvitsere Moskvasse edasi ei lastavat ja et siis sellega saksilastel sealtpoolt abi oodata pole,[2] võis Dahlberghi veel enam veendele viia, et vähemalt niipea pole karta Vene poolt mingisugust tõsisemat sõjahädaohtu ja et venelased ei kavatse Saksilastega käsikäes toimida.

Varsti hakkasid aga Pihkva piirilt tulema erutavamad teated, Kuid Dahlberghi tähelepanu oli juulikuu lõpul seotud saksilaste uue pealetungiga Väina liinil ja ettevaatlik Dahlbergh, kelle tähelepanu oli viinud õigetelt radadelt eksiteele osalt Knieperi vaigastavad teated Moskvast, siis muidugi ka see, et tsaar viibis sõja sekka segamisega ja kuningas Augustile abiandmisega, mis teda veel enam võis veenda, et saksilastel pole sealtpoolt abi lootaja et juutud venelaste appitulekust on aluseta, ei suutnud tsaari kavatsustes selgusele jõuda. Palju segas ka Dahlberghi Vene hädaohu jälgimisel see asjaolu, et ta ise oli enamiku ajast (1700.a.) seotud saksilaste järelvalvega ja Riia kaitsega saksilaste vastu.

Ingeri ja Käkisalmi läänide kindralkuberner Otto Wellingk,[3] kes 1700.aasta märtsikuus Ingeris viibis, laskis end eespool mainitud tsaari käsul laiali laotatud valeteadetest, nagu ei sooviks türklased rahu, vaid sõda, eksiteele viia.[4] Kartus venelaste kavatsuste

---

1) Vt. von Thilawi kirju Erik Dahlberghile, dat. Vastseliinas 28.märt. 6. ja 15.apr., 2. ja 14.juulil 1700.a., R.R.A.

2) von Thilawi kiri Erik Dahlberghile, dat. Vastseliinas 14.juulil 1700.a., R.R.A.

3) Otto Wellingk, sünd. 1649.a., oli 15.-aastaselt ühe Rootsi rügemendi leitnant, 17-aastaselt (1666.a.) rittmeister Prantsuse teenistuses Königsmarcki-nimelises rügemendis. Tõusis seal 1668.a. majoriks. Hiljemini läks ta Rootsi teenistusse üle, kus ta Karl XI ajal silma paistis Halmstadi ja Lundi lahingutes, kus ta sai raskesti haavata. 1687.a. sai Wellingk ratsaväe kindralmajoriks; 1693.a. kindralleitnandiks ja Skåne-kindralkuberneriks; 1698.a. ratsaväe kindraliks ja Ingeri ja Käkisalmi kindralkuberneriks. 1700.a. teotses ta Eesti- ja Liivimaa vägede ülemjuhatajana saksilaste vastu Liivimaal; jälgis hiljemini kuningat Läänemeremais ja Poolas; 1706.a. tõsteti ta krahviseisusse. Wellingk suri Stokholmis 1708.a.

4) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Narvas 9.märtsil 1700.a., T.R.A. Selles kirjas teatas kindral Wellingk Axel Julius de la Gardiele, et tsaar on läinud Woroneži laevu ehitama. Viimasel sügisel Rootsi piirile kogutud toidumoon viidavat Türgi piirile, samuti ka Pihkva ja Nobgorodi piirkonnas värbitud mehed olevat sinna marssimas; Konstantinoopolist ei olevat midagi kindlat kuulda, kuid usutavat, et saatkond sealt ilma tagajärgesid saavutamata tagasi tulevat, mida tema, Wellingk, olevat ka teada saanud resident Knieperi ja ühe kaupmehe kirjast, mis just nüüd Novgorodist olvat Pihkvasse jõudnud. Sellest Wellingku kirjast näeme selgesti, et ka Wellingk laskis end venelaste poolt sihilikult laiali laotatavate juttude läbi eksiteele viia.

eest näis ka temal olevat, kuid nähtavasti ei aimanud ta mitte nii ootamatut venelaste pealetungi. Seda on ka sellest märgata, et ta Narva garnisoni täiendamise liiga hiljaks jättis ja seda alles siis tegi, kui Vene vägi Ingerile juba peale oli tunginud.[1] Eestimaa kindralkaberner Axel Julius de la Gardie[2] sai teateid Vene hädaohust peamiselt Narvast ja Tartust ja saatis neid siis Stokholmi edasi, kuid ka tema ei näe Vene hädaohu suurust tõsiselt ette aimanud olevat.

Vene hädaohu tõttu olid järelvalveks kohustatud ka Narva kui ka Tartu komandandid. Narva komandandi, ooberst Henning Rudolph Horni[3] kirjast Dahlberghile $\frac{9.\text{juulil}}{28.\text{juunil}}$ 29.juunil 1700.aastal kõneldakse, et Vene resident vürst Hilkov $\frac{7.\text{juulil}}{26.\text{juunil}}$ 27. juunil kella 7 paiku on jõudnud Narva, kust ta lähematel päevadel mere kaudu Rootsi minevat. Samas kirjas seletab Horn ka, et ta on saanud saatkonna kaudu (Moskvast) kommertsnõunik Vinhagenilt kirja, milles see teatavat, et Venes tehakse igasuguseid ettevalmistusi Türgi sõjaks, - Venel ei olevat väljavaateid Türgiga vaherahu pikendamiseks.[4] Nähtavasti uskus Horn tol momendil neid teateid, olgugi et ta oli Vene hädaohu suhtes siis ka ettevaatlik. Kuid hiljemini näis ta ärevusesse sattunud olevat Vene sõja ettevalmistuste tõttu ja kirjutas juulikuu lõpul ja augustikuu alul kuningale, et Venes olevat sildade kallal ametis üle 4000 töölise Moskvast Novgorodisse ja Novgorodist edasi Rootsi piirile viival teel, et suure hoolega harjutatakse vat jala- ja kahurväge, ja et Novgorodisse koondatavat suure hoolega kahureid ja püsse, kõik laod olevat viljaga täidetud ja Horn soovib[5] nüüd, et kuningas teeks tarvilikke korraldusi Vene vastu.

---

1) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 19.sept. 1700.a., T.R.A.

2) Axel Julius de la Gardie sündis 1637.a. Stokholmis, astus sõjaväeteenistusse, tõusis siin Västgöta ratsarügemendi ooberstiks 1660.a., kindralmajoriks 1664.a., ratsaväe kindralleitnandiks 1668.a., nimetati Eestimaa kindralkuberneriks 1687.a., ühe Eestimaa jalaväe rügemendi ooberstiks 1700.a., lahkus Eestimaa kindralkuberneri ametist 1704.a. Suri Stokholmis 1710.a.

3) Henning Rudolph Horn sünd. 1651.a. Pommeris, astus varakult sõjaväeteenistusse, tõustes 1679.a. ooberstleitnandiks Mortaigne.nimelises Blekinge rügemendis; 1681.a. Käkisalmi komandandiks, 1695.a. ooberstiks ja Narva komandandiks, 1700.a. 25.nov. kindralmajoriks ja 21. dets.1700.a. Ingeri ja Käkisalmi kindluste ülemkomandandiks; 1701.a vabahärraks. Horn sattus venelaste kätte vangi Narva langemisel 1704 a., kust ta Rootsi tagasi pääses alles 1715.a., saades s.a. kahurväe kindraliks. 1719.a. riiginõunikuks ja krahviks. Horn suri Stokholmis 1730.a.

4) Henning Rudolph Horni kiri Erik Dahlberghile, dat. Narvas 29.juunil 1700.a., R.R.A.

5) Olmer, Historisk Tidskrift 1903, lk. 315 - 316.

Ka Tartu komandant ooberst Carl Gustav Skytte[1], nagu näha tema kirjadest Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardiele, oli alatasa Vene piiri ja Vene kavatsuste suhtes valvel. $\frac{28.}{17.}$ 18. mail kirjutas ta Axel Julius de la Gardiele Tallinna, et ta on saanud kirja Pihkvast, millest olevat näha, et türklased Azovi juures peale tungivat ja et Venemaal suur segadus valitsevat ning aadel kutsutavat väeteenistusse.[2] $\frac{5.aug.}{25.juulil}$ 26. juulil saadab ta jällegi Pihkvast kiirkäskjalaga saadud Thomas Herbersi kirjast[3] koopia Eestimaa kindralkubernerile edasi, kus teatatakse, et seal iga päev töötatavat kahurikojas kahurite kallal ja tehtavat kahuritele tugevad vankrid. Ei olevat teada, kelle vastu need suured ettevalmistused on sihitud, kuid Pihkvas räägitavat avalikult, et rootslaste vastu. Saksi laagrist tulevat peaaegu igal nädalal ohvitserid kirjadega Pihkva vojevoodi juurde ja paluvat abi, olevat aga kõik ainult tühjade lootustega ära saadetud. $\frac{31.}{20.}$ 21. juulil olevat jällegi keegi Schlippenbachi nimeline kapten Pihkvasse tulnud kuningas Augustile lubatud abi ja kahurite pärast. Pihkvas aga polevat selles suhtes mingisuguseid käske antud, kaks majorit olevat $\frac{28!}{17.}$ 18. juulil Pihkvast läbi Moskvasse läinud, et tsaarilt eneselt järele pärida. Veel $\frac{26.}{12.}$ 13. augustil kirjutas Skytte Axel Julius de la Gardiele, et Venest polevat midagi halba kuulda. Olevat küll seal rahva hulgas kuulujutte, kuid täpsamate teadete hankimisel saadavat just vastupidiseid teateid. Olles kirja lõpetamud, lisandas sellele veel mõnesuguseid teateid, mis ta enda poolt Vastseliinasse (Skytte enese nimelisest Tartu garnisoni rügemendist) saadetud leitnant Thilavilt oli saanud, kellele ta oli käsu andnud minna

---

1) Carl Gustav Skytte algas karjääri sõjaväeteenistuses, oli hiljemini Hollandi teenistuses, tuli Rootsi teenistusse tagasi, sai 1677.a ühe draguniterügemendi ooberstiks, oli selle järel Kristianstadi (a.1679), Landskrona (a.1681) komandandiks; sai Tartu komandandiks 1697.a. Skytte kaitses Tartu kindlust venelaste vastu 1704.a. kuid oli sunnitud kapituleeruma Šeremetjevile.1706.a. nimetati Skytte jalaväe kindralmajoriks; 1709.a. Skåne asekuberneriks; 1710.a. jalaväe kindralleitnandiks; Skåne kuberneriks 1716.a. ja s.a. jalaväe kindraliks. Skytte suri Malmös 1717.a.

2) Carl Gustav Skytte kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tartus 18. mail 1700.a., T.R.A.

3) Carl Gustav Skytte kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tartus 26.juul. 1700.a. T.R.A., mille kaasas on Thomas Herbersi kirja koopia (see kiri on dat. Pihkvas 22. juul. 1700.a.) Kuid vahel näib Skytte olevat suure agarusega kontrollimata kuuldusi edasi andnud. Nii oli ta 28. märtsil (Rootsi kalendri järele) kirjutanud Axel Julius de la Gardiele, et Pihkva juures olevat valmis 40.000 venelast, et tsaari oodatavat sinna (Vt. Wellingku kirja Axel Julius de la Gardiele, 6.apr. 1700.a., T.R.A.)

Pihkvasse, et kuulda mis seal toimub. von Thilav teatas, et üks Saksi saadik Pihkvas on oodanud teist seltsilist Moskvast, kes seal oli olnud abi palumas. See oli tulnud halvas meeleolus tagasi, ähvardades, et August tahtvat seepärast, et tsaar Poola kuningad petmud, Vene piiridele peale tungida.[1] Kuid juba 9.sept./28.aug. 29. augustil kirjutas von Thilav Vastseliinast,[2] et 8.sept./27.aug. 28. augustil Pihkvast sinna on teatatud, et tsaari poolt on lubatud saksilastele abiväge. Samast kirjast näeme ka, et venelased hoolega valvasid piiri järele, kaupmehi Rootsi alale enam edasi ei lasknud.

Nagu ülalmainitust näeme, õnnestus tsaaril igasuguste valeteadete levitamisega kohalisi Rootsi võimumehi Eesti- ja Liivimaal ja Ingeris eksitusse viia, olgugi et need korraldasid hoolikat piiri luuret. Igatahes näib neil olevat siiski, vaatamata igasugustele rahustavatele teadetele, jäänud mingisugune kahtlus venelaste suhtes. Peasüü, et venelaste kavatsuste jälile ei päästud, jääb siiski Rootsi residendile Moskvas Knieperile, kel polnud viimase silmapilguni Vene hädaohust ~~tõelist~~ õiget aimugi.

Vahepeal tehti Venemaal tõsiseid ettevalmistusi sõjaks. 1699. aasta lõpul kuulutati Venemaal esimene nekrutitevõtmine välja ja tahtsi ~~heti~~ Rootsi-vastaseks sõjaks moodustada suuremaarvulist regulaarset sõjaväge. Seni oli tsaari sõjaväes ainult 4 polku, mis olid moodustatud Euroopa laadilistena ja mis vastasid enam-vähem Lääne-Euroopa nõudele: Preobraženski, Semjonovski, Leforti ja Butõrski. Nende eeskujul pidi uuestivõetavatest meestest moodustatama uued euroopalaadilised polgud. Tsaari ukaasi järele (novembrikuust) pidi võetama (n.n "rotet Salmonova") vaimulikkudelt valdajatelt ä 25 ja ilmalikkudelt ä 30 - 50 õuelt üks mees soldatiks. Võetama pidi peamiselt lahtisi inimesi,[3] kes täitsid kloostreid ja eravaldajate õuesid. Samal ajal anti Moskvas teada, et kõik vabatahtlikud, kes tahavad astuda sõjaväkke, end Preobraženskoje külas laseksid teenistuseks sisse kirjuta-

---

1) Carl Gustav Skytte kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tartus, 13.aug. 1700.a., T.R.A.

2) Carl Gustav Skytte kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tartus 3.sept. 1700.a. Selle kaasas on leitnant Thilo von Thilavi kirja koopia, dat. Vastseliinas 29. aug. 1700.a. T.R.A.

3) Vt. ka "Записки Желябужского за 1682 по 2. июля 1709. Сочинение Семенова", 1840", lk. 150, 161 - 167.

da. Neile lubati palgaks 11 rubla aastas ühes toidumoona tagavaradega ja viinaportsjoniga sõjakäigu ajal, nagu seda said Semjonovski ja Preobraženski polgu mehed. Kogunes palju kloostrite teenreid ja bojaaride orje, kuid üsna palju ka vabatahtlikke, viimaseid osalt elatustarbeainete kalliduse (vilja ikalduse tõttu), osalt lootuses, et nad pärast pärisinimestena pääsevad mõisniku võimu alt. 1)

Kokkukutsutud mehed toodi 1699.a. aasta detsembri- ja 1700.a. aasta jaanuarikuus suurel hulgal Preobraženskojesse, kus tsaar neid nimekirjade järele ise üle vaatas, määrates kõiki kõlblikke soldatditeks jagades neid üksikute polkude järele, kelle ülemateks said teenetega välismaalastest ohvitserid, kes olid juba varemini Moskvasse asunud ja osa võtnud Azovi ja Krimmi sõjakäikudest. 2) Säärastest polkovnikutest võtsid pärast Narva operatsioonist otseselt osa Bohlmann, Fliverk, Nikolai Balk, Junger, Kragen (olid osa võtnud Krimmi sõjakäikudest), Ivanitski, Ivan Treiden, Mews, Ivan ja Wilhelm Delde, Junger, von Werden, Aleksander Gordon Gulitz (Golz) jne. (Azovi sõjakäikudest). 3)

Kuid peaabilistena uute polkude moodustamisel olid kindral Avtonom Mihailovits Golovin 4), kaardiväe ülembrigadiir Adam Adamovits Weide 5) ja Preobraženski polgu allpolkovnik vürst Anikita Ivanovits Repnin, igaüks neist pidi moodustama 9 polgust koostuva diviisi,

---

1) Устрялов 3, lk. 344.

2) М. Дитерихс, Эпоха Петра Великаго. Изъ архивныхъ матеріаловъ Военно-историческій Вѣстникъ, издаваемый при Кіевскомъ Отдѣлѣ Императорскаго Русскаго Военно-Историческаго Общества. 1910, №1, 2, lk. 29; Устрялов 3, lk. 344-345.

3) Устрялов, 3, lk. 345.

4) Avtonom Golovin sündis 1667.a.(?), ta oli üks Peetri lähematest abilistest ja aitas tsaarile regulaarset väge moodustada. Avtonom Golovin oli kaasas Azovi vallutamisel.1700.a. moodustas ta 1699.a. lõpul ja 1700.a. algusel kokku tulnud meestest ühe diviisi. Ta oli ka Narva lahingus Vene paremal tiival ja sattus vangi, kust ta alles 1718.a. vabaks sai. Ta suri 1720.a. (?)

5) Adam Weide sündis 1667.a., oli tuttav Lääne-Euroopa sõjakunstiga, ta oli kaasas olnud kuulsas Zenta lahingus ja võttis Vene teenistuses olles osa mõlemast Azovi sõjakäigust, aitas tsaarile 1699. a. lõpul ja 1700.a. alul kokkukutsutud meestest moodustada uut diviisi, Narva lahingus juhatas ta Vene paremat tiiba. Narva all sattus ta vangi, pääsedes vabaks alles 1710.a. Weide võttis osa Pruti sõjakäigust, võistlustest rootslaste vastu Soomes. Weide suri a. 1720.

kaks esimest Moskvas, viimane Volga ääres.[1]

Suuri raskusi tegi kõlblikkude ohvitseride hankimine. Enamik neist, keda saatis Inozemski prikaaz, osutus kõlamatuiks, ei osanud sõjariistadega ümber käia või jälle olid muidu kõlbmatud.[2] Eriti katsuti lahti saada välismaalastest. Nagu Pleyeri kirjast keisrile[3] näha, vallandati peamiselt võõrastest ohvitseridest poolakaid ja rootslasi, mis ehk seletatav sellega, et neid peeti tulevates sõdades ebaustavateks.

Õppusi peeti iga päev, peale pühapäevade, eriliste kindral Golovini poolt koostatud ja tsaari poolt parandatud määruste järele. Iga vähemagi eksimuse eest karistati süüdlasi äärmiselt suure valjusega.[4]

Nagu soldatite õpetus toimus Saksa eeskuju järele, nii olid neil ka mundrid valmistatud Saksa jalaväe mundrite eeskujul: kalevist kuued, enamikult tumesinised, ja madalad kolmnurksed peakatted. Relvastus koostus muskettidest või püssidest ja pajonettidest. Sõjaväe varustamiseks moonaga oli loodud eriti-toitlusvalitsus.[5] Suureks veaks tuleb muidugi pidada seda, et ei moodustatud mingisugust moodsamatele nõuetele vastavat ratsaväge.[6] Nagu pärast näeme, oli korrapärase ratsaväe puudumine Narva operatsiooni aegu venelastele suureks puuduseks.

Kahurväge juhatas kahurväeülem Imeretia prints Aleksander Artsilovitš, kes Hollandis oli õppinud kahurväeteadust.[7]

Tsaari uuestimoodustatud jalaväe polgud jätsid väliselt ja õpetuse poolest hea mulje. Saksi saadik tsaari juures, kindralmajor

---

1) Устряловъ ,3, lk. 345.

2) Avtonom Golovini teadaanded tsaarile 5.märtsist, 25.märtsist ja 16.aprillist. Устряловъ ,3, lk. 540 - 541.

3) Pleyeri kiri keisrile, dat. Moskvas 10.dets. 1699.a. Устряловъ ,3, lk. 643. Pleyer teab ka välismaalaste allahindamisest:"Vnd verspüret man algemach eine geringschäzung der Aussländer bey den Czaren, in deme er, so bald ein russ von einem Aussländer etwass gesehen, und selbes nachaffet, wan es schon nicht so guet, dannoch saget, sieha da, meine russen können dieses eben so guet, warumb solte ich denen ausländeren so Vill geld geben."

4) Воинскіе артикулы, Устряловъ,3,lk. 459 - 461 ja 346. Vt. ka Saksi saadik von Langeni kiri kuningas Augustile, dat. Moskvas 4.aug. 1700.a. (vana kalendri järele) Устряловъ,3,lk. 558 - 559.

5) 3,lk. 347.

6) Pleyeri kiri keisrile,dat.Moskvas 10.dets.1699.a. Устряловъ,3,lk. 643.

7) Устряловъ,3,lk. 348; Prints Aleksander võttis ka Vene sõjaretkest Narva alla osa,kus ta Vene kahurväge juhatas.Sattus siin Rootsi vangi.Kui rootslased olid nõus teda krahv Piperi vastu välja vahetama,suri ta koduteel.

von Langen, kes viibis tsaari sõja sekka tõmbamise otstarbega 1700. aasta suvel Moskvas, ei jõua küllalt kiita nende suurepärasust: kirjas juulikuu lõpust imestab ta selle üle, et selle rahva juures leidub nii hästi harjutatud ja distsiplineeritud jalaväge[1]; järgmises kirjas augustikuu alul imestab ta samuti, et Moskvas olevat peaaegu 40,000 meest head ja väljavalitud jalaväge, mis laadimise ja laskmisega sama kaugele olevat jõudnud kui Saksa jalavägi iganes võivat olla ja et keegi meestest vanaduse poolest ei ulatuvat üle 40 aasta.[2] Samal arvamusel oli ka Austria keisri saadik Pleyer.[3] Kuid neist erineva arvamusega esineb Taani saadik Moskvas Heins, kes leiab, et Vene sõjavägi oleks küllalt hea barbarite vastu, kuid tõsiste lahingute jaoks olevat tarvis teda reformida. Eriti puudulikuks pidas ta Vene kahurväge, kus kohased jõud kõlblikkude inimeste näol puuduvat.[4]

Nähtavasti seisab tõele lähemal viimane, Vene vägi osutus tõepoolest - nii hea kui ta ka näis eemalt - sõja tegevuse ajal nõrgemaks, kui seda oleks võinud oodata von Langeni ja Pleyeri tõendustest.

Moskvas ei tehtud visalt tööd mitte üksi uute vägede moodustamisega ja sõjatarvete hoolika hankimisega, vaid seal peeti silmas ka tulevast sõjategevuse ala; hoolitseti selle eest, et selle üle saada võimalikult täpsaid ja väärtuslikke andmeid.

Nagu eespool nägime, pidi tsaar Augustiga sõlmitud liidulepingu järele saama maad, mis tsaari esiisad XVII sajandi alul olid kaotanud Rootsile, ja tsaari sõjategevuse piirkonnaks määrati esimeses joones Karjala ja Ingeri.

Nagu tsaari korraldustest 1700.aasta alul näha, pidas tsaar algusest peale operatsiooni suunana silmas Narvat ja Pähklinalinna, peamiselt just esimest.

Juba märtsikuu esimestel päevadel 1700.aastal kirjutas tsaar Woronežist Vene välisminister Feodor Golovinile, et ta saatku Preobraženski polgu seersant Vassili Kurtšmin esiti Narva kahureid, mis

---

1) von Langeni kiri kuningas Augustile, dat. Moskvas 29.juul,1700.a. Sbornik ,3,lk. 555.

2) von Langeni kiri kuningas Augustile,dat. Moskvas 4,aug. 1700.(vana kalendri järele) Sbornik ,3,lk. 559.

3) Pleyeri kiri keisrile,dat. Moskvas 27.aug.1700.a.(vana kalendri järele). Sbornik 4,2,lk. 540.

4) C.Hallendorff,Konung Augusts politik åren 1700-01.Skrifter utgifna af Kongl.Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Upsala VI,4,lk,57.

seal müüa olevat, vaatama ja mõnda neist ostma, kuid ka ülesandega, et seersant vaataks linna ja selle ümbrust ja siis ~~võimalikult~~, otsides selleks põhjust, saata Kortšmin Pähkinalinna või kui see pole võimalik, siis vähemalt selle lähedusse. Seda kohta olevat väga tarvis, sest sel olevat veeühendus Laadogaga ja merega ja olevat see soodus abiväe saabumise ärahoidmiseks. Kortšmini pidas tsaar selle ülesande täitmiseks seepärast kõlblikuks, et ta olevat tark ja et ta oskavat pidada saladust. Tsaar käskis Golovinit eriti selle eest hoolitseda, et sellest midagi teada ei saaks Rootsi resident Moskvas Knieper, kellele olevat seersandi teadmised tuttavad.[1]

Selle kirja sisu järele otsustades näis Peeter juba 1700.aasta märtsikuus kavatsevat pearetke Narva alla, ühtlasi silmas pidades ka Pähkinalinna ja selle ümbrust, et nähtavasti takistada sealt kaudu abiväe ~~väede~~ tulemist Narva piiramise ajal Soomest Vene Narva all seljataha; kuid Pähkinalinn näis tsaarile meeldivat ka tema soodsa asendi tõttu veeteel Laadogalt Soomelahele. Golovin ruttaski tsaari käsku täitma.

Kahjuks puuduvad meil sellest andmed, kuidas Kortšmin oma ülesandega hakkama sai. Nähtavasti õnnestus tal vähemalt osagi neist täita.[2]

Peale selle tehti korraldusi, et tulevaseks Ingeri-vastaseks Petkeks toetuspunktidena ära kasutada Pihkvat ja Novgorodi, kuhu koondati väga suure ettevaatusega mõnesuguseid väeosasid ja kus sisse seati vastavad sõjamoona- ~~jne.~~ (i.t.) laod. Tartus juulikuus 1700.aastal hangitud teadete järele olid Pihkvas siis sõjalised ettevalmistused kahurväes jne. täies hoos.[3] Vägede koondamisega pidi siin siiski ettevaatlik olema, sest Rootsi pool võidi kergesti seda Rootsi sõja ettevalmistusena käsitada ja seepärast pidi suuremaks sõjameeste koonduspaigaks esialgu jääma siiski Moskva.

---

1) Tsaari kiri Feodor Golovinile, dat. Woronezis 2.märtsil 1700.a. [Бычковъ], Письма и бумаги императора Петра Великаго I, lk. 338.

2) Olgu veel tähendatud, et sama Kortšmin, kelle tublidust tsaar kiidab, pärast Narva piiramise ajal Ivangorodi piiramistöid juhatas.

3) Carl Gustav Skytte kiri Axel Julius de la Gardiele (ühes Thomas Herbersi kirja koopiaga 22. juulist) dat. Tartus, 26.juul.1700.a. T.R.A.

Tsaari liitlastele polnud ~~Peetri~~ ta kavatsus, vallutada Narvat, sugugi meeltmööda, eriti muidugi Augustile, kes ühes Liivimaaga pidas ka Eestimaad oma huvide piirkonda kuuluvaks.

Narva vallutamise kavatsus ~~oli~~ käis ka tsaari ja kuningas Augusti vahel tehtud lepingu vastu, milles oli öeldud selge sõnaga, et tsaar pidi saama ainult need maad, mis tema esivanematel olnud XVII sajandi alul Läänemere ääres.[1] Sellega oli Vene õigustatud tagasi saama olad, mis tal Läänemere ääres oli olnud enne Stolbova ja peale Täyssinä rahu. Nende maade hulka kuulus Käkisalmi lään ja Ingeri ilma Narvata.

Tsaari kavatsus Narvat vallutada pidi loomulikult esile kutsuma rahutuse nii kuninga Augusti kui ka Patkuli ~~juures~~. Eriti viimase sihtidega ei võinud see olla sel silmapilgul kuidagi kokkukõlas, sest tema ~~ideaaliks~~ peasihiks oli Eesti- ja Liivimaa aadlivabariik kuningas Augusti ülemvalitsuse all. Haudes salaplaane Rootsi vastu ja püüdes oma soove kuningas Augusti kaudu teostada, katsus Patkul algusest peale tsaari Eesti- ja Liivimaast eemal hoida. Memoriaalis, mis ta Augustile esitas Rootsivastase liidu moodustamise ja sõja tegevuskava kohta 1698.aasta lõpul või 1699.aasta alul (Augustile esitas), väljendas ta seda mõtet kõige selgimini, ~~ja~~ rõhutades nimelt, et Vene pretensioonid ei tohi ulatuda kaugemale Narva jõest ja et Narva peab jääma Eestimaa külge, kusjuures Narva jõgi ja Peipsi järv pidid moodustama loomuliku piiri Vene ja Eesti- ja Liivimaa vahel. Vastasel korral, s.t. kui tsaar vallutaks Narva, kartis Patkul, võiks Narvast saada tsaarile hea operatsiooni teotuspunkt ja terve Eestimaa võiks langeda tsaari kätte.[2]

---

1) See punkt (§2) käib järgmiselt:"Solchem nach versprechen Ihre Königl. Mayestät bey wahren Wahrten und Ihrer hohen Königl:parole, von Ihrer Seite,wie Sie bishero getan als auch noch hinfüro,mit aller Macht und Fleiss dahin zu sehen,dass Wir Grosser Herr Unsere Zarische Mayestätt, zum glücklichen Ausgange unsers desseins wieder Schweden gelangen,und einen festen Fuss an der Ost-See, wie unsere hochlöblichen Vorfahren es zu Anfange dieses seculi in ruhigen unstreitigen Besitze und Völliger Herrschafft gehabt,wieder erhalten mögen,so dass Sie desfals mit Schweden sofort brechen und der Krieg so lange mit gesambter Hand continuiren wollen,bis Wir Unser beregtes Vergnügen erhalten haben." (Hallendorff, Bidrag,lk. 174).

2) Und zu dem Ende mus mit Muscau tractirt werden,dass es seine praetensiones nicht weiter als bis an die Narwische bächer extendire,nehmblich dass Narwa an Ehstland verbleibe und der groste Terminus naturalis,welches die bäche und die Peipische See sind,nicht verstümmelt werden.Allermassen an deren falles,da nehmlich Muscau Narwa überkähme, gantz Ehstland mit der Zeit Ihme auch anstehen mögte,weil er dissseits obbedauteter Gräntzen,die sonst herliche barriere gegen Ihme wäre,beraits einen fästen fus,und also ein recht place d'Armes haben würde. Darumb mus auf diesem fuss Ihme die proposition zur alliance geschehen, dass Er sich an Ingermanland und Karelen mache,nicht aber einen fuss in Lief-und Ehstland setze,sondern diese beyden letzteren den Waffen Ihrer Königlichen Mayt. überlasse."(Устрялов 3,lk.485).See Patkuli memoriaal on ära antud kuningas Augustile 1698.a.lõpul või 1699.a.alul (Hallendorff,Bidrag,lk. 147-148).

Sama järjekindlusega peab oma seisukohast kinni ka Patkul oma teises, 1699. aasta aprillikus Augustile ära antud memoriaalis, kus ta soovitab, et tugevasti liidulepinguga seotaks vägeva tsaari käsi, et ta ei vallutaks Liivimaad, ja et lepingus kindlaks määrataks see, kuimis tsaarile peab kuuluma, ja et tsaarile selgeks tehtaks nende tõendite mõttetus, millega tema eelkäijad oma õigust Liivimaa peale püüdsid põhjendada, seletada temale ajaloo ja maadeteaduse abil, missuguste maade kohta nad (tema eelkäijad) võisid oma õiglasi nõudmisi esitada, s.o. mitte kaugemale kui Ingeri ja Karjala, Kui aga tsaar kindlasti peaks kinni pidama oma kavatsusest vallutada Narva, siis pidavat see, kel ülesandeks on temaga lepingut sõlmida, selles mõttes võtma lepingusse punkti, et kui pärast vaidlus tekiks selle üle, kellele peaks kuuluma Narva, et siis Inglismaa ja Prantsusmaa kaubanduse huvides, Taani ja Brandenburg vabandavatel põhjustel, võiks vahekohtus kuulutada teda Liivimaa külge kuuluvaks.[1]

Sellest märkame, et Patkul selgesti ette aimas seda hädaohtu, mis Narvat tsaari poolt ähvardas ja omalt poolt kõik tegi, et seda kuningas Augustile selgeks teha, et see seda lepingute abiga igapidi takistaks.

Muidugi ei võetud kuningas Augusti poolt selleks midagi enne ette kui liiduleping sõlmiti. Selle sõlmimisest võttis ka Patkul ise osa, kes 24./14. aug. 1699. aastal Liivimaa aadli nimel oli sõlminud kapitulatsiooni Augustiga, mille järele Liivimaa laiaulatusliku aadli oma valitsusega aluseel pidi ühendatama Poolaga, nii aga et Liivimaa peale pidid jääma Augustil ja tema järeletulijatel päruslikud hertsogiõigused ka siis kui neil ei oleks Poola krooni. Kapitulatsioonis oli välja tingitud, et selle punktides fikseeritud eesõigused ja paremused pidid saama osaks ka Eesti- ja Saaremaa rüütelkondadele, kui nad soovivad sellega ühineda ja et nad võivad kas osalt või täielikult astuda ühendusse Liivimaa rüütelkonnaga.[2]

24./11. novembril 1699. aastal Augusti ja tsaari vahel sõlmitud lepinguga märgiti kindlaks tsaari vallutusmaadena Karjala ja Ingeri, kuid

---

1) Tempelhof, 3, lk. 313.

2) Kapitulatsiooni tekst ära trükitud Hallendorffil (Bidrag), lk. 159-169.

kuid lepingus polnud midagi öeldud sellest, mis pidi saama August,

Mis Patkul oli kartnud, oli nüüd teostumas ja nimelt, et tsaar püüdis vallutada Narvat. Tema ja von Langen ruttasid sammude astumisega, et seda vältida, kuid silmapilk polnud selleks sugugi soodus. Augustikuus 1700.aastal kirjutas von Langen Moskvast Patkulile, et on ilmsiks tulnud tsaari salajane soov vallutada Narvat. Tema olevat teinud ühes Taani saadikuga kõik, et tsaari sellest kavatsusest loobuma panna, kuid tsaar on olnud nii kangekaelne, et nad on leidnud olevat hädaohtliku seda tsaari õrna punkti puudutada ja on pidanud rahulduma sellega, et tsaar on Rootsiga vaenujalal, lootes, et Narva tulevikus käest ei lähe.[1]

Patkul vastas septembrikuu alul von Langenile, et kõik on tehtud tsaari eemalhoidmiseks Narvast ja et see pole Augusti ega Patkuli huvides lasta tsaari Liivimaa südamesse, sest vallutades Narvat on tal hea võimalus, enne kui sellest Warssavis teada saadakse, vallutada Tallinna, Tartu ja Pärnu, siis lõppeks ka Riia ja terve Liivimaa. Olevat tarvis kasutada kõiki abinõusid, et Liivimaa ei langeks vägeva tsaari kätte.

Teiselt poolt aga leidis Patkul saksilased üksi olevat liiga nõrgad Rootsi-vastases võitluses ja et tsaari abi on tarvilik ning Rootsi tugevasti kannataks Narva langemisega. Patkuli arvates polevat nüüd veel tarvis vaielda Narva piiramise pärast ja ainult temale esitada Augusti huvide kaitseks liidulepingu najal kiri, et pärast, kui tsaari pole tarvis, nii õrnalt kohelda, teotseda energilisemalt.[2]

Et Patkul oli läinud tsaari poolt kavatsetava Narva operatsiooni suhtes nii ettevaatlikuks, seda aimame samast Patkuli kirjast: tal oli käes Travendaali rahuleping,[3] mis muidugi selgeks tegi Taani lüüasaamise ja Rootsi-vastasest liidust väljalangemise. Oli selge, et tsaari sutes pidi oldama nüüd ettevaatlikum, et ta sõjast tõeliselt osa võtaks. Selleks oli ka suuri pingutusi tehtud. (Vaatleme seda asjaolu pisut lähemalt.

Kui saksilaste pealetung Riiale veebruarikuus 1700.aastal oli äpardanud, hakati sealpool tegema hoolega ettevalmistusi uueks retkeks,

---

1) von Langeni kiri Patkulile, dat. Moskvas 21.aug. 1700.a. (vana kalendri järele) Temperuvolu, 4,2, lk. 145.

2) Patkuli kiri von Langenile, dat. Riia juures laagris 9.sept.1700.a. Temperuvolu, 4,2, lk. 149 - 150.

3) seal samas, lk. 151

mida kavatseti põhjalikumalt ette võtta. Juba märtsikuus oli ka Taani alanud sõda Rootsi vastu Holsteinis. Tsaar aga viibis sõdimise algusega - vaherahu või rahu ei olnud Türgiga veel saadud. Mõlemad liitlased, nii August kui ka Taani kuningas, püüdsid tsaari kiskuda sõja sekka. Taani ning Vene vahel sõlmitud lepingu järele võis Taani nõuda Vene vahelesegamist, kui Taanit ähvardab tema naabrite poolt raske seisukord, ilma et Venel oleks õigust üles seada küsimust, kes on pealetungija. Tsaar võis end sellega vabandada, et Türgiga pole veel kestvat rahu tehtud. Sama tingimus oli tsaaril ka Augustiga tehtud lepingus.[1]

Rahutegemine Türgiga aga ei edenenud soovitava kiirusega - viimane ei tahtnud kuidagi lasta Venet Musta mere äärde. Ka Poola saadik Konstantinopolis Leszczinsky segas Türgi ja Vene vahelist rahusobitamist. Ta olevat Türgile ka märku andnud, nagu teadis Vene saadik Ukraintsev Konstantinopolis, et Poola vabariik on valmis aitama Türgit Vene vastu.[2]

Säärases olukorras oli tsaaril raske Rootsiga sõda alustada, kuid tsaari liitlased tegid siiski energilisi katseid, et tsaari kaasa tõmmata. Selles suunas teotsesid Moskvas väsimatult juuliku lõpul ja augustikuu alul käsikäes käies Saksi saadik von Langen ja Taani saadik Heins. - Kui August uue sõjakäigu Liivimaa vastu ette võttis, saadeti sealt kiirkäskjala järel Moskvasse von Langeni juurde , et see pealekäiks ja kiirustaks tsaari sõjakekka segamisega ja abisaatmisega kuningas Augustile, nagu seda võimaldas mõlema vahel sõlmitud liiduleping.[3]

Kui kuningas Augusti poolt Moskvasse saadetud kindralmajor von Langen sinna pärale jõudis (juulikuus) seletas tsaar temale pisarsilmil, et rahu Türgiga pole veel sõlmitud, et ta on oma saadikule käsu andnud tähtsuseta punktides järele anda, et sel teel saada rahu või vaherahu ja aidata oma liitlast kuningas Augusti. von Langen kiirustas teda abi saatmisega, et kuningas August saaks ülekaalu ja ni-

---

1) Hallendorff, Konung Augusts politik, lk. 50 - 51.

2) Hallendorff, Konung Augusts politik, lk. 52.

3) Hallendorff, Konung Augusts politik, lk. 53.

melt, et tsaar ka peale tungiks Ingerile, tõmmates seega Rootsi jõud Liivimaalt ära ja kergendades sellega Augustile tema plaanide teostamist. Tsaar oli lubanud, niipea kui kiirkäskjalaga Konstantinopolist teade tuleb rahu või vaherahu sõlmimisest, otse teisel päeval kõikide oma jõududega Rootsi-vastast sõda alustada, nii et tema liitlased võivat rahule jääda.[1]

von Langen, kellele alatasa kuningas Augusti poolt peale käidi, tegi, mis võis. Ta tuletas augustikuu alul tsaarile jällegi tema liitlasekohustisi meelde.[2]

Paar päeva hiljem võis von Langen kuningas Augustile teatada, et tsaar abivägedena Augustile saadab kasakaid, kuid seda kavatseti teha äärmise ettevaatlikusega: et mitte tekitada rootslastes kahtlust, pidid need väed kuningas Augustile antama ettekäände all, nagu oleks see neid palganud.[3] Ka oli von Langen mitu korda palunud, et see abi antakse Pihkva vägedest, mis lähemal. Tsaar olevat aga selle palve tagasi lükanud põhjendusega, et seni polevat teada ühtki säärast juhtu, mil Moskva väed oleksid teeninud teiste võimude juures raha eest. von Langen kootis siiski, et ta kuningas Augustile enne Riia-vastast ettevõtet saab tuua rõõmustava teate, et tsaar on tunginud 80.000 mehega Ingerisse ja Karjalasse ja von Langen võis ka samas kirjas teatada, et üksi Moskvas on 40.000 väga väljavalitud jalaväelast, keda õpetatavat, välja arvatud pühad ja pühapäevad, iga päev sõjariistade tarvitamises ja kes juba laadimises ja laskmises olevat nii kaugele jõudnud, kui Saksa jalavägi võib iganes olla.[4]

Kuningas August ei rahuldunud ainult von Langeni teossemisega Moskvas, vaid augustikuu keskel andis ta hertsog Karl Eugen de Croyle[5]

---

1) von Langeni kiri Augustile, dat. Moskvas 29. juulil 1700.a. (Vana kalendri järele), Sembsunder, 3, lk. 553-555.

2) von Langeni esitis tsaarile 2.aug.1700.a.(vana kalendri järele), Sembsunder, 3, lk. 557.

3) von Langeni kiri kuningas Augustile, dat. Moskvas 4.aug.1700.a. (vana kalendri järele), Sembsunder, 3, lk. 559-560.

4) von Langeni kiri kuningas Augustile, dat. Moskvas 4.aug.1700.a.(vana kalendri järele). Sembsunder, 3, lk. 557 - 560.

5) Hertsog Karl Eugen de Croy sündis 1651.a., oli astunud Taani teenistusse 1675.a. ja osa võtnud Rootsi ja Taani vahelisest sõjast; pärast läks ta feldmarssal-leitnandina Austria keisri teenistusse ja võitles türklaste vastu. Hiljemini oli ta Saksi teenistuses. Kui tsaar Narva alla minnes Novgorodis peatus, tuli ta juurde Riia alt hertsog de Croy. Hertsog de Croy läks tsaariga Narva alla kaasa ja määrati tsaari poolt, kui tsaar Narva alt ühes ülemjuhataja Feodor Golovíniga lahkus, Vene vägede ülemjuhatajaks. Narva lahingus langes ta rootslaste kätte vangi ja suri vangipõlves Tallinnas a.1702.

käsu minna võimalikult kiiresti Pihkva ja Novgorodi kaudu tsaari juurde, et eriti praeguste olukordade juures kinnitada liitu ja mõjuda tsaarisse, et see saadaks Riia alla 20,000 meest head jalaväge ühes kahurväe ja laskemoonaga. See olevat seda tarvilikum, et Riia piiramiseks on head aega vähe ja et selle kaotus on korvamatu. Hertsog de Croy pidi tsaarile meelde tuletama, et seda abi vajatakse ainult Riia vallutamiseks, pärast aga ühinevat Saksi väed tsaari vägedega, et tsaari aidata. Tarvilikud andmed saavat hertsog Moskvas von Langenilt; ka pidi ta von Langeniga ja Taani saadik Heinsiga kõige üle nõu pidama.[1]

Vahepael aga olid asjaolud nii muutnud, et tsaar sai vabad käed Rootsiga sõja alustamiseks.

14./3. 4. juulil kirjutati alla 30-aastane vaherahu Türgiga ja 18./7. 8. juulil teatas sellest posolski prikaazile tsaari saadik Konstantinoopolis Ukraintsev.[2] 20./9. 10. augustil kirjutas tsaar kuningas Augustile, et ta samal päeval on kirjutanud Novgorodi kubernerile vürst Ivan Jurjevits Trubetskoile[3], et ta kiiremini Rootsile sõda kuulutades peale tungiks ja soodsaid paiku okupeeriks. Ka teistele väeosadele tahtvat ta anda käsku otseseks Narva alla minekuks.[4]

Kuningas Augusti ja tsaari poolt oli tehtud katseid, nagu nende vaheline liiduleping kohustas Brandenburgi kuurvürst Friedrichi sõja sekka segema. Eriti tähtis oli kuningas Augustile lähem vahekord Brandenburgiga, sest see võimaldas Saksi sõjavägede saatmist üle Brandenburgi maaala Poolasse. 2.veebr./23.jaan. 1700.a. Saksi ja Brandenburgi vahel sõlmitud lepingu järele võimaldas viimane Saksi ja Poola sõjavägedele vaba läbimineku üle Brandenburgi maaalade; kuid sõjasse vahelesegamise asjus, mille eest Brandenburgi kuurvürst pidi saama Rootsi maid Saksamaal, jättis see oma käed vabaks.[5] Ka tsaar astus enda poolt samme, et Bran=

1) Kuningas Augusti instruktsioon hertsog de Croyle dat. Riia all laagris 14.aug. 1700.a. (vana kalendri järele) Устряловъ,3,lk. 561.
2) Устряловъ ,3,lk. 382-384.

3) Vürst Ivan Jurjevits Trubetskoi oli üks Peetri armualustest, ta algas teenistust Preobrazenski polgus; 1698.a.oli ta Novgorodi kuberner; Narva all juhatas ta lahingu ajal Vene tsentrumi ja sattus rootslaste kätte vangi, kust ta alles 1718.a. vabanes. Vürst Trubetskoi suri a. 1750.
4) Tsaari kiri kuningas Augustile, dat. 9.aug. 1700.a. Устряловъ,3, lk. 458 - 459.

5) Hallendorff, Konung Augusts politik, lk. 33 - 34.

denburgi kuurvürsti sõja sekka segada. Ta saatis Juri Jurjevits Trubetskoi oma esindajana kuurvürsti juurde, tehes sellele ülesandeks sõlmida kuurvürstiga Rootsi-vastast pealetungiliidu lepingut[1]. Sel üritusel polnud aga tagajärge, kuid tsaar pidas siiski sellest liidukavatsusest kinni. Samal päeval, kui tsaar kuningas Augustile teatas, et ta Novgorodi vojevoodile vürst Ivan Trubetskoile kirjutab, et see Rootsile sõda kuulutaks ja peale tungiks, kirjutas ta vürst Trubetskoi vennale Jurile, et ta just sel päeval on saanud kiirkäskjalaga Konstantinoopolist teade, et Türgiga vaherahu 30 aastaks saadud ja et ta veel samal päeval on alanud Rootsiga sõda. Tsaar käsib sellest nüüd otse kuurvürstile teatada, lootes et see jalamaid teotsema hakkab.[2] Tõepoolest aga ei õnnestunud tsaaril ja kuningas Augustil Brandenburit sõja sekka segada. Sama vähe õnnestus Augustil ka Poolat sõja sekka kiskuda.

Türgiga tehtud rahu võimaldas tsaarile end sõja sekka segada. Konjunktuurid teotsemiseks olid tsaarile vähemalt näiliselt head: mõlemad tsaari liitlased - Taani ja Saksi kuningad olid talvel ja kevadel alustanud Rootsi-vastast sõda ja tsaari teades olid nad veel sõjajalal, kusjuures tsaar muidugi lootis, et sõda Taaniga seob Rootsi peasõjajõud, et Saksi sõjaväed peavad kinni Rootsi sõjalised jõud Liivimaal ja temal enesel on hea võimalus teotsemiseks Narva all. Kui Brandenburg ka veel juurde oleks tulnud, siis oleks seisukord võinud muutuda veel paremaks.

Tõepoolest olid aga asjaolud hoopis teissugused. Paar päeva enne seda, kui tsaar kuningas Augustile sõja alustamisest Rootsi vastu kirjutas, oli juba rahuleping Travendaalis alla kirjutatud, mis seisukoha Rootsi-vastastel sõjaväljadel täiesti muutis ja selle asemel, et oma liitlaste seljataga vaikselt sooritada Narva vallutamist, tuli tsaaril võidelda Karl XII enesega. Selleks et soovitud konjunktuuride juures teostada Narva piiramist, oli tsaar sõja sekka segamisega liiga hiljaks jäänud. Et soodsaid konjunktuure ära kasutada, oleks ta pidanud alustama sõda vähemalt 1-2 kuud varem.

---

1) Vt. Brandenburgi kuurvürstiga tehtava lepingu projekt /Бычковъ/, Письма и бумаги императора Петра Великаго, I, lk. 359-364, ja tsaar Peetri kiri Brandenburi kuurvürstile Friedrichile, dat. Moskvas 11. juunil 1700.a. /Бычковъ/, Письма и бумаги императора Петра Великаго, I, lk. 365.

2) Tsaari kiri Juri Trubetskoile, dat. Moskvas 9.aug. 1700.a. /Бычковъ/, Письма и бумаги императора Петра Великаго, I, lk. 382-383.

Vene vägede Narva alla tulek, koosseis ja suurus.

Kui Türgiga vaherahu saadud ja teade sellest Moskvasse jõudnud, kuulutati Rootsile 30./19. augustil sõda.[1] Viimastel päevadel enne seda oldi Moskvas, nagu välismaa diplomaatide kirjavahetusest märgata, suurima kiirusega igasuguste sõja-ettevalmistuste kallal ametis.[2]

Kuid viimase silmapilguni püüti Moskvas Rootsi vastu alustatavat sõda võimalikult maskeerida. Veel 31./20. augustil võis van der Hulst oma valitsusele teatada, et Türgiga tehtud rahust on teatatud 29./18. augustil ja et polgud Volgalt ja Kaasanist on marssimas Novgorodisse selle ettekäändega, et naaberriikide vahel polevat mitte rahu ja et tsaar tahtvat oma piire sõjavägedega katta, et võimalikke üllatusi vältida. Tal oli 29./19. augustil olnud ka kokkusaamine Feodor Goloviniga, kes on ükskõikselt seletanud, et tema ei uskuvat seda, et tsaar Rootsiga vahekorra katkestab ja on otsekohe lisandanud, et kui see siiski sündivat, ei tungivat Peeter Rootsile mitte nii nagu August, seljatagant peale, vaid kuulutavat enne vormiliselt sõda ning et Rootsiga sõda alustades tehtavat kõik, et rootslastele tugevate jõududega peale tungida.[3]

Sellest näeme, et Moskvas kuni viimase silmapilguni püüti igapidi varjata võõraste saadikute eest sõja ettevalmistusi. Rootsi vastu.

Nagu näha Austria saadik Pleyeri kirjast keisrile, olevat Riia alt Saksi laagrist saabunud Moskvasse kiirkäskjal teatega, et Narva ja teiste kindlustatud paikade garnisonide meeskonnad Ingeris, Eesti- ja Liivimaal olevat tehtud Riia garnisoni kasuks väga vähearvulisteks. Selle teate saamise järel on kiires korras kaks polku Novgorodi polkude juurde saadetud käsuga, võimalikult kiiresti, ööd ja päevad läbi edasi marssides, minna Narva alla, et seda tsaari tulekuni võimalikult

---

1) Ценпрнрвн ,4,1, lk. 1.

2) van der Hulsti kirjad Hollandi valitsusele, dat. Moskvas 3. ja 24. aug. 1700.a. (uue kalendri järele). Ценпрнрвн ,4,2, lk. 665-666. Pleyri kiri keisrile, dat. Moskvas 27.aug. 1700.a. Ценпрнрвн ,4,2, lk. 539 - 540.

3) van der Hulsti kiri Hollandi valitsusele, dat. Moskvas 31.aug.1700. a. (uue kalendri järele). Ценпрнрвн ,4,2, lk. 666.

sulustada. Tsaar olevat ise Moskvast $\frac{5.\text{sept.}}{25.\text{ aug.}}$ 26. augustil edasi läinud. See kõik olevat sündinud säärase kiirusega, et enamik ohvitseridest polevat ajapuudusel suutnud muretseda enesele telkisid. Järgneval nädalal minevat sealt edasi kahurväe ülem Imeretia prints Aleksander kahurväega, mis koostub 80 mortiirist ja 150 väiksest ja keskmise suuruse kahurist; Novgorodis olevat kahurite tagavara koos, mis koostuvat pool- ja täiskartaunidest ühes suure pommidetagavaraga. Samas kirjas teatab ka Pleyer, et sõjakäiku on alustatud Moskvas väga suurte lootustega ja nimelt on end Moskvas trööstitud hölpsa võidu lootusega, mitte ainult Narva, vaid terve maa vallutamisega ja on arvatud, et enam suudetakse korda saata hõbeda kui tinaga.[1]

Tsaar kavatses Narva alla saata suuremat sõjaväge, kasutades selleks ära regulaarseid nii vanemaid kui ka 1699. a. lõpul ja 1700. a. alul kokku kutsutud uuesti moodustatud polkusid. Ustrjalovi järele määrati Narva alla kolm uut diviisi, eespool mainitud kindral Adam Weide, Anikita Repnini ja Avtonom Golovini diviisid. Peale selle pidid sõjakäigust osa võtma kaks Novgorodi soldadite polku: Roman Bruce'i ja Ivan Kulomi , siis veel streeletsite: Miron Baiševi, Feodor Baiševi, Martemjan Suharevi, Stepan Strekalovi, Vassili Jeltšaninovi polgud ja Väike-Vene kasakad hetman Obidovski juhatusel ja irregulaarne ratsavägi.[2]

Säärane oli kavatsus, kuid nagu näeme, ei suudetud kavatsust teostada, - osa Narva alla määratud Vene väest ei jõudnud sinna pärale.

Tõepoolest algas Vene sõjavägede Narva alla liikumine Narva suunas varem kui Rootsile sõda oli kuulutatud. Juba $\frac{20.}{9.}$ 10. augustil kirjutas tsaar enda esindajale Brandenburgi kuurvürsti juures Juri Jurjevitš Trubetskoile, et kiirkäskjalaga on Konstantinoopolist teade saadud Türgiga 30-aastase vaherahu tegemise kohta ja et ta samal päeval on alganud Rootsi vastu sõda, saates Narva sulustamiseks ja teede äralõikamiseks Ingerisse kindralmajor Jakob Bruce 'i.[3]

---

1) Pleyeri kiri keisrile, dat. Moskvas 27.aug. 1700.a. Устряловъ, 4,2, lk. 539-540.

2) Устряловъ, 4,1,lk. 8-9. Kuid võib olla, nagu pärast näeme, olid Narva alla mõned väeosad enam määratud kui Ustrjalov mainib.

3) [Бычковъ], Письма и бумаги императора Петра Великаго I, lk. 382.

Esimesena jõudsidki Narva alla need ja Novgorodi kuberneriga, vürst Ivan Trubetskoiga saadetud väed. Trubetskoi läks Novgorodist edasi $\frac{12.}{1.}$ 2. septembril. Tal tuli liikuda halbade teedega. Tema poolt luureks välja saadetud Ivan Konovnitsön võttis kinni ühe Rootsi ratsaväelase ja talupoja. Ratsaväelaselt saadi teada, et Narvas midagi pole teada venelaste (Narvale) lähenemisest, et seal ei ole mitte juurdetoodud väge ja et kindral Otto Wellingk on Riia all. Selle järele on saadetud Narva komandandi poolt Trubetskoi juurde üks lipnik, kapral ja soldat kinnivõetud ratsaväelase ja talupoja pärast.[1]

Kapralilt saadi teada, et (Narvas) ei ole mitte juurdetulnud väge ja et Vene väe üle olevat seal kuuldusi, kuid otsekohe ei olevat midagi teada. Lipnikult ei saadud mitte mingisuguseid teateid. Ta saadeti Novgorodisse, kus temalt piinamistega[2] $\frac{19.}{8.}$ 9, septembril mõnesuguseid andmeid saadi. Küsimuse peale, kas Rootsi kuningas tuleb Liivimaale, vastas, ta, et ta midagi ei tea, kuid siiski saadi teada, et Narvas on 400 head vana soldatit, 800 Soome soldatit, 300 ratsaväelast, 400 linna kodanikku (muidugi kes sõjariistade kandmiseks kõlblikud)

---

1) Trubetskoi kiri tsaarile, dat. 5. sept. 1700 a. Устряловъ, 4,2, lk. 147. Trubetskoi juurde saadetud lipniku nimi oli Simon Daniel Barohn (Vt. Barohni relatsiooni tema 32-aastase teenistuse üle, Karolinska krigares dagböcker, 12, lk. 371-378). Barohn, kes oli sündinud 1672. a. Ingeris nimetati 1700. a. Narva garnisooni rügemendis lipnikuks. Et Barohn Vene keelt oskas, komandeeriti teda sagedasti mitmesuguste ülesannetega Vene piirile ja ka Venemaale. Ta oli juba korra enne augustikuus Vene piiril olnud järelpärimas, mispärast Vene pool takistusi tehakse üle piiri käimiseks. Kui Horn teda hiljem Trubetskoi juurde saatis järelpärima, miks ratsaväelane ja talupoeg vangistatud, tuli temale Dretnja nimelises paigas sõjaväega vastu Trubetskoi, teatades temale, et tsaar Rootsiga sõja jalal. Et nähtavasti Barohnilt seal mingisuguseid teateid ei saadud, saadeti ta vangistatult edasi Novgorodisse, kus tsaari ja teiste poolt hirmsate piinamistega ja võllaga ähvardades, nagu Barohn ise teatab, teda sunniti Narva üle mitmesuguseid venelastele vajalikka teateid andma. Pärast toodi Barohn uuesti Narva alla tagasi, kus ta peale Narva lahingut vabaks sai. Ustrjalovil (4,2, lk. 148) esineb Simon Daniel Barohni nimena eksikombel Simon D a r g e l j (Даргель). Need teated, mis leiduvad Barohni piinamise üle tema enese koostatud relatsioonis (Vt. Karolinska krigares dagböcker, 12, lk. 374 j.t.), leiduvad osalt ka teisel kujul Kelchil (Continuation, lk. 133).

2) Vt. eelmine tsitaat.

ja et sõjaväe osade ülemateks olevat liivimaalased, kelle sugulastelt mõisad ära võetud, saadi ka teada, et Narvas jätkub moona üheks aastaks ja peale rügementide kahurite on seal 150 kahurit, kahurväelasi ainult 20, otseseid bombardiire ainult 6 ja et Narval puuduvat Liivimaa ja Vene poolt kontreskarbid.[1]

Barohnilt saadud teated vastasid enam-vähem tõsiasjadele, Nii ei läinud lipniku teated, nagu seda hiljem näha saame, Narva garnisoni tugevusest palju lahku tõelisest olukorrast, ka teised andmeid olid enam-vähem kokkukõlas tõsiasjaoludega. Huvitav on see, et pöörati tähelepanu sellele asjaolule, missugused on Narva garnisoni ohvitserid ja tunti huvi selle vastu, kas nad ei ole kuidagi ühenduses redutseeritud mõisade omanikkudega, olles nende sugulased. Nagu meie pärast näha saame, püüti Vene poolt seda asjaolu Narva garnisoni nõrgestamiseks ära kasutada.

Vene vägede edasihihkumisel Rootsi piiridesse langesid kaitsetud Ingeri külad, Jamburg ja Kaprio ilma vastupanuta ootamata ilmunud Vene vägede kätte; muidugi ei oleks suutnud Narva komandant, kuigi tal tahtmist oleks olnud, Ingeri kaitseks vastavate suuremate väeosade puudumisel mitte midagi ette võtta, - vähseid kindlusevägesid ei võtnud ta mitte mingil tingimusel tema kätte usaldatud kindlusest välisväena venelastele vastu saata. Kriitilises olukorras jäi aimumaks pleülesandeks Narva kindluse kaitse.

Kroonik Kelch teab, et Ingeri Vene rahvusest ja kreeka-katoliku usku talupoegi ei ole venelased mitte puudutanud; need olevatki oma kaasmaalaste ilmumise üle rõõmu tundnud ja koguni nii kaugele läinud, et on aidanud Vene vägedele Ingeris asuvaid Soome talupoegi piinata ja taga kiusata. Ka olevat venelased Peipsi ääres ja Vasknarvas julgeolekukirju laiali laotanud.[2]

Pea ilmusid venelased ka Narva alla. Venelaste Narva alla ilmumise päevaks on allikates väiksed lahkuminekud. Ustrjalov mainib vürst Trubetskoi Narva alla saabumise päevana $\frac{10.}{9.}$ 20. septembrit,[3]

---

1) Устряловъ, 4,2, lk. 148.

2) Kelch, Continuation, lk. 134.

3) Устряловъ, 4,1, lk. 13.

Kelch jälle, et venelasi alles $\frac{21.}{10.}$ 11. septembril Narva kindluse vallidelt palja silmaga on võidud näha; kuid ka siis olevat nad veel vördlemisi väikesearvulised olnud, nii et neid mõned ratsa- ja jalaväelased 5 kahuriga peale väikset kokkupörget on suutnud tagasi lüüa.[1] Narva kaupmees Hermann Poorten teab, et Vene eelvägesid on näha olnud $\frac{22.}{11.}$ 12. septembril Ivangorodi all ja et nad $\frac{23.}{12.}$ 13. septembril on tulnud Narva alla.[2] Komandant Horni kirja järele Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardiele $\frac{22.}{11.}$ 12. septembril on näha, et sel päeval venelased linnale nii lähedad olid, et oli tarvis häiret korraldada[3], kuna nad aga $\frac{19.}{8.}$ 9. septembri keskpäeval olid veel 6 penikoorma kaugusel Narvast.[4]

Meil on muidugi siin põhjust kõige enam uskuda Poorteni ja Horni ennast ja pidada venelaste Narva alla ilmumise päevaks $\frac{22.}{11.}$ 12. septembrit.

Peale sellekohaseid ettevalmistusi jätkasid venelased edasinihkumist, minnes $\frac{22.}{12.}$ 13. septembril üle Narva jõe, sulustades Narvat Eestimaa poolt. Selle takistuseks ei suutnud Horn muidugi mitte midagi oma väikesearvulise garnisoniga ette võtta, sest eeskätt oli tarvis hoida väheseid garnisonijõudusid tagavaraks kindluse kaitseks.

Horn laskis kõige pealt, kui venelased Narva lähedusse jõudnud, vördlemisi laiaulatuslikku eeslinna, nii palju kui see õnnestus, maha põletada; samuti talitas ta Vene aleviga. Suure rutuga ei suudetud mitte ainult vilja, vaid ka muud kraami alevitest linna viia. Kõik see langes tuleroaks. Horn kogus ka linna talupoegi Narva lähedusest, nii palju kui neid kätte saadi ja tegi linna kaitseks veel teisi korraldusi.[5]

Küsimus on selles, kui teadlik oli Horn ise Vene pealetungi hädaohust just piiramise eel.

---

1) Kelch, Continuation, lk. 125 - 126.

2) Hermann Poorteni kiri Carel Schafferile Turgu, dat. Narvas 2.veebr. 1701.a.

3) Henning Rudolph Horni kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Narvas 12.sept.1700.a. Konung Augusts politik lk. 56 - 57.

4) Henning Rudolph Horni kiri Carl Gustav Skyttele, dat. Narvas 10. sept.1700.a., mille koopia Skytte oma kirjaga (dat. Tartus 16.sept. 1700.a.) edasi saatis, T.R.A.

5) Kelch, Continuation, lk. 126–127

Nagu eespool nägime oldi Liivimaal Vene hädaohu suhtes alatasa ärevil ja valvel. Et aga venelased nii ootamata söda alustaks, seda ei nähtud mitte ette. Et Narvas venelaste pealetungist ei teatud, nägime ka eespool mainitud Rootsi ratsaväelaselt saadud teadetest.[1] Kuid septembrikuu alul pidid seal need asjaolud juba tuttavamaks saama. Kui venelased 6 penikoorma kauguseni Narvast olid jõudnud, soovis Horn kirjas $\frac{20.}{9.}$ 10. septembrist Tartu komandandilt 50 tündrit püssirohtu ja püssikive, muidugi aimates, et Narval piiramine ees seisab.[2] Ja $\frac{22.}{11.}$ 12. septembril kirjutas Horn Axel Julius de la Gardiele, et juba kaua kardetud vaenulikkus Vene ppolt on täiesti lahti puhkenud. Ta oli Viiburi maahärra Lindehjelmile kirjutanud, et see kiirustaks Soomest abivägede Tallinnasse saatmisega ja palub Axel Julius de la Gardied neid Tallinnast Narva alla edasi saata, et nad veel õigel ajal kindlusse pääseksid. Peale selle palus ta veel, et Axel Julius de la Gardie mõjuks kuningasse ja teistesse, et oodatav abi Rootsist pea pärale jõuaks. Horn kartis väga kindluse pärast, mille ehitus veel polnud lõpule viidud ja kus garnisoni meeskonna suurus ei vastanud kindluse suurusele.[3] Eelmisest järgneb, et Narva komandantil kindlust otsekohe ähvardavast hädaohust enne Vene vägede Narva alla saabumist otsest aimu polnud. Seepärast ei suutnud ta ka mitte õigel ajal samme astuda kindluse garnisoni tugevamaks tegemiseks ja, nagu me pärast näeme, ei õnnestunud tal garnisoni väge ka hiljem enam täiendada, küll aga kindlust ennast paremasse kaitseseisukorda asetada.

Narvale ootamatu pealetungimine, mis Vene poolt äärmise ette vaatlikkusega ja saladuse katte all ette võeti, oli tõepoolest rootslastele hoobiks seljatagant, nagu oli seda olnud ka saksilaste pealetungimine Riiale s.a. veebruarikuus. Vene välisminister Golovini sõnad Hollandi esindaja van der Hulstile, et tsaar Rootsiga enne sõja-

---

1) vürst Trubetskoi kiri tsaarile 5.sept. 1700.a. Устрялов, 4,2, lk. 147.

2) Henning Rudolph Horni kiri Carl Gustav Skyttele, dat. Narvas, 10. septembril 1700.a. mille koopia Skytte oma kirjaga (dat. 16.sept. 1700.a.) Axel Julius de la Gardiele edasi saatis, T.R.A.

3) Henning Rudolph Horni kiri Axel Julius de la Gardiele dat. Narvas 12.sept. 1700.a. (Hallendorff, Konung Augusts politik, lk. 56-57).

kuulutamist sõda ei algavat, osutusid tegelikult ainult tühjaks sõnakõlksuks, sest tõepoolest olid Vene sõjaväed 10 päeva varem, kui Golovin seda van der Hulstile kõneles, käsu saanud Narva alla nihkumiseks. Vene sõja algusest saadi Narvas alles siis teada, kui Vene väed juba Ingerisse olid tunginud, Rootsis eneses saadi Vene sõja lahtipuhkemisest alles kuu aega peale sõjakuulutamist teada ja just eespool mainitud Horni kirjast Axel Julius de la Gardiele, mis see Rootsi edasi saatis.[1]

Teiste Vene väeosade Narva alla tulek viibis. Vürst Trubetskoi väeosale lisaks tulid tsaari ja kindralmajor Ivan Buturliniga[2] uued väeosad Narva alla $\frac{4.\text{okt.}}{23.\text{sept.}}$ 24. septembril.[3] $\frac{12.}{1.}$ 2. oktoobril saabus Narva alla kindral Adam Weide ja $\frac{24.}{13.}$ 14. oktoobril ülemjuhataja feldmarssal Feodor Golovin ja ratsaväe kindral Boris Šeremetjev,[4] ühes nendega kaasas olevate väeosadega.[5]

Peale mainitud väeosade muid väeosasid Narva alla enne lahingut enam ei jõudnud. Kindral Repnin läks ühes oma väeosaga oktoobrikuu algusel edasi, kuid Narva alla lahingu ajaks nad pärale ei jõudnud. Sama lugu oli Väike-Vene kasakatega.[6]

Avtonom Golovini diviisist olid Narva all 10 jalaväe ja 1 dragunite polk, jalaväe polkudest oli 2 kaardiväe polku: Preobraženski ja Semjonovski ja 8-st uuestimoodustatutest : Fliverki, Dewsoni, Mat=

---

1) Hallendorff, Konung Augusts politik, lk. 56.

2) Ivan Ivanovitš Buturlin, sünd. 1661.a.; ta määrati Preobraženski polgu esimeseks majoriks; Buturlin võttis osa mõlemast Azovi sõjakäigust ja 1700.a. oli ta Narva all Vene paremal tiival; sattus Narva lahingus rootslaste kätte vangi, kust ta alles 1710.a. Rootsi kindral Meyerfeldti vastu vabastati. Buturlin suri 1738.a.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 381.

4) Boris Šeremetjev, sünd. 1652.a., sõdis 1695.a. ühes Mazepaga türklaste vastu, võites türklastelt Dnestri ääres linnu. 1700.a. oli ta Vene irregulaarse ratsaväega Narva all, võitis rootslasi Erastvere lahingus 1701.a., Hummuli lahingus 1702.a. vallutas 1702/1703 Ingeri, 1704.a. Tartu; Šeremetjev sai Levenhauptilt 1705.a. Gemauerthofi juures lüüa, võttis osa Holovczyni lahingust, juhatas Vene tsentrumi Poltava lahingus ja oli ka hiljem sõjaliselt tegev. Šeremetjev suri a. 1719.

5) Hallarts Tagebuch, lk. 389 ja 394.

6) Устрялов ,4,1, lk. 9.

62

vei Treideni, Ivan Treideni, Ivanitski, Mewsi, Bilsi, Bohlmanni jalaväe polgud ja Šneventsi dragunite polk. Adam Weide diviisis oli 9 jalaväe polku ja 1 dragunite polk: Lima (endine Leforti) Jungeri, Werdeni, Ivan von Deldeni, Wilhelm (Wilim) von Deldeni, von Schwedeni Nikolai Balki, Feodor Balki, Aleksander Gordoni polgud ja Gulitsi (Goltzi) dragunite polk. Golovini diviisis pidi olema 14, 726 ja Weide - 11, 227 meest[1]. Mõlemad äsjamainitud diviisid koostusid kolmest vanast ja 16-st uuestimoodustatud jalaväe ja 2-st dragunite polgust, kokku 21-st polgust.

Peale nende võtsid sõjakäigust osa, nagu enne mainitud, ka veel teisi väeosasid. Ustrjalovi ja tsaari päevaraamatute järele läksid Novgorodist Novgorodi vürst Ivan Trubetskoiga kaasa 12./1. 2. septembril Roman Bruce'i Ivan Kulomi nimelised ja kaks vana Novgorodi streeletsite: Sahari Westhofi ja Miron Baiševi ja kaks Pihkva streeletsite: Georg Westhofi ja Kozodavlevi polku ja kõik Novgorodi piirkonna aadlimehed[2]. Järelikult läks Ustrjalovi ja tsaari päevaraamatute järele Trubetskoiga kaasa 4 streeletsite polku; teiste streeletsite polkude Narva alla jõudmisest ei kõnele Ustrjalov ja tsaari päevaraamat midagi. Ustrjalov teab ainult, et sinna oli määratud 5 streeletsite polku: Miron Baiševi, Feodor Baiševi, Martemjan Suharevi, Stepan Strekalovi ja Vassili Jeltšaninovi polgud.[3]

Eelmise järele otsustades ei ole Ustrjalovil kokkuköla Narva alla määratud ja sinna jõudnud polkude arvus ja nimedes, - määrati 5 polku ja saabus sinna 4 polku; määrati Miron Baiševi, Feodor Baiševi, Martemjan Suharevi, Stepan Strekalovi, Vassili Jeltšaninovi polgud, kuid Trubetskoiga olevat kaasa läimud Miron Baiševi, Georg Westhofi ja Kozodavlevi nimelised streeletsite polgud. Esimeses ja teises nimestikus on ühine ainult Miron Baiševi nimi.

Millel põhineb kõige pealt vastolu Ustrjalovil Narva alla määratud ja sinna saadetud streeletsite polkude nimedes ja arvus?

---

1) Устрялов, 4, 1, lk. 8.

2) Устрялов, 4, 1, lk. 11; Tagebuch Peter des Grossen, lk. 20.

3) Устрялов, 4,1, lk. 8-9. Tsaari päevaraamatu koostaja kabinettsekretär Makarov küsis 1722. a. sõjakolleegiumist järele, missugused polgud 1700-a. Narva all olid. Temale antud vastuse järele pidi Narva all olema 5 streeletsite polku Miron Baiševi, Feodor Baiševi, Suharevi, Strekalovi ja Jeltšaninovi polgud, (Устрялов, 4,2, lk. 465 - 467).

Narva alla määratud streeletsite polkude nimed ja arvu on Ustrjalov toonud tsaari päevaraamatu koostaja kabinettsekretär Makarovi küsimusele antud vastusest Vene sõjakolleegiumist 1722. a., mille järele Narva operatsioonist pidi osa võtma 5 streeletsite polku: Miron Baiševi, Feodor Baiševi, Martemjan Suharevi, Stepan Strekalovi, Vassili Jeltšaninovi polgud, mis Trubetskoiga kaasa läksid, kuna ta aga Trubetskoiga kaasa läinud polkudest köneldes on toetunud tsaari päevaraamatule.

Selle vastolu põhjust on muidugi raske kindlaks teha. Tõenäoline, et selle segaduse põhjuseks on osalt asjaolu, et tol ajal Vene polkudel puudusid püsivad nimed ja et polkude nimed muutusid polgu-ülema surma või vahetusega; kui suri või lahkus vana ülem ja tuli uus asemele, sai ka polk uue nime, mis pärastpoole, kui taheti jõuda polkude üle selgusele, võis tekitada suuri takistusi ja segadusi.

Ainus võimalus seda küsimust kuidagi lõplikult lahendada oleks siis, kui meil oleks veel mõnesuguseid väärtuslikke allikaid, kus Narva sündmused oleksid leidnud otsesemat kajastust.

Kahtlemata tuleb sääraseks allikaks pidada kindral Hallarti päevaraamatut ja Hallarti kaarti Narva piiramise ja lahingu üle. Hallarti päevaraamatu järele oli Narva all Trubetskoil ainult 2 streeletsite polku Westhofi (eesnime ei ole nimetatud) ja Amiroffi[1], mis vististi küll Miron Baiševi polk oli, kuid kelle nimi Hallarti päevaraamatus eksikombel on Amiroffiks vääristatud. Teiste streeletsite polkude Narva alla tulekust ei tea Hallart midagi, kuid köneldes $\frac{18.}{7.}$ 8. ja $\frac{19.}{8.}$ 9. novembri vahelisel öösl Ivangorodi peale ette võetud tormijooksust mainib ta, et sellest ~~jooksust~~ osa om võtnud polkovnikud Suharev ja Jeltšaninov ühes oma polkudega.[2] Selle järele otsustades pidid mainitud polkovnikud ühes oma polkudega olema Narva all. Kui Hallart oma päevaraamatus Narva alla tulnud Vene polke loendades ainult kaht streeletsite polku mainib, siis leiame Hallarti päevaraamatule juurde lisatud Hallarti enese poolt koostatud kaardilt Narva piiramistööde üle 6 streeletsite polgu nimed, mis Ustrjalovil ja tsaari päevaraamatus mainitud ja nimelt: Westhofi, Amiroffi (Miron Baiševi), Baiševi (vist küll Feodor Baisevi), Strekalovi, Jeltšaninovi ja Suharevi.

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 380.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 403.

Küsimus on nüüd, missuguseid andmeid käesoleva küsimuse lahendamisel eelistada, kas Hallarti päevaraamatus või jälle tema koostatud kaardil mainitud streeletsite polkude nimesid. Hallart jõudis Narva alla 2. okt. / 21. sept. 22. septembril, see on kui Trubetskoi oli viibinud seal juba peaaegu kaks nädalat. Nähtavasti sai Hallart tema väeosa kohta ühel või teisel viisil ebatäpsaid andmeid, kuna tal aga piiramistööde juhatamisel, kindlustatud liini ehitamisel ja täitmisel, kindlasti pidi olema polkude arvu ja asendi kohta kindlad ja võrdlemisi täpsad andmed. Toetudes sellele peame tõepoolest oletama, et venelastel Narva all vähemalt 6 streeletsite polku oli, nagu seda näitab Hallarti poolt koostatud kaart. Need polgud olid meestearvu poolest võrdlemisi väikesearvulised, - nad olid moderniseeruvas Vene sõjaväes väljasurev tüüp ja tsaaril, kellel ka veel eelmistest streeletsite mässudest jäi kõige ebameeldivam mulje, võis neid sallida ajutiselt ainult, sest nad olid võrreldes teiste irregulaarsete väeühikutega ikkagi võrdlemisi korrapärasemad ~~teks~~ väeosad ~~eks~~.

On eksitus kui Rootsi kindralstaabi uurijad võtavad arvesse ka Amiroffi-nimelise polgu, mis, nagu varem nägime, nähtavasti tekkinud Miron Baiševi polgu nime vääristamise tõttu Hallarti poolt; eksitus on ka, kui samas uurimuses arvatakse, et Ustrjalovil puudub Bohlmanni- nimeline polk, tõepoolest leidub see aga Ustrjalovil.[1] Sama uurimus on ka eksitusse sattunud, kui ta arvestab Belti-nimelist polku Hallarti päevaraamatu järele[2], tõepoolest puudub aga sellenimeline polk Hallarti kaardil, samuti ei leidunud sellenimelist polku Moskvas uuestimoodustatud diviisides.

Eespool esitatut kokku võttes peame konstateerima, et venelastel Narva all pidi olema Avtonom Golovini ja Adam Weide diviisides 16 uuestimoodustatud jalaväe ja 2 dragunite polku; peale selle kuulusid veel neisse 2 kaardiväe polku ja Lima polk. Peale nende oli veel 2 Novgorodi soldatite polku, kuna streeletsite polkude arv oli vähemalt 6, mii et Narva all oli venelastel vähemalt 29 polku.

---

1) Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Stockholm 1918, II, lk. 320; Устряловъ 4, 1, lk. 8.

2) Generalstaben, II, lk. 320; Hallarts Tagebuch, lk. 389.

Peale mainitud regulaarsete väeosade olid venelastel Narva all irregulaarsed ratsaväeosad, millest aga lähemalt allpool, jäädes esialgu peatuma küsimusele, kui palju mehi oli Vene regulaarses väes.

Ka sellele küsimusele on raske vastata allikate puudulikkuse või puudumise tõttu. Peaallikana võiks siin mainida tsaari päevaraamatut, Vene riigiarhiivis leiduvat materjali, mida on kasutanud Vene sõjaajaloolane Maslovski ja ajaloolane Ustrjalov ja mis materjal on avaldatud viimase poolt tema Peetri ajaloole lisandatud materjalide hulgas.[1] Ka võib veel mainida Hallarti päevaraamatut, kus on loendatud Novgorodi kuberner vürst Trubetskoiga, tsaariga ja kindral Buturliniga, Adam Weidega, Feodor Aleksejevitš Goloviniga ja Avtonom Goloviniga Narva alla tulnud väeosad ja üksikutes polkudes olnud meeste arv.[2] Orienteerumisel võivad mõnesugust abi pakkuda ka veel Rootsi sõdurite päevaraamatud.

Eespool mainitud kabinettsekretär Makarovile sõjakolleegiumist antud vastusest küsimusele, missugused polgud ja kui suures koosseisus võtsid osa Narva operatsioonist 1700. a., näeme, et Avtonom Golovini diviisis, mis koostus 11 polgust, pidi olema palgamaksmise nimestiku järele 14, 726 meest ja Weide diviisis 11,227 meest, kokku mõlemas diviisis 25, 953 meest. Samas uurimuses avaldatud materjalide järele olevat Golovini diviisist Narva alla saadetud Golovini diviisist 14, 520, Weide 11,164 meest, kokku 25,684 meest.[3]

Eespool toodud arvud näitavad, missugune oli kummagi diviisi koosseis ja missuguses suuruses saadeti nad Narva alla. Pärale võis jõuda mõnevõrra vähem, seda märkame ka Hallarti päevaraamatust, kus nimetatud diviiside polkudes on mainitud mehi vähem, kui ülal nägime.[4] Kuid Hallart on mainitud meeste arvu üksikutes polkudes ümmarguselt sadades, nii pole siis ka Hallarti arvud täiesti täpsad.

Raskusi on ka Novgorodi kuberner vürst Trubetskoi väeosa suuruse kindlaksmääramisel. Temaga olid kaasas streeletsite ja vanad soldadite polgud. Ustrjalovi järele olevat sõjakäigust osavõtmiseks

---

1) Ustrjalov, 4,2, lk. 465 - 468.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 380, 381, 389, 394.

3) Ustrjalov, 4,2, lk. 465-467.

4) Hallarts Tagebuch, lk. 380,381,387,394. Hallarti järele pidi venelastel Narva all olema kokku 35,400 meest, neist 7,500 ratsaväelast, jalaväelasi 27,900 (Selles arvus on kokku arvatud Avtonom Golovini, Weide ja Trubetskoi diviiside mehed).

määratud Novgorodist Roman Bruce'i ja Ivan Kulomi vanad soldadite polgud kuni 1700 mehega ja 5 streeletsite polku: Miron Baiševi, Feodor Baiševi, Stepan Strekalovi, Martemjan Suharevi, Vassili Jeltšaninovi polgud kuni 3,000 mehega, kokku 4,700 meest.[1] Kuid nagu varem nägime on streeletsite polkude arvus mõnesuguseid segadusi. Kui võtta streeletsite ja vanade polkude meeste arvu säärasena, nagu äsja mainitud, siis pidi Narva alla saadetama kolmes diviisis umbes 30,000 meest. Sellest arvust tuleb muidugi Narva all teatud protsent maha arvata, nii et Narva alla kolmes diviisis jõudis umbes 28 - 29,000 meest. Ustrjalovi järele olevat kolmes diviisis Narva alla tulnud 28,650 meest, Hallarti järele ümmarguselt 28,000 jalaväelast ja dragunit.

Lõppeks võrdleme Ustrjalovi ja Hallarti poolt esitatud arvusid Rootsi sõdurite päevaraamatutes mainitutega. Nähtavasti püüdsid rootslased peale Narva lahingut venelastelt järele pärida, kui palju neil Narva all väge on olnud. Järele päriti muidugi vangilangenud väeülemuselt. Hallarti päevaraamatust näeme, et peale lahingut 7.dets./26. nov. 27. novembril, kui Hallartit vangina Narvas kinni peeti, tema juurde tuli Rootsi sõjafiskaal ja tema päevaraamatu ja Narva piiramise kaardi ligi võttis.[2] Rootslased võisid tema päevaraamatu jne. andmeid ära kasutada, et Vene sõjaväe suuruse jne. üle selgusele jõuda.

Teateid Vene vägede üksikute osade arvulisest suurusest leiame leitnant krahv C.H.P. Sperlingu[3] ja insenerohvitseri, arvatavasti L. Wisocki-Hochmuthi[4] päevaraamatutest.

Kui võrrelda kummaski päevaraamatus mainitud polkude nimesid ja arvu Hallarti päevaraamatu omadega, siis paistab silma sarnasus õige mitme polgu meeste arvulises suuruses; koguni polkude nimed, nii vassitud kujul, nagu nad sõdurite päevaraamatutes leiduvad-

---

1) Устряловъ, 4,1, lk. 8-9. 1701. a. alul oli neis polkudes: soldatite polkudes 601 ja streeletsite 2,184, kokku 2,785 meest (Устряловъ), 4,2, lk. 467).

2) Hallarts Tagebuch, lk. 422 - 423.

3) Sperlings dagbok, lk. 21 - 22.

4) Wisocki- Hochmuths dagbok, lk. 123-124. Üldise meestearvu ilma üksikute polkude loendamiseta leiame Carl Wrangelil (Wrangels relation lk. 153).

ki, lasevad aimata, et Hallart, kas ise või tema kirjalikud ülestähendused, on Rootsi sõdurite päevaraamatuile võinud olla allikaks, kas otseselt või mõne muu allika kaudu.

Sperlingu päevaraamatu järele oli venelastel üldse 38,900 meest, neist 10,500 meest irregulaarset ratsaväge, järelikult oleks siis jalaväe polkudes, kaasa arvatud ka kaks dragunite polku, kes kindlustatud liinil jalaväelastena võitlesid, pidanud olema kokku 28,400 meest. Wisocki-Hochmuthil puuduvad mõned polgud ning tema järele oli venelastel Narva all 3 diviisis, kaasa arvatud ka 10,500 meest ratsaväge, kokku 34,800 meest, ilma ratsaväeta 24,300 meest.[1]

Arvestades mitmesuguste allikate andmeid peame konstateerima, et Narva piiramisest osa võtnud regulaarsete jalaväe ja polkude meeste arv pidi ulatuma umbes 28 - 29,000 meheni.

Nüüd tõuseb küsimus, kui suur ja missugune oli Narva all Vene ratsavägi. Ka selle suuruse kindlaksmääramisel on raskusi. Hallarti järele pidi enne tema Narva alla saabumist ($\frac{2.\text{okt.}}{24.\text{sept.}}$ 22. sept.) olema seal 2,500 Vene ratsaväelast ja ülemjuhataja Goloviniga olevat tulnud $\frac{24.}{13.}$ 14. okt. sellele lisaks 5,000 meest, kellest 2,500 olevat olnud Smolenski piirkonnast.[2] Hallarti järele pidi siis venelastel Narva all olema 7,500 ratsaväelast. Tsaari päevaraamatu järele tuli vürst Trubetskoiga Novgorodi piirkonna ratsaväge, arvu pole nimetatud, ning ülemjuhataja Feodor Goloviniga Moskva ja Smolenski piirkonna aadli ratsavägi, kel teenrit kaasas olid. Viimased olevat olnud kokku 5,000 meest.[3]

Hoopis suurema arvu esitab Narva linna ajalookirjutaja Heinrich Johann Hansen, kelle järele Narva all olevat venelastel olnud 5,000 Moskva ja Smolenski ja 5,000 Novgorodi aadli ratsaväelast. Need

---

1) Wisocki-Hochmuth mainib veel tsaari korpuses 47,200 meest, et nähtavasti traditsioonilist arvu 80,000 kätte saada. Peaaegu kokkukõlas Sperlinguga on ka krahv Magnus Julius de la Gardie paberite hulgas leiduv kontsept (P. Wieselgren, Dela Gardiska Archivet. XVIII, Lund, 1837, lk. 145), kus on öeldud, et Narva all oli Vene vägi kokku 39,400 meest. Lahkuminek Sperlinguga tuleb sellest, et kontseptis Gordoni polgus öeldakse 1700, Sperlingu päevaraamatus 1200 meest olnud olevat.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 380, 394.

3) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 24. Maslovski (Очерки по русской военной исторіи, I, lk. 74, märkustes) ütleb, et Novgorodi ratsaväes on olnud ainult 250 meest. See arv on aga kahtlemata liiga madal, nagu seda pärastpoole näeme.

kõik olevat seisnud Vene paremal tiival ja pahemal tiival Joala juures Boris Šeremetjevi juhatusel 6,600 meest, kokku 16,600 meest irregulaarset ratsaväge.[1] Hansen ei nimeta allikat, siis on ka raske tema poolt toodud andmeid otseselt kontrollida.

Ustrjalovi järele määrati Narva alla ülemjuhataja polku 11,533 meest[2], kuid need kõik pole pärale jõudnud. Peale nende olevat sinna määratud kohalikud irregulaarsed ratsaväelased - Novgorodi ja Smolenski aadlimehed. Et Ustrjalovi järele Narva alla umbes 40,000 meest kokku tuli[3], neist regulaarset väge 28,675 meest, siis pidi irregulaarset väge Ustrjalovi järele olema umbes 11,000 meest.

Ka sõjaajaloolase Maslovski järele olevat Narva alla määratud 11,533 ratsaväelast. Tõepoolest sinna jõudnud aimult 5,000 Šeremetjevi irregulaarset ratsaväelast, peale selle tulnud vürst Trubetskoiga 250 meest.[4]

Maslovski poolt mainitud ratsaväelaste arv on liiga väike võrreldes teiste allikatega. Et Narva all venelastel pidi olema ratsaväge rohkem kui 5,250 meest, seda lasevad oletada järgmised asjaolud: kui Vene vägi septembrikuu keskel hakkas Narvat piirama, saadeti Virumaa idapoolsetesse kihelkondadesse Vene rüüstevägi, kes seal laastas ja põletas. Kelch, kes neist sündmustest lähemalt jutustab, teab, et see esimene retk on ulatunud Kunda jõeni.[5] Selle rüüsteretke ajal oleks siis, kui uskuda Maslovskit, Narva all pidanud olema kõigest 250 ratsaväelast, sest Šeremetjevi ratsaväelased tulid, nagu allikatest kindlasti teada, alles oktoobrikuu keskel Narva alla.[6] Vene rüüs-

---

1) Hansen, Geschichte der Stadt Narva, lk. 146.

2) Устрялов, Н.1, lk. 8-9 ja Н.2, lk. 468: „1700 года августа 19 Государь указалъ быть въ полку фельдмаршала и адмирала Головина въ Свейской походъ:

Стольниковъ	2920
Стряпчихъ	1497
Дворянъ	1659
Жильцовъ	5457
Всего	11.533

3) Устрялов, 4,1, lk. 9.

4) Масловский, Записки, I, lk. 74.

5) Kelch, Continuation, lk. 134 - 138.

6) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 24; Hallarts Tagebuch, lk. 394.

teretkede iseloom septembrikuu keskel laseb oletada, et venelastel Narva all pidi olema rohkem kui 250 ratsaväelast.

Ka Rootsi sõdurite päevaraamatute, Sperlingu[1], Wisocki-Hochmuthi[2] ja Magnus Julius de la Gardie paberite hulgas leiduva kontsepti järele[3] pidi venelastel Narva all olema 10,500 ratsaväelast; neist 3,000 Novgorodi, 2,000 Pihkva, 4,000 Moskva ja 1,5000 Smolenski piirkonnast. Et Pihkva piirkond Narvale lähedal, siis tundub see võimalikuna, et Pihkva aadli ratsaväge Narva piiramise ajal ühel või teisel teel ära kasutati, kas või osalt transportide kaitseks mööda Pihkva ja Peipsi järve ja osalt ka Narva all.

Pihkva ratsaväe Narva operatsiooni jaoks ~~on ära~~ kasutamise vastu oleks tsaari päevaraamat, sest seal ei mainita sellest midagi (kui mitte tsaari päevaraamatus Pihkva ratsaväge ei ole arvatud ühes Novgorodi piirkonna ratsaväega.) Et tsaari päevaraamat ei ole mitte täiesti vaba eksimustest, see sunnib meid arvestama ka Rootsi sõdurite päevaraamatu~~tega~~id, kus andmed ei võinud olla täiesti tuulest võetud, vaid nad põhjenesid peale lahingut venelastelt ühel või teisel viisil saadud andmetel. Sellega poleks siis ka mitte täitsa võimatu, et Narva all Pihkva ratsavägi oli, millest ehk ka osa oli seotud Vene transportide kaitsmisega.

Et Pihkva aadli ratsavägi pidi olema Narva all selle tõendiks on ka leitnant vm Thilawi kiri $\frac{1.\text{okt.}}{20.\text{sept.}}$ 21. septembril Vastseliinast Tartu komandandile, et terve aadel (nähtavasti on siin mõeldud Pihkva aadlit)[4] on koos ja Oudova poole marssimas, et sõjavägedega ühineda. Ka

---

1) Sperlings dagbok, lk. 29.

2) Wisocki-Hochmuths dagbok, lk. 124.

3) Dela+Gardiska Archivet, XVIII, lk. 145. Võrreldes üksikute piirkondade ratsaväelaste arvu Hallarti päevaraamatu kui ka Rootsi sõdurite omade järele, leiame nende vahel lahkuminekuid: sõdurite päevaraamatute järele oli Narva all Novgorodi piirkonnast 3,000, Hallarti järele oli vürst Trubetskoiga (vist küll mõeldud Novgorodi piirkonna ratsaväge) 2,500 ratsaväelast; Smolenski piirkonnast sõdurite päevaraamatute järele 1,500, Hallarti järele 2,000; Moskva piirkonnast sõdurite päevaraamatute järele 4,000, Hallarti järele 3,000 ja sõdurite päevaraamatute järele Pihkva piirkonnast 2,000 meest.

4) Leitnant vm Thilawi kirja koopia, dat. Vastseliinas, 21. sept. 1700. a. on lisandatud Tartu komandandi Skytte kirjale Axel Julius de la Gardiele, dat. Tartus, 25. sept. 1700. a. T.R.A.

omas kirjas 9.okt. / 28.sept. 29. septembril Erik Dahlberghile köneleb vrm Thilaw, et Pihkva Petseri ja Irboska piirkonnast aadli ratsaväge on kokkuvõetud ja edasi saadetud ja et seal sõjavägede puudumise tõttu kardetakse rootslaste pealetungi.[1] Kui Pihkva ratsaväge Narva all arvestada, siis pidi Vene irregulaarne ratsavägi olema suurem kui 7,500 meest, nagu mainib Hallart.

Lõppkokkuvõttes on muidugi raske täiesti kindlasti öelda, kas oli venelastel Narva all 7,500 ratsaväelast või umbes 10,000, kuigi viimast arvu tuleb pidada tõenäolisemaks. Kui peame Vene ratsaväge Narva all umbes 10,000 mehe suuruseks, siis oleks Vene väe kogusuurus Narva all pidanud olema umbes 38 - 39,000 meest, kui aga 7,500 siis 35 - 36,000 meest.[2]

Peale võitlevate väeosade olid venelastel Narva all mittevõitlevaid väeosasid. Nende arvu on aga raske kindlaks määrata selleko-haste andmete puudumisel allikates. Mittevõitlevaid mehi oli näiteks tarvis piiramistööde juures. Rootsi ohvitseri Karl Wrangeli ütlus, et vaenlasel oli kindlustatud liinil 39,000 meest regulaarset väge ja 30,000 "cannaille't"[3] on liiga umbkaudne, et võiks sellele otseselt toetuda.

Lahingukäigu uurimise seisukohast lähtudes pole mingit erilist tähtsust mittevõitlevate väeosade kindlaksmääramisel.

Rootsi kindralstaabi uurimuses on eksitud sellega, et seal on peetud 11,533 Feodor Golovini, kui väejuhataja polku määratud aadli ratsaväelast lauakatjateks, kokkadeks, teenijateks jne.[4] See eksitus on vist sellega seletatav, et Rootsi uurimuses on vene sõnu võetud nende otseses algmõistes.[5]

---

1) Leitnant vrm Thilawi kiri Erik Dahlberghile, dat. Vastseliinas 29. sept. 1700.a. R.R.A.

2) Vene ametlik kõ teadaandes Saksi kuningale, Historisk Tidskrift 1901, lk. 330 tuuakse Vene väe kogusuurusena 36,000 meest.

3) Wrangels relation, lk. 153:"Fienden i retranchementen war 39000 man reglerade troupper samt 30000 man sammanraffsat canaille förutan cavallerie General Geremitoff...."

4) Generalstaben, II.lk. 321.

5) Kindralstaabi uurimus põhineb siin Ustrjalovi poolt toodud andmetel (4,II,lk. 468),kus on öeldud: "1700 года августа 19 Государь указалъ быть въ полку фельдмаршала и адмирала Головина въ Свѣтской походѣ: столниковъ 2920, стряпчихъ 1497, дворянъ 1659, жильцовъ 5457, всего 11533."

Ka eksib sama uurimus veel selles, kui arvab, et mainitud 11,533 meest kuulusid Vene pahemasse tiiba Avtonom Golovini diviisi ja et neid teistes diviisides, vürst Trubetskoi ja Weide omas, võis olla samasugusel arvul, nii et venelastel oleks olnud Narva all säärast teenivat väge 3 diviisis 3 x 11 500 = 34.500 meest.[1] Edasi leiab sama uurimus, et kui peale Vene regulaarsete ja irregulaarsete väeosade veel arvesse võtta 34,500 mehe suurust teenivat väge, siis võiks saada selle arvu, mis Rootsi ametlikus teadaandes Narva lahingust osa võtnud Vene vägede suuruse kohta märgitud, s.o. 80,000 meest.[2]

Tõepoolest on aga asjalugu järgmine: Ustrjalovi poolt avaldatud materjalides nimetatud 11,533 irregulaarset ratsaväelast olid määratud feldmarssal Feodor Golovini polku, s.o. väejuhataja korpusesse ja järelikult ei või neid siis kindral Avtonom Golovini diviisi kuuluvaks teenivaks meeskonnaks pidada. Sama vähe on põhjust arvata, et säärast teenivat meeskonda samal arvul oleks olnud võrdselt kahes teises diviisis.

Ülemjuhataja polku kuuluvad mehed ei moodustanud mitte, nagu Rootsi kindralstaabi uurimuses arvatud, kokkade, lauakatjate, koormavedajate jne. kontingenti, vaid Vene irregulaarse ratsaväe. -

Teiselt poolt on ka selge, et kui kõik Narva alla määratud Vene väeosad oleksid jõudnud sinna pärale, nagu kindral Repnini diviis, Väike-Vene kasakad hetman Obidovski juhatusel ning irregulaarne ratsavägi terves koosseisus, siis oleks Vene väe võitleva osa suurus Narva all ulatunud üle 70,000 mehe.

Küsimus on nüüd muidugi selles, missugusest allikast on pärit arv 80,000 Rootsi ametlikus teadaandes peale Narva lahingut, siis veel mõneks sõduri päevaraamatus ning Kelchi kroonikas.

Kas on see sihilik Rootsi väljamõeldus või mingisugune juhuslik eksitus?

Keisri Moskva saadiku Pleyeri kirjast Viini näeme, et Moskvas liikusid sel ajal, kui venelased Narva operatsiooni vastu valmistusid kindlad jutud, et Narva alla minnes on Vene vägi 80,000 või 100,000 mehe suuruse.[3] Ka Taani saadiku Heinsi järele pidi vürst Tru-

1) Generalstaben, II, lk. 321. 2) Generalstaben, II, lk. 321-322.
3) Pleyeri kiri keisrile, dat. Moskvas 27.aug. 1700. a. Устряловъ, 4,2, lk. 540: "... nacher Narva sollte dem Bericht nach eine armee von 80.000 oder wie andere sagen yber 100.000 zusamb kommen."

betskoi sõjakuulutamise päeval edasi minema (Novgorodist) 15,000 mehega, tsaar ise $\frac{4.\text{sept.}}{24.\text{aug.}}$ 25. augustil kaardiväe ja teiste polkudega, kokku 10,000 mehega, feldmarssal Feodor Golovin $\frac{9.\text{sept.}}{29.\text{aug.}}$ 30. augustil 15,000 mehe ja kahurväega, nädal hiljem Anikita Repnin 12,000 mehega, siis veel 12,000 kasakat ja peale selle aadel, mille järele on arvatud, et kolme nädala pärast umbes 70 - 80,000 meest koguneb Narva alla kokku.[1] 80,000 mehe suuruses pidi Vene vägi peale tungima Ingerile ja Karjalale ka von Langeni järele.[2]

Kindel on see, et vähemalt tsaari liitlaste esindajad von Langen ja Heins pidid saama nende poolt avaldatud teated Vene ametlikkudest allikatest, kas tsaarilt eneselt või Feodor Golovinilt, et venelastel tõesti kavatsus oli umbes nii suurt väge Narva alla saata.

Kroonik Kelch teab, et Vene väge Narva all olevat Vene viisi järele 100,000 mehe suuruseks hüütud, olnud aga tõepoolest 80,000 mehe suurune.[3] Kelchi järele otsustades on teated 100,000 või 80,000 mehest just venelastelt saadud.

Et venelastel, ka koguni lihtsõduritel, oli tõesti säärane arvamus Narva alla kokku tuleva Vene väe suuruse kohta, seda näeme ka mõnest allikast. Näit., kui Rootsi sõjaväed $\frac{27.}{16.}$ 17. novembril Pühajõe eel Vene ratsaväe eelsalkadega kokku puutusid ja mõned vangid võtsid, saadi neilt teada, et Vene vägi Narva all olevat 80,000 mehe suurune.[4]

Sellest järgneb, et teade 80,000 mehe suurusest Vene väest Narva all on nähtavasti Vene algupära, ning et see teade põhines teadmisel, et Narva alla pidi tulema Vene väge 80,000 või koguni 100,000 meest.

Arusaadav, et rootslased, kes said korduvalt sääraseid teateid Vene väe suurusest, neid kindlasti uskusid ja edasiandsid, kõige pealt leidis see aset Rootsi ametlikus teadaandes peale Narva lahingut.[5]

---

1) Hallendorff, Konung Augusts politik, lk. 55- 56.

2) von Langeni kiri Augustile, dat. Moskvas 4.aug. 1700.a. (vana kalendri järele), Устряловъ, 3, lk. 560.

3) Kelch, Continuation, lk. 127: "Seine Armee wurde nach Reussischer Weise 100,000 Mann stark ausgerufen, war aber in der That nicht über 80,000 Mann." Wõrdle ka Kelchi andmeid eelpoolmainitud Austria saadiku Pleyeri omadega.

4) Carl Magnus Posse kiri vennale, Nils Possele, dat. Narva juures 9.dets. 1700.a., Historisk Tidskrift 1882, lk. 86.

5) Livonica, fasciculus V, lk. 19.

Arv 80,000 sai traditsionaalseks ning jäi püsima vanemates Rootsi teostes peamiselt küll Rootsi ametliku teadaande najal. Polnud ka võimalik Vene väe suurust enne kontrollida kui Vene allikate kallal ei hakatud põhjalikumalt töötama. Säärane võimalus avanes eeskätt peale seda, kui ilmus Hallarti päevaraamat ja käesolevas töös sagedasti tsiteeritud Ustrjalovi uurimus ühes tema poolt avaldatud materjalidega.

Väiksemad arvud Vene väe suurusest Narva all ilmusid Rootsi uurimustes, alates Fryxellist, kes pidas Vene väge Narva all 60,000 mehe suuruseks.[1] Fredrik Ferdinand Carlsonil kahanes see arv 40,000-ni[2] Fåhraeus mainib, et regulaarset väge olnud vähemalt 36,000 meest, peale selle veel samal arvul sõjariistus talupoegi[3]. Rootsi kindralstaabi uurimuses on venelaste sõdivate meeste arv märgitud 36,000 -37,000, peale selle veel eelmainitud hulgal mittesõdivaid mehi, nii et kokku venelaste arv olevat võinud ulatuda 80,000 meheni.[4]

Eelmisest selgub, et Rootsi uurijad esitavad Vene väe suuruse kohta Narva all lahkuminevaid andmeid. Vanemad ajaloolased märgivad Narva all olnud venelaste arvu, nagu Rootsi ametlik teadaannegi 80,000 meest, kuna hilisemad on seda arvu vähendanud. Viimasel ajal jälle, nähtavasti kindralstaabi uurimuse najal, kaldutakse osalt selle poole, et venelasi Narva all oli ikkagi 80,000 meest, arvestades seejuures ka mittevõitlevaid väeosi.

Vene ajaloolased on pidanud Vene sõdivat väge Narva all 34-40,000 mehe suuruseks. Ustrjalovi järele pidi venelasi Narva alla minema 63,520 meest, tõepoolest aga olevat sinna pärale jõudnud umbes 40,000 meest[5].

Sõjaajaloolane Maslovski peab Vene väge Narva all kuni 34,000 mehe suuruseks[6]; sõjaajaloolane Leer 40,000[7] ja silmapaistvam Vene

---

1) And. Fryxell, Berättelser ur svenska historien. Tjuguförsta delen. Stockholm, 1902, lk. 94.

2) Carlson, VI, lk. 420.

3) G.R. Fåhraeus, Sveriges historia till våra dagar VIII, lk. 338.

4) Generalstaben, II, lk. 321; ka Nils Herlitz (vt. Karl XII. Till 200-årsdagen av hans död utgiven av Samuel E. Bring, Stockholm 1918, lk. 128) leiab, et andmed, mis mitmest algupärast pärit, selles kokkukõlastuvad, et venelaste kogu arv Narva all ulatus 80,000 meheni, jättes seejuures võitlevate väeosade suuruse kindlaks määramata.

5) Устрялов 4, 1, lk. 9.

6) Масловский, записки I, lk. 74.

7) Леер, Обзоръ войнъ Россіи отъ Петра Великаго до нашихъ дней. Часть I, С. Петербургъ, 1885 lk. 14.

ajaloolane Solovjev 35-40,000 mehe suuruseks.[1]

Eelmisest selgub, et uuemate Rootsi ja Vene ajaloolaste vahel pole suurt lahkuminekut Vene sõjaväe sõdiva osa suuruse kindlaksmääramisel. Lahkuminek on ainult mittesõdiva osa suuruse äratähendamisel, - Vene uurijad seda arvu üldse ei toogi, selle asemel mainivad mõned Rootsi allikad, nagu sõdurite päevaraamatud, osalt ka mõned ajaloolased siin suurt arvu.

Nagu juba varem mainitud, pole Vene väe mittevõitlevate osade arvulise suuruse kindlaksmääramisel Narva piiramise, eriti veel lahingu käigu uurimise seisukohast olulist tähendust ja võib see vastavate andmete puudumise tõttu ka ära jääda. Vene mittevõitlevate meeste arvu kindlaksmääramine oleks siis mõeldav, kui oleks kindlasti tarvis jälile saada, kust tõepoolest on pärit Rootsi ametlikus teadaandes toodud arv 80,000; kuid nagu juba eespool mainitud, võis, nagu see ka tõenäoline, selle arvu põhjuseks olla venelastelt eneselt saadud teated, mis polnud tõsioludele mitte täiesti vastavad.

Vene võitleva väe suurust tuleb aga, nagu varem nägime, pidada umbes 38 - 39,000 või vähemalt 36,000 mehe suuruseks. Muidugi kahanes Vene sõjaväes meeste arv piiramise ajal, osalt tormijooksude, osalt haiguste jne. tõttu; suuri kaotusi aga, otsustades allikate järele, ei näi siiski olevat olnud.

See oli arvurikas vägi ja kui ta võitlus- kõlblikkus oleks vastanud mõnevõrra paremate Lääne-Euroopa vägede võitlusvõime tasapinnale, siis oleks Rootsil olnud siin tõesti väga kardetava vaenlasega tegu. Muidugi ei tohi me Vene väe sõjalisi võimeid ka mitte täiesti alla hinnata. Kahtlemata leidusid Vene väes mõned üsna kõrge kvaliteediga, vähemalt kaitseseisukohast hinnates, väeosad, nagu näit. hästi harjutatud kaardiväe polgud: Preobraženski ja Semjonovski ja siis ka Lima polk.[2] Neil polkudel ei puudunud moodne väljaõpe ning pealegi ka mitte sõjaline harjumus ; nad olid osa võtnud Azovi sõjakäikudest. Teised väeosad olid sõjaväelise väljaõppe poolest vähem

---

1) Соловьевъ, Исторія Россіи ,14,lk. 321. Saksa ajaloolane Herrmann (Geschichte des russischen Staates, IV,Hamburg 1849,lk. 113) peab Vene sõjaväge 39-45,000 mehe suuruseks.

2) Need kolm polku moodustasid väeosa, mis võrdus peaaegu Rootsi poole sõjaväega Narva all.

tublid, nagu vanad streeletsite polgud, mis väeühikute liik oli Vene väes kadumisel, samuti ka vanad soldadite polgud. Kuid siiski kuulusid ka mõlemad need väeosade liigid vanade regulaarsete väeosade hulka ja säärastena tuleb neid ka arvestada. Üldse näib venelastel Narva all olnud olevat paremat ja vanemat regulaarset väge umbes sama palju kui oli Rootsi väge Narva all üldse kõike kokku. Peale vanemate regulaarsete väeosade olid venelastel Narva all 1700.a. moodustatud uued diviisid: Avtonom Golovini ja Adam Weide omad, mis väljaõppelt ja harjumustelt olid värskemad.

Nagu juba eespool mainitud, andis Saksi saadik von Langen ja Austria saadik Pleyer viimastest õige hea tunnistuse, nimelt, et mehed on olnud uutes polkudes eriti hea välimuse ja väljaõppega. Nähtavasti oli see liialdus. Tõepoolest aga oli Vene vägi, eriti muidugi uued polgud, nii ri/vimehed (reamehed) kui ka ohvitserid moodseteks võistlusteks veel vilumatud. Pole just meeldiv see pilt, mis Vene väe uutest polkudest annab Hallart, kes 7.okt./26.sept. 27. septembril pealt nägi Narva garnisoni väljasõõstu, et Narva alevites veel alalejäänud terveid maju maha põletada. Selle tõkestamiseks saadeti sotlane Alexander Gordon oma polguga rootslastele vastu. Terve selle aktsiooni ajal lasti linnast ägedalt. Hallart ütleb, et nii/pea kui kahurikuul lennamud, on kõik soldatid ja ohvitserid peale polkovniku (Gordoni) enesele hoolsasti risti ette lüües maha heitnud.[1] Käesoleval korral on meil siin tegu ühe uuestimoodustatud polguga, mis osutus nii tulearaks, et see Hallartile nii väga silma päistis; kuid asjalugu näis olevat võrdlemisi halb ka streeletsite polkudega, kelle vähene aktiivne võitlusvõime ilmnes rünnakul Ivangorodi peale 19./8. 9. novembril.[2]

Need asjaolud sunnivad oletama, et Vene väe võimeid ei saa eriti kõrgelt hinnata pealetungi seisukohast; kuid Vene väe enamiku võimed ei osutunud kõrgeks ka kaitsesõjas.

Vene vägi oli moderniseerumas. See protsess oli veel täiesti algastmes. Nähtavasti polnud ka sõduritemass kuigi kõrge kultuurilise

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 385 - 386: "..... allein es wahr eine Lust anzusehn, dan wan ein Canonschus geschahe, so viel alles zur Erde mit vielem Kreutzmachen, so wol Officier, alss Gemeine, ausser der Oberste nicht, so ein braver Man ein Schotlender von Natcion."

2) Hallarts Tagebuch, lk. 403.

tasapinnaga. Kool jne. sisendati temale äärmiselt valjude karistustega, puudus sisemine moraalne kokkusiduv jõud. Ka polnud Vene polkudele kasuks see asjaolu, et polkovnikud olid enamikult välismaalased, kes, vaatamata sellele, et suurem osa neist oli olnud juba pikemat aega Vene teenistuses ja ka juba osavõtnud sõjategevusest, ei võinud olla kuigi lähedal sõduritemassile. Eriti halb näib asjalugu olnud olevat just väiksemate ohvitseridega, nende hulgas leidus uustulnukaid välismaalasi kui ka venelasi endid. Välismaalaste hulgas leidus muidugi ohtrasti igasuguseid õnnekütte, kes juhtumiste ja karjääritegemise mõttega väljas olid; kahtlemata leidus nende hulgas ka palju julgeid mehi, kellest mitmed, nagu eelmainitud polkovnikudki; tegid Vene väes üsna silmapaistvat karjääri. Just nende väiksemate välismaalastest ohvitseride hulgas näib olevat tublisti olnud neid, kes ei osanud hästi vene keelt. Nagu keisri saadiku Pleyeri kirjast näha, juhib ta tähelepanu sellele, et Vene väel on puudunud head ohvitserid. Neist, kes läinud Moskvast sõjaretkele (Buturliniga kaasa), ei usu ta, et nad oskasid sakslaste vastu lahingut või piiramist formeerida. Seepärast pidavat uued Saksa ohvitserid kõik tegema, mis aga keele mitteoskamise tõttu olevat raske. Olgugi, et sõjamehi on harjutatud saksa viisi järele, võivat võõrastel ohvitseridel olla neid raske juhtida.[1)]

Kui veel seda arvestada, et sõjaväe väljaõpe sündis äärmise valjuse ja toorusega, siis võib arvata, missugune usaldus võis olla vähearenenud ja võõraste vastu umbusklikkudel Vene sõduritelvõõraste ohvitseride vastu. Kui juba välismaalastest ohvitseride hulk moraalselt ja sõjaliselt eriti kõrgel ei seisnud, vähemalt ohvitseride alamkihtides, siis oli lugu selles suhtes nähtavasti veel palju halvem vene rahvusest ohvitseridega, kes haridusliku tasapinna poolest lääneeuroopalastest taha jäid ja kelle sõjalisi teadmisi ja harjumisi, nagu näha ülaltsiteeritust Pleyeri kirjast ja Hallarti päevaraamatust, ei saagi arvestada. Igatahes oli see meestekogu mass, mida Venemaa reformeerija, silmas pidades Venemaa tulevikku, pidi arvestama, et luua rahvuslikku sõjaväge, mis oleks seotud reamehest kuni ülemuseni ja mida ta muu seas oli kohustatud tähelepanema, et demonstreerida masside ees lugupidamist Vene vastu. Kulus aastaid visa tööd, kuni tekkis

---

1) Pleyeri kiri keisrile, dat. Moskvas 12. sept. 1700.a. Устряловъ, 4,2, lk. 542.

venelastel oma ohvitserkond, kes moodsatele sõjaväelistele nõuetele rohkem vastas. Selge on see asjaolu, et Vene sõdurite mass oli Narva lahingus võrdlemisi ebaühtlase ohvitserkonna juhtida, kes ei näi olevat omavahelgi hästi kokku sobinud.

Küsimus on veel, kuivõrra oli oma ülesannete kõrgusel Vene kõrgem sõjaülemus, mis koostus venelastest ja muulastest. Välismaalastest silmapaistval kohal oli kindral Weide - Vene pahema tiiva juhataja Narva lahingul ja Vene vägede ülemjuhataja Narva lahingus hertsog Karl Eugen de Croy ja Vene piiramistööde juhataja vabahärra kindralleitnant Ludwig Nikolaus von Hallart. Weide oli saanud võrdlemisi hea sõjaväelise kooli; ta oli osa võtnud prints Eugeni sõjakäigust türklaste vastu, oli olnud kuulsas Zenta lahingus ja põhjalikumalt tutvunud Saksa sõja asjandusega.[1] Venes oli Weide osa võtnud Azovi sõjakäigust. Vahest veel suuremad sõjalised kogemused olid hertsog de Croyl ja Hallartil. Esimene oli, olles Taani, Austria ja Saksi teenistuses, osa võtnud sõdadest, omandades sellega kogemusi ja teadmusi, samuti oli Hallart Austria teenistuses kaasa teinud sõdasid türklaste ja prantslaste vastu.

Vene kindralitest oli Vene parema tiiva juhataja Narva lahingus Avtonom Mihailovitš Golovin kaasas olnud Azovi võtmisel. 1700.a. oli ta ühes Weidega tsaarile abiks olnud uute polkude moodustamisel, nii et temalgi sõjalised kogemused ei puudunud. Ka Vene tsentrumi juhataja Narva lahingus Trubetskoi ja kindral Buturlin olid osa võtnud Azovi sõjakäigust. Parem kool näis olevat Vene suurtükiväe ülemal, Imeretia prints Aleksandril, kes sõjalise hariduse oli omandanud Hollandis. Seevastu puudus Vene ülemjuhatajal Narva all Feodor Aleksejevitš Golovinil tõsine sõjaväeline harjumus ja vastav oskus.

Nagu pärast näeme, ei seisnud Vene väejuhatus Narva lahingus sugugi samal kõrgel tasemel kui Rootsi oma. Ka Vene kõrgem sõjaülemus oli nagu ohvitserkondki koosseissult heterogeenne, ta oli ebaühtlane sõjalise kooli ja harjumuste poolest, ning ainult juhus oli neid kokku viinud.

Kõiki asjaolusid arvestades peame konstateerima, et Vene väg Narva all ei moodustanud mingit ühtlast tugevatel ühtlastel sõjalisel

---

1) Schuyler, III, lk. 348.

harjumustel kujunenud ja sõjaväeliselt distsiplineeritud organismi. Tal puudus sisemine kokkukuuluvus ja tüsedus, puudus orgaaniline side ohvitserkonna ja sõdurkonna vahel. Need asjaolud avaldasid mõnevõrra mõju juba enne Narva lahingut, kuid veel suuremal määral Narva lahingus, kus Vene väel tuli jõudu proovida mitu korda vähemaarvulisema kuid sõjaväeliselt kaugelt suurema väärtusega Rootsi väega, kus sõjameeste distsipliin, nii väline kui ka sisemine, seisis hoopis kõrgemal astmel kui Vene väes ja kus meeskonna side juhatusega oli kaugelt lähedam kui Vene väes.

Vene rüüsteretkede pidurdamine Virumaal. Ettevalmistused Rootsist ja Soomest juurde toodavate abivägede moonastamiseks.

Enne kui asuda Narva piiramise üksikasjade jälgimisele, tuleb peatuda selle juures, kuidas teostati Eesti ja Liivimaa kaitset septembrikuus ja mis siin 1700.a. oli tehtud selleks, et suuremat väge kohal luua. Samuti tuleb jälgida ka seda, mis siin ette võeti selleks, et suuremaarvulist Rootsi-Soome abiväge vastu võtta.

Sõja alustamine Vene poolt töi Eesti- ja Liivimaale suure hädaohu kaasa, seda enam, et Liivimaa nõrgad sõjajõud juba varem saksilaste pealetungi tõttu Väina liinil juulikuu lõpul ja augustikuu alul olid paralüseeritud. Tulid rasked ja vastutusrikkad ülesanded kohalistele kõrgematele Rootsi riigivõimukandjatele, kõige pealt muidugi Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardiele ja Liivimaal viibivate Rootsi sõjavägede ülemjuhatajale Otto Wellingkule.

Sõjaväed, keda võidi siin arvestada, olid koguni väikesed. Peale väikese arvuliste (välja arvatud Riia) kindluste garnisonide,[1] võidi väliväena tarvitada peamiselt ainult Ruhja juures seisvat Wellingku väge, mis võis olla umbes 4-5,000 mehe suurune.[2]

Sõja alul võidi Tartu piirkonnas arvestada ooberst Wolmar Anton von Schlippenbachi,[3] ooberst Gustav Ernst Albedyhli värbitud

---

1) Kindralstaabi uurimuse järele (Generalstaben, II, 1k. 300 - 301) oli Riias ja Kokenhusenis 5,900 meest, Tartus 1,200 meest, Narvas ja Ivangorodis 1,800 - 1,900 meest, Pärnus ja Tallinnas resp. umbes 1,350 ja 700 meest ja Saaremaal 550 meest. Kuid kindralstaabi uurimus on arvest antud linnade garnisonides ka värbitud väeosadega, mis aga, nagu pärast näeme, ei olnud veel mitte kõik täieliselt koos, pealegi puudus neil korraline väljaõpe.

2) Selles väeosas oli Vene sõja alul: üks Soome lalaväe rügementidest moodustatud rügement, Turu lääni ratsarügement, Uusimaa lääni ratsarügement, Karjala ~~lääni~~ ratsarügement, Karjala ~~lääni~~ maadragunite pataljon, Eestimaa värbitud ratsarügement (osad sellest rügemendist olid ka Riias ja Narvas), Eestimaa aadlilipp ja kahurväg. Nende koosseisu suuruse üle Narva lahingus vt. kindralstaabi uurimust (Generalstaben, II, 1k. 318).

3) Ooberst Wolmar Anton von Schlippenbach sündis 1658.a., algas sõjateenistust Liivimaal, määrati Liivimaa värbitava ratsarügemendi ooberstiks 1700-a., 1701-a. kindralmajoriks ja siinsete Rootsi vägede ülemjuhatajaks, võitis venelasi 1701-a. septembrikuus Rõuge ja Kasaritsa juures, sai lüüa Šeremetjevilt s.a. Erastvere ja järgmisel aastal Hummuli juures. Ta langes Poltava juures vangi ja läks hiljemini Vene teenistusse. Schlippenbach suri Moskvas 1739.a.

ratsaväe rügemente, mis pidi värbitama 1,600 mehe suuruses ja ooberst-leitnant Meyerfeldti ning Zöge värbitud pataljoni, mis pidi värbitama 400 mehe suuruses, kokku siis umbes 1,600 meest.[1]

Sellest kõigist järgneb, et sõjaline olukord Eesti- ja Liivimaal 1700 .aasta septembrikuus oli väga raske. Kindlusegarnisonid, väljaarvatud Riia oma, olid väikesearvulised. Veel kurvem lugu oli välivägedega. Kuigi kindlused, vaatamata suurtele puudustele, oleksid suutnud hädapärast mõne aja piiramisele vastu panna, siis poleks väikesearvulised väliväed, ka mitte suurim neist - Wellingku vägi Ruhja juures - üldse suutnud teotseda. See asjaolu ähvardas kaasa tuua maa täielise laastamise venelaste ja saksilaste poolt ning ühes seega Rootsi abivägede tuleku raskendamise, eriti veel nii hilisel aastaajal, kus karta oli toidumoona jne. transpordi juureveo katkemist või äärmist raskenemist Rootsist ja Soomest. Eesti- ja Liivimaa kaitse vaenlaste rüüstesalkade vastu oli tähtis juba kohaliste sõjaväeosade kindluste ja veel enam Rootsist ja Soomest oodatavate abivägede tuleku seisukohalt.

Kindral Wellingku ülesanne oli seda raskem, et tema väikesearvuline vägi oli, kui venelased Narva alla ilmusid, seotud nüüd kahes suunas: ta pidi valvet pidama saksilaste vastu lõuna suunas, kuid ta pidi arvestama ka venelasi. Pärast, kui saksilased Riia alt lahkusid, Kokenhuusenit piirama hakkasid ja selle 7.okt. / 26.sept. 27. septembril vallutasid, tegid nad alatasa rüüsteretki Liivimaale. Loomulikult polnud siis Wellingk lõuna suunas veel mitte täiesti vaba, ning teda pidas kinni Liivimaa põhjaosades Rootsist ja Soomest tulevate abivägede moonastamise küsimus, mis , nagu pärast näeme, pidi organiseeritama Rootsi vägede operatsiooni saksilaste vastu silmas pidades.

Õnneks oli tsaari ja Augusti sõjaline tegevus vähe koordineeritud. Silmas pidades tsaari äärmiselt julma sõdimisviisi oli see Eesti- ja Liivimaale ainult suureks kasuks.

---

1) Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. 19.sept. 1700.a, T.R.A. ja Wellingku poolt koostatud kava siinsete värbitavate vägede, siinsete välivägede, Soomest ja Rootsist üle toodavate jne. vägede suuruse kohta, mis juurde lisatud tema kirjale Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 8.sept. 1700.a. T.R.A; vt. ka Land-Sachen 1700 , Nr. 70, E.R.A.

Peale seda, kui teade sellest, et venelased sõda alganud ja Narvat otsene hädaoht ähvardab, tuttavaks saanud, oli Wellingku, samuti ka Eestimaa kindralkuberneri Axel Julius de la Gardie ülesandeks eeskätt Narva garnisoni täiendada. Samal ajal pidi Wellingk ühes Axel Julius de la Gardiega silmas pidama Eesti- ja Liivimaa kaitset Vene rüüstesalkade laastamise vastu ja pidurdama nende edasi nihkumist, mis ülesanne oli seda tähtsam, et venelaste edasitungimine ja maa laastamine oleks võinud, nagu varem öeldud, äärmiselt raskendada suuremaarvulise väe kokkutulekut Rootsist ja Soomest Eesti- ja Liivimaale. Selle ülesande täitmisel tuli mõlemal siinsel Rootsi võimumehel käia käsikäes. Me näemegi, et maakaitse organiseerimisel mõlemad mehed,nii Axel Julius de la Gardie kui ka Wellingk, oma vahel kirja teel peavad nõu. Sagedasti oli Axel Julius de la Gardie sunnitud ühe või teise küsimuse lahendamisel pöörduma kindral Wellingku poole, eriti siis kui oli tarvis lahendada küsimusi, kuidas hankida moona Rootsist ja Soomest toodavatele abivägedele. Sellest lähemalt allpool.

Kõige esimene ülesanne oli peale Vene hädaohu selgumist Narva suunas puuduliku Narva garnisoni võimalikult täiendada. Kindral Wellingk oli kiiresti saatnud, kuuldes, et venelased teevad piiril suuremaid sõjaväelisi koondamisi, Ruhja juurest laagrist, kus ta oma väega viibis, ooberst Aminoffi 320 Soome jalaväelasega Narva garnisonile täienduseks.[1] Kuid, nagu pärastpoole näeme, ei jõudnud nad sinna pärale. Ka Axel Julius de la Gardie, saades teate Narva piiramisest, katsus omalt poolt midagi selle kasuks ära teha, kuid tal puudusid selleks vastavad meestekontingendid.

Asume nüüd vaatlema, kuidas kohalikud kõrgemad võimud, nii Axel Julius de la Gardie kui ka Otto Wellingk, püüdsid pidurdada Vene rüüstesalkade tegevust.

Venelased olid otse Narva sulustamise järel saatnud rüüstesalgad Virumaa idaosadesse, kus need kõige tooremalt maad laastasid. Nende kätte sattunud sakslased ja rootslased jätsid nad vangi, kuna talupojad, kes neile ette juhtusid, kas otse maha tapeti, surnuks pii-

---

1) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 19. sept. 1700.a., T.R.A.

nati või jällegi vangi jäeti. Mõisad, külad ja kirikud põletati maha, koguni surnud kaevati haudadest välja. Kõige selle tõttu tekkis kõige pealt Alutaguses ja mujal Virumaal suur põgenemine, mida võimudel oli esialgu, eriti veel abinõude nappuse tõttu, võimatu pidurdada. Aadel ja muud seisuslikud isikud põgenesid Tallinna; linn täitus inimestega, nii et enam kuski vaba murka järele ei jäänud. Põgenemine talurahva keskel omas täiesti massilist ilmet. Teedel jne. liikusid hulkadekaupa inimesed ja kariloomad: üks peremees järgnes teisele, külad ja kihelkonnad samuti. Kelchi järele on sääraste põgenikkude vppride väljanägemine olnud trööstitu.[1]

Vaenlase rüüstesalkade tegevusele lisaks tulid korratused ja vägivallateod, mis ühes osas talupojaskonnas esile kerkisid ning osalt sotsiaalset ilmet kandsid. Kroonik Kelchi teatel on Alutaguses j.m ~~jne.~~ kokku heitmud talupojaskonna alamkihid ning mõned hulkurid (lose Buben) talupoegade hulgast ja on seda ära võtnud ja rüüstanud, mis põgenikud olid maha jätnud; eriti näivat nad olevat teotsemud üksikutes mõisades: selkombel olevat ära rüüstatud kindral Wellingku (Jõhvi) ja paljud teised mõisad. See olevat toimunud enne vaenlase päralejõudmist; vaenlane aga olevat saabumisel põlema süüdanud veel alles jäänud elumajasid, siit-sealt palju karja ära ajanud ja enesega nii palju peksetud vilja kaasa viinud, kui ta on kätte saanud; muu osa viljast, mis enamikult veel põllul, ~~ei~~ on vaenlase poolt tarvitatud kas loomatoiduks, ära põletatud või ära sõtkutud. Sel kombel olevat ära laastatud ja rüüstatud Narvale lähemad kihelkonnad Vaivara, Lüganuse, Jõhvi ja Iisaku.[2]

Sellest laastamisest ja rüüstamisest on olemas andmeid veel teistestki allikatest. Tartu linna rae poolt Narva alla Vene kavatsuste üle teadete muretsemiseks välja saadetud voorimees Jochim viibis just sel ajal, kui Jõhvis mõisa rüüstati, seal. Jochim oli seal leidnud talupoegadest täidetud mõisa eestja ühes toas on nad söönud ja joonud; härrastetuppa aga olevat nad viinud oma hobused ning käitunud

---

1) Kelch, Continuation, lk. 134 - 136.

2) Kelch, Continuation, lk. 134 - 135.

kui hullud inimesed. Mõisa ruumidel olevat kõik aknad sisse löödud ja mõisa ise olnud täiesti rüüstatud.[1]

Ka kuulis siin sama voorimees, et Narva lähedamal vaenlane igal pool kõik vilja ja kariloomad, mis neile kätte sattunud, ära võtab ja saadab Narva alla laagrisse. Üldse nägevat maa Narvani väga viletsa välja, kõik sakslased olevat ära põgenenud ja talupojad talitavat hirmsamini kui vaenlane. Kui uskuda Jochimi, näib Alutaguses talupoegade viha olevat üle keenud ka mõisaametnikkude vastu. Nii oli voorimees kuulnud, et Jõhvi mõisas oli kupjal üks silm noaga välja pistetud ja kaks mõisa vahti, kes alguses olevat talupoegi rüüstamises takistanud, saanud haledasti peksta.[2]

Nagu eespool mainitud, ütleb Kelch säärastest rüüstamistest osa võtnud olevat ainult teatud kihti talupojaskonnast, kuna teine osa, nähtavasti jõukam kiht, nagu peremehed, ~~jne.~~ ühes oma varaga vaenlase eest ära on põgenenud. Kelchi järele võiks põgenikkude hulka arvata ka neid, keda Vene ilged vägivalla teod ära hirmutasid. Seda vahetegemist ei näe meie voorimehe jutus. Käesoleval korral on meil enam põhjust uskuda Kelchi, kes Viru-Jaagupi kirikõpetajana, ja kes, nagu pärastpoole näeme, oli üks energilisemaid maakaitse organiseerijaid, kohal viibides võis asjaoludega olla palju enam tuttav kui voorimees Jochim, kes lühikeseks ajaks kohale sõitis ja teateid ainult piiratult hulgalt isikudelt võis saada. -

Pilt võis olla umbes järgmine. Arvatavasti püüdsid vaenlaste rüüstesalkade lähenemisel taluperemehed jne. loomadega jne. põgeneda, kuna osa lahtisi inimesi, kel polnud vara või perekonda, jäid kohale ning võtsid rüüstamisest osa. Need rüüstesalgad, mis komplekteerusid teatud osast talupojaskonnast, võisid aegapidi veel kasvadagi nende juuretulijatega Narva poolt, kus Vene rüüstesalgad olid korda saatnud lõpliku rüüstamise; teadagi, et see osa talupojaskonnast võis olla mõ-

---

1) Vt. Tartu rae poolt Tartulinna komandant ooberst Carl Gustav Skyttele edasiantud relatsiooni 20.sept., mille see järgmisel päeval Eestimaa kindralkubernerile Axel Julius de la Gardiele edasi saatis. See relatsioon on ära trükitud H. Sepa artikli kaasas:"Dokument Põhja sõja ajaloost", Ajalooline Ajakiri 1925, lk. 62 - 63.

2) Sepp, Dokument Põhja sõja ajaloost, lk. 63.

nevõrra ka sõja koleduste tõttu demoraliseeritud.

Et aga siiski terves talupojaskonnas sõjasündmuste tõttu teatud terav meeleolu mõisnikkonna jne. suhtes avalikuks tuli, seda on märgata tolle aja dokumentidest. Kui neis piirkondades, kus vaenlane otseselt peale tungis, sõjapaanika sundis vähemalt osa talupojaskonnast põgenemisele, mitte andes võimalust sotsiaalsele meelekibeduse plahvatustele, siis näeb see teisiti olnud olevat paikades, mis vaenlasest kaugemal. Eestimaa asehaldur Poorten, kes oli kindralkuberner Axel Julius de la Gardie käsul septembrikuu lõpul Rakvere magasini asjus maal korraldusi tegemas, leidis, et Eestimaa kindralkuberneri üleskutset maaelanikkudele (sellest lähemalt allpool) maakaitseks halvasti täidetakse, sellest olevat valesti aru saadud, nimelt, et väkkekutset peavad täitma ka peremehed ning et mõisa orjused jäävad ära. Järva-Jaani kirikus olevat talupojad hüüdnud: "Jumal tänatud, et meie saksalaste üle isandateks oleme saanud! Laske meid võtta sõjariistu, mis kuningas paljude laevalaadungitega saatnud ja kõige pealt kõiki sakslasi maha nottida." Samal pühapäeval olevat Purila mõisa (Harju-Jaanis) omaniku ooberstleitnant Rosenbachi inimesed kirikust välja tulles teine-teisele julgustades öelnud: "Tulge, lähme mõisa ja löögem vana kurat, kellest ometegi kellegi kasu pole, surnuks." Raasiku talupojad polevat tahtnud enam töösse minna, neil olevat olnud nõu mõisavalitsejale kirvega ja teibaga kallale tungida, nii et Poorten on pidanud rittmeister Nierothi palvel oma Rakvere reisu pooleli jätma, et talupoegi rahustada. Nende ninamehed olevat ära põgenenud. Ka Virumaal olevat juhtunud, et talupojad polevat tahtnud teha mõisa orjust, nii et mõisadel on olnud raske magasinivilja kohale vedada. Alutaguse talupojad olevat ära põgenud rannametsadesse Sagadisse, Karulasse jne. end seal ära peites.[1]

Eelmist kokku võttes on võimalik konstateerida, et tõesti talupojaskonnas ühes osas oli suur meelekibedus, mis ähvardas kujuneda rahutusteks. Osalt andis selleks põhjust kindralkuberneri plakaat (pikemalt allpool), kus polnud küllalt selgesti märgitud, kes talupoegadest olid kohustatud osa võtma maakaitsest. Talupojad kes nii kui nii olid mõisa võimu ja orjuste vastu, käitusid eriti neis paigus, kus vaen-

---

1) Winkler, lk. 683 - 684.

last polnud, mõisavõimu vastu väljakutsuvalt.

Olemasolevate andmete järele on ka mõnevõrra võimalik Vene esimeste rüüsteretkede toimumise aega kindlaks määrata. Kui Tartusse saabus kuuldus, et venelased on Narva suunas peale tungimas, saadeti sealt kiires korras rae poolt voorimees Jochim järele kuulama, kas on venelased Narva sisse piiranud. Voorimees jõudis tagasi oma teadetehankimiseretkelt $\frac{30.}{19.}$ 20. septembril, see oli neljapäeval kell 1 päeval. Jõhvi mõisas oli ta olnud teisipäeva õhtul, s.o. $\frac{28.}{17.}$ 18. septembril, siis polnud venelased veel sinna jõudnud ning olid Jõhvi mõisast veel 1 - 2 penikoorma kaugusel.[1] Selle järele otsustades toimus Vene esimene rüüsteretk Virumaa poolsetesse kihelkondadesse otsekohe peale Narva sulustamist.

Vene rüüstesalkade tegevust tuli tingimata pidurdada ja maa laastamisele piiri panna.

Nii pea kui kindralkuberner Axel Julius de la Gardiele oli jõudnud teade Narva sulustamisest, teatas ta sellest $\frac{25.}{14.}$ 15. septembril Tallinna maapäevale kokkutulnud Eestimaa aadlile. Et talupojad olevat mässulised , siis pidavat maanõunikud iga üks oma kreisi ja oma koha peale minema, et talupoegi ohjes pidada. Sellest selgub, et kindralkuberneril polnud kindel talupojaskonna meelekindluses, ning ta kartis rahutusi ja segadusi. Ta teatas ka, et ta juba kiriköpetajatele on kirjutanud, et need kantslitest talupoegadele meelde tuletaksid, et viimased oma elukohtadele tagasi läheksid.[2] Sellest oli muidugi vähe, tuli ka midagi ära teha, et tegelikult teostada maakaitset.

$\frac{1.okt.}{20.sept.}$ 21. septembril kui juba Tallinna olid saabunud muidugi mõnevärra täpsamaid teateid Vene rüüstesalkade tegevusest Alutaguses ja ka ooberst Aminoffilt kiri, et ta Narva enam sisse ei pääsenud, kuna vaenlased asuvad Narva ees Joalast Hermanni mäeni (Härmamäeni) ning ta on pidanud Rakveresse tagasi tõmbuma, soovides toetust, tutvustas kindralkuberner seisukorra tõsidusega Eestimaa mad nõunikke, kes otsustasid Virumaa kreisikommissarile, rittmeister Wangersheimile teatada, et ta Haljala, Viru Jaagupi, Kadrina ja Rakvere kihelkondadest koguks nii palju provianti kihelkonnakomissaride kaudu, kui palju

---

1) Sepp, Dokument Põhja sõja ajaloost, lk. 62 - 63.

2) Diarium, Lands-Sachen, 1700, E.R.A.

Aminoffile tarvis on. Samal päeval on ka kindralkuberner peale nõupidamist maanõunikkudega otsustanud saata oma nimelisest rügemendist 100 meest Kunda jõele, kes pidid minema Aminoffi meeste juurde, et vaenlane ei tungiks kaugemale maale. Et viivitus oleks olnud hädaohtlik, otsustati neile 100 mehele anda hobused, mis pidi kangitama lähematest mõisadest ühes sadulatega ~~jne~~ s.m. [1]. Peale selle oli kindralkuberner Eestimaa kaitse asjus pöördunud ka kindral Otto Wellingku poole, soovides sellelt maakaitseks lisaväge, kõige pealt, et maakaitseks kohustatud Eestimaa aadlilipp saadetaks Eestimaale (lähemalt sellest allpool).

Plakatiga $\frac{25.}{14.}$15. septembrist teatas kindralkuberner, et vaenlased on peale tunginud, kutsus rahvast sõnakuulamisele ning ühes sellega ka kõiki maaelanikke kokku tulema maakaitseks: igasuguseid seisuslikke isikuid, nagu aadlit, mõisarentnikke, vaimulikke, pandipidajaid, valitsejaid ja käsitöölisi, nagu kangrüüd, kingseppi, aednikke ning talupoegi - kõiki, kes võivad sõjariistu kanda ja vaenlast kinni pidada. Sõjariistadena pidi kaasa võetama pistoleid, karabiine, püsse, mööku, vikateid jne. Kokkutulnud meestest pidi moodustama mingisugused väeühikud - (kompaniid).

Nagu näha, selgus peagi, et see plakat oli välja antud suure rutuga ja puudulikult ning et seetõttu suuri segadusi oleks võinud tekkida, sest kui kõik maaelanikud oleksid pidanud sõjariistadega kokku tulema, oleks täiesti lõppemud põllutöö, samuti ka igasuguste muude kohustiste täitmine. Kindralkuberner kordas oma üleskutset paar päeva hiljem, $\frac{27.}{16.}$17. septembril, uuesti, kutsudes seekord maakaitsele Rootsi alamaid aadlist ühes oma teenijatega, valitsejatega ja teiste saksa soost sulastega ~~jne~~ ja ühe talupoja igast talust, kaasa võttes sõjariistuks, mis kellegi käepärast ja ka 14 päeva toidumoona. Kokkutuleku päevaks oli määratud laupäev $\frac{2.okt.}{21.sept.}$ 22. september ja kokkutuleku paigaks Rakvere.

Silmapilk maakaitsele kokkukutseks oli äärmiselt ebasoodus. Maa idaosades algas pea peale esimese plakati väljasaatmist suur segadus ning paanika. Vene rüüstesalkade poolt toorelt terroriseeritud talupojaskond põgenes korratuses ning suures hirmus, kodukollet maha jättes, lääne poole. Seisuslikud isikud, kes oleksid pidanud asja organiseeri-

---

1) Diarum, Land-Sachen 1700, E.R.A.

mise kohal võtma eneste hooleks, põgenesid Tallinna ~~jne~~ j.m. Nähtavasti polnud seisuslikkudel isikutel, nagu mõisaomanikkudel, mõisarentnikkudel ning mõisavalitsejatel just selle vastolu tõttu, mis neil talupojaskonnaga oli, mingit usaldust sõjariistus talupoegade vastu ja nad kartsid oma elu eest. Kohuse truumalt, kui teised seisuslikud isikud, pidasid end üleval vaimulikud, vähemalt üks osa neist. Kindralkuberneri soovikohaselt jäid nad paigale, et manitseda oma koguduse liikmeid enese ja oma vara kaitseks. Kirikuõpetajate manitsuste peale tulid Viru-Jagupist, Simunast, Kadrinast ja Haljalast umbes 200 talupoega laskeriistade ja selleks eriti korraldatud vikatitega kokku. Kroonik Kelchi ja teiste nõuandel valisid talupojad enesele juhtideks aadlimehe Röttchert von Tissenhauseni ja teisi.[1]

Parem tagajärg näib maakaitse organiseerimisel olnud olevat Rakveres. Rakvere kodanikud saatsid maakaitseks kõlbmatud kodanikud sügavamale maale, jäädes ise paigale kauplusteenijatega, käsitöösellidega, täiskasvanud õpipoistega ja majateenijatega, nii kujunes seal 200-meheline hästi sõjariistus salk.[2]

Sellest selgub, et kindralkuberneri plakateil polnud sugugi soovitavat tagajärge: enamik seisuslikkudest isikutest ja talupojaskond jäi kindralkuberneri ülekutse vastu kurdiks, kuna kokku tulid mehed ainult neist piirkondadest, mis otsekohe esimeses järjekorras Vene rüüstesalkade edasinihkumisel oleksid olnud hädaohus, nagu Viru-Jaagupist, Simunast, Kadrinast ja Haljalast, kuid ka sealt võrdlemisi väikesel hulgal. Parem näis lugu olevat seepoolest ainult Rakveres, kust maakaitseks kokku saadi 200 sõjariistus meest. Muidugi oli see jõud liiga väike, et maakaitset kuidagi tagajärjekamalt teostada.

Nagu eespool mainitud, astus Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gardie Eestimaa kaitse teostamise otstarbega lähemasse kirjavahetusse kindral Otto Wellingkuga.

Wellingk sai venelaste pealetungist ja Narva sulustamisest võrdlemisi hilja teada. Alles $\frac{29.}{18.}$ 19. septembril saabus teade selle kohta

---

1) Kelch, Continuation, lk. 136 - 137 ja Das Kirchen-Buch zu St. Jacob (Continuation), lk. 586 - 587.

2) Kelch, Continuation, lk. 136.

Narvast ja samal päeval kindralkuberner Axel Julius de la Gardielt Tallinnast.[1] Ta hakkas otsekohe korraldusi tegema maa kaitseks. Nagu varem mainitud, oli Wellingk juba enne Narva piiramise teate saamist, saatnud ooberst Aminoffi 320 mehega Narva garnisonile täienduseks, kes aga sinna enam sisse ei pääsenud ja Rakveresse tagasi tulid. Riia garnisoni pädas Wellingk jätkuvaks, Tartu ja Tartu piirkonna pidas ta tarvilikuks saata mõnevõrra jalaväge, olgugi, et tal oli seni sealtpoolt teateid, et seal midagi karta pole. Tartus ja Tartu piirkonnas võidi peale Tartu hariliku garnisoni tarvitada uuesti värbitud ooberstleitnant Zöge[2] ja Meyerfeldti[3] pataljone ning ooberst Albedyhli[4] ja ooberst Schlippenbachi[5] draguneid. Tal oli ka kavatsus saata 500 ratsaväelast Eestimaale, et lasta okupeerida üleminekukohta Purtse jäel ning kaitseda maad vaenlaste rüüstesalkade vastu ning ühes seega rahustada põgenevat maarahvast. Ta oli otsustanud Axel Julius de la Gardie soovil saata sinna Eestimaa aadlilippu ooberstleitnant Reinhold von Lieveni juhatusel, kellega pidi ühinema ka rittmeister Wrangell oma meestega.[6] Osa viimastest oli juba Ruhja juurde tulnud. Nende ülesandeks pidi jääma ka luureteenistus Narva suunas. Kui aadli ratseteenistus dupleeritakse, pidi moodustuma kokku 1000 ratsamehe suurune väeosa Rakvere magasini kaitseks.[7]

1.okt./20.sept. 21. septembril saatis ka Wellingk ooberstleitnant Reinhold von Lieveni juhatusel Eestimaa aadlilipu Eestimaale sõjategevuse piirkonda. Hiljem andis ta Axel Julius de la Gardie soovil käsu, et oo-

---

1) Vt. kaks Otto Wellingku kirja Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 19. sept. 1700.a., T.R.A.

2) ooberstleitnant Andreas von Zöge.

3) ei leidu lähemaid andmeid.

4) ooberst Gustav Ernst Albedyhl.

5) Wolmar Anton von Schlippenbach.

6) Rittmeister Wrangell ja kornet Johann Martens said Wellingkult ülesande Eestimaa aadlilipu mehi, kes hobused kaotanud jne. viia Ruhja juurest laagrist Eestimaale ja neid pärast varustuse täiendamist uuesti tagasi tuua Ruhja juurde umbes septembrikuu keskel (vt. Otto Wellingku kirja Axel Julius de la Gardiele. dat. Ruhja juures laagris 30. aug. 1700.a., T.R.A.). Septembrikuu keskel kokku tulnud maapäev otsustaski nende meeste varustust täita (Vt. maapäeva otsust 19. sept. 1700.a. Land- Sachen 1700, Nr. 78, E.R.A.)

7) Otto Wellingku kirjad Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 19. ja 25. sept. 1700.a. T.R.A.

berst d'Albedyhl ühes värbitud dragunitega läheks sinna (Purtse) ülemi-
nekukoha kaitseks ja vaenlase rüüstesalkade kinnipidamiseks[1].

Peale selle kavatses Wellingk selles suunas venelaste vastu ka-
sutada Soomest tulevaid kolmasmeeste rügemente:[2] Turu, Hämeenlinna ja Uu-
simaa läänide kolmasmeeste jalaväe rügementi ooberst Magnus Gabriel von
Tiesenhauseni juhatusel; Hämeenlinna, Viiburi ja Savonlinna kolmasmeeste
jalaväe rügementi ooberst Jürgen Johann Lode juhatusel ja Turu, Uusimaa
ja Viiburi läänide kolmasmeeste ratsarügementi ooberst Carl Magnus Reh-
binderi juhatusel[3].

Nende väeosade tulek üle mere aga viibis.[4]

Sääraseid korraldusi tegid maa kaitseks Axel Julius de la Gar-
die ja kindral Otto Wellingk.

Jälgime nüüd lühidalt sündmusi Vene rüüstesalkade tegevuse piir-
konnas ja kuidas neid rüüstesalku pidurdada püüti.

Sõjariistus talupojad ja Rakvere kodanikud asusid maakaitsele
esialgu Kunda jõele. Sinna jäid Axel Julius de la Gardie käsul ka ooberst
Zacharias Aminoffi juhatusel soome jalaväelased, kelle katse Narva sisse
pääseda oli ebaõnnestanud.[5] Aminoff pidas tarvilikuks otse oma saabumise

---

1) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laag-
ris 25. sept. 1700., T.R.A.

2) Sõja-kohustuse suhtes jagati talud Soome maakondades (peale Põhjamaa)
kahte rühma, n.n. rustholliideks või ratsekohtadeks ja roodutaludeks.
Ratsekoha moodustas üks talu või sellesse kuulus kaks samas külakon-
nas olevat talu n.n. rustholli poolikut, mille maad asetsesid teine-
teise kõrval. Sagedasti anti neile veel lisaks üks või paar lähedal
olevat väikesemat talu, n.n. "augmenti". Viimased maksid rustholli
talule maksu ega kuulunud tõeliselt rustholli. Ratsekoha omanik pidi
üleval pidama ühe ratsaväelase. Samuti pidi ka rustholli pidaja mu-
retsema ja üleval pidama ühe jalaväelase. Kui Soome rügemendid 1700. a.
kevadel Riia alla saksilaste vastu saadeti, nõudis kuningas, et kolm
roodu (rustholli) koos muretseks ühe jalaväelase ja kolm ratsekohta
üheskoos ühe ratsaväelase. Neid mehi kutsuti kolmasmeesteks (tripp-
lering). Kui aga võetavate meeste arv roodutaludelt ja ratsekohtadelt
kahe kordistati, siis kutsuti seda dupleeringuks. Vt. lähemalt :
H. Sepp, Rootsi sõjaväe komplekteerimisest eestlaste ja soomlastega
Kaarel XI valitsuse lõpul ja Põhja sõja ajal, ajakiri "Sõdur" 1927
Nr. 20/21 ja 24 ning K.O. Lindequist, Isonvihan aika Suomessa, Por-
voo 1919, lk. 11 - 12 ja lk. 34 - 35.

3) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laag-
ris 20. sept. 1700., T.R.A.

4) Need rügemendid olid veel oktoobrikuu esimesel poolel Soomes. Vt. Carl
Magnus Rehbinderi kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Pickalas, 17.
okt. 1700. a., T.R.A.

5) Kelch, Continuation, lk. 137.

järelt Kunda jõele vaenlase üle teateid hankida. Ta saatis kapten Patrick Sassi 13 musketääri ja 12 Rakvere kodanikku ning kaupmehe selli ratsa Narva poole, et mõned venelast tabada. Need läksid ühe talupoja juhatusel tundmata teede kaudu kuni 3 penikoormani Narvast, kus nad ühel õhtul ühes majas mõningaid venelasi tabasid, neist 6 surmates. Ometi ei õnnestunud neil ühtki venelast vangistada. Selle järel on luuresalk tagasi pöördunud, tuues saagina kaasa mõned hobused jne. See olevat julgustavalt mõjunud ka teistesse. Pea olevat sinna (Kunda jõele) pöördunud ka kindral Wellingku laagrist Ruhja alt saadetud 200 Eestimaa aadlilipumeest Reinhold von Lieveni juhatusel. See väeosa olevat asunud juba Purtse ülemineku kohta kaitsele. See asjaolu olevat mõjunud julgustavalt Kunda ja Purtse jõgede vahel asuvatesse talupoggadesse ja need on oma endistesse elukohtadesse tagasi pöördunud. Kunda jõel seisvad talupojad aga, märgates, et kindralkuberneri katse peale neile maalt enam lisanehi ei tule, on oma kodukohtadele tagasi läinud.[1]

Sellega oli Vene rüüstesalkade edasinihkumine Virumaal seisma jäänud. Igatahes kaitse-positsioonidel ei näi Rootsi väesalkadel kokkupõrkeid vaenlase rüüstesalkadega olnud olevat. Nähtavasti tõmbusid need kuuldes, et Rootsi väesalgad on vastupanu organiseerimud, tagasi.

Andmete puudusel on raske kindlaks määrata, kui suured Vene väeosad rüüste tegevusest osa võtsid. Arvatavasti teotsesid peamiselt ratsaväe osad.[2] Nende väeosade ülesandeks näib olnud olevat maa rüüstamine, toidu jne. hankimine Narvat sulustavale Vene väele, kuid muidugi ka luure.

Nii pääsesid seekord Virumaa kesk- ja läänepoolsemad osad vaenlase rüüsteretkest, inimesed asusid oma kodukohtadele tagasi, kuid lootus rahulikkude päevade peale oli enneaegne. Venelaste rüüsteretked kordusid selles suunas oktoobrikuu teisel poolel umesti, ulatudes kaugemale , kui septembrikuu lõpul. Virumaa idapoolsed kihelkonnad, mis tühjaks rüüstatud, jäid vaenlase mõjukonda.

Sõjaline seisukord Rootsi võitlusrinnetel Eesti- ja Liivi-

---

1) Kelch, Continuation, lk. 137.

2) Kapten Sassi luureretke järele otsustades pidi olema ratsaväelasi, kuid voorimees Jochimilt saadud teadete järele ka jalaväelasi.

maal tingis kindlasti suurema abi vajaduse Rootsist enesest. See vajadus tuli ilmsiks juba 1700.a. suvel, eriti siis, kui kindral Wellingk peale murjunud vastupanu Väina liinilt oli põhja suunas taganenud. Erik Dahlberghi soovil oli ta jätnud Riiga 4,000 jala- ja 400 ratsaväelast, nii et Riia garnisoni võis siis pidada hästi mehistatuks. Ise oli ta aga läinud ratsaväega ning peale selle umbes 1,600 jalaväelasega Põhja poole edasi. Nüüd pidas Wellingk oma ülesandeks, kuni kuningas Rootsist ja Soomest suuremaid abivägesi saadab, tõkestada vaenlase rüüstesalku Koiva jõest põhja poole tungimast. Peale selle sai ta ülesandeks Rootsist ning Soomest tulevatele ja kohalistele väegedele moona ladude sisseseadmise. Wellingk soovis, et Axel Julius de la Gardie hoolitseks selle eest, et Eestimaalt muretsetaks suuremal arvul moona sõjaväemagasinide jaoks Pärnu, Tartu ja Viljandisse.[1]

Enne kui moona ladude sisseseadmisest kõnelda, tuleb peatuda küsimusel, missuguseid sõjajõudusid võidi arvestada Eesti- ja Liivimaal tol silmapilgul.

1700.a. oli usaldatud[2] meie maa kaitse peaaegu üksnes Soomest kevadel Eesti- ja Liivimaale üle toodud vanadele Soome rügementidele.

Eesti- ja Liivimaa kohustis meeste andmise ja ülalpidamise näol polnud Rootsi ajal suur. Eesti- ja Liivimaa oli sunnitud Rootsi ajal kuni Põhja sõja lahtipuhkemiseni andma ainult nii nimetatud aadlilipu mehi; Eestimaalt á 15 asustatud talult ja Liivimaalt á 15 asustatud adramaalt ühe nii nimetatud aadlilipu ratsaväelase. Et Eestimaa asustatud talu all mõisteti üht adramaad, siis toimus ka tegelikult sealgi aadlilipu ratsemeeste võtmine adramaade arvu järele.[3] Selkombel võetud meestest moodustati n.n. aadli- või rüütlilipp, mida nimetati ka rüütli- või ratseteenistuse rügemendiks, eri lipkond või rügement Eesti- ja Liivimaa jaoks.

Karl XI, kes suure agarusega hoolitses Rootsi riigi kaitse eest, püüdis Eesti- ja Liivimaale panna peale suuremaid sõjaväekohustusi. Rootsis ja Soomes seati peale väikeste erandite sisse n.n. sissejaotatud

---

1) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Lemsalu jumres laagris 25. juul. 1700.a., T.R.A.

2) Väljaarvatud kindluste garnisonid, kus peamiselt olid kuni 1700.aastani kohal värbitud rügemendid.

3) Tegelikult oli see koormis Eestimaal tugevasti koormavam kui Liivimaal, sest Eestimaa adramaa oli Liivimaa omast palju väikesem.

(indelta) rügemendid. Seda süsteemi ei saadud aga laiendada Eesti- ja Liivimaale, kuna seda tõkestas tähtsal määral kohalise aadli tugev vastupanu, kes täie visadusega senistest olukorraadest kinni pidas. Pealegi ähvardas uus meestevõtmise viis maale senisest hoopis raskemaid sõjaväelisi kohustisi peale panna.

Et Karl XI näis kavatsevat sellesuunalisi muudatusi Liivimaal teostada, selle näitena võiks ehk mainida tema püüet suruda n.n. von der Pahleni nimelise värbitud ratsarügemendi Liivimaale peale rekruteerimist ja moonastamist.[1]

Linnlaste kohustised maakaitseks avaldusid nõudmises, et nad moodustaksid linna kogukonna kihtide, osalt ka rahvuse järele linnade ja aleviku elanikkudest ühikuid, mis said mingisuguse algelisema sõjaväelise õpetuse. Suuremad linnad, nagu Tallinna jne., olid kohustatud üleval pidama linnamüüride kaitseks ka kahurväelasi.[2]

Peale selle oli Eesti- ja Liivimaal kohal värbitud väeühikuid, kuid nende võtmine oli rajatud hoopis teistele alustele, kui aadlilipu meeste võtmine. Igatahes ei kuulunud see meeste kontingent maalt sundusliikult võetavate meeste hulka. Valitsus sõlmis mõne rügemendi ülemaga või vanema ohvitseriga n.n. "kapitulatsiooni", mille järele see võttis enesele kohustise formeerida kokkulepitud tasu järele kindlaksmääratud tähtajaks teatud väeühik. Ühtlasi andis kuningas kapitulatsiooni sõlmimisel välja värbimise patendi ja sellest teatati kõigile kubermeridele ja maaülematele.[3]

Sõja lahtikupkemisel 1700. a. leidus siin värbitud jalaväe rügemente Eesti- ja Liivimaa kindlustes. Riias Riia kubermangu Dahlberghi ja Riia garnisoni Fröhlichi nimelised rügemendid, mõlemad á 1,000 meest ja á 8 kompaniid, Tartus ja Pärnus Tartu komandant Skytte nimeline Liivimaa jalaväe rügement á 1,600 meest ja á 8 kompaniid; Narvas ja mujal Ingeris Narva komandant Horni nimeline jalaväe rügement, mis koostus 8 kompaniist ning 1,400 mehest.[4]

---

1) H. Sepp, Rootsi sõjaväe komplekteerimisest, Sõdur, 1927, lk. 578-580.

2) H. Sepp, Rootsi sõjaväe komplekteerimisest, lk. 580.

3) Vt. selle üle lähemalt C.O. Nordensvani uurimusi: "Svenska Armén åren 1700 - 1709", Karolinska Förbundets Årsbok 1916, Lund, 1917, lk. 121-122.

4) Nordensvan, Svenska armén åren 1700 - 1709, lk. 168-169.

Värbitud ratsarügementidest oli sõja lahtipuhkemisel olemas ainult Hans Heinrich von Tiesenhauseni nimeline ratsarügement. See oli endine von der Pahleni rügement, mis peale endise rügemendi ülema ooberst von der Pahleni surma uueks juhatajaks sai ooberst Hans Heinrich von Tiesenhauseni ,mille järele teda siis ka Tiesenhauseni rügemendiks nimetati. Et see rügement oli majutatud Liivimaal, siis kutsuti teda ka Liivimaa värbitud rügemendiks.[1]

Eesti- ja Liivimaa ei suutnud kaugeltki mitte oma meeskondadega täita oma kindluste garnisone, ning tuli lisa hankida Rootsist ja eriti Soomest ning just viimasel on meie maa kaitsmisel olnud Rootsi ajal väga suur tähtsus.

Kui 1700.a. sõda saksilastega oli alganud, tuli moodustada uusi väeosasid; seda teostati osalt nii, et vanadele maale summiviisil peale pandud meestele pidi lisa antama, vanu väeosasid pidi dupleeritama, s.o. kahekordistatama, nagu see sündis aadlilipuga; nõuti ka koguni uusi meestekategooriaid, nagu seisuste draguneid. Viimaste andmiseks olid kohustatud mõisa rentnikud, tsiviliametnikud, isegi kirikuõpetajadki ~~jne~~. Peale selle pidi siin üsna suur arv uusi väeühikuid loodama värbimise teel.

Kõige pealt asuti viimase kategooria meeste juurdehankimisele. Ruumipuudusel on muidugi siin seda küsimust raske põhjalikumalt jälgida.

Peale seda kui saksilased Riiale peale olid tunginud, tegi kuningas jne. rea kapitulatsioone mitmesuguste sõjaväelastega, kus need enestele võtsid teatud vastutasu eest kohustise komplekteerida mitmesuguseid suuremaid ja väikesemaid väeühikuid. Nende väeühikute komplekteerimisel esines nähtavasti omavoli nii ühelt kui teiselt poolt. Ühest Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlberghi plakatist[2] näeme, et inimesi vägivaldselt majadest kinni võeti, nende hulgas ka kodanikke ja peremehi. Kindralkuberner keelas ära säärase vägivallatarvitamise. Kui värbijaid omalt poolt vägivalda tarvitasid, siis said nad ka ise teiselt poolt vägivalla all kannatada. Eestimaa kindralkuberner Axel Julius de la Gar-

---

1) Hiljemini asetses see rügement Eestimaal ja kutsuti Eestimaa värbitud rügemendiks, 1700.a. kevadel läksid sellest rügemendist 2 kompaniid Riiga ja 2 Narva (C.O. Nordensvan, Svenska arméns regementen 1700 - 1718. Karolinska Förbundets Årsbok 1920, Lund, 1920, lk. 72).

2) Erik Dahlberghi plakat 28. juun. 1700.a.

die keelas plakatiga säärase vägivalla tarvitamise ära.[1]

Et 1700.a. kevadel algas hoogus meestevõtmine ja värbijad tarvitasid värbimisel nähtavasti vägivalda, püüdsid limades ja eriti nende alevikkudes elanikkude alamkihid, keda vististe summiviisil värbiti, kohalt lahkumisega värbijate eest pääseda. Nii näeme Axel Julius de la Gardie plakatist $\frac{22.}{11.}$12. aprillist, et paljud olevat Tallinna eeslinnast ja linna kohtumõistmise piirkonnast lahkunud, kartes et neid värbitakse. Kindralkuberner nõudis, et nad paigale jääksid ja täidaksid oma kohuseid linna kaitsmisel, seda enam, et nad eelmistel rasketel ikaldusaastail seal olevat leidnud üleval pidamist. Ilma teatamata ja lubata lahkunutele anti plakatiga 14 päeva aega tagasitulekuks, arvates plakati väljakuulutamisest peale, vastasel korral ähvardati neid tahada käsitada kui värbituid ning paigutada rügementidesse.[2]

Nüüd jälgime seda, missugused väeühikud Eesti- ja Liivimaal ning Ingeris 1700.a. värbiti.

Kindral Wellingku kirja järele $\frac{29.}{18.}$ 19. septembrist Axel Julius de la Gardiele pidi värbitama Eesti- ja Liivimaalt ja Ingerist üle 6,000 jala- ja ratsaväelase, enamik neist olevat siis juba koos olnudki.[3] Ühest tema poolt koostatud kavast näeme, et Eesti- ja Liivimaal ja Ingeris pidi värbitama 6,600 meest ja nimelt draguneid: kindral-kuberner Otto Wellingku, ooberst Gustav Ernst Albedyhli[4], ooberst Wolmar Anton von Schlippenbachi,[5] Liivi- ja Eestimaa draguneid, kõiki á 600 meest ja Saaremaa draguneid 100 meest, kõiki kokku 2,500 meest; peale selle veel ooberst Brackeli, ooberstleitnant Meyerfeldti ja Zöge ratsaväelasi 400 meest.[6] Sellega siis ratsaväge kokku 2,900 meest.

---

1) Axel Julius de la Gardie plakat 26.märtsist ja 19.juunil 1700.a. Viimases plakatis öeldakse, et värbijate kallal on vägivalda tarvitatud.

2) Axel Julius de la Gardie plakat 12.aprillist 1700.a. See oli seda tarvilikum, et Tallinnas tol korral, nagu näha kindralkuberneri plakatist (11.aprillist), olid teoksil suuremad kindluse täiendamistööd, milleks vajati suurel arvul mehi tervelt Eestimaalt.

3) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 17.sept. 1700.a. T.R.A.

4) Gustav Ernst Albedyhl määrati 10.apr. 1700.a. ühe Liivimaa värbitud ratsarügemendi ooberstiks (Lewenhaupt).

5) Wolmar Anton von Schlippenbachi nimetati 8.juul. 1700.a. ühe Liivimaa dragunite rügemendi ooberstiks (Lewenhaupt).

6) Nende meeste kohta puuduvad uurimustes lähemad andmed.

Jalaväest pidi värbitama kindralkuberneride Axel Julius de la Gardie[1] ja Wellingku rügemendid á 1,000, ooberst Magnus Wilhelm Nierothi[2] rügement 400 meest ja ooberstleitnant Andreas von Zöge[3] ja ooberstleitnant Carl Adam Stackelbergi[4] pataljonid á 400 meest ja ooberstleitnant Hans Heinrich von Lieveni[5] pataljon 500 meest. Ratsa- ja jalaväge kokku 6,600 meest.[6]

Nende väeosadega pidi Eesti- ning Liivimaa ja Ingeri üsna silmapaistva lisa saama, kujunesid kindralkuberner Wellingku (Ingeri), kindral kuberner Axel Julius de la Gardie (Eestimaa) ja ooberst Magnus Wilhelm Nierothi (Liivimaa) värbitud jalaväerügemendid, peale nende ooberstleitnant Carl Adam Stackelbergi (Liivimaa) ja ooberstleitnant Hans Heinrich von Lieveni (Liivimaa) ja ooberstleitnant Andreas von Zöge (Liivimaa) värbitud jalaväepataljonid ja ratsaväes kindralkuberner Wellingku (Ingeri), ooberst Gustav Ernst Albedyhli (Liivimaa) ooberst Wolmar Anton von Schlippenbachi (Liivimaa) värbitud dragunite rügemendid, kuna ooberst Brackeli, ooberstleitnant Meyerfeldti ja Zöge 400-meheline värbitud väesalga üle lähemaid andmeid ei leidu.[7]

Enamik äsjamainitud värbitud jalaväerügementidest ja -pataljonidest ning ratsaväerügementidest näib juba koos olnud olevat või komplekteeriti veel samal aastal, ainult Nierothi rügemendist ütleb Nordensvan, et see näib olevat õigemini 1701.aastal värbitud.[8]

Raskusi on Wellingku poolt mainitud Eesti- ja Liivi- ja Saaremaa värbitud dragunitega. Nordensvani uurimuses "Svenska armén åren 1700 - 1709"[9] on öeldud, et 1700.a. moodustusid Liivimaal ooberstleit-

---

1) Selle rügemendi ooberstiks määrati 11. nov. 1700.a. Adam Carl de la Gardie (Lewenhaupt).
2) Magnus Wilhelm Nieroth nimetati 17.okt. 1700.a. ühe Liivimaa värbitud jalaväe rügemendi ooberstiks (Lewenhaupt),
3) Andreas von Zöge nimetati 2.sept.1700.a. ühe Liivimaa 400 mehe suurusse jalaväe pataljoni ülemaks ja ooberstleitnandiks (Lewenhaupt).
4) Carl Adam Stackelberg nimetati 28.juun.1700.a. ühe Liivimaa jalaväe pataljoni ooberstleitnandiks (Lewenhaupt).
5) Hans Heinrich von Lieven nimetati 10.apt.1700.a. ühe Liivimaa värbitud jalaväepataljoni ooberstleitnandiks (Lewenahupt).
6) Wellingku kirjale (dat. Ruhja juures laagris 8.sept.1700,a.) juurde lisatud kava siin värbitavate, siinsete ning Soomest ja Rootsist juurde toodavate vägede üle. T.R.A. ja Land-Sachen 1700, Nr. 70, E.R.A.
7) Nordensvan, Svenska arméns under 1700 - 1709, lk. 169 - 170; Nordensvan, Svenska arméns regementen 1700 - 1718, lk. 74-75 ja 81-82.
8) Nordensvan, Svenska arméns regementen 1700 - 1718, lk. 82.
9) lk. 169 ja 173.

nant Heinrich Gustav von Buddenbrocki[1] ja ooberstleitnant Adam Johann von Schlippenbachi[2], Eestimaad major Andreas Ludwig von Roseni[3] ja Saaremaal ooberstleitnant Heinrich Johann von Brandti[4] maadragunite eskadronid, kõik à 200 meest. Oma hiliseimas uurimuses "Svenska arméns regementen 1700 - 1718" loendab ta jälle äsjamainitud ooberstleitnant Adam Johann von Schlippenbachi eskadroni värbitud (1701.a.) väeühikute hulgas[5], kuna aga äsjamainitud ooberstleitnant Heinrich Gustav von Buddenbrocki, major Andreas Ludwig von Roseni ja Heinrich Johann von Brandti eskadronid samas uurimuses on toodud maadragunite eskadronide hulgas[6]. Nähtavasti seisab Nordensvan oma viimases uurimuses tõele lähedamal, nagu näha kuningas Karli kirjast oktoobrikuu teiselt poolelt Erik Dahlberghile oli Adam Johann von Schlippenbach enese peale võtnud värbida üht ratsaväe eskadroni[7]. Seda toetaks ka Lewenhaupt, teoses "Karl XII:s officerare", kus on mainitud, et Adam Johann von Schlippenbach nimetati oktoobrikuus ühe dragunite eskadroni ülemaks kuna ta von Roseni, von Brandti ja von Buddenbrocki ütleb jälle nimetatud olevat maadragunite ülemateks. Järelikult moodustati Adam Johann von Schlippenbachi eskadroni värbitud meestest[8], ~~kuna~~ aga von Buddenbrocki, von Roseni ja von Brandti maadragunite eskadronid pidid koostuma mõisarentnikkude jne. poolt nõutud dragunitest s.o. nõnda nimetatud seisuste dragunitest.

Nagu 1700.a. kohta käivatest arhiiviandmetest näeme, nõuti mõisarentnikkudelt ja vaimulikkudelt draguneid energilisemalt alles oktoobri_ ja novembrikuus. Wellingk oli küll sinna suunduva sooviga esinenud

---

1) Heinrich Gustav von Buddenbrock kinnitati 18.okt. 1700.a. ühe Liivimaa maadragunite eskadroni ülemaks.

2) Adam Johann von Schlippenbach nimetati 20.okt.1700.a. ühe Liivimaa dragunite eskadroni ülemaks (Lewenhaupt).

3) Andreas Ludwig von Rosen nimetati 23.dets. 1700.a. ühe Eestimaa maadragunite eskadroni ülemaks (Lewenhaupt).

4) Heinrich Johann von Brandt nimetati 22.aug. 1700.a. ühe Saaremaa maadragunite eskadroni ülemaks (Lewenhaupt).

5) lk. 74 - 75.

6) Nordensvan, Svenska arméns regementen 1700 -1718, lk. 75.

7) Kuningas Karli kiri Erik Dahlberghile, dat. Pärnus 20.okt.1700.a., R.R.A.

8) See väeosa komplekteeriti alles 1701.a. (Nordensvan, Svenska arméns regementen 1700 - 1718, lk. 74).

Liivimaal juunikuus, kuid see oli jäänud tagajärjetuks.[1]

Kuningas Karl oli 27./16. oktoobril Pärnust kirjutanud Axel Julius de la Gardiele, et kõik Eestimaa riigimõisade rentnikud pidid maakaitseks ja miilitsa tugevamaks tegemiseks andma á 15 adramaalt s.o. ratseteenistuselt 2 dragunit ühes kerge varustuse ja relvastusega, samuti kohustati ka vaimulikke kihelkondade suuruse järele, suuremaid ühe ja väikesemaid kaks kokku á 1 draguni andma. Kui mõisarentnikudel pidi iga draguni arvel rendimaksust 40 taalrit maha arvatama, siis pidid vaimulikud seda tegema oma kulul.[2]

Liivimaal andis analoogilise käsu Dahlbergh 11./31. nov.-okt. 1.novembril, määrates kokkutuleku päevaks 11./30. dets. nov. 1.detsembri, nõudes ka siin mõisarentnikkudelt ratseteenistuselt 2 dragunit ning ka siin pidi iga draguni eest mõisarendi arvel 40 taalrit maha arvatama. Pärnu ja Riia ja Võnnu kreisi mehed pidid kokku tulema Burtneeku juurde, kus nende vastuvõtjaks oli määratud ooberstleitnant Heinrich Gustav von Buddenbrock, ning Tartu kreisi mehed Tartu, kus neid pidi vastu võtma major Magnus Brömsen. Nagu samast Dahlberghi plakatist näha, kuulusid nõutavad mehed relvastuse liigilt kergete sõjaväelaste hulka.[3]

Igatahes on kindel, et seda liiki mehi Narva lahinguks ei saadud kasutada.[4] Samuti ei saadud Narva operatsiooniks kasutada Eesti- ja Liivimaa aadlilipu dupleerimist. Eesti- ja Liivimaa aadlilipu dupleerimise oli kuningas kohustiseks teinud siinsetele Rootsi võimukandjatele augustikuus.[5] Axel Julius de la Gardie oli esinemud säärase nõudmisega septembrikuu keskel maapäevaks kokku tulnud Eestimaa aadlik kuid maapäev ei leidnud olevat selle täitmist võimaliku, tuues põhjusteks ette seda, et see käivat neile üle jõu, et puuduvat ka raha meeste relvastamiseks jne. ning et mehi värbitavat alatasa, nii et meestest puudu olevat.[6] Kindralkuberner ei saanud aga oma nõudmisest loobuda, sest et

---

1) C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711. Dorpat, 1865, lk. 270-271 ja lk. 272 -273.
2) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Pärnus 17.okt. 1700.a. Land-Sachen Nr. 162, 1700, E.R.A; Winkler, lk. 735
3) Erik Dahlberghi plakat 1.nov. 1700.a.
4) Maadragunite eskadronidest komplekteeriti 1700.a. ainult Saaremaa maadragunite (von Brandti) eskadron, kuna Liivimaa ja Eestimaa maadragunite eskadronid alles 1701.a. juunikuus mustreeriti (Nordensvan, Svenska arméns regementen 1700 - 1718, lk. 75. Nordensvani toetavad ka von Buddenbrocki kirjad Erik Dahlberghile 1700.a. detsembrikuus ja 1701.a. esimesel poolel, samuti ka Axel Juliusde la Gardie korraldused maadragunite asjus 1700.a. lõpul).
5) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. 15.aug.1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 62, E.R.A.
6) Eestimaa maapäeva otsus 19.sept.1700.a., Land-Sachen 1700, lk.78, E.R.A.

see oli kuninga käsk.[1] Seda nõudmist korrati hiljemini oktoobrikuus.[2] Selge on aga see, et neid ei saadud mitte Narva operatsiooni ajaks kohale, veel vähem siis muidugi kuidagi operatsiooni ajal ära kasutada. Liivimaa aadlilipu dupleerimisele sai Dahlbergh tõsisemalt mõelda alles peale Riia sulustamise lõppu, mil ta $\frac{30.}{19.}$20. septembril[3] sellekohase plakati välja saatis. Et seda mitte ei täidetud, siis kordas ta oma käsku $\frac{11.nov.}{31.okt.}$ 1. novembril[4], nõudes, et iga ratseteenistuse pidaja peab aegaviitmatult saatma teise ratsaväelase tubli varustusega Riia juures seisvasse korrapärasesse aadlilippu.

Et aga sõja tegevuseks Eesti- ja Liivimaal oli tarvis suuremal arvul väge kui maa ise võis anda, siis tuli lisa tuua Soomest ja Rootsist.

Travendaali rahu $\frac{18.}{7.}$8. novembril andis selleks võimaluse. Kuninga kirjades Axel Julius de la Gardiele näeme, kuidas seda mõeldi teostada.

Juurdetoodavatele vägedele pidi Eesti- ja Liivimaa andma moona ja sõjavägede moonaga varustamiseks pidi sisse seatama moonamagasinid.[5]

Kuninga kirja järele $\frac{26.}{15.}$16. augustist näeme, et Rootsist ja Soomest kavatseti üle tuua ratsaväest: drabandid, ratsaihurügement, Ida-Göötamaa rügement, kuningliku ihurügemendi dragunid, kokku 4,300 hobust (meest) ühes ülem- ja allohvitseridega 5,725 hobust (meest); jalaväest: kuninga ihukaardi rügement, dalekarlaste rügement, wästmanlased, Turu, Pori ja Uusimaa dupleering,[6] Viiburi, Savo ja Hämeenlinna dupleering, kahurväelasi 840 meest ja 1,100 hobust, kokku kõiki jala- ja kahurväe-

---

1) Axel Julius de la Gardie vastus rüütelkonnale, dat. Tallinnas 19. sept. 1700.a. Land-Sachen 1700, Nr. 79, E.R.A.

2) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Pärnus 17. okt. 1700.a., Nr. 162, E.R.A.

3) Erik Dahlberghi plakat 20. sept. 1700. a.

4) Erik Dahlberghi plakat 1. nov. 1700. a.

5) Kuningas Karli kirjad Axel Julius de la Gardiele, dat. 15. aug. ja 16. aug. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 62 ja Nr. 61, E.R.A.

6) Tõepoolest ei olnud dupleering siis veel mitte koos ja tõeliselt on meil siin tegu n.n. kolmasmeestega (Vt. lähemalt Lindequist, Isonvihan aika Suomessa, peatükk : Kolmikas - ja kaksinnus-rykmentit).

lasi üle 8,000 mehe; peale selle veel rakmeid ja kutsareid 100 vankri-
le.[1]

Selle järele otsustades pidi Soomest ja Rootsist tulema umbes 14,000 meest. Kuid hiljemini tehti Rootsist ja Soomest tulevate meeste arvu kohta uusi arvutusi. Nii näeme Eestimaa rüütelkonna diaariumist 11.sept 31.aug. 1. septembril, et Rootsist oodati 18,000 meest.[2]

Wellingk, tehes septembrikuu alul kokkuvõtet Rootsist ja Soomest tulevate, siin koos olevate ja värbitavate väe osade kohta , sai koguarvus 41,000 meest, kusjuures ta arvestas Eesti- ning Liivimaalt ja Ingerist värbitavaid 6,600 jala- ja ratsaväelast, 500 meest Eestimaa aadlilipust (dupleering) 170 meest Liivimaa aadlilipust (dupleering), 400 Soome, Eesti- ja Liivimaa seisuslikku (vaimulikkude ja tsiviilametnikkude) dragunit, 3,000 Soome ratsaväelast (dupleering) ja 6,000 Soome jalaväelast (dupleering), Rootsist tulevat 5,725 ratsaväelast ja 7,266 jalaväelast, 840 kahurväelast, 100 koormavedajat; Eesti- ja Liivimaal arvestas ta veel 3,000 Soome ratsaväelast, 400 dragunit (Grotenfeldti), 6,000 Soome jalaväelast, 500 meest Eestimaa- ja 170 meest Liivimaa aadlilipust, 600 meest Tiesenhauseni värbitud rügemendist ja 107 kahurväelast, kokku üle 41,000 mehe ja üle 19,000 hobuse.[3]

Wellingku poolt arvestatud abivägede ja siit võetavate meeste kontingendid olid arvestatud liiga kõrgelt ja nagu pärast näeme, olid kokkutulevad meeskonnad peaaegu kõik väikesemad, kui seda Wellingk oli lootnud.

Väga tähtis oli Rootsist ja Soomest toodavate meeste moonastamise küsimus. Siinsete välivägede moonastamisega oli olnud suuri raskusi juba suvel. Wellingk oligi halbade moonastamisolude arvele pannud Väina operatsiooni ebaõnnestumise ning sellele juhtimud 4) kuninga tähelepanu. Eriti just seegi pidi kaasa mõjuma selleks, et Rootsis kakati hoo-

---

1) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. 16.aug. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 61, E.R.A.

2) Land-Sachen 1700, Diarium, E.R.A.

3) Wellingku kava, mis tema poolt juurde lisatud Axel Julius de la Gardiele 8.sept. kirjutatud kirjale, T.R.A. ja Land-Sachen 1700. Nr. 70, E.R.A. Sellest kavast on välja jäänud kindralstaap, rügementide ülem- ja allohvitserid ühes nende hobuste ja teenijatega, moonavoorijad ning voorihobused.

4) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Lemsalu juures laagris 25.juulil 1700, T.R.A. Kuningas Karl oli Dahlberghile selles asjas kirjutanud 15.aug., Erik Dahlbergh võtab seisukoha selle kuninga kirja puhul 27./16./17.sept. (Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, dat. Riias 17.sept.1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.), kus ta Wellingku väe tagasimise põhjust näeb selle nõrkuses ja korratuses.

lega pöörama tähelepanu siiatoodavate ja siinsete vägede moonastamisele. Oma kirjas siinsetele võimumeestele augustikuus pöörab kuningas peatähelepanu sellele, kuidas saada sõjaväele kokku tarvilikku moona. Oma kirjas Axel Julius de la Gardiele $\frac{25.}{14.}$15. augustil käsib ta moona plakatitega kokku käsutada ning vastupanijatelt seda pikema kirjavahetuseta ning vasturääkimiseta nõuda; Tartus, Pärnus ja Viljandis pidi suuremad moonamagasinid sisse seatama.[1]

Oma kirjas järgmisel päeval määras ta kokkutoodava moona liigid: pidi toodama rukist, linaseid, jahu, leiba, herneid, tangu, liha, võid ja muid toiduaineid, hobustele heinu ja heksleid. Moona pidi toodama kokku nii palju, et sellest jätkuks 1701. aasta maikuuni, kuni laevad uuesti käima hakkavad, käskides Axel Julius de la Gardied moonamagasinipaikade pärast läbi rääkida Dahlberghiga, asehalduriga või Wellingkuga, kuid nende moonamagasinide furneerimise pärast pidada kirjavahetust staatskontoriga Rootsis. Kõige pealt pidi ta selle eest hoolitsema, et sõjaväel oleks vähemalt esialgu moona tagavaraks.[2]

Kuninga käskude järele hakati siin korraldusi tegema. Wellingku kirja järele Axel Julius de la Gardiele $\frac{18.}{7}$ 8. septembrist pidi koostatama projekt 41,000 mehe moonastamiseks kuni 1701.a. maikuuni. Selleks tarvitatava moona pidi andma peaasjalikult Eesti-, Saare- ja Liivimaa ning Ingeri. Moona pidi kokku toodama kõige suurema kiirusega, Sõjakomissar pidi projektis äramärkima, mis iga provints pidi eraldi andma, selleks vajas aga Wellingk kõikide provintside adramaade ja maaharijate arvu. Ta märkis seejuures, et Liivimaal ei saavat, nagu seda temale Liivimaa Eesti osa asehaldur teatanud, arvestada enam kui 3,000 adramaad, Ingeris ja Käkisalmi läänis arvab ta olevat umbes 2,000 majutusühikut - obsi, kuid ei teadvat aga mitte adramaade arvu Eesti- ja Saaremaal, paludes selle suhtes Axel Julius de la Gardied saata lähema postiga andmeid Eestimaa kohta (riigi- ja eramõisade kohta), ning ta olevat seda nõudnud ka Saaremaa maaülemalt. Et Liivimaal veskitest puudus olevat, siis palub Wellingk Axel Julius de la Gardied lasta 3-4,000 tündrit rukist Tallinnas jahuks jahvatada ja Pärnu saata, samuti ka

---

1) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. 15.aug. 1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 62, E.R.A.

2) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. 16.aug. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 61, E.R.A.

kuivikuid küpsetada ja sinnasamasse saata. Kui Tallinnas nii palju rukist veel koos pole, siis pidi kindralkuberner võtma Tallinna magasinidest või kodanikkudelt ette; ka eramõisade omanikke ning rentnikke pidi kindralkuberner kohustama oma rukist jahuks jahvatama. Sõjaväe Pärnu tulekuks olevat tarvis saata sinna ka kaeru ja heksleid. Et vili veel valmis pole, pidi Axel Julius de la Gardie Tallinnast suurema hulga kaeru Pärnu saatma ja ka rüütelkonnalt nõudma, et see annaks kaeru ja heksleid loomus ja need, kellel võimalik, ka heinu tooksid. Ühes sellega jättis Wellingk ka Soomest Tallinna tulevate vägede moonastamise Axel Julius de la Gardie hoolde.[1]

Sellest Wellingku kirjast näeme, et Rootsist ja Soomest tulevate vägede ja siinsete vägede moonastamisel pandi pearöhk Eestimaale, kuna Liivimaal arvestati ainult adramaade poolt osa, Pärnu ja Tartu kreise, kuna Riia ja Võnnu kreisid jäid arvestamata, sest vaenlaste rüüstesalgad olid selle osa maast tühjaks teinud, samuti mõjunud oli nendele maaosadele ka Wellingku väemoonastamine suvel.[2]

Et Eestimaa pidi oktoobri- ja novembrikuus Rootsi sõjaväe moonastamise raskuse enesele võtma, selleks mõjus kaasa ka operatsioonisuund, mis viis Riia asemel Narva alla.

Axel Julius de la Gardie oli juba 13./2. 3. septembril ilma rüütelkonna seisukoha võtmiseta moona asjus saatnud plakati välja, milles tavõrdlemisi palju nõudis. Ratseteenistuselt (15 adramaalt) pidi antama 3 sälitist rukist, 2 sälitist linnaseid, 2 sälitist kaeru või segavilja, 40 leisikat kuivatatud härjaliha, 4 leisikat kuivatatud pekki, 8 leisikat võid, 5 parmast heinu, 5 sälitist heksleid; peale selle veel ohvitseride jaoks üks härg, või kui seda pole, siis 8 lammast.

Et moonamagasinid mitmesugustes paikades, nagu Tallinnas, Tartus, Pärnus ja Viljandis pidi sisse seatama, siis nõuti, et virumaalased veaks oma moona kontingendi Tartu, järvamaalased, Rapla ja Juuru kihelkonnad Harjumaal Viljandisse, Läänemaa Pärnu ja Harjumaa, väja arvatud kaks kihelkonda, Tallinna.

Heinad pidi veetama kõvades tuustides kõige lähemasse magasini. Need, kes Tartule, Pärnule ja Viljandile kõige lähemal, pidid otsekohe

---

1) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 8. sept. 1700. a. T.R.A.

2) Erik Dahlberghi kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Riias, 19.sept. 1700. a. Registraturet 1700, R.R.A.

oma heinajäosed vedama mainitud paikadesse - nii pidid toimima pool Virumaast, terve Järvamaa, Rapla ja Juuru kihelkonnad ning terve Läänemaa. Teised Eestimaa osad pidid toimima esimese talve teega samuti.[1]

Samal päeval tuletas Axel Julius de la Gardie teise plakatiga riigimõisa rentnikkudele meelde, et nad oma rendi loomus ja rahas õiendaksid tähtajaks ja et nad tasuksid eelmiste aastate võlad ning muud maksud.[2]

De la Gardie plakat $\frac{13.}{2.}$ 3. septembril kutsus esile Eestimaa rüütelkonna pahameele. Kui see septembrikuu keskel maapäevaks kokku tuli, leidis ta, et kindralkuberner ilma nende nõusolekuta oli neile kõrge maksu peale pannud. Pahameel oli seda suurem, et plakati nõudmiste mittetäitmisel ähvardati teda sõjaväelise eksekutsiooniga, mille rüütelkond leidis olevat oma vabadustega vastolus. Rüütelkond soovis plakatist vabastamist.[3]

Axel Julius de la Gardie vastas järgmisel päeval, et ta imestavat selle üle, et rüütelkond soovivat plakatist ning eksekutsioonist vabastumist, leides, et sõja ajal pole aega pikkadeks nõupidamisteks. Maksu pealepanekuga polevat tahetud rüütelkonda häavata, sest see polevat mitte soostumismaks, vaid etteandmine.[4]

Rüütelkond, toetudes sellele, et maa eelmiste ikalduste ja näljaaastatel, 1699 ning 1700. aastal erakorraliste maksude ja kurnatud, oli nõus igalt ratseteehistuselt andma ühe sälitise rukist, ühe sälitise linnaseid või otri (kellel aga pole otri ega linnaseid, pidi selle asemel andma rukist), ühe sälitise kaeru, 10 leisikat kuivatatud liha, 10 leisikat soolaliha, 4 lammast, ühe tündri odratangu või herneid; 2 parmast heinu (á 60 leisikat), 2 sälitist heksleid jne.[5] Seega siis märksa vähem kui kindralkuberner oli plakatiga nõudnud.

Kindralkuberneri vastusest samal päeval on näha, et ta polnud nõus plakatiga nõutud moonahulka vähendama, kuid oli valmis sellega aju-

---

1) Axel Julius de la Gardie plakat 3. sept. 1700. a.

2) Axel Julius de la Gardie plakat 3.sept. 1700. a.

3) Eestimaa rüütelkonna kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tallinnas, 17. sept. 1700. a., Land-Sachen 1700, Nr. 73, E.R.A.

4) Axel Julius de la Gardie vastus rüütelkonnale dat. Tallinnas 18.sept. 1700. a., Land-Sachen 1700, Nr. 77, E.R.A.

5) Eestimaa maapäeva otsus 19. sept. 1700. a., Land-Sachen 1700, Nr. 78, E.R.A.

tiselt leppima, et rüütelkonna poolt lubatud moonahulk määratud kohtadele muretsetakse , kuna ülejäänud osa (plakati järele) pidi olema valmis, et kuninga tulekul oleks moona tagavaraks.[1]

Säärased nõudmised esitati moonaasjus Eestimaale. Silmas pidades, et maa oli eelmiste aastate väljaikalduste tõttu kurnatud ning et maad olid väsitanud erakorralised maksud 1699. a. ja 1700. a., oli muidugi maale pealepandav koormis raske, seda enam, et seda koormist tuli tõsta kibedal sügisel tööajal, pealegi polnud käesoleva aasta viljasaak veel peksetud.

Axel Julius de la Gardie poolt moona asjus välja antud plakat oli enne väljasaadetud, kui Wellingk oma kavaga 41,000 mehe moonastamise asjus oli esinenud. Axel Julius de la Gardie oli avaldanud kahtlust, kas nii palju mehi kokku saadakse ja oli ka püüdnud seletada, et maksustamisel olevat tarvis arvestada seda, et Ingeri obsid on suuremad kui Eestimaa adramaad. Wellingk, kel endal oli mõisasid Eestimaal, seletas, et üks Ingeri obs pole kvaliteedi ega kvantiteedi poolest parem kui üks Eestimaa adramaa, mis ka selguvat kammerkolleegiumi ja revisjoni dokumentidest. Tema arvates pidi sõjaväe ülalpidamiseks ja korrapärase määriku täitmiseks tarvitatama riigimõisade rendisummasid, ja et ka eramõisade omanikud vähemalt sel aastal kulutaksid sõjaväe ülalpidamiseks kõik selle, mis neil peale enese ülalpidamise üle jääb, millega tema arvates küsimus adramaade või obside arvust iseenesest ära jääks.[2]

Algas moona juurdevedu moonamagasinidesse, mis ei toimunud sugugi loodetud kiirusega.

Liivimaal hakkas moonastamise asjus energiliselt korraldusi tegema kindralkuberner Dahlbergh alles peale Riia sulustamise lõppu. Enne seda oli Liivimaa moona kokkuvõtmise asjus Wellingk ja Liivimaa Eesti osa asehaldur Gustav Adolph von Strömfeldt samme astunud. Strömfeld oli juba $\frac{24.}{13.}$ 14. septembril koostanud kava selle kohta, mis siinsed riigimõisade rentnikud pidid oma sissetulekutest ja rendisummadest andma Tartu,

---

1) Axel Julius de la Gardie vastus rüütelkonnale dat. Tallinnas 19. sept. 1700. a., Landsachen 1700, Nr. 79, E.R.A.

2) Otto Wellingku kirjad Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 17. ja 19. sept. 1700. a., T.R.A. Ingeri obside suuruse asjus näib Wellingkut toetavat ka Joh. Ax. Almquist (Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523 - 1630. Andra delen, Häft 3. Stockholm 1922, lk. 667) leidis, et Ingeri obs vastas suuruse poolest üldiselt Eestimaa adramaale.

Viljandi ja Pärnu moonamagasinidele. Et riigimõisade rentnikud seda täidaksid, seks oli ta korraldanud erilise järelevalve. Ta ei pidanud aga kohaseks seda, et Axel Julius de la Gardie oli määranud Virumaa jaoks moonamagasini kohaks Tartu, kus polevat selleks ruumi. Ta oli kirjutanud Wellingkule, et Virumaa moon viidaks Põltsamaa lossi, vahepeal pidi aga Virumaa moona juurdeveoga Tartu viivitatama. Pärnu sõjaväe moonamagasini jaoks oli ta määranud 8,000 tündrit rukist, osalt terades, osalt jahus ja osalt ka kuivikutes, 3,000 tündrit tangu, herneid, ube jne. 12,000 leisikat liha, 3,000 leisikat pekki või võid, 12,000 vaati õlut või selle asemel 6,000 tündrit linnaseid ja 90 kaalu humalaid või iga vaadi õlle eest 60 hõbeööri rahas, 15,000 tündrit kaeru, 500 parmast heinu.[1]

Tartu sõjaväe magasini 14,000 tündrit rukist, 4,996 tündrit tangu, herneid, ube või jahu, 16,400 leisikat pekki või võid; 18,000 vaati õlut või 9,000 tündrit linnaseid ja 135 kaalu humalaid või raha iga vaadi õlle eest 60 ööri hõbedas.[2] Viljandisse 5,000 tündrit rukist, 2,000 tündrit tangu, herneid või ube, 4,000 leisikat liha, 2,000 leisikat pekki või võid, 6,000 vaati õlut või selle asemel 3,000 tündrit linnaseid ja 45 kaalu humalaid, 8,000 tündrit kaeru ja 5,000 parmast heinu.[3] Liivimaal oli mõisade reduktsiooni järel jäänud vähe eramõisasid, nii et nendelt moona nõudmise küsimus pole tähtis.

On vaja ära märkida seda asjaolu, et Dahlberghi arvates Eesti- Liivimaa ja Ingeri ei suuda valmis saada Rootsist ja Soomest tuleva väe ülalpidamisega ja et pidas Rootsi abi tarvilikuks. Oma kirjas kuningale 29./18. 19. septembril leiab ta, et Rootsist ja Soomest tulevate vägede ja Riia garnisoni rügementide ülalpidamiseks kulub 8 kuu jooksul 974,539 hõbetaalrit, peale selle see, mis teiste väeosade ülalpidamiseks ära kulub.[4]

---

1) Peale selle Pärnu garnisoni jaoks 9,000 tündrit rukist, 4,992 tündrit tangu, herneid või ube, 6,000 tündrit linnaseid või otri, 1,800 leisikat humalaid.

2) Tartu garnisoni moonamagasini jaoks 9,000 tündrit rukist, 4,992 tündrit tangu, herneid või ube; 6,000 tündrit linnaseid või otri, 1,800 leisikat humalaid.

3) Gustav Adolph von Strömfeldti kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tartus, 14.sept. 1700.a., T.R.A.

4) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, dat. Riias 19.sept. 1700.a. Registraturet 1700, R.R.A. ja tema kiri staatskontorile, dat. Riias 20.sept. 1700.a. Registraturet 1700 A, R.R.A.

Nüüd vaatleme kuivõrra otstarbekohaselt olid paigutatud sõjaväe moonamagasinid. Selle küsimuse lahendamisel on äärmiselt tähtis see, kuhu pidi suunduma Rootsist ja Soomest abiks tulevate sõjavägede retk.

Kui kuningas Karl augustikuus Axel Julius de la Gardiele, kindral Wellingkule ja Dahlberghile käskusid andis moona kokkuvõtmiseks ja moonamagasinide asutamiseks, siis mainis ta moonamagasinipaikadena Pärnut, Viljandit ja Tartut, jättes siiski lähema seisukoha võtmise moonamagasini asupaikade suhtes kohalistele võimumeestele.[1] Pärnut, Viljandit ja Tartut pidas moonamagasini paikadena kõlblikuks ka Wellingk[2] peale Riia alt taganemist.

Säärane moonamagasinide paigutamine oli seletatav tookordse sõjalise seisukorraga. Nimelt olid saksilased Edela-Liivimaad, kus nad Riiat piirasid, kuna nende rüüstesalkade tegevus ulatus Koiva jõeni, nii et saksilastevastaseks operatsiooniks säärane moonamagasinide paigutamine oli kõige otstarbekohasem.

Säärane olukord oli mõõduandev ka veel septembrikuu esimesel poolel, mil venelaste pealetungist Narvale veel ei teatud ning kui saksilased Riia sulustamist jätkasid.

Septembrikuu keskel tuli aga sõjalises situatsioonis suur käänne: venelased ilmusid septembrikuu keskel Narva alla, sulustades seda, kuid samal ajal lahkusid saksilased Riia alt,[3] minnes Kuramaale.

Esialgu polnud saksilaste kavatsused küll täiesti selged, kuid Wellingk pidas siiski tarvilikuks kohe peale teate saamist $\frac{29.}{18.}$ 19.septembril, et venelased Ingeris pealetunginud, moonamagasinide paigutamises teha mõnesugusi olulisi muutusi. Ta kirjutas veel samal päeval Axel Julius de la Gardiele, et see moona muretsemisega kiirustaks ja Rakveres otsekohe sõjaväe moonamagasin sisseseataks, sest tema arvates võidavat osa maale toodavatest abivägedest saata Narvale appi.[4]

---

1) Vt. kuningas Karli kirju Axel Julius de la Gardiele, dat. 15. ja 16. aug. 1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 62 ja 61, E.R.A.

2) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Lemsalu juures laagris 25. juulil 1700.a., T.R.A.

3) Erik Dahlberghi ~~(tema~~ kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Riias 19.sept. 1700.a. Registraturet 1700, R.R.A.) järele lahkusid nad Riia alt 26(15). 16. septembril.

4) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 19. sept. 1700.a., T.R.A.

Et uues olukorras õieti toimida, saadab Wellingk Pärnust mere kaudu kuninga juurde kiirkäskjala, et sealt teateid saada, kuhu kavatsetakse siiatulevate vägedega minna. Wellingkule enesele näivad kaks alternatiivi võimalikkudena: kas jagab kuningas oma väe kahte ossa, üks neist läheks kuningas Augusti vastu ning teine Narvale appi, tungides tsaarile peale või jälle otsustab kuningas, arvestades, et Riia hästi kindlustatud[1] ja meestega varustatud, nii et tal hädaohtu polevat karta, minna terva sõjaväega Narva alla. Viimasel juhul pidi Wellingku arvates maabumine toimuma Tallinnas.

Säärane operatsiooni suuna arvestamine oli ka väga tarvilik, sest kui kuningas tõepoolest oleks maabunud Tallinnas, siis oleksid osutunud ebaotstarbetuiks kõik senised moonamagasinid. Kui aga kuningas oleks maabunud osa või terve väega Pärnus ja osa väge saatnud Narva alla, osa aga saksilaste vastu, siis oleks osa seni sisseseatud moonamagasinidest jäänud operatsiooni teedest kõrvale.

Kui Wellingk veel samal päeval Axel Julius de la Gardiele teise kirja kirjutas, oli ta sõjalisi olukordi hinnates ning kaaludes jõudnud operatsioonisuuna ja moonamagasinide paigutamise asjus suuremale selgusele. Ta arvas, et maale tulnud abivägesid tarvitatakse enamikult Narvale appiminekuks ja pidas siis ka otstarbekohasemaks, et see moon, mis Eestimaalt Tartu, Viljandi ja Põltsamaale oli määratud, tuleb jagada Rakvere ja Tallinna vahel, kuid, et see moon, mis Pärnu määratud, pidi, nagu ennegi määratud, Pärnu viidama.[2]

Et juurdevedu Pärnu moomamagasini pidi toimuma endiselt, see on muidugi seletatav asjaoluga, et Wellingk ei võinud ju teada kus kuningas maabub, sest Rootsi väeosad võisid juba pea üle mere teele asuda.

Tallinnas maabumine oleks olnud muidugi palju otstarbekohasem, sest selle tõttu oleksid Pärnumaa ja Läänemaa vabanenud küütide andmisest Pärnust Tallinna marssivatele sõjavägedele, pealegi oleks Rootsi sõjavägi seetõttu saanud vähem vintsutada.

Kui saksilased olid lõpetanud Riia piiramise, tundus siinsetele

---

1) Mis puutub Riia garnisoni meeskonna tegevusse, siis olgu siin nii palju öeldud, et see polnud sugugi nii hiilgav kui Wellingk arvas; nagu mitmetest Dahlberghi kirjadest oktoobri- ja novembrikuus näha, oli seal garnisonimeeskonnas, eriti Soome rügementides, mis sinna Wellingku poolt Väina liinilt taganedes saadetud, suur suremus.

2) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 19. sept. 1700.a., T.R.A.

võimumeestele, kes Narva kindluse seisukorda tundsid, esimeses joones tarvilikuna rootslaste retk peale abivägede saabumist Narva alla . Silmas pidades seda asjaolu leidis Axel Julius de la Gardie, et moona suurem juurdevedu Pärnu, kust seda hilise sügisese aja tõttu on raske tagasi vedada, on mõtetu; kuid Wellingk, kes samuti pidas tarvilikuks Narva operatsiooni esimeses joones, ei saanud siin midagi parata, sest ta ei teadnud, kus Rootsist tulevad väed maabuvad[1]. Ta toimis sel korral täiesti otstarbekohaselt.

Sõja sündmusi Eesti- ja Liivimaal arvestades oli loomulik arvata, et Rootsi väe retk peab kõige pealt suunduma Narva alla. Et aga Rootsis eneses sõjalisest olukorrast Eesti- ja Liivimaal 1700. aasta septembrikuus õiget kujutlust polnud, - seal ei teatud, nagu varem nägime, venelaste pealetungimisest Narvale, siis on arusaadav, et Rootsis peeti kinni kavatsusest lasta Rootsist tulevaid vägesid maabuda Pärnus.

---

1) Wellingku kiri Axel Juliusele de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 2. okt. 1700 a., T.R.A.

Narva ja Ivangorodi piiramine novembrikuu alguseni.

Enne kui peatuda Rootsi vägede Liivimaale saabumisel ja nende suurusel, on tarvis jälgida, kuidas venelased Narvat ja Ivangorodit piirasid ja missuguseid jõupingutusi nad tegid, et Rootsi vägede Narva alla tulekut tõkestada.

Nagu ülal mainitud, läksid vürst Trubetskoi väed $\frac{23.}{12.}$ 13. septembril üle Narva jõe, asudes Narva ette, teda sulustades. Piiramistööd aga viibisid, kuni Riia alt Saksi laagrist/August II poolt saadetud kindralleitnant Ludwig Nikolaus von Hallart saabus ja enam väge Narva alla juurde tuli. See vaheaeg oli Narva komandant Henning Rudolph Hornile väga tarvilik, et puudulikult kindlustatud linna paremasse kaitseseisukorda asetada.

Enne aga kui jälgida seda, mis komandant linna kindlustamise ~~ja~~ täiendamiseks ära tegi, on tarvis tutvuda Narva kindlusega peajoontes ja mis kindluse täiendamiseks Karl XI ajast peale kuni Põhja sõja lahtipuhkemiseni ~~ära tehti~~ korda saadeti.

Narva vanem linnaosa "Vanalinn" ("Altstadt") asetses ida pool, jõele lähemal; Ivangorodi-poolse küljega ühendas teda sild; selle silla juurde pääseti vanalinnast n.n. "Vesiväraya" kaudu. "Uus linn" ("Neustadt") asetses lääne pool, mõlemad linnaosad : vana ja uus olid teine teisest müüriga lahutatud, mis kulges lõunast põhja suunas. Uues linnaosas oli 1661.a. ehitatud loss, mis oli linnast eraldatud müüri ja vallikraaviga. Komandandi asukoht oli lossis, selle läheduses relvakoda jne. Narva kindluse kontuurid olid Karl XI surma ajal järgmised: linna ümbritses ringmüür ja suurte kraavidega piiratud massiivsed muldvallid. Viimaseid täiendasid 9 bastioni, mis siis veel täiesti valmis polnud: põhja pool Gloria, Honor ja Victoria, lääne pool Fortuna, Triumf ja Fama, ida pool Pax, Justitia ja Spes. Lõuna pool moodustasid kaitse lossi ümber ehitatud kindlustised. Ivangorodi kindlusel oli kõrge kaitsemüür 5 jämeda ümmarguse torniga.[1]

---

1) Hansen, Geschichte der Stadt Narva, lk. 129- 130; А. В. Петровъ, Торговая Нарва, lk. 179 - 180; Otto Sjögren, Karl XII och hans män, Stockholm, 1925, lk. 171 - 172.

Narva kindlus polnud, kui venelased 1700. a. septembrikuus peale tungisid, sugugi veel täies kaitseseisukorras. Peale seda kui Rootsis hakati teostama reduktsiooni ning Rootsi riigi sissetulekud redutseeritud mõisadest kasvasid, pööras Karl XI erilist tähelepanu Rootsi riigi kaitseseisukorrale: seati aegamööda korda laevastik, aastast-aastasse kohendati ja moderniseeriti tolle aja nõuetele vastavalt Rootsi riigi kindlusi.

Mees, kellel üldse suured teened Rootsi riigi kindluste ja Narva kaitseseisukorda seadmisel, oli Erik Dahlbergh.

Oma plaanide väljatöötamisel pidas Dahlbergh alguses silmas Prantsuse ja Hollandi eeskuju, kuid pea hakkas ta minema oma iserada, püüdes kokkukõlastada oma konstruktsioone kohaliste muutuvate maastiku tingimustega ja andes ka samal ajal väljendust uutele ideedele, mis said pärast teedrajavateks. Silmapaistev joon Dahlberghi hilisemates ettepanekutes, milles leidub niihästi Hollandi kooli kui ka Vaubani süsteemi(Narva) jälgi, on see, et neis on palju omapärast, rikkalik kasemattide, eriti kaitsekasemattide tarvitamine, tugevad mitmekordselt ehitatud torni kindlused, tsitadell (Riia jne.) ja veel rida teisi omapäraseid iseärasusi.[1]

Töö, millele see energiline mees oma tegevusega suuna andis, sooritati harilikult selleks kohale komandeeritud jalaväelastega, enamikult n.n."sissejaotatud", kui ka garnisoni rügementidega. Eesti-Liivimaal ja Ingeris oli ka kohalik rüütelkond ning linnakodanikud kohustatud linnale kindlustiste ehitamisel ja korraldamisel kaasa aitama.[2]

Kindlusetööd Ingeris võtsid hoogu varsti peale seda, kui Rootsis reduktsioon oli otsustatud. 1681. a. reisis Dahlbergh Karjalas, Käkisalmi läänis ja Ingeris, et tutvuda sealsete kindluste seisukorraga. Pärast reisu koostas ta kuningale äraandmiseks märgukirja, milles oli juhitud tähelepanu Ingeri kindluste tähtsusele Rootsi Läänemeremaade kaitsemisel. Dahlbergh pidas eriti silmas Narvat ja ka Nevalinna, leidis viimase asendi iseäranis soodsa olevat, pealegi olevat karta, et Vene püüab siit Lääne-Euroopaga suhtlemist alustada.

---

1) Eriesson och Vennberg, lk. 227.

2) Eriesson och Vennberg, lk. 227 - 228.

Samas märgukirjas oli juhitud tähelepanu ka sellele, et Narvas, kus kindlus oli lagunenud, eeslinn oli peaaegu lahti, s.o. kindlustamatu. Ivangorodi müüre ja torne pidas Dahlbergh veel heas kaitseseisukorras olevaiks, kuid sealne loss olevat kitsas ning kaitseks ebasoodus, ka olevat Ivangorodil kraavid puudunud. Dahlbergh pidas Ivangorodi ja Narva seadmist kaitseseisukorda tingimata tarvilikuks.[1]

Sel silmapilgul tegi asjaolu, et tol korral Rootsi vahekord oli Venega põnev, vajalikuks Rootsi tähelepanu Ingeri kindluste suhtes.

Juba 8.veebr./28.jaan. 1682. aastal oli kuningas kirjutanud Ingeri ja Käkisalmi kindralkuberner Schultzile, et Narva kindlus tuleb tugevamaks teha. Selleks saatis Dahlbergh kaks ettepanekut, üks neist pidas silmas vana kindluse parandamist, teine selle laiendamist ja tugevamaks tegemist.[2] Selle järel algas Narvas plaanikindel kindlustamistöö Dahlberghi teise ettepaneku järele, mille järele Narva kindlust pidi laiendatama ning tugevamaks tehtama.

Rootsis 1685.a. tähtsamatest asjatundjatest ja võimumeestest koostatud komisjon pidi ühes teiste Rootsi kindluste plaanidega ka Narva kindluse plaani, mis Dahlberghi poolt koostatud, läbi vaatama ja see näikse, nagu muudki Dahlberghi plaanid, olevat vastu võetud.[3]

Müüd võidi Narva kindlustamist jätkata kavakindlamalt; kuid esialgu pöörati Rootsis siiski peatähelepanu Rootsi oma kindlustele. Muudatus tuli 1698.a. osalt sellepärast, et Rootsi emamaa kindlused valmis olid, osalt ka seepärast, et siinsetel kindlustel oli eriliselt suur tähtsus Vene vastu.

Eesti- Liivimaal ja Ingeris pandi pearõhk Riiale ja Narvale. Enamik Ingeri kindluste le määratud summadest kulutati Narvale ära[4], kus kindlustamistöid eriti juhatas insener Sven Wassander, hiljemini aga teotsesid siin kaks venda: Christopher Johan ja Magnus Johan De la Vallée'd .

Summad, mis Narva kindlusele kulutati, olid võrdlemisi suured,

---

1) L. Munthe W-son, 3,2 lk. 244.

2) L. Munthe W-son, 3,2, lk. 254.

3) Eriesson och Vennberg, lk. 230 - 231.

4) Andmed selle üle leiduvad eespool tsiteeritud L. Munthe W--soni teoses.

nii nait. aa. 1687 - 1690. aastas 28 - 42,000 taalrit. Töötasid läbistikku aastas 1,000 ö 1,370 meest, Viiburi, Savo ja Uusimaa läänide jalaväelased. Sellele vaatamata, et siin 1692. a-ni oli töötatud juba kümme aastat, polnud veel ükski uutest bastionidest valmis. See sundis Ingeri ja Käkisalmi kindralkuberneri Otto Wilhelm Ferseni järgmisel aastal kuningalt 2 - 3,000 meest paluma, vastasel korral võivat töö lõppeda alles 20 - 30 aasta pärast.[1]

Kui Dahlbergh 1695. a. määrati Breemeni ja Werdeni kindralkuberneriks ja tema äraolekul kindlustamise asja juhtimine läks Karl Magnus Stuartile, andis ta kuningale märgukirja, milles jälle alla kriipsutas Ingeri kindluste tähtsust ja Vene sõja hädaohtu.

Ka leidis Dahlbergh samas märgukirjas, et Jamburg ja Kaprio olevat endises seisukorras enam kahjulikud kui kasulikud, neid olevat tarvis kas hoopis maha kiskuda või parandada. Narva arvas ta ainult siis hästi kaitstud olevat, kui ka Vaskmarva tehakse väike kindlus, sest et venelastel teisel pool Narva jõge olevat säärane olemas.[2]

Nagu eespool mainitud pöörati a. 1698 - 1700. a. peatähelepanu Rootsi kindlustele Läänemerest ida pool. 1698. a. kindlustamise määrikusse oli võetud Eesti-, Liivimaa ja Ingeri kindluste arvel 238,000; 1699. a. 242,420 ja 1700. a. 240,738 hõbetaalrit; Rootsis eneses vastavatel aastatel ainult 193,000; 174,011 ja 180,378 hõbetaalrit. Läänemeremaade jaoks määratud summadest läks tunduv osa Narvale ning aastail 1698-1700 kulutati Narvale 259,530 hõbetaalrit. Siin jätkati bastione Famat, Triumfi, Fortunat, mulla äravedamist, kahe võlvi ehitamist bastionide Honori ja Victoria alla.[3]

Rootsi valitsus oli paarikümne aasta jooksul kulutanud Narva kindluse jaoks suuri summasid. Enamiku töölistest kindluse ehitamiseks andis Soome - peamiselt Soome jalaväelased olid siin aastate kaupa töötanud. Ka Narva kodanikkudel Eesti- ja Liivimaal, eriti aga Ingeril oli siin oma osa.[4]

---

1) Ericsson och Vennberg, lk. 234 - 235.
2) Ericsson och Vennberg, lk. 240, L.Munthe W-sen, 3,4, lk. 198.
3) Ericsson och Vennberg, lk. 245 ja 272 - 273.
4) Huvitav on ka ära märkida, missugused Rootsi riigi sissetulekud Eesti- ja Liivimaalt ja Ingerist Narva kindlusele Rootsi valitsuse ajal enne Põhja sõda kulutati. Kuninga käsu järele pidi Narva kindlusele 1699. a. minema järgmised riigi sissetulekud: 1020 taalrit riigi mõisade rente jne., Narva sadama tollidest 1699. a. (litsensid ja portoorium) 13,683 taalrit, Tallinna sadama tollidest s.a. 20,000 taalrit, Riia sadama tollidest s.a. 10,000, Saaremaa korrapärasest rendist ja tagastatud mõisade rendist s.a. 9,032 taalrit, Eestimaa riigi mõisade rendist s.a. 23,138 taalrit, Tallinna sadama tollidest 1698. a. 6,000, s.a. sadama tollidest Narvas 4,949 taalrit. Peale selle veel muid sissetulekuid 6,216 taalrit (Narva kindlustamise kassaraamat 1699. a. R.R.A.).

Mis oli nende pingutuste tagajärg? Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlbergh tuletab oma kirjas kuningale 22. veebruarist 1699. a. (vana kalendri järele) meelde, et kõige pealt tulevat töötada piiri kindlustes. Väga tähtis olevat, et Narva oleks tugevas kaitseseisukorras. Nüüd aga olevat Narva kindlusest veel peaaegu pool lahti ja ilma kaitseta.[1] Sellest võib järeldada, et Narva kindlus veel 1699. a. alul oli võrdlemisi halvas kaitseseisukorras. Töötingimuste iseloomu silmas pidades ei võinud ju siin suuri muutusi sündida 1700. a., kui venelased Narva sulustasid.

Komandant Hornil oli tähtis ülesanne Narva sulustamise järel Narva kindluse hädapärast kaitseseisukorda asetamise mõttes täita. Olukord selleks oli ka soodus, sest vürst Trubetskoi suutis Narvat ainult sulustada, mitte aga alata piiramistöid enne kindralleitnant Hallarti jne. päralejõudmist. Energilisel komandandil õnnestus suure kiirusega Narva uut Eestimaa poolset osa 3 nädala jooksul kuidagi paremasse kaitseseisukorda asetada. See töö teostati fortifikatsiooni ohvitseride juhatusel kodanikkude, talupoegade ja sõjameeste poolt[2]. Narva piiramise alul annavad häid andmeid Narva kaupmehe Poorteni kirjad.[3] Poorteni järele on kindluse uuemate osade täiendamisega kodanikud ööd ja päevad läbi ametis olnud. Olevat siis ka korda läinud kurtiinidele ja bastionidele asetada rindkantse, kus nad enne seda olevat puudunud, kraave, kus need veel valmis pole olnud, varustada palisaadide ja kärbistega, kraavidest eemaldada liiva ja kive, patareisid valmis seada ja neisse enam kahureid üles seada[4]; val=

---

1) Ericsson och Vennberg, lk. 247 - 248 ja L. Munthe W-son, 3,5, lk. 266-267.

2) Kelch, Continuation, lk. 126-127. Horni aitasid fortifikatsiooni ohvitserid Johan Palmstruck, leitnant Råbergh, Magnus Johan de la Vallée ja Wertmüller ja konduktor Törnebohm (L. Munthe W-son 3,5 lk. 364).

3) Käesoleva küsimuse lahendamisel on minul tarvitada olnud Hermann Poorteni kiri Carel Schafferile Turusse, dat. Narvas 2. veebr. 1701. a. ja veel üks tema kirja fragment, mis dat. Narvas 22. nov. 1700 a., kuid millel puudub adressaat ja allkiri: See fragment on ära trükitud Narva Muinsusseltsi väljaandes: Dreissigste Sitzung der Narvaschen Alterthums-Gesellschaft am 10. Januar 1868, lk. 5 - 8, pealkirjaga: "Extract eines Briefes de dato den 22. November Anno 1700". See fragment on omal ajal Riia Ajaloo- ja Muinsus-uurimis Seltsi esimehe Dr. August Buchholzi poolt Narva Muinsus-Seltsi sekretärile, Heinrich Johann Hansenile tarvitamiseks antud (kirja fragment ise leidub Riia Ajaloo ja Muinsus-uurimise Seltsi kollektsioonide kogus). Hansen luges selle Narva Muinsus-Seltsi koosolekul ette ja avaldas sama seltsi väljaandes, ilma, et oleks teadnud, kes selle kirjutanud. Et see kirja fragment peab kuuluma Poortenile, selle tõendiks on selle sisuline ja ~~stiililine~~ väljendusviisi kokkuköla teiste seni tuntud Poorteni kirjadega.

4) Dreissigste Sitzung der Narvaschen Alterthums-Gesellschaft am 10. Januar 1868, lk. 6.

lidesse on lõõdud terava otstega teibaid kraavidesse on riputatud jalaraude (fus Angelis), pedetud teravate naeltega varustatud laudu; Eestimaa poolt linna viiva tee värav on kivide ja kruusaga täiesti kinni müüritud, ka on nii tehtud ühe teise väravaga, ainult selle vahega, et sinna on jäetud väljapääsuks väike ava; ka lossi värav on täiesti kinni müüritud; sillad Liivimaa poolt sisse viiva tee kohalt on koguni ära võetud ja selle ees olevaid kraave on kindlustatud palisaadidega, mille ette on asetatud kärbised.

Kaitsjate vähesuse tõttu on mehed kontreskarpidelt võetud linna garnisonile täienduseks. Õnneks olevat linnas toidumoona olnud küllalt.[1]

Halvem näib lugu olnud olevat veega, - linnas puudusid kaevud ja vett tuli tuua läbi n.n. "Vesivärava", mis oli piiramise ajal suure hädaohuga seotud[2].

Hoopis tõsisem lugu oli veel garnisoniga. See polnud kindluse laiale ulatusele vastav. Narva kaupmehe Hermann Poorteni järele, kes ise piiramise ajal Narvas oli, pidi Narvas olema 8 kompaniid jalaväelasi, 160 ratsaväelast, 250 tõsisoldadit, 4 kompaniid kodanikke ja 300 talupoega.[3] Ühejooksik rittmeister Rudolph Felix Bauerilt saadud andmete järele pidi Narvas olema 900 meest Horni jalaväe rügemendist, 150 ratsaväelast rittmeister Nierothi ja Marquardi juhatusel ja 400 sõjariistus talupoega ja 400 sõjariistade kandmiseks kõlblikku kodanikku.[4] Rittmeister Baueri seletu-

---

1) Hermann Poorteni kiri Carel Schafferile Turusse, dat. Narvas 2. veebr. 1701. a.

2) Kelch, Continuation, lk. 142.

3) Hermann Poorteni kiri Carel Schafferile Turusse, dat. Narvas 2. veebr. 1701. a.

4) Hallarts Tagebuch, lk. 387 - 388. Rudolph Felix Bauer sündis 1667. a. Holsteinis, astus lihtsõjamehena Liivimaal viibivasse Rootsi dragunite rügementi. Mitmesuguste juhtumiste järel läks ta enne Põhja sõda saksilaste poole üle; tuli 23.(12.) 13. aug. 1700. a. kindral Wellingku juurde laagrisse, mainides ületuleku põhjusena kahevõitlust. Wellingk võttis ta Rootsi teenistusse ja Ruhja alt saadeti ta Narva, kus ta Narva kindluse ja garnisoni üle teateid kogus ning 9. okt. [28. sept.] 29. sept. venelaste poole üle läks (Jully Ramsay, Narvas rådsturättens protokoll för d. 1. okt. 1700 angående R. F. Bauer, Historiallinen Arkisto XXVII, lk. 12 - 14. Bauer võitis hiljemini venelaste usalduse ja Vene teenistusse üle minnes tõusis 1705. a. kindralmajoriks, 1717. a. ratsaväekindraliks (Бычковъ, Письма и бумаги императора Петра Великаго I, lk. 838). Bauer teotses ka Põhja sõja ajal Liivimaal 1708. a. ja 1709. a.; 1710. a. augustis suunas Tallinna tegi 10. okt. [29. sept.] 30. sept. Tallinna linna ja Eestimaa aadliga kapitulatsiooni. Narva kaupmees Poorten jutustab üksikasjalikumalt Baueri ülemineku kust (Poorteni kiri Carel Schafferile Turusse, dat. Narvas 2. veebr. 1701. a.). Bauer olevat viibinud 4 nädalat Narvas, seal kindluse vallidel ümber hulkunud, ühes Rootsi ratsaväelastega moona muretsemiseks käinud ja lõppeks 10. okt. [29. seot.] 30. sept. pärast lõunasse Jumalateenistuse ajal inglise kaupmehe Samuel Meuxi saatel (ge convoiret) linnast välja ratsutamud ja otse tsaari juurde kihutamud. Venelased kohtlesid alguses Bauerit umbusaldusega. Kuid kui Hallart ja teised kuningas Augusti poolt tsaari juurde saadetud isikud Baueri üle-

-järgneb järgmisel leheküljel! -

se järele pidi Narvas olema 1,050 sõjaväelast, peale selle 800 sõjariistade tarvitamiseks kõlblikku kodanikku ja talupoega, kokku siis 1,850 meest. Umbes sama arvu leiame ka Poortenil. Mõnevõrra neist mõlemast lahku lähevad Horni poolt vürst Trubetskoi juurde saadetud ja selle poolt

---

kuulasid, kus selgus, et Bauer oli kuningas Augusti poolt salaülesannete pärast välja saadetud, võeti teda heatahtlikult vastu. Bauer palus, et teda lastaks otse kuningas Augusti juurde tagasi. Et Baueril Narva üle tähtsaid teateid oli, siis peeti teda mõne aja Narva all, ja saadeti tsaari poolt oktoobrikuu lõpul kuningas Augusti juurde edasi [tsaar Peetri kiri kuningas Augustile, v/ Бычковъ /, Письма и бумаги Петра Великаго I, lk. 396]. Kõigest sellest selgub mõnevõrra väga keeruline rittmeister Baueri teoviis. Rittmeister Bauer näib olevat salaülesannete pärast saadetud Riia alt Saksi laagrist Augusti poolt Wellingku laagrisse. Wellingkule valetas Bauer ületuleku põhjusena kahevõitlusest. Et ta korra juba Rootsi teenistusest Saksi teenistusse üle läinud ja sealt nüüd jälle Rootsi teenistusse tagasi tuli, võis tema teoviis, kui see muidugi Wellingkule jne. täies ulatuses tuttav oli, kahtlasena tunduda, igatahes ei tahetud teda nähtavasti sõjaväes pidadagi vaid saadeti Narva. Siin hankis Bauer Narva kindluse ja garnisoni üle igasuguseid venelastele tarvilikke teateid ja kokku rääkides Inglise kaupmehe Meuxiga lahkus ta Mihklipäeval pealelõunase jumalateenistuse ajal Narvast venelaste juurde, viies neile väga vajalikke ja tähtsaid teateid. Täie õigusega võis Poorten seetõttu oma ärisõbrale kirjutada (Poorteni ülalmainitud kiri Carel Schafferile) " ..... dieser schelm hat all unsern Zustand, und woran es uns fehlete dem Zaaren Verrahten, aber gott wahr dennoch bey uns und machte seinde an schläge zu nichte"... Baueri isik on meie ajaloos seotud veel ühe äraandmise looga ja nimelt Tallinna piiramisel 1710. a. Baueri ülemineku looga oh veel seotud Narva Inglise kaupmeeste suhtumine rootslastesse. Narvas viibisid kestvalt mõned Inglise kaupmehed. 3 neist olid piiramise ajal Narvas : Elmsact, Meux & Trawtorp. Meux oli aidanud Bauerile põgeneda ja mõni päev hiljem 13.(2.).3.oktoobril saadeti vürst Trubetskoi nimel tsaari käega kirjutatud kiri Inglise kaupmeestele Narva , kus seletati, et tal on viina-marjaviina tarvis , soovides, et komandandi lubaga saadetaks seda, mille eest ta vastavat tasu lubas maksta. Samas kirjas oli ka teatatud, et sama saadikuga on kirjutatud mõnesse neisse puutuvatest asjadest, millest nad komandandilt võivat teateid saada. Samal päeval saadetigi vürst Trubetskoi nimel kirjalaga käekirjaga kirjutatud, kuid tsaari paranduste-tega kiri Narva komandandile, milles seletati, et tema Novgorodis ülemjuhataja Feodor Golovinilt on saanud käsu, et inglise kaupmehed Moskvas on andnud oma varanduse Moskva kaitse alla, kuid nüüd olevat kindlaid kuulmusi, et neid Narvas kinni peetakse. Tema soovib, et need inglased ühes nende varaga vabastataks, et need kui välismaa kaupmehed asjatult ei kannataks, kui ta neid saladuste pärast kinni peab, siis teadku komandant, et tal küllalt on ohvitsere ja isikuid teistest teenistusastmetest, kes kirjast paremini teavad, kui neid kaupmehed. / Бычковъ /, Письма и бумаги императора Петра Великаго I, lk. 394 - 396.
Nähtavasti peeti Narvas Inglise kaupmehi kahtluse alusteks; seda oman, et Meux oli aitanud rittmeister Baueril põgeneda. Nagu Poorten seletab, pidi Meux hiljem kriminaalselt vastutusele võetama (Poorteni kiri Carel Schafferile, Turusse, dat. Narvas 1701. a.).

vangistatud lipnik Barohnilt saadud andmed, kes teadis, et Narvas on olnud 400 vana head soldatit, 800 Soome soldatit, 300 ratsaväelast, 400 linnakodanikku.[1] Tema järele pidi Narvas olema 1,200 jala- ja 300 ratsaväelast, kokku siis 1,500 meest ühes kodanikkudega (talupoegi ei ole Barohnil mainitud) 1,900 meest.

Poorteni ja Baueri ja väikesamal määral ka lipnik Barohnilt saadud andmed pole kokkukõlas arvuga , mis esitatud Narva garnisoni üle Rootsi kindralstaabi uurimuses . Selle järele oli Narvas ja Ivangorodis piiramise ajal 1,800 - 1, 900 sõjaväelast ja 400 sõjariistus kodanikku. Pidid olema järgmised väeosad : Henning Rudolph Horni nimeline garnisoni rügement, osad Savo ja Viiburi jalaväe rügemendist ja Wellingku värbitud Ingeri jalaväe rügemendist, osad Ingeri aadlilipust ja Wellingku värbitud Ingeri ratsarügemendist , kusjuures pole öeldud, kui palju oli neist Ivangorodis[2] . Selle järele otsustades pidi Narva garnisoni olema tugevam kui ülaltoodud allikad mainivad.

See vahe on vahest seletatav sellega , et Poorten ja Bauer ei näi arvestavat hiljuti värbitud väeosasid. Tõepoolest ei võigi nende sõjaväelist tublidust kuigi kõrgelt hinnata ja arvesse võttes seda asjaolu peame pidama Narva garnisoni paremat võitlus-kõlblikku meeskonda ainult umbes 1,000 mehe suuruseks.[3]

Eelmisest selgub, et garnison oli liiga väikesearvuline ja pealegi kuulus sellesse üsna tunduv protsent veel samal aastal värbitud mehi, kes polnud veel saanud korralikku sõjalist õpetust. Väike oli selles jala- ja samuti ka ratsavägi, viimast oli eriti tarvis väljasõõstude jaoks. Garnisoni väiksus oli seda muretäratavam, et kindlus ise, kaasa arvatud Ivangorod, oli võrdlemisi laialulatuslik ja seejuures ka puudulik, sest bastionid, kraavid jne. polnud veel täiesti valmis. See asjaolu leidis piiramise alul ka tunnustamist Horni kirjas $\frac{22}{11}$.12. sep-

---

1) Ченпрогоръ, 4,2, lk. 148.

2) Generalstaben, II, lk. 300, 301 ja 313.

3) Kroonik Kelch (lk. 126) mainib garnisoni meeskonda kuulumud olevat 1,200 jala- ja umbes 1,200 ratsaväelast, kodanikke ja talupoegi 1,200 sellega siis 2,400 sõjaväelast ja 1,200 kodanikku ning talupoega, sõjaväelaste arv näib kahtlemata liig suurena, eriti ratsaväelaste arv, kuna jalaväelaste arv enam-vähem tõsioludele võib vastata.

tembril Axel Julius de la Gardiele[1], samuti ka Wellingku[2] ja Dahlberghi[3] poolt.

Kelchi järele jaotati kodanikud ja talupojad kompaniidesse, kellelt ka vanne võeti. Linnanõukogu on sellidele ja teenistuseta isikutele igal nädalal ülespidamiseks maksnud kaks karoliini ja kodanikud on juba 22./11. 12. septembril hakkanud vallil käima.[4]

Igatahes algasid Narval piiramisega rasked päevad. Komandandi väljavaated polnud alul kuigi roosilised: kindlus oli ainult pooliti valmis, garnisonis mehi vähe, nii et aktiivsem kaitse oli äärmiselt raskendatud; Horn teadis ka väga hästi, et Wellingku väed olid seotud saksilaste vastase sõjaga, kuid nähtavasti saadi Narvas ka ebameeldivaid teateid Rootsi ja Taani vahekorrast. Hermann Poorten teab, et kaks päeva enne piiramise algust Narva reidile on tulnud Hollandi laevnik, kes on teatanud, et Rootsi kuningal on küllalt tegu Taaniga Skånes, sest et Taani kuningas polevat rahul vägisi peale surutud rahuga.[5]

Raske on muidugi teada, kuivõrra Horn ise Rootsist tuleva suuremaarvulise abiväe tuleku võimalustele vaatas. Et ta seda kiires korras tarvilikuks pidas, on näha tema kirjast 22./11. 12. septembril Axel Julius de la Gardiele.[6]

Õnneks näib kodanikkude keskel, kui uskuda Hermann Poortenit, piiramise alul ja ka hiljemini olevat valitsenud võrdlemisi kindel meeleolu ja teadmine, et Narval tuleb üle elada pikem piiramine, seda teadmist on kinnitanud ülalmainitud Hollandi laevniku arvamus, et kuningal on küllalt tegemist Taaniga ja ka see, et neile on tuttav olnud, et Wellingku vägi Liivimaal on kõigest 4,000 mehe suurune, nii et ka sealt polnud abi loota.[7]

Hornil oli nüüd kibe töö. Suure osavuse ja oskusega suutis ta esialgset suurt hädaohtu seega vältida, et ta esimestel nädalatel, kui venelastel puudusid piiramiskahurid, suutis linna paremasse kaitseseisukorda asetada.

---

1) Hallendorff, Konung Augusts politik, lk. 56 - 57.

2) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 19. sept. 1700. a. T.R.A.

3) Erik Dahlberghi kiri Otto Wellingkule dat. Riias 1.okt. 1700. a. Registraturet 1700. R.R.A.

4) Kelch, Continuation, lk. 126.

5) Hermann Poorteni kiri Carel Schafferile Turusse, dat. 2. veebr. 1701. a.

6) Hallendorff, Konung Augusts politik, lk. 56 - 57.

7) Hermann Poorteni kiri Carel Schafferile Turusse, dat. Narvas 2. veebr. 1701. a.

Kelchi järele olevat venelased $\frac{28.}{17.}$18. septembril nõudnud Narva ja Ivangorodi komandantidelt kapituleerumist. Vastus on olnud eitav. Horn on vastanud: "Homme saate te vastuse suurest tindipotist." Olevat siis ka järgmisel hommikul Gloria-nimelisest bastionist saadetud saata 300 - naelase pommi Vene laagrisse, kusjuures aga mortiir ise on purunenud.[1]

Tõsiseks kaotuseks venelastele oli, kui $\frac{30.}{19.}$20. septembril rittmeister Marquart väljasõõstul neilt olevat ära võtnud 130 vankritäit 40 tündri püssirohu, toidumoona ja relvadega.[2]

Tõsisem hädaoht algas siis, kui uued Vene väeosad ja piiramiskahurid jõudsid Narva alla ja piiramistööd algasid täies tõsiduses.

Tsaar ise saabus kindral Buturliniga ja ühes endega kaasas olevate polkudega $\frac{4.okt.}{23.sept.}$24. septembril.[3] Kaks päeva varem, $\frac{2.okt.}{21.sept.}$22. septembril oli päralejõudnud kindralleitnant Hallart, keda kuningas August otsekohe Riia piiramise lakkamise päeval $\frac{16.}{5.}$ 6. septembril Riia alt ühes üleminsener Schacheri, inseneride Kirstensteini, Zengerle ja Carl Thümmeri ja teistega tsaarile Narva piiramistöödeks abiks saatis.[4]

---

1) Kelch, Continuation, lk. 128. Kelch dateerib sündmusi Narva piiramisel võrreldes Hallarti päevaraamatuga ja tema kirjadega kuningas Augustile päev varem. Et Hallart piiramise ajal täpsaid märkmeid tegi, siis on põhjust dateerimisel täpsamaks allikaks pidada Hallarti. Hallart aga jõudis Narva alla alles 2.okt.(21.sept.) 22. septembril ja puuduvad tal andmed sellest, mis enne seda Narva all sündis, nii et kontrollimiseks tuleb siin arvestada muid allikaid. Käesoleval korral kus Kelch dateerib komandant Hornile jne. tehtud nõudmist kapitulatsiooni asjus,27.(16.)17. septembriga, on õigem võtta,nii nagu L.Munthegi(3,5,lk. 364)teeb 28.(17.) 18.septembril.

2) Kelch, Continuation,lk. 128.Nevalinna komandant Johann Apolloff mainib oma kirjas Axel Julius de la Gardiele 4.okt.1700 a. (komandant on dateerimisel eksiviisil 4.okt.asemel kirjutanud 4.sept.),et venelased alused tormi jooksnud Narva peale 25.(14.)15., 27.(16.)17. ja 29.(18). 19.septembril, kaotades esimesel korral 600, teisel - umbes 2,000 ja kolmandamal 600 meest, tsaar olevat käskinud oma väge kolme päevaga Narva vallutada, vastasel korral ähvardades neid kõiki ära tappa.Muidugi puudub sellel teatel tõele vastav alus, samuti kui L.Munthe (3, 5,lk. 365 etc.) poolt mainitud teadetel,et venelased 30.(19.)20.sept., 1.okt.(20.sept.) 21. sept. ja 2.okt.(21.okt.) 22. septembril Narva peale tormi jooksnud, lähenedes kindlusele esimesel korral haostega, teisel - heinte ja õlgedega, pannes neid põlema, et suitsukatte all kergem oleks tormi joosta. Kuid nii pea kui heinad ja õled olevat põlema süüdatud, on tuul pööranud ja suitsu venelastele enestele silmi heitnud, kolmandal korral olevat venelased põlenud törvikud kõitnud kariloomadele selga, ajades neid linna poole. Need tormijooksud on kõik tagasi löödud.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 381.

4) Hallarts Tagebuch, lk. 371.

Just see fakt näitab, et August, kes Riia piiramise oli lõpetanud, oma liitlase tsaari ees, keda ta igapidi oli püüdnud kiiremale sõjategevusele ergutada, nüüd tundis peale tagajärjetut Riia piiramist piinlikkust ja esialgu siis ka pidi leppima mõttega, et tsaar Narva vallutab.

Esimesed päevad kulusid tsaaril Narva all olukorraga tutvumiseks: ta soovis Hallartilt teateid, mis Narva piiramiseks tarvis, ja õppis ühes Hallartiga ja hertsog de Croyga Narva ümbrust ja Narva kindluse vastu-pamu jõudu tundma.

Tsaari poolt päev varem avaldatud soovikohaselt esitas Hallart 7.okt. 26.sept. 27. septembril Narva piiramisel tarvitatavate kahurite laadi ja arvu, kuulide, pommide tüübi ja arvu, kindlustamistöödel tarviliku sõjameeste, tööliste jne. arvu kohta nimistu.

Sellest nimistust näeme, et Hallart pidas Narva piiramiseks tarvilikuks 40 mitmetüübilist mortiiri, igaühe juurde 300 pommi, kokku 12,000 pommi, 60 patareikahurit, 24-28-naelaste kuulidega, iga kahuri jaoks 2,000 kuuli, kokku 120,000 kuuli, 20 siugu (need pidid olema 12. naelased) ja nende jaoks 40,000 kuuli, 15,000 käsigranaati, 6,000 karkassi. Peale selle veel mitmesuguseid muid piiramistöödeks tarvilikke materjale, nagu tormijooksuredeleid jne.[1]

Pearünnakust pidid osa võtma kindralmajori juhatusel 2,000 meest ühes 2 polkovniku ja tarviliku arvu ülem- ja allohvitseridega, kelle hulgas pidi olema ka 200 grenadeeri; peale selle polkovniku komando all 1,000 töölist ühes vastava arvu ülem- ja allohvitseridega; valerünnakust osa võtsjaiks polkovniku juhatusel ühes ülem- ja allohvitseridega 1,000 meest ja 500 töölist ja Hermanni mäe taga reservis pidi valmis seisma 1,000 jalaväelast.

Et garnisoni enam väsitada, pidi samal ajal kui Narvale peale tungitakse, piiratama ka Ivangorodit.[2]

Nagu pärast näeme, teostatigi Narva piiramine Hallarti poolt koostatud kava järele: moodustati pea- ja valerünnak, kuid samal ajal tungiti peale ka Ivangorodile. Enne aga kui rünnakute seisukohti kindlaks määrata, oli tarvis kindlusele jõuda selle üle, kus on kindluse nõrgemad osad ja teha ka veel mõnesuguseid muid korraldusi.

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 383 - 384.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 384 - 385.

8.okt. / 27.sept. 28. septembril tõmmati Vene laagri ette, Hermanni mäelt Narva jõeni (Vepsküläni) tsirkumvallatsiooniliin, ilma et oleks ära tähendatud kaitse seisukohti. Järgmisel päeval jätkati seda tööd ja tsaar märkis isiklikult Vene tsirkumvallatsiooniliini Vene parema tiiva ees, samuti ka telkide, barakkide ja hüttide seisupaigad.[1]

Samal päeval pidas tsaar ka Hallartiga nõu Narva kindluse seisukorra üle, soovides selles asjus teada Hallarti arvamust. Hallart andis selleks tsaarile ära kindluse plaani, kusjuures, nagu Hallart arvab, tsaar täiesti õieti olevat leidnud, et kaht poligoni (bastioni) lossi vastas on kõige raskem kaitseda, s.o. Fortunat ja Triumfi. Et selles küsimuses lõplikule selgusele jõuda, korraldati samal päeval peale lõunat luureretk, millest osa võtsid tsaar, Hallart ja hertsog de Croy. Nad sõitsid jõe äärde (umbes Joala kohal), siit saadeti 50 meest Narva kindluse suunas välja, need läksid kontrvallatsiooniliinist umbes 600 sammu edasi, kus siis tsaar ja temaga kaks kaaslast kaugusest bastione Fortunat ja Triumfi lähemalt silmitsesid, leides neid olevat võrdlemisi halvas seisukorras ja et nende ees veel võrdlemisi palju mulda on, mis pealetungimist pidi hõlbustama.[2]

See retk tegi siis tsaarile ja Hallartile selgeks, et pearünnak Narva piiramisel tuleb teostada sellelt suunalt. Nagu pärast näeme, tehtigi nii.

10.okt. / 29.sept. 30. septembril saadi veel rittmeister Bauerilt Narva kindluse üle venelasi lohutavaid teateid ja nimelt, et garnison on väikesearvuline ning et seetõttu ei taheta mehi pidada kontreskarpidel, kuna kindlus paremal pool (muidugi arvates Vene seisukohtadest) pole veel kaitseks kõlblik.[3] Viimane teade käis just sellega kokku, mis tsaarile endale ja Hallartile eelmisel päeval oli selgunud. See pidi tsaari ja Hallartit veel enam veenma, et Narva piiramistöödel tuleb pearõhk just siia pöörata.

Samal päeval käis tsaar veel Narva jõe suudmes, et seal kindlustamiseks koht välja valida, et sealt poolt ei segataks abitulekuga Narva piiramist.[4]

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 386.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 386 - 387.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 388.

4) Hallarts Tagebuch, lk. 388, Tagebuch Peters des Grossen, lk. 21 -22.

11.okt./30.sept. 1. oktoobril algasid plaanikindlad piiramistööd vastavalt tolleaegse piiramiskunsti nõuetele (Vaubani süsteemi järele): jooksukraavide(paralleelidega), aprošide, reduutide, kesselite ja patareide ehitamisega. Need tööd kestsid vahetpidamatult 31./20.21. oktoobrini, kui lävipatareid valmis said ja võidi Narva kindlust hoogsa pommide- ja kuulirahe alla võtta.

Piiramistööde käigu üle leidub üksikasjalisi andmeid Hallarti päevaraamatus, kes tööde üle märkmeid tegi ja samal ajal sündmustest ja piiramistöödest Narva all kirjadega aeg-ajalt raporteeris kuningas Augustile.

Piiramistööd algasid Hermanni mäe idaservas, siit läheneti järkjärgult Narvale valerünnakuga, kuna pearünnak pidi juhitama Narva jõe suunalt Fortuna-nimelise bastioni vastu.

Kindluses eneses peeti muidugi suure ärevusega silmas sündmusi Vene laagris. Seal aimati juba septembrikuu lõpul, et on tulemas kindluse plaanikindel piiramine. Seda püüti takistada. Et venelastel piiramistöödel poleks kasu ähvikus alles jäänud majadest, teostati 7.okt./26.sept.27. septembril Narvast väljasõõst, mil alevites alles jäänud majad põlema süüdati. Vene poolt saadeti seda takistama polkovnik Gordon ühes oma polguga.[1] Kui nüüd oktoobrikuu alul piiramistööd olid alanud, püüti venelasi otse segada. 12./1.2. oktoobril peale lõunat tehti väljasõõst Hermanni mäele. See lõõdi aga venelaste poolt aprošidest välikahuritega tagasi.[2]

Samal päeval tuli Narva alla oma meestega ka kindral Weide, asudes esialgu laagrisse Narva jõe kaldale silla juurde (Kampersholmi juures). Teised väeosad pidid saabuma hiljemini. Esialgu, kui piiramistööd veel pooleli ja Narvale appituleku hädaohtu ei olnud, polnud ka niivõrra tähtis lisavägede tulek, kui just kahurite ja pommide juurdeveo kiirustamine. See oli aga suurte raskustega seotud, eriti veel hiljemini, kus teed muutusid ääretu halvaks.[3]

Erilisi raskusi oli laskemoona, kahurite jne. juureveol Pihkvast, sellest suunast võisid Vene transportlotjadele tagajärjekalt peale tungida Rootsi väesalgad. Seda pidasid ka venelased silmas. Selle tõendina

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 385 - 386.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 389.

3) Vt. Летописецъ 1700 года, С.Петербургъ, 1868, lk. 9.

võiks esitada Tartu komandandi poolt Pihkva-vastaseks luureks Vastseliinasse saadetud leitnant von Thilawi kirja 29./18. 19. septembril, kes teatas Skyttele, et Pihkvas polevat juletud seal seisvatesse lotjadesse ja paatidesse kahureid laadida, kartes, et rootslased nende läbivedu takistaksid Mehikoorma juures. Et seda ei sünniks, oodatavat Moskvast 5,000 mehelist saatevägi, kes Peipsi järvel kitsa koha okupeeriks.[1]

Nagu pärast näeme, ei okupeerinud venelased kitsast kohta Mehikoorma juures, 13./2. 3. oktoobril toodi Pihkvast Narva alla veetee kaudu kahureid ja ka kuule[2]. 14./3. 4. oktoobril jätkati tööd siinpool Narva jõge ja samal päeval avati ka juba üks jooksukraav Ivangorodi vastu.

Kõik, mis seni venelaste poolt ette võetud, tehti selleks, et garnisoni tähelepanu kõrvale juhtida pearünnakult, kus töödega pea algust tehti.

15./4. 5. oktoobril alustati Hermanni mäel 16 täiskartauniga patarei ehitamist otse Gloria-nimelise bastioni vastas; kuid samal päeval avati juba jooksukraavid ka pearünnakul.[3]

Venelaste edasitung Gloria-nimelise bastioni vastu mõjus Narva komandandisse erutavalt. Ja nii pea kui linnas märgati, et venelased öösel selle bastioni all seisukoha olid võtnud, hakati hommikul kahuritest ja mortiiridest vaenlase poolt okupeeritud seisukohta ägedasti tulistama, millel aga tagajärge polnud. Päeval saadeti linnast rittmeister Marquardi ratsaväelaste ja kapten Stiernstråle kodanikkude ja jalaväelastega ühes 5 väikese kahuriga väljasööstuks välja. Rootslased olevat, nii jutustab Kelch, vaatamata sellele, et venelasi olnud kantsis 3,000 meest, nendega võitlusse astunud. Pealetung aga olevat jäänud tagajärjetuks, seda enam, et venelased ei saanud laagrist tugevat abi ja et noored Narva kodanikud,

---

1) Carl Gustav Skytte kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tartus 25. sept. 1700., millele juurde lisatud leitnant Thilavi kirja koopia Carl Gustav Skyttele dat. Vastseliinas 19. sept. 1700, T.R.A.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 389 - 390: 2 väga pikka 40 naelast siugu, 16 täiskartauni, igaüks 48 naela, 1 - 30.-naelane, 1 - 25.-naelane, 2 - 18.-naelast, 1 - 13.-naelane, 11 - 6.-naelast ja 3 mortiiri, mis kõlbasid ainult kivide heitmiseks.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 390. Hallart nimetab pearünnakut päevaraamatus lossirünnakuks.

kes väljasõõstust osa võtsid, olevat sattunud segadusse.[1] Nii jäigi see väljasõõst tagajärjetuks, nõrgestades garnisoni, mis oli Hallarti kavatsustega kokkukõlas.

Järgmisel päeval jätkati tööd siinpool jõge Hermanni mäel 16-kahurilises patareis ja Ivangorodi juures alustati 8 kartaunist koostuva patarei ehitamist. Samal päeval on ka, nagu Kallart teab, tsaari käsul nooltega 80 manifestieksemplari Narva lastud.[2] Selles pahandas tsaar, nagu ta seda vangidelt ja ülejooksikutelt olevat kuulnud, et kodanikud, aadel ja talupojad osa võtavad sõjaväeteenistusest vallil ja vahi postidel, mis üksnes sõdatile kõlbavat. Ka olevat tsaar kuulnud, et halbade ja jumalakartmata inimeste poolt levitatakse valeteateid, et venelased maainimesi barbaarselt kohtlevat. Igaüks, kes tahtvat tõde teada, võivat ise maale minna, et näha, kas kellegi, kes koju jäänud, halba sünnib või et põgenemud inimeste kodule on kahju tehtud. Tsaar tahtvat Narva linnale ja kodanikele jätta nende privileegi ja viimaseid veel rohkendadagi, jättes neile nende usu ja aadlile restitueerida neilt ära võetud mõisad.

Tsaar hoiatab neid, kes sõjaväkke ei kuulu, täitmast sõjaväelisi ülesandeid, ähvardades neid vastasel korral karmilt kohelda. Kõigile ülejooksikutele lubas tsaar oma armu, võttes neid teenistusse nende teenete järele või jätta neid nende soovikohaselt vabaks varustatult ja saata raportitega ja 10 rubla reisurahaga kodu kohta.

Manifesti sisust näeme, et see oli osavasti koostatud. Selle siht oli Narva garnisoni vastupanuvõimet nõrgestada. Tsaar oli ju ülejooksik Bauerilt teada saanud, et Narva kaitsest võtavad osa ka talupojad ja kodanikud ja et viimased seda sunniviisil teevad.[3] See asjaolu, et talupojad ja kodanikud linnakaitsest osa võtsid ja sellega garnisoni vastupanujõudu tõstsid, oli tsaarile vastumeelt. Baueri seletus, et

---

1) Kelch, Continuation, lk. 139. Lähenemisest Gloria-nimelisele bastionile kõneleb oma kirjas Carel Schafferile (dat. Narvas 2.veebr.1701.a.) ka Hermann Poorten järgmiselt: "der feindt faste unter einen berg untern Bastion Gloria darauf posto, und machte aldar sehr viel schanzen und Batterien und beschs(?) die Bastion Gloria hefftig; er avanzirete auch mit seine approchen bis an die Contra Schanzen; unserseits blieb man nicht viel schuldig und begrüseten ihm mit stücken und bomben, aber seine wercke und drey doppelte schanz Körbe konten wier nicht ruiniren; wier thaten mit bürger und Soldaten ein ausfall musten aber, weil 3000 Man darin wahren, uns wieder zurückziehen..."

2) Hallarts Tagebuch, lk. 391. Manifestitekstil, mis Hallartis täiesti ära trükitud, on daatumina märgitud 16.okt.1700.a. (uue kalendri järele), kuna allkiri puudub. Hallart ütleb selle läiali laotatud olevat saksa ja läti keeles; vististi aga peab olema saksa ja eesti keeles, sest läti keeles poleks ju mõtet olnud teda laiali laotada.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 387-388.

kodanikka sunnitakse kaitsest osa võtma, virgutas tsaari andma kodanikkudele igasuguseid meelitavaid lubadusi. Talupoegadesse tahtis tsaar sellega mõjuda, et igaüks, kes soovib, mingu ja vaadaku, kas tema kodukolle on terve või ~~ei~~ mitte. Eriti silmapaistev on tsaari lubadus aadlile restitueerida tagastatud mõisad, ~~nii~~ siis on venelased selle võttega õnne katsunud juba sõja esimesel aastal. Ja tuleb tunnistada, et see katse, silmas pidades kohalise aadli rahulolematust reduktsiooni pärast Rootsiga, oli osavalt kavatsetud. Kohalise aadli rahulolematus Rootsi valitsusega võis tsaarile muidugi tuttavaks saada, kui Patkul ühes Carlowitziga 1699. a. sügisel kuningas Augusti nimel oli Moskvas Rootsile pealetungi liidu lepingut sõlmimas. Juba Narva alla tulles oli venelasi huvitanud see asjaolu, kas pole Narva garnisoni ohvitserid sugulus-sidemetes mõisnikkudega, kellelt mõisad on tagastatud, ~~kes~~ kinnivetud lipnik oli õelnudki, et see nii on.[1] Seda mõtles siis nüüd tsaar kasutada, et Narva garnisonis lõhet tekitada ja võimalikult teed äraandlikkusele ette valmistada.

Sel ei näi aga olevat mingisuguseid tagajärgesid. Garnison ja kodanikkond jäid riigi truuks ja täitsid oma kohust.[2]

Nüüd jälgime sündmusi edasi.

17./8. 7. oktoobril alustati ~~Ivangorodi vastu~~ tessel pool jõge uue 10 neljandik kartaunist koostuva patarei ehitamist ~~et~~ Narva garnisoni segal. seljatagant[3] ja järgmisel päeval seadis Kortšmin jällegi Ivangorodi juures 8 siugust koostuva patarei üles.

21./10. 11. oktoobril saabusid veeteega 29 kahurit, mõnevõrra kuule jne.[4]

23./12. 13. oktoobril seati Hermanni mäel sisse 2 kesselit, mõlemad varustatud 8 mortiiriga, üks pahemal ja teine paremal pool 16 kartauniga varustatud patareist.[4]

24./13. 14. oktoobril saabusid uute sõjaväe osadega ülemjuhataja Feodor Golovin, Avtonom Golovin ja Boris Šeremetjev ja 32 välikahurit.[5]

Patareide ehitamisega oldi nii kaugele jõudnud, et võidi raskeid kahureid üles seada. See edenes aga väga vaevaselt, - neid pidi inimestega vedama, osalt murdusid kahuritel rattad, osalt ka lafetid.[6]

---

1) Vt. lipnik Barohnilt saadud teateid (Устряловъ, 4,2,lk. 148).

2) Tsaari manifesti tagajärjetusest kõneleb ka Hermann Poorten oma kirjas Carel Schafferile Turusse, dat. 2.veebr. 1701. a.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 391.

4) Hallarts Tagebuch, lk. 392-393: 2 - 22-naelast, 3 - 21-naelast, 12 - 12-naelast, 6 - 10-naelast ja 6 - 6-naelast.

5) Hallarts Tagebuch lk. 394, Hallarti kiri kuningas Augustile, dat. Narva laagris 4.nov.1700. a. (uue kalendri järele) Устряловъ, 4,2, lk. 170.

6) Hallarts Tagebuch, lk. 393.

Ühtlasi aga jätkus uute patareide ja kesselite ehitamine. $\frac{25.}{14.}$ 15. oktoobril avati lossirünnakus uus 15 kahuriga patarei ja 8 mortiirist koostuv kessel. $\frac{27.}{16.}$ 17. oktoobril öösel seadis tsaar ise jõe ääres (Kampersholmi pool) 8 mortiirist koostuva kesseli ja $\frac{30.}{19.}$ 20. oktoobril alustati lossirünnakus uue 12 kahurist koostuva patarei ehitamist[1]. Ja juba $\frac{26.}{15.}$ 16. oktoobril olid polgud asetatud nende seisupaikadele kontr- ja tsirkumvallatsiooniliinide vahel.[2] Nähtavasti hakkas Narva komandant lossivastase rünnaku tähtsust aimama, seda enam, et viimastel päevadel olid siia tekkinud mitmed uued patareid ja ta laskis $\frac{29.}{18.}$ 19. oktoobril lossirünnaku võtta ägeda tule alla,[3] et sellega muidugi venelasi patareide ehitamiseks ja kindlusele lähenemises takistada.

Venelased olid nüüd patareide ehitamisega juba nii kaugele jõudnud, et võidi alata kindluse kavakindla pommitamisega. Hallartil enesel olid sel ajal kõige roosilisemad lootused kiirete tagajärgede peale. Ta arvas, et väikesearvuline garnison ei suuda kaua vastu panna ja lootis, et suudetakse alalise laskmisega Narva garnisoni, mis tema arvates pidi olema ainult 1,000 mehe suurune, ära väsitada, seda enam, et ilm oli külm.[4]

Tormiline pommitamine, mis avati Vene patareidest pühapäeval $\frac{31.}{20.}$ 21. oktoobril kell 2 peale lõunat 5 patareist (54 kahurist) ja 3 kesseli mortiiridest, on Kelchi järele lakkamatult kestnud 24 tundi, mille töttu Narvas majad ja inimesed on väga palju kannatanud. Ka olevat Vene kiriku juures seisev patarei Ivangorodi müüri lävi lasknud.[5] Poorteni teatel olevat vaenlane järgmisel päeval käskjala Narva saatnud, nõudes kapituleerumist.[6]

---

1) Hallarts Tegebuch, lk. 394 - 395.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 394 - 395 ja Hallarti kiri kuningas Augustile, dat. Narva laagris 4.nov.1700.a. (uue kalendri järele) Устряловъ, 4,2, lk. 170 - 171. Samal päeval toodi lisaks 12 mortiiri ja 9,000 pommi, eelmisel päeval oli toodud 3 mortiiri.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 395.

4) Hallarti kiri kuningas Augustile, dat. Narva juures laagris 4.nov.1700. a. (uue kalendri järele), Устряловъ, 4,2, lk. 172.

5) Hallarts Tagebuch, lk.395-396; Hallarti kiri kuningas Augustile, dat.4.nov. 1700a. (uue kalendri järele) Устряловъ, 4,2, lk.171; Kelch, Continuation, lk. 143. Kokkukõlas Kelchiga on ka Hermann Poorten (tema kiri Carel Schafferile Turusse, dat. Narvas 2.veebr.1701a.), kes teab, et 24 tunni jooksul on linna lastud 1000 pommi, mille töttu katused ja aknad olevat väga palju kannatanud. Poorteni järele olevat Ivangorodis lävi kohal seespool vana müürist olnud uus müür, mida võimatu olevat olnud puruks lasta.

6) Hermann Poorteni kiri Carel Schafferile Turusse, dat. 2.veebr.1701 a.

Hallart teatab, et $\frac{3.nov.}{23.okt.}$ 24. oktoobril on äge laskmine lakanud pommide, kuulide ja püssirohu puudusel[1]. Laskemoona juurdevedu edenes aga halbade teede tõttu äärmiselt aeglaselt, Pihkvast veetee kaudu saatmine oli aga seotud hädaohtudega, sest siin olid rootslased segamas.

Nähtavasti üsna tugevaks hoobiks oli olnud venelastele laskemoona kaotus oktoobrikuu keskel Mehikoorma juures Wolmar Anton von Schlippenbachile. (von Schlippenbachi aktsioon oli teostunud järgmiselt. Kirjas $\frac{24.}{13.}$ 14. oktoobrist oli temale Tartu komandant Skytte teatanud, et Pihkva akl on kokku kogunenud hulk Vene lotju, mis Peipsi kaudu pidid minema Narva alla. Skytte soovil läks von Schlippenbach dragunitega Räpinasse, jõudes sinna $\frac{26.}{15.}$16. oktoobril. Öösl vastu $\frac{27.}{16.}$ 17. oktoobrit raporteeris kiiri käskjalg von Schlippenbachile Mehikoormast, et Vene lotjad on nähtavale tulnud. Otsekohe ruttas von Schlippenbach sinna, jõudes kesköösi pärale. Järgmisel päeval, hommiku varas, enne kui lotjad said mööda minna, tungis ta neile peale. Kella 6 oli venelastelt vallutatud 6 lotja laskemoonaga. Sõja saagi hulgas leidus ka Pihkva aadlilipp.[2]

Narva all tegi laskemoona küsimus venelastele tõsist muret. See küsimus oli päevakorral sõjanõukogus $\frac{4.nov.}{24.okt.}$25. oktoobril, kus tarvilikuks peeti kõiki kahureid lossirünnakusse üle viia, et seal siis suure jõuga peale tungida.[3]

Et siiski Narva vastu esialgu, kuna laskemoonast puudu oli, võimatu oli midagi tõsisemat ette võtta, pööras tsaar peatähelepanu ajuti Ivangorodile, mille müürisse oli lastud lävi. Ta kavatses Ivangorodi peale lasta kaht streeletsite polku tormijoosta, soovis aga Hallarti arvamust kuulda lävi suuruse jms. kohta. Hallart tutvuski läviga põhjalikumalt $\frac{7.nov.}{27.okt.}$29. oktoobril, leides selle olevat tormijooksuks liiga väikese. Selle tagajärjel loobuti siis esialgu kavatsusest Ivangorodi peale tormi joosta.[4]

Et tormijooksuks Ivangorodi vastu põhjalikumaid ettevalmistusi teha, näitas Hallart Kortšminile ühe uue lähema paiga patarei paigutamiseks Ivangorodi vastu, samuti ühe teise paiga kolmest kahurist koostuva

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 396.

2) Sjögren, Karl XII och hans män, lk. 182.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 397.

4) Hallarts Tagebuch, lk. 398.

patarei paigutamiseks, et sellest müüridelt palisaade maha lasta.[1]

Samal ajal jätkas ka Hallart, nagu 4.nov./24.okt. 25. oktoobril sõjanõukogus otsustatud, suurema energiaga lossirünnaku arendamist ja 8.nov./28.okt. 29. oktoobril seadis ta seal 2 uut patareid võrdlemisi teineteise lähedal üles, mille eesmärgiks oli tervet Fortuna-nimelist bastioni tabada; 9.nov./29.okt. 30. oktoobril alustas ta samal rünnakul 4 kahurist koostuva patarei, kuhu tarbekorral võidi paigutada 18 kahurit ning 11./I. 2. novembril tegi Hallart lossirünnakul ettevalmistusi uueks, 8 raskest kahurist koostuva patarei ülesseadmiseks.[2]

16./5. 6. novembril viidi mõned suuremad kahurid valmistehtud patareidesse lossirünnakusse ning 17./6. 7. novembril jätkati kahurite ülesseadmist veel energilisemalt, et Narva müüri 18./8. 8. novembril lävi hakata laskma.[3]

See kavatsus aga ei täitunud. Kui sõjanõukogu 18./7. 8. novembril kokkutuli ja Hallartilt küsiti, kas on võimalik alustada lävilaskmist (lossivastaselt rünnakult) vastas ta, et see on võimalik ainult siis, kui on olemas tarvilikul määral laskemoona. Kui aga avalikuks tuli, et tagavaraks on ainult umbes 3,000 kuuli, umbes 1,100 pommi ja 1,200 puuda püssirohtu, siis arvas Hallart sellest jätkuvat ainult 24 tunniks ning et parem olevat lävi laskmisega seni viivitada, kuni enam laskemoona juurde veetakse.[4] Ta arvas, et lävi laskmiseks on tarvis 7 päevalist alalist pommitust, pidades seejuures tarvilikuks vähemalt 50 laengut ühe kahuri kohta 24 tunni jooksul ning ka samal arvul pomme ja karkasse. Hallarti arvates oli Vene kahurvägi Narva all halvas seisukorras lafetid katkesid, samuti ka rattad ja teljed.[5]

Et laskemoona vähe oli, siis otsustati sõjanõukogus laskmisest seni loobuda kuni laskemoona rohkem juurde veetakse.

Nähtavasti tahtis aga tsaar enne Rootsi väe Narva alla tulekut, mis siis juba teada oli, nagu pärast näeme, midagi ära teha ja haarati 10 päeva varem maha jäetud Ivangorodi tormijooksust uuesti kinni. See pidi toimuma järgmisel õõl, milleks määrati kaks streeletsite polku:

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 398- 399.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 399.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 401 - 402.

4) Hallarts Tagebuch, lk. 402 - 403.

5) Hallarti kiri kuningas Augustile, dat. Narva laagris 19. nov. 1700-a. (uue kalendri järele), Sammlungen ,4,2,lk. 175.

Jeltsaninovi ja Suharevi, mis pidid seisukoha võtma palissadide juures, neid võimalikult maha raiuma, nõõridega väljakiskuma või maha murdma.[1]

Jälgime Ivangorodi rünnaku üksikasju Kelchi järele, kes jutustab neist pikemalt kui Hallart. 18./7. 8. novembril öö tulekul olevat Narvast mõned ratsaväelased luure otatarbel välja saadetud, sest nähtavasti aimati kindluses, et Vene laagris on midagi tormijooksu mõttes teoksil. Luurajad leidsid, et venelased teevad ettevalmistusi tormijooksuks. Säärane luure polnud venelastele muidugi meeltmööda ja luurajaid ajasid vene ratsaväelased väravateni taga.[2]

Peale luuresalga tagasitulekut pidi Narva komandandil muidugi selge olema, et venelased juba eelseisval öösl midagi tähtsamat kavatsevad ette võtta Narva või Ivangorodi vastu.

Tormijooks tuli õõsi, venelased tungisid kolm korda Ivangorodile peale,[3] Poorteni järele on tormijooksud kestnud 4½ tundi.[4] Kelchi järele ilmus vaenlane suurel hulgal Ivangorodi alla enne kella üht. Öpimeduse tõttu on igalpool Narva ja Ivangorodi vallidel põlema süüdatud tõrvikud, nii et kottpimedal ja porisel ööl on täiesti valge olnud. Pealetungimisel olevat venelased teinud hirmsat lärmi. Ivangorodist olevat aga nende pealetungimine 1½ tunniga tagasi löödud.[5] Teine tormijooks toimus Kelchi järele kella 3 ja 4 vahel samasuguse kisaga, nagu eelminegi. See tormijooks oli ägedam, vaatamata ägedale laskmisele kindlusest on ründajad tormijooksuredelid üles seadnud ja müüridelt palisaadid maha raiunud, suur hulk on rondeeli all kaevanud, kuna reservis seisvad mehed on lakkamatult rindkantsidele ja kindlusele tuld andnud, Vene kiriku juures asetsevalt kõrgustikult olevat pommitatud Narvat ja Ivangorodi ühendavat silda, et takistada abisaatmist Narvast Ivangorodi. Sellele vaatamata on Hornil õnnestunud igast Narva kompaniist kaht kapralkonda Ivangorodi saata, kuhu ta ka ise ilmunud. Kaitsemisel on rootslased tagajärjekalt tarvitanud lühikesi kahureid, mida kiiruse tõttu on laaditud kartetsidega, ja ka käsigranaate

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 403.

2) Kelch, Continuation, lk. 149 - 150.

3) Kelch, Continuation, lk. 150 - 151. Hallart mainib tormijooksu lühidalt, ära tähendamata, mitu korda tormi joosti.

4) Ka Hermann Poorteni kiri Carel Schafferile Turusse, dat. Narvas 2. veebr. 1701. a.

5) Kelch, Continuation, lk. 150. Poorteni järele on kisa olnud nii suur, et seda oleks võidud kuulda mõne penikoorma taha (tema kiri Carel Schafferile Turusse, dat. Narvas 2.veebr. 1701. a.)

ning lõppeks olevatki õnnestunud venelasi tagasi lüüa.[1]

Kolmandal tormijooksul olevat venelased 3/4 tunni jooksul tagasi löödud. Hommikul olevat siiski selgunud, et venelased olevat suutnud rondeeli all seisukohta võtta ja kaht jooksukraavi enese käes pidada.[2]

Hallarti järele otsustades pidi asi olema üsna tõsine, sest venelased olevat suutnud jääda palisaadide juures peatuma ja tema arvates oleks suudetud Ivangorodisse tungida, kui asja oleks aetud energilisemalt. Õnnetuseks olevat ka kõige lühemad tormijooksuredelid kaasa võetud.[3]

Eelmisest selgub, et venelased kõige suurema ägedusega kahe streeletsiide polguga Ivangorodi peale ründasid. Rünnaku ~~Tormijooksu~~ ajal toetati tormijooksjad kahuri- ja püssitulega, kuna Vene kiriku juures kõrgustikul asetsevast patareist alatasa tule all peeti Narvat ja Ivangorodi ühendavat silda. Esimene tormijooks löödi Ivangorodi enese jõududega tagasi, teine tormijooks oli ägedam ja esimesest hädaohtlikum ning seda suudeti pärast Narvast saadetud abiväe saabumist peale tõsist võitlust tagasi lüüa, kuid osa seisukohti jäi siiski venelaste kätte; kolmas tormijooks oli vähem äge. Vist tuli streeletseid ka ähvardustega, eriti peale esimest murjunud tormijooksu teisele tormijooksule sundida. Kelch teab, et neid ähvardatud koguni võlla ja rattaga.[4]

Garnisoni meeskonna kaotused on olnud hoopis väikesed: 1 leitnant, 1 lipnik, 1 konstaabel (kahurväelane) ja mõned lihtsõdurid.[5] Venelaste kaotused olid muidugi suuremad, kuid Kelchi poolt mainitud arv - 1,500 meest - on muidugi liialdus. Poorteni järele olevat venelastest surma saanud kuni 80,[6] Hallart köneleb 23 langenust ja 47 haavatust.[7] Vahest tõele kõige lähemal on Hallarti ja Poorteni teated.

Hommikul, $\frac{19.}{8.}$ 9. novembril, kui selgus, et venelased rondeeli all seisupaiga okupeerinud ja et nad püsivad kahes jooksukraavis, on umbes 80 meest leitnant Dolmanni ja leitnant Pöppelmanni juhatusel väljasõõstu

---

1) Kelch, Continuation, lk. 150 - 151.

2) Kelch, Continuation, lk. 151.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 403.

4) Kelch, Continuation, lk. 150. Nähtavasti tuleb kolmandamal tormijooksul tarvitatud hüüet: "Poddi, poddi" (Kelch, lk. 151) nii mõista, et sellega sunniti streeletseid edasi minema.

5) Kelch, Continuation, lk. 151.
6) Poorteni kiri Carel Schafferile Thurusse, dat. Narvas 2.veebr. 1700/a.
7) Hallarts Tegebuch, lk. 403.

tehes püsside ja käsigranaatidega nii vahvasti peale tunginud, et venelased on jõgenenud, kusjuures vangi sattus üks polkovnik ja 16 reameest.[1] Raskesti haavatud polkovnik on mõne päeva järel surnud.

See oli venelastele suureks kaotuseks ja seda enam, et alla saja rootslase, nagu Hallart teab, 7-800 venelast tagajärjekalt nende seisukohtadelt välja ajasid, olgugi et polkovnikud Suharev ja Jeltsaninov tegid mis võisid, pidades veel 15 - 20 mehega vastu. Tsaar olevat neid siiski arreteerida ja nende üle kohut mõista lasknud, et tõsiasjaolude jälile saada. Nähtavasti eksib siin Hallart, kui ütleb olevat mõlemad arreteeritud, sest nähtavasti oli Suharev vangi langenud. Peale seda kui ülemjuhataja Feodor Golovin asja järele uurinud, olevat tsaar lasknud igast kümnest mehest ühe üles puua.[2]

Ivangorodi peale ette võetud rünnak jäi Vene väe kõige suuremaks aktsiooniks Narva all kuni lahinguni. Nagu nägime ebaõnnestus see täiesti. See pidi tsaari meeleolule mõjuma masendavalt, - see näitas selgesti, et Vene väe osade võitlustublidus võrreldes Rootsi omadega on palju nõrgem. See pidi tsaarile seda enam selguma, et rünnakus tarvitati vanu streeletsite polkusid, millest sõjaliselt palju nõrgemad pidid olema 1699. aasta lõpul ja 1700. aasta alul kokku tulnud mehed.

Vaatamata nurjumisele peeti Vene väeülemuse poolt esialgu endise visadusega Ivangorodi ründamise mõttest kinni. Hallart laskis järgmisel ööl Ivangorodi juures jooksukraavi parandada, peale selle ka veel Ivangorodi vastas olevatel kõrgustikkudel 2 reduuti alustada, et mitte ainult takistada ~~Narvast~~ Ivangorodile abiandmist, vaid pannes neisse ka 5 kahurit, et tulevikus siit silda lasta, raskendades sellega sidet Narva ja Ivangorodi vahel. Tsaar laskis ka tulemürgi teha, et silda põlema panna ning eelmainitud patarei pidi seda kavatsust aitama teostada.[3]

Nagu neist sammudest märkame, peeti nähtavasti Ivangorodi rünnakute ebaõnnestamise põhjuseks seda, et Narvast sinna rünnakute tagasilöömiseks abi saadeti. Nüüd püüti järgnevat rünnakute puhuks abisaatmist Narvast paralüseerida.

---

1) Kelch, Continuation, lk. 151.
2) Hallarts Tagebuch, lk. 403. Et Hallarti järele positsioonidelt välja aeti 7-800 streeletsit, siis pidi ükes poodama üle 70 mehe.
3) Hallarts Tagebuch, lk. 403 - 404.

See oli hädaohtlik kavatsus ja Horn pidi suure hoolega valvel olema, et venelased ei saaks silda (mis hähtavasti oli puust) põlema süüdata.

Siiski näis venelasi õnn maha jätnud olevat. Kui $\frac{21.}{10.}$ 11. novembri õhtul Ivangorodi juures edasi tungiti, et palissaadile läheneda, sai Vene teenistuses olev insener Pugnetti selgel kuuvalgel öösl surma.[1]

Kokkuvõttes peame konstateerima, et venelaste sõjalisel tegevusel novembrikuu alguseni Narva ja Ivangorodi all polnud mingisuguseid positiivseid tagajärgesid. Lähematel päevadel polnud loota seisukorra paranemist: kõige pealt segas tunduv laskemoona puudus ja hertsog de Croy võis täie õigusega juba 11.nov.(31.okt.)1.novembril kuningas Augustile irooniliselt kirjutada, et aprosid on kõik valmis, puuduvat ainult tühi asi, pommid, kuulid ja teised tarvilikud asjad.[2]

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 404.

2) Hertsog de Croy kiri Saksi kuningas Augustile, dat. Narva laagris 11. nov. 1700.a. (uue kalendri järele). Sõjaarhiiv ,4,2,lk. 176.

Tsaar Peetri püüd takistada rootslasi Narva alla tulekut. Narva ja Ivangorodi piiramine kuni Narva lahinguni.

Nagu eelmises peatükis nägime, oli venelaste seisukord Narva ja Ivangorodi all novembrikuu alul võrdlemisi ebasoodus: puudus laskemoon energilisemaks teotsemiseks. Seisukord muutus seda raskemaks, et asjaolud, mis tsaarile pidid soodustama Narva vallutamistoid muutunud kord-korralt tsaari kahjuks.

Tsaari seisukohta Narva all raskendas äärmiselt see asjaolu, et Rootsi kuningas oktoobrikuu alul Pärnus oli maabunud. Just Rootsi kuninga abivägedega Eesti- ja Liivimaale tulekut oli tsaar ikka nii kartnud. Tsaar lootis Narvat vallutada segamatult, oma liitlaste seljataga, siis kui Rootsi sõjaväed Rootsis ja Holstein-Gottorpis Taani sõjaga seotud ja Liivimaal väikesearvuline kindral Wellingku juhatusel olev vägi oli seotud saksilastevastase operatsiooniga. Kuid teine teise järel kadusid need tegurid, mida tsaar Narva piiramisel arvestas. Juba siis kui tsaar Moskvast sõjaväega oli saabunud Tveri, sai ta kuningas Augustilt kirja, kus see teatas, et Rootsi kuningas kavatseb 18,000 mehega Liivimaale tulla. Sellest järeldas tsaar, et Taani juba võidetud.[1] Tsaar jätkas siiski temale omase energiaga sõjaretke, vähemalt võis ta arvestada seda, et August Riiat piirates Liivimaale tulevat Rootsi vägi sinna tõmbab, pealegi võis tsaar loota, et hiline aastaaeg on takistuseks Rootsi ja Soome vägede üle mere tulekuks.

Kuid tsaar oli eksinud arvestades seda, et August Riia piiramist jätkab. August, kes raskete piiramiskahurite puudumisel ei võinud loota, et ta Riia all suudab midagi veel 1700.a. sügisel saavutada, seda enam et Riia kindlus oli üks paremaid Eesti- ja Liivimaal ja et selle kaitset juhtis ettevaatlik Erik Dahlbergh, kasutas ta Prantsuse esindaja du Héroni vaherahu sobitust selleks, et kahureid vaherahu kestusel Riia alt ära viia ja Riia piiramist lõpetada.[2] Vahest arvas ka August, et siis kui

---

1) Tsaari kiri Feodor Golovinile, dat. Tveris 26.aug. 1700.a., / Письма и бумаги императора Петра Великаго, I, lk. 385 - 386; Устряловъ, 4,1,lk. 10.

2) Hallendorff, Konung Augusts politik, lk. 59 - 60.

saksilased Riia alt lahkunud, Rootsi väed Liivimaale saabumisel ei suundu mitte tema vaid tsaari vastu, kes Narvat piiras. Et oma seisukohta Väina jõel kindlustada, laskis ta 7.okt./26.sept. 27. septembril vallutada Kokenhuuseni.

Seisukorra tõsidust silmas pidades oli tsaaril tarvis nõuda oma liitlase Augusti kaastegevust Narva operatsiooni ajal ja seda oli tal ka õigus saada 1699. aasta lõpul Augustiga sõlmitud liidulepingu järele. Ka August ise, kes ise sõjaliselt suuremaid edusamme polnud saavutanud, oli sel silmapilgul seotud oma liitlase tsaariga, et kardetaka vaenlase ees end enam kaitstuna tunda.

Nähtavasti kartis tsaar ka, et Rootsi liitlased meririigid, Hollandi ja Inglismaa, kes oma liitlase Rootsi huvides olid teotsenud Taani sõjas, segavad ka Rootsi- Vene vahelisse sõtta. 9.okt./28.sept. 29. septembril kirjutas tsaar Augustile, et just siis olevat saadud kindel teade, et Inglise ja Hollandi laevastikud Liivimaale appi tulevad ning palus sel juhul, kui see teostuks, Augustilt abi.[1] See kartus oli aga asjata ja tsaari saadik Haagis, Andrei Matvejev, võis oktoobrikuus tsaarile vaigistavalt teatada, et Hollandit pole esialgu tarvis karta. Suur pensionäri sekretärid olevat seletanud, et kui sõda sel aastal ei lõpe, siis rootslastele abi antakse, kuid Hollandi kaupmeeskond olevat väga Rootsi vastu ja soovivat kaubanduse tulu pärast Rootsiga rahu.[2]

Hollandi ja Inglismaa tähelepanu oli sel silmapilgul tõepoolest mujale suunatud, nimelt Lääne-Euroopa riike ärevuses pidavale Hispaania päranduse küsimusele, mille lahendamine ees seisis ja milleks need riigid end valmis pidasid. Põhjas sooviti küll rahu, kuid seda püüti hankida diplomaatiliste abinõudega.

Palju tähtsam oli tsaarile Augusti abi Liivimaale oodatavate Rootsi vägede vastu.

Esialgu Narva piiramise alul, septembrikuu lõpul ja hiljemini oktoobrikuu alul ja keskel, puudusid venelastel kindlamad teated Rootsi kuninga Liivimaale tuleku üle, liikusid ainult kuulujutud ja tsaar võis rahulikult teostada Narva piiramis töid ja hoolitseda tarvilikkude moona-

---

1) Tsaari kiri kuningas Augustile, dat. Narva laagris 28. sept. 1700.a., /Бычковъ/. Письма и бумаги императора Петра Великаго, I,lk. 393 - 394.

2) Andrei Matvejevi kiri tsaarile, 11. okt. 1700. a., Устряловъ, 4,2, lk. 161.

tagavarade Narva alla viimise kiirustamisega.

Oktoobrikuu teisel poolel muutus seisukord. Nähtavasti said venelased kindlamaid teateid Rootsi kuninga Liivimaale tulekust rüüsteretke aegu, mis toimus oktoobrikuu teisel poolel Virumaale.

Sellest rüüsteretkest jutustavad üksikasjalisemalt Eestimaa maanõunikud Otto von Rehbinder ja parun Gustav Christian von der Pahlen, kelle hooleks oli jäetud Rakvere moonamagasini varustamine moonaga. 2.nov./22.okt. 23. oktoobril kirjutasid maanõunikud Rakveres maanõunikkudele Tallinnas, et venelased suure väe osaga on tunginud kuni Kunda jõeni ja Kahala, Uhtna (Rakvere kihelkonnas), Samma ja Pada (Viru-Nigula kihelkonnas) kõik karjloomad ja hobused on ära ajanud, Warode mõisa (Viru-Nigulas) põlema pannud, aadlilipu ja ooberst Aminoffi sundinud Lügamusest Rakvere ette Kaarli mõisasse taganema. Seisukorra päästsid järk-järgult Ruhja alt Rakveresse tulevad kindral Wellingku väe osad.[1] Venelased on Rakverest waevalt penikoorma kaugusel olnud, Kuulu järele olevat siis üks rüüstesalk Põlulast (Viru-Jaagupi kihelkonnast) pöördunud Peipsi poole, kuna teised jälle rõõvitud karjaga lahkunud Narva teed kaudu Narva alla. Olevat kõneldud ka kolmandast rüüstesalgast, mis Haljala kaudu olevat tagasi pöördumud.[2]

Neist sündmustest teab pikemalt ka Kelch, jutustades, et Purtse jõest selle kuivuse tõttu venelased kahes kohas salaja üle läinud, et ooberstleitnant Reinhold von Lieveni[3] juhatusel olevaid Eestimaa aadlilipu mehi sisse piirata, kuid sel on õnnestunud taganeda Kunda jõele ooberst Aminoffi jalaväesalga juurde, et sügi jõgi olnud kuiv, on rootslased ka siit pidanud Rakvere moonamagasini katteks taganema. Vaenlane on mõisad ja külad teisel pool Kunda jõge põlema pannud ja laskmud 31./20. 21. oktoobril tugeva salga üle Kunda jõe minna ning parun Hans Heinrich von Tiesenhausenile kuuluva Kahala mõisa põlema süüdanud, ja karja ära ajanud. Hiim vaenlase eest on Rakveres suur olnud ja selle tõttu olevat ka Kaarli mõisas asuv sõjaväeosa, kõige enam 600 meest, kui ka Rakvere kodanikud

---

1) vt. lähemalt järgmises peatükis.

2) Maanõunikud Rakveres maanõunikkudele Tallinnas, dat. Rakveres 23. ja 25. okt. 1700.a., Land-=Sachen 1700, Nr. 160 ja 178, E.R.A.

3) Kelchil eksiviisil Berend v. Liven.

olnud alatasa sõjariistus ja võitlusvalmis.[1]

Maanõunikkude kirjade ja Kelchi järele pidi see venelaste rüüsteretk toimuma oktoobrikuu teisel poolel, aga enne $\frac{5.nov.}{25.okt.}$ 26. oktoobrit, kuna ta haripunktile jõudis $\frac{1.nov.}{21.okt.}$ 22. oktoobril kui vaenlase salk Kahala mõisa oli ilmunud.[2]

Kelchi teades olevat venelased kinnivõetud talupoegadelt teada saanud, et mõned Rootsi rügemendid on Rakveresse jõudnud.[3] Võib-olla, et venelased talupoegadelt said ka umbkaudseid teateid Rootsi kuninga üle mere tulekust.

See pidi Vene väe ülemusse muidugi erutavalt mõjuma. Et seisukorrast selgust muretseda, saadeti $\frac{5.nov.}{25.okt.}$ 26. oktoobril Šeremetjev oma 5,000-mehelise ratsaväega Rakvere suunas välja.[4] Hallarti järele tehti temale ülesandeks jääda Rakvere juurde, kus ta pidi hoolega ratsaluuresalku Tallinna, Pärnu ja Tartu suunas väljasaatma, et eriti kindlusele jõuda Rootsi kuninga saabunise üle ja et ta ka teateid koguks, missugune sõjavägi on Rootsi kuningal, kus see on ja kui paljudest rügementidest koostub ning missugune kahurvägi on tal tarvitada jne., et siis Narva all laagris tema tuleku korral vajalikke ettevaatusabinõusid tarvitusele võtta.[5]

---

1) Kelch, Continuation, lk. 143-145. Kelch jutustab ka sealsamas (lk.145-146) venelaste jultumustest: nad on tapnud ja põletanud ka neid, keda kätte saanud, üldse väga toorelt kohelnud. Viru-Nigula kiriköpetaja olevat vaevalt tund varem kui vaenlane saabunud, sealt ära pääsenud, kuna köstril, kes nende kätte sattunud, on nad sõrmed ära raiunud, kõri läbi lõiganud ja teda piinanud nii kaua kui ta on ära surnud, ilma et nad tema käest oleksid teateid saanud, kus kirikukellad on maha maetud. (Vrd. ka Stiernhööks journal, lk. 363) Mõnda, kes nende kätte on juhtunud, on nad kättpidi üles riputanud ja piitsadega surnuks peksnud. Vaenlase julmuse tõttu olevat tekkinud põgenemine. Et aga väga vali külm peale tulnud, muutnud läbipäästamatud sood läbi päästavateks, nii et ka seal pole varju olnud.

2) Kelch dateerib neid sündmusi päev varem kui maanõunikud. Ka ei võinud selle rüüstesalgaga Šeremetjev ise kaasas olla, nagu teab Kelch (Kelch, Continuation, lk. 143), sest Hallarti päevaraamatu (lk. 398) järele saadeti Šeremetjev alles 5.nov. /25.okt./ 26.oktoobril välja.

3) Kelch, Continuation, lk. 144.

4) Hallarts Tagebuch, lk. 398. Tsaari päevaraamatus (lk. 26) on mainitud Šeremetjevi väljasaatmise päevana 6.nov./26.okt./ 27.okt., kuid käesoleval korral on põhjust dateerimisel Hallartit kui täpsemat allikat jälgida.

5) Hallarts Tagebuch, lk. 398. Et hiljemini Seremetjevile on tehtud etteheiteid, et ta Pühajõe positsiooned tõsise vastupanuta maha jätnud, siis on tema kaitseks väljaastunud A.V.Petrov (lk. 206-207), kes toetudes tsaari päevaraamatule, kus olevat öeldud, et Šeremetjevi väesalk luureks ja teadetehamkimiseks välja saadetud, leiab, et Šeremetjevi süüdistamine on aluseta. Selle vastu kõnelevad aga otsemad allikad kui tsaari päevaraamat, mis hiljemini koostatud ja Nimelt sai Augusti juurde novembrikuu alul saadikuks saadetud vürst Grigori Feodor Dolgoruki instruktsiooni kaasa (Устрянов, 4, 1, lk. 24-25), kus on öeldud, et Šeremetjev sai ka ülesandeks piiride kaitse ning sideme pidamise Kuramaal viibivate Saksi sõjavägedega. Et Šeremetjev seisukohti pidi kaitsema on märgata ka Hallarti päevaraamatust (lk. 425).

Igatahes olid venelased seni võrdlemisi halvasti luure korraldanud, - Rootsi kuningas oli juba 3 nädala eest Pärnus maabunud ja venelased tegid alles nüüd energilisemaid katseid Rootsi sõjaväe ületuleku üle teadete hankimiseks.

Šeremetjevi ratsaväel oli $\frac{9.nov.}{29.okt.}$ 30. oktoobril Purtse jõe läheduses Rakvere juurest välja saadetud Rootsi väesalgaga kokkupõrge, sinna oli kindral Wellingku poolt saadetud major Dietrich Friedrich Patkul Turu ja Uusimaa rügemendist ja major Jürgen von Tiesenhausen ~~600 mehega~~ Eestimaa aadlilipust antrukkomehega. See kokkupõrge lõppes Rootsi luuresalgale õnnetult, taganemisel sattusid venelaste kätte vangi major Patkul ja ~~kapten- leitnant~~ rittmeister Aderkas. Patkulilt saadi teada, et 5,000 mehe suurune Wellingku vägi Rakveres on, kuhu ka $\frac{18}{7.}$ 8. novembriks kuningat oodatavat, ta olevat ka kindral Wellingku adjutandilt kuulnud, et Rootsi sõjavägi olevat 30 - 32,000 mehe suurune.[1]

Arusaadav, et säärased teated tsaari ja Vene väeülemuse juures suurt ärevust tekitasid, sest nüüd oli ~~kindel~~ arvamisel, et Rootsi sõjavägi Liivimaal maabunud, et see on suur ja et ta Narvale appi tuleb. Järgmisel päeval oli sõjanõukogu koos, kus siis seisukorra tõsidust arvestades otsustati täiendada ja kindlustada tsirkumvallatsiooniliini. Seda hakatigi teostama. Juba samal päeval algasid tsirkumvallatsiooniliinil täiendustööd, mis ka järgmistel päevadel edasi kestsid. Tsirkumvallatsiooniliinil seati üles ka uusi kahureid. Kaitseliin oli nüüd Hallarti arvates õige tugev: jooksukraav 9 jalga lai, 6 jalga sügav ja rindkantse kõrgus vastas tolle ja harilikkudele nõuetele. Suuremale osale rindkantsidele asetati kärbised.[2]

Vististi kavatseti siis Narva all ka teisi soodsaid paiku kindlustada. $\frac{12.}{1.}$ 2. novembril sõitis tsaari käsul Hallart ühes vürst Trubetskoiga mõne penikoorma kaugusele Narva-eelseid seisukohti vaatama.[3]

Narva oli Eestimaa poolt sisse piiratud kontr- ja tsirkumvallatsiooniliinidega, mis alates Joala juurest, ülalpool koske, ulatusid kaarja joonena Vepskülani. Esimese ülesanne oli võimaldada kindlust piirata, teine pidi kaitset andma sel puhul, kui Rootsi vägi püüaks Narvale appi tulla. Ivangorod oli ainult kontrvallatsiooniliiniga sisse pii-

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 399-400; Kelch, Continuation, lk. 147.
2) Hallarts Tagebuch, lk. 401 ja Hallarti kiri kuningas Augustile, dat. Narva juures laagris 19.nov. 1700 .a. (uue kalendri järele) ,4,2,lk. 174.-175
3) Hallarti kiri kuningas Augustile, dat. Narva juures laagris 19.nov. 1700.a. (uue kalendri järele), Петрожовъ, 4,2, lk. 174.

ratud.[1] See on ka arusaadav, sest Ingeri poolt polnud venelastel karta Rootsi abivägede tulekut.

Rootsi kindralstaabi uurimuses on arvustatud Vene kindlustatud liini ja mõnevõrra teistsugusele otsusele tuldud kui Hallart. Tutvume sellega lähemalt.

Tsirkumvallatsiooniliini lõunapoolne osa oli paralleelne kontrvallatsiooniliiniga, põhjapoolne osa enam ettepoole nihutatud, et kindlustada sidet sillaga. Selles osas oli kaitseliinil ka Rathshofi (Pähklamäe) kõrgustik, Vene parema tiiva ettepoole ulatuvam kaitsepunkt, mis seda tarvilikum, et taganemistee siin otse tiivast mööda viis. Tsirkumvallatsiooniliini pikkus oli 7,200 meetrit, millele tuleb lisandada see väljavenitus, mida nõudsid arvurikkad bastionid. Avade vähesus kaitseliinil raskendas väljapääsu lagedale väljale, nii et kaitseliini otstarve oli mõeldud puhtkaitse seisukohalt.

Vallidele asetatud kärbised segasid vaenlast pealetungimisel vähe, takistades pigemini Vene oma vägede sidet välisilmaga ja sidudes neid kärbistega piiratud alaga.[2]

Sõjaväed olid tsirkumvallatsiooniliini taha paigutatud barakkidesse. Kontr- ja tsirkumvallatsiooniliinide kaugus teineteisest oli vürst Trubetskoi laagrist lõunapoole ainult 70 meetrit; nii siis oli siin vägede liikumine ruumi kitsuse tõttu väga raskendatud. Selle poolest paremas seisukorras oli Vene parem tiib. Siin laienes vaheruum tsirkum- ja kontrvallatsiooniliinide vahel jõele lähemal, nii et võitlevate vägede rühmitamine oli siin hõlpsam kui paremal tiival. Ka maastik oli siin mõnevõrra soodsam, sest Rathshofist hommiku pool asetsevad künkad kaitsesid reservide ülesseadmist. Soo jagas Vene parema tiiva kahte ossa, ning et siin poldud küllaldaselt hoolitsetud sideme eest, oli jõe äärne äärmine osa eraldatud kaasatõõtamisest muu frondi osaga. Parema jõekaldaga oli siin side Kampersholmi juures oleva silla kaudu.[3]

---

1) Vt. Hallarti kaarti.

2) Generalstaben, lk. 314.

3) Generalstaben, II, lk. 314–315. Kindralstaabi uurimuses on arvatud (Generalstaben, II, lk. 315), et Vene väel oli üle jõe kaks silda-üks Vepsküla ja teine Kampersholmi juures. See arvamus põhineb Hallarti päevaraamatul, kus on mainitud 11. okt. (30. sept./1. okt. sild Vepsküla juurest toodud Kampersholmi juurde (Hallarts Tagebuch lk. 388) ja 7. nov. (27. okt./28. okt. vanale kohale tagasi viidud. Et aga pärast olevat olnud sild ka Kampersholmi juures, siis järgnevat sellest, et venelastel oli kaks silda. Kuid muud allikad ja sündmustekäik Narva lahingu ajal ja peale lahingut lasevad oletada, et venelastel oli olemas ainult üks sild üle Narva jõe ja et see oli Kampersholmi juures.

Vene kindlustatud liini peanõrkus oli see, et vürst Trubetskoi laager ei suutnud täita neid ülesandeid, mis temale pandi ja nimelt, et ta kindlustaks ühendust mõlemate Vene väe tiibade vahel ja oleks kaitseliinile toetuspunktiks, sest kõrgustik, millel see laager asetses, tõusis läänepoole kõrgemale, kust siis võidi vürst Trubetskoi laagrit kahuri laskekauguselt valitseda. See asjaolu mõjus oluliselt ka lahingu käigule $\frac{30.}{19.}$20. novembril.[1]

Vene kahuritest seisid, piiramiskahurid kaasa arvamata, osa mortiire oma seisukohtadel Narva kindluse ees. Rootsi kindralstaabi uurimuse järele pidi enamik polkude kahuritest olema tsirkumvallatsioonililiinil. Et Rathshofi kindlustises oli 10, Trubetskoi laagris 17 kahurit, võivat arvata, arvestades kahurite üldarvu, et teistes bastionides oli 2-3 kahurit igaühes. Bastionide murtud liini tõttu võidi ainult mõne kahureid tarvitada üheks ning samaks ülesandeks. Pealetungipunktidel põhjustas säärane kahurite grupeerimine, vaatamata kaitseliini kahurite üldarvule, kahuritule allajäämise vaenlasele.[2]

Nagu eespool mainitud, oli venelaste seisukord Narva all novembrikuu alul raske, eriti ähvardas see kardetavaks muutuda siis kui Rootsi kuningas oma väega Narvale appi läheb. Oma jõududega ei lootnud tsaar üksi läbi saada. Abi oli tarvilik ja ta lootis seda saada oma liitlaselt kuningas Augustilt, kes mingisuguse seljataguse operatsiooniga pidi takistama Rootsi kuningat Narva alla tulekus.

See, et kuningas Karl Narva alla läheb, pidi tsaarile, kes seisukorda Väina rindel tundis, selge olema, - sest peale Riia sulustamise lõpetamist pidi loomulikult järgnema rootslaste retk Narva alla, et vabastada seda piirajatest. Tsaari sooviks oli nüüd, et mingisuguse seljataguse operatsiooniga rootslased Liivimaal kinni peetaks, vähemalt nii kaua kuni Narva alla sõjamoona pärale jõuab, et siis seal vahepeal midagi olulisemat saavutada. Tarviliku arvu laskemoona saabumisel oleks ehk suudetud lasta lossi rünnakult Narva müüri lävi, nii et oleks võidud siin tormijooksu ette võtta, kasutades selleks Vene paremaid ja suuremate kogemustega väeosasid.

Tolleaegsest kirjavahetusest on märgata, et kuningas August oli esialgu nagu abipaluja osas. Patkul kirjutas septembrikuus von Langeni-

---

1) Generalstaben, II, lk. 315.

2) Generalstaben, II, lk. 323.

le Moskvasse, et on olemas kuuldus, et Wellingk on saanud tugevasti abi ja et ta kavatseb saksilastele peale tungida. Olevat tarvis, et tsaar paneks Petseri juurde valmis umbes 20,000 meest, et tarbekorral Saksi väed võiksid nendega ühineda.[1] Ja August ise, kes peale tagajärjetut Riia piiramist tsaari ees, keda ta oli hoolega püüdnud sõja sekka segada, end nagu süüdlasena tundis, pani tsaarile ette, et see valmis peaks Petseri juures 10,000 meest ühes kahurväega, kes esimesel nõudmisel võiks ühineda tema väega, et Pärnus maabuvat Rootsi abi väge lüüa.[2]

Sama sisulise ja -sihilise ettepanekuga esines tsaarile ka hiljemini $\frac{3.nov.}{23.okt.}$ 24. oktoobril Vene laagris Narva all viibiv Augusti saadik tsaari juures von Langen.[3] Viimane seletas, et August tõesti südamest kahetsevat, et ta Riia piiramise on jätnud, ta lootvat, et tsaar ei süüdistavat Augustit, tuues muu seas ette ka seda, et Türgiga tehtud rahu viibimise töttu polevat tsaar saanud Augustit õigel ajal aidata, kuid August püsivat endiselt tsaariga liidus ja aitavat omalt poolt kaasa tsaari ettevõtte kordaminekule Ingeris ja Karjalas, lükates tagasi kõik kuulujutud, et August Rootsiga tahab rahu teha. Ka poluvat kuningas ,et tsaar peaks Petseri juures 15,000 jalaväelast valmis, kellega tarbekorral kuningas August ühineks. Et asi oleks kindlam, soovivat August sõlmida tsaariga erilist liidulepingut, nii tugevat, et see võrduks vandega.

Säärane oli seisukord oktoobrikuu teise poole alul. Hiljemini muutusid asjaolud tublisti tsaari kahjuks. Pole siis ka ime, et tsaar, kes varemalt jonnakalt temale omase visadusega oli alustanud Narva piiramist Patkuli ja Augusti huvide vastaselt, muutub nüüd järeleandlikumaks. Tsaar, kes nähtavasti kahtles Augusti lepingutruuduses, kartis, et August lääneriikide pealekäimisel Rootsiga eraldi rahu sõlmib ja tema üksi jätab kardetava vaenlasega võitlema. Kõige pealt oli tal tarvis Augustilt otsest ja kiiret sõjalist abi, et segada Rootsi väe tulekut Narva alla ja igatahes oli nüüd tsaarile Rootsi sõjaväe seljatagune operatsioon palju tarvilikum kui Augustile.

---

1) Patkuli kiri von Langenile, dat. 9. sept. 1700.a., Устряловъ ,4,2, lk. 151.

2) Kuningas Augusti kiri tsaarile, dat. 19.sept. 1700. a., Устряловъ, 4,2,lk. 154.

3) von Langeni ettepanek tsaarile 23.okt. 1700, a. (vana kalendri järele). Устряловъ ,4,2,lk. 163 - 164, von Langen saabus Narva alla juba 22. (11.).12. okt. 1700 a. (Hallarts Tagebuch, lk. 393).

Sellega on ka seletatav tsaari järeleandlikkus. Ta annab nüüd von Langenile lubaduse Narva vallutamise järel Eesti- ja Liivimaal enam mitte ühtki jalatäit maad püüda saada ja otsekohe Narva vallutamise järel aidata Augustit Riia all terve oma sõjalise jõuga. Kuid ssaar soovivat nüüd, kus Rootsi kuningas Pärnus maabunud ja vististi Narvale appi tulevat, et kuningas August annaks Saksi sõjaväe ülemjuhatajale käsu Petseri juures seisva Vene korpusega ühinemiseks, niipea kui ta kuuleb vaenlase lähenemisest Narvale, et tsaar saaks Narva all vabalt teotseda.[1]

Sellest von Langeni kirjast on näha, et tsaar Augusti suhtes oli läänud õige järeleandlikuks ja et ta nüüd, nagu see oli Augusti ja Patkuli meele järele, andis lubaduse peale Narva vallutamist Eesti- ja Liivimaal enam ühtki jalatäit maad vallutada.

Huvitav on märkida ka seda asjaolu, et äsjamainitud von Langeni kiri kuningas Augustile on dateeritud samal päeval, kui Šeremetjevi poolt Narva alla Vene laagrisse saadetud Rootsi major Patkulilt teada saadi, et kindral Wellingk on oma väega juba Rakveres ja et Rootsi kuningas kavatseb oma väega Narvat aidata. Vististi oli tsaari ja von Langeni kokkusaamine otse selle järel, kui tsaar sai teda nii erutava teate Rootsi kuninga lähenemisest Narvale. Nähtavasti kasutaski von Langen seda silmapilku, et tsaarilt võtta lubadust, et ta peale Narva vallutamist ei võtaks Eesti- ja Liivimaalt ühtki jalatäit maad.

Veel samal päeval oli tsaar otsustanud saata ooberst Königsecki Miitavisse Kuramaa hertsogi juurde, kes Augusti poolt oli määratud Saksi sõjavägede ülemjuhatajaks, et see rootslastele peale tungiks.[2]

Et Augustiga lähemasse kontakti astuda, pidas tsaar veel tarviliku[a]ks saata tema juurde erilist saadikut. Oktoobrikuu lõpul oli tsaar otsustanud Augusti juurde saata saadikuna vürst Grigori Feodorovits Dolgorukit.[3] Tema ärasaatmine viibis veidi. Dolgoruki sai instruktsiooni kaa-

---

1) von Langeni kiri kuningas Augustile, dat. Narva juures laagris 31.okt. 1700a. (vana uue kalendri järele). Sembsonobr ,4,2, lk. 165.

2) Hertsog de Croy kiri kuningas Augustile, dat. Narva juures laagris 11. nov. 1700 a. (uue kalendri järele). Sembsonobr, 4,2, lk. 176. Ka Hallart kirjutab oma päevaraamatus (lk. 400 - 401), et ta 11.nov. (31.okt./1.nov. on saatnud kuningas Augustile aruande piiramiskäigust ja selle kaasa andnud Königseckile, peale selle olevat ta ka kaasa andnud ühe kirja Kuramaa hertsogi ja Patkuli jaoks.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 399. Hallartile oli seda öelnud 9.nov. (29.okt./30.okt. Feodør Golovin.

sa[1], kus tal kohuseks tehti kõige kiiremas korras August üles otsida ja sellele teatada, et Narva all Vene laagris on saadud kindlad teated kuninga maabumisest Pärnus, et Vene väele Narva all peale tungida. Tsaar palub nüüd, et August käsu annaks Rootsi väe seljataguse sõjakäigu algamiseks ,et sellelt võtta Narvale appituleku mõtet ja et ta kirjutaks Taani kuningale, et see sõda algaks Rootsiga, sest rahulepingus, mis tehtud inglaste ja hollandlaste survel (s.o. Travendaali rahu) polevat sõnagi rahust Taaniga.

Dolgoruki pidi Augustile ka teatama, et von Langeni soovi kohaselt on tehtud korraldused kõige kiiremas korras saadiku saatmiseks Poolasse, et seda sõja sekka kiskuda ja et tsaar soovib, et August määraks paiga kokkusaamiseks, kus siis ühiselt selle üle võiks nõu pidada, kuidas paremini jagu saada vaenlasest. Kui aga kuningas August küsib, kas on tsaar käskinud kedagi oma kindralitest pidada sidet Kuramaa hertsogiga, siis öelda, et Seremetjevile see on kohuseks tehtud.[2]

Otsustades Dolgorukile antud instruktsiooni järele näeme, et tsaar peale Augusti poolt oodatava sõjalise abi nüüd ka tarvilikuks pidas seda, et Taani Rootsile uuesti peale tungiks ja et Poola, kes seni oli Rootsiga rahujalal, kuulutaks Rootsile sõja.

Küsimus on ka selles, kas otsustati Narva all Vene laagris rahulikult ära oodata Rootsi sõjavägede tulekut kindlustatud seisukohtadel või neile vastu minna?

Hertsog de Croy kirja järele $\frac{\text{11.nov.}}{\text{31.okt.}}$ 1. novembrist võime järeldada, et Narva laagris Vene väeülemusel see küsimus päevakorras oli. Hertsog de Croy kirjutas, et $\frac{12.}{1.}$ 2. novembril otsustatakse sõjanõukogus, kuhu ka tema olevat kutsutud, kas oodata vaenlast kindlustatud seisukohtadel või piirata Narvat 5,000 - 6,000-mehelise väega ja minna vaenlasele vastu.[3] $\frac{12.}{1.}$ 2. novembril oligi sõjanõukogu koos, millest Hallart oma päevaraamatus lakooniliselt teatab, et seal on otsustatud tsirkumvallatsiooniliin korda seada.[4] Nähtavasti kaldus enamik, kui mitte kõik

---

1) Instruktsioon vürst Grigori Feodorovits Dolgorukile on dat. 7.nov. 1700 a.(vana kalendri järele) Устряловъ ,4,1, lk. 23. Tsaari päevaraamatus (lk. 27) on eksiviisil mainitud Dolgoruki ärasaatmise päevana 7.nov. (27.okt.) 28.okt.
2) Устряловъ, 4,1, lk. 24-25.
3) Hertsog de Croy kiri kuningas Augustile,dat. Narva juures laagris 11. nov. 1700 a. (uue kalendri järele) Устряловъ ,4,2, lk. 176.
4) Hallarts Tagebuch, lk. 401.

sõjanõukogu istungist osavõtjatest selle variatsiooni poole, et Vene vägi peab jääma kindlustatud kaitseseisukohtadele ja et neid kaitseseisukohad tehtaks võimalikult kaitseks tugevateks.

Huvitav on muidugi teada, kes oli selle hertsog de Croy poolt mainitud versiooni pooldajaks, et 5,000 - 6,000 meest jäetakse kindluse järelevalvamiseks ja muu osaga minnakse rootslastele vastu. Võimalik, et hertsog de Croy ise, sest nii laseb aimata kirja sisu.

Võimalik, et see versioon võis tekkida järgmistel kaalutlustel: tol ajal arvati Vene laagris, et Rootsi väe tulek Narva alla viibib, ja et on võimalik organiseerida Narva alt üht või teist diversiooni Rootsi väe vastu, milleks pidi tarvitatama enamikku Vene väest Narva all, seda enam, et Vene vägi uuesti juurde tulevate kindral Repnini diviisi meeste ja kasakatega pidi arvuliselt tublisti kasvama. Hertsog de Croy pidas seda pealetungi tagajärjerikkamaks, kui Saksi sõjaväed Kuramaalt ka peale tungiksid.[1]

Mitmed ajaloolased XVIII sajandil ja XIX s. ajaul alul on nähtavasti seda diversiooni kavatsust sidunud Narva lahingu päevaga (nagu hiljemini näeme, on see vähe tõenäoline).

Eelmisest võime järeldada, et tsaar kõiki mõeldavaid võimalusi püüdis kasutada, et kuidagi segada Rootsi sõjavägede ilmumist Narva alla. Küll püüdis ta luua ühist diversiooni Saksi ja Vene vägedega Pihkva-Petseri suunalt Liivimaal maabuvate või maabunud Rootsi vägede vastu, küll püüdis ta Taanit viia Rootsiga uuesti sõjajalale, kuid see kõik oli jäänud liiga hiljaks. Rootsi sõjaväe Narva alla ilmumine oli tsaarile kujunemas kurvaks ja paratamatuks tõsiasjaks.

~~Kujunenud~~ Tekkinud olukord ei pakkunud tsaarile midagi lohutavat. Tema meeleolule masendavalt mõjus ka Preobrazenski polgu pombardeerijate roodu teise kapteni, Johann Gummerti üleminek Narva 22./11.12. novembril. Gummerti üleminek oli tsaarile seda valusam, et ta seni oli olnud tsaari armualune ja usaldusmees.[2]

---

1) Hertsog de Croy kiri kuningas Augustile, dat. Narva juures laagris, 11. nov. 1700. a. (uue kalendri järele) Устряловъ, 4,2, lk. 176.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 404, Kelch, Continuation, lk. 152. Tsaari päevaraamat (lk. 28) mainib eksiviisil Gummerti lahkumise päevana 21./10./11. novembrit. Kuni viimase ajani on ajalooline uurimine huvi tunnud selle vastu, kas Gummert oli äraandja või jälle püüdis ta tsaarile sellega kasulik olla, et pettuse teel garnisoni Narvast välja meelitada, et seda siis tsaari vägede poolt ära hävitada lasta. Juba osa allikaid (Kelch, lk. 152) ja Poorten (Poorteni kiri Johann Olnaule Tartu, dat. Narvas 17. dets. 1700. a. (ja teised) tõendavad, et Gummert püüdis pettuse teel Narva garnisoni välja meelitada. Säärane arvamus näib Gummer-

Gummerti ootamatu ja tsaarile mõistmatu kadumine tekitas Vene laagris ärevuse. 22./11. 12. novembril vastu õhtut korraldati seal häire ja anti käsk, et kõigis aprošides hoolega valvel oldaks väljasõõstu vältimiseks, sest ei teatud, kas Gummert vaenlase poole üle läinud, ära uppunud või vangi sattunud.[1]

Juhul, kui Gummert vabatahtlikult Narva üle läinud, võidi karta, et ta Vene piiramistöödest, patareidest, tsaari asukohast tähtsaid teateid üle annab ja et Horn siis neid teateid otse ära kasutab, et korraldada väljasõõstu Vene aprošide vastu.

---

tist olnud olevat ka Narva komandant Hornil. - Rootsi uurija Edward Beckmanil on üksikasjalises uurimuses (Edward Beckman, Några anteckningar om slaget vid Narva , Historisk Tidskrift 1901, lk. 318 - 328) korda läinud tõestada, et viimane versioon tõele vastavam on. Beckmani arvates tegi Gummert otsuseks kavalusega Narvat tsaari kätte mängida. Peale seda, kui Gummert nägi, et tormijooksudega, mis just enne Gummerti Narva ülemineku Ivangorodi peale ette võeti, võimatu on distsiplineeritud vägede ja moona puudusel midagi tõsisemat nii pea korda saata, katsus ta venelasi aidata kavalusega Narvat vallutada. Et asi suuremasse saladusse jääks, ei kõnelnud ta enne Narva üleminekut oma kavatsusest kellelegi, ka mitte tsaarile. Kui Horn teda Narvas üle kuulas, siis selgitas ta, et tema Narva ületuleku põhjuseks on igatsus kodumaa järele ja see sundivat teda tsaari isikut Horni kätte toimetama. Oma kavatsuse täideviimiseks soovis ta Hornilt 600 - 800 meest, et nende abiga tsaari tema peakorteris Kampersholmi saarel kinni võtta. Horn lubas temale enamgi mehi anda, kuid omalt poolt nõudis ta, et sel ajal, kui Gummerti kavatsust teostatakse, teda ennast vahisalk ümbritseks, kes ettevõtte äpardumisel Gummerti ära tapaks. See ei meeldinud Gummertile - ta pani oma poolt Hornile ette, et teda sama vabalt, kui ta Narva tulnud, lastaks ära minna. Horn oli nüüd muidugi kindel, et tal on tegu äraandjaga ja laskis Gummerti vangistada. Vene laagris ei teatud esialgu, kuhu Gummert jäänud, kas vangi sattunud või ära uppunud. Et selgusele jõuda, päriti Narva komandant Hornilt järele, kas Gummert on Narvas. Horn viivitas vastusega, vastates alles järgmisel päeval, et Gummerti-nimelist vangide hulgas ei leidu. Horni vastupuiklev vastus ja pärast venelaste juurde jõudnud teade, et Gummert siiski Narvas , viis venelased ja tsaari veendele, et Gummert on äraandja. Gummert pidas veel hiljemini salajast kirjavahetust, muretsedes venelastele teateid Rootsi sõjavägede ja Narva üle . Ta langes sõjakohtu alla ja mõisteti surma a. 1703 . Tsaar ise aga kasutas peale Narva lahingut Gummerti ülemineku lugu selleks, et laiadele hulkadele Venes põhjendada suurt katastroofi Narva all Gummerti üleminekuga; sama lugu kasutati ära ka Vene ametlikus teadaandeis Taani ja Saksi kuningatele. Gummerti isiku kohta võiks hii palju tähendada, et ta oli Tartust pärit, näib olnud olevat üsna anderikas ja osav , mistõttu tal läks korda võita tsaari usaldust . Kuid kahtlemata kuulus ta ka mõnevõrra nende avanturistide liiki , kes igalt poolt Lääne - Euroopast Venesse valgusid , et seal au ja rikkust leida . Paremal juhul kerkisid nad au astmetes üsna kiiresti , nagu enne mainitud Rudolph Felix Bauer.

1) Hallarts Tagebuch, lk. 404.

Järgmisel päeval tuli hommiku vara sõjanõukogu kokku, kus siis Hallarti järele olevat otsustatud, et tsaar oma senisest peakorterist Kampersholmi saarelt isikliku julgeoleku kindlustamiseks vähemalt öösi vägede juurde peab lahkuma. Samuti otsustati ka teid siin- ja teisel-pool Narvat valvata, sest nähtavasti kardeti ka seda, et Gummert võis Rootsi vägede juurde minna. Gummerti enese asjus, mis nii palju ärevust tekitanud, otsustati pöörduda järelepärimisega Narva komandandi poole, kas ta mitte vangi pole sattunud ja kui see nii oleks, et komandant teda hästi kohtleks.[1]

Nähtavasti oli ka see Gummerti ülemineku looga ühenduses, kui tsaari soovil otsustati kõiki rootsi rahvusest ülem- ja allohvitsere saata Moskvasse terveks Rootsi-Vene vahelise sõja kestuseks.[2]

Samal päeval oli sõjanõukogu istungil päevakorral ka kuuliđetagavara küsimus. Hallarti järele olevat otsustatud järgmisel päeval kõiki kuule kokku vedada, neist siis nimestik teha, et selle järele otsustada, kui kaua nendega lasta võidakse, et lossi rünnakut tõsiselt ette võtta, kuna seal juba $\frac{18.}{7.}$ 8. novembril olnud kõik patareid 34 kahuriga valmis.[3]

$\frac{23.}{12.}$ 13. novembril laskis Hallart ka Ivangorodi all liini kuni palisaadideni edasi nihutada ja 50 sammu ulatusel mäest üles paralleelselt palisaadidele avanseerudes seisukoha võtta ja liini laudadega katta.[4]

Ivangorodist, aimates hädaohtu, tehti järgmisel päeval, $\frac{24.}{13.}$ 14. novembril, väljasõõst 150 mehega ja löödi venelased kaetud liinilt palisaadide juurest ja ka kraavist välja, peale selle hävitati üks teine 120 sammu pikkune liin. Seejuures olevat venelased kaotanud 41 langenutena ja 64 haavatutena, ka olevat polkovnik Jeltsaninov, üks kapten ja 16 sõdurit vangi langenud, kuna rootslaste kaotused olevat olnud väikesed.[5]

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 405.
2) Hallarts Tagebuch, lk. 405.
3) Hallarts Tagebuch, lk. 405.
4) Hallarts Tagebuch, lk. 405 - 406.
5) Hallarts Tagebuch, lk. 406; Hermann Poorteni kiri Carel Schafferile Turusse, dat. Narvas 2. veebr. 1701 a. Poorten jutustab: „Hierauf avanzierte der feindt wieder bis an den Vorigen Ohrt, aber wier thaten aber mahl einen ausfall sehr glückl. und trieben die reusen aus einer approche in die ander, das sie wie die hering einer auf den ander vielen in Mittelst schossen die bürgerschafft von Narwa und aus den Iwanogl. Thürmen und Von den Mauern lustig auf die Schelmen und alle stücken aus Narwa Von den Bastionen an der Wasserseite Canorireten(!) sö, das in wahrheit recht lustig dahergerging."

Venelased pidasid siis ka siin visalt oma püüetest kinni. Järgneval öösl laskis Hallart ruineeritud liini 50 sammu pikkuselt parandada. Rohkem ei suudetud teha, sest kuuvalgus segas. Ja $\frac{25.}{14.}$15. novembri öösi laskis Hallart jällegi valmistada T - kujulise uue liini Ivangorodi juures, et sellega kraaviliini toetada. Ka kraaviliin viidi 20 sammu edasi.$\frac{26.}{15.}$ 16. novembril parandati liini Ivangorodi juures, alustati 4 kahurist koostuv uus patarei, et sellega paremini vastu panna väljasõõstudele Ivangorodist ja $\frac{27.}{16.}$ 17. novembril peeti silmas lävi laskmist Ivangorodi müüris. Selleks tehti paremal pool lossirünnakus Ivangorodi vastu umbes 150 sammu pikkune liin ühes patareiga (2 kahuriga), et ka siitpoolt Narva jõgi vaenlast Ivangorodi palisaadidel takistada.[1]

Peale seda, kui major Patkulilt $\frac{11.nov.}{31.okt.}$ 1. novembril oli saadud erutavad teated Rootsi väe lähenemisest, saadi $\frac{22.}{11.}$ 12. novembril Seremetjevilt rahustav teade, et vaenlane endiselt Rakveres, kuid et olevat võimatu saada tema jõudude üle täpsamaid teateid.[2]

Siit peale muutus aga seisukord tõsisemaks, sest juba $\frac{23.}{12.}$ 13. novembril oli Rootsi vägi Rakverest edasi liikuma hakanud.

Kokku võttes viimaste päevade sündmusi Narva all näib olevat asjalugu olnud järgmine: peale seda, kui $\frac{23.}{12.}$16. novembril sõjanõukogus oli otsustatud järgmisel päeval jõuda selgusele kuulidetagavara üle, selgus nähtavasti, et see on liiga väike, et lossirünnakul midagi tõsisemat ette võtta, olgugi et patareid seal valmis. Selle asemel peeti endise visadusega silmas tormijooksu Ivangorodi peale. Hallart püüdis kõik teha, et jooksukraave Ivangorodile lähemale nihutades ja uusi patareisid ehitades, võimaldada tagajärjekamat tormijooksu Ivangorodi peale.

Kui Hallarti poolt viimastel päevadel tehtud korralduste järele otsustades kavatseti Ivangorodi peale suurema ettevalmistuse ja ettevaatusega tormi joosta, kuid ka kindluses eneses oldi hädaohu suhtes teadlikum kui enne. Selge on ka see, et nii pea kui oleks Narva alla laskemoona lisaks toodud, oleks Ivangorod võinud hõlpsasti langeda venelaste kätte. Et seda ei sündinud, seda põhjustas Rootsi abivägede ilmumine Narva alla. Ka tsaari poolt kavatsetud diversioon Petseri suu-

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 406.
2) Hallarts Tagebuch, lk. 404 - 405. See teade saadi 26./15./16. novembril (Hallarts Tagebuch, lk. 406).

nalt Rootsi vägede seljataha oli jäänud hiljaks, ega suudetud enam kombineerida laiaulatuslikumat koostöötamist Vene ja Saksi sõjavägede vahel. Suurest kavatsusest järgnes, nagu näeme edaspidi, väike tähtsusetu rüüsteretk.

Väina ja osalt ka Pihkva suund huvitas ka Dahlberghi ja ta pidas eriti hoolikalt Väina suunda silmas. Suure ettevaatlikkusega jälgis ta saksilaste kavatsusi ja Saksi sõjavägede liikumist peale Riia sulustamise lõppu.

Oma kirjas kuningas Karlile $\frac{29.}{18.}$19. septembril teatas ta, et saksilased on viimud oma kahurid lõuna poole, polevat aga teada, mis nad kavatsevad ette võtta. Saksilaste ratsavägi olevat enamikult veel Liivimaal.[1] Järgnisel päeval teatas ta Wellingkule, et Saksi kuningas diversiooni Kokenhuuseni alla teeb ning ta küsib Wellingkult, kas tema omalt poolt ei saaks saksilasi selles segada.[2] $\frac{11.okt.}{30.sept.}$ 1. oktoobril võis ta Wellingkule teatada, et saksilased seisavad Lõuna-Liivimaal Erla, Pebalgi ja Bersohni jne. ümbruses ja kardab nende rüüsteretki ning julgeb oletada, et August peale oma vägede ühendamist tsaari poolt lubatud abiga tungib uuesti Riiale peale, kuna ta vahepeal püüdvat Kokenhuuseni vallutada.

Samal päeval sai Dahlbergh teate, et saksilased Kokenhuuseni on vallutanud, Nüüd ei tea ta, mis saksilased kavatsevad. Mõned arvavat, et nad Tartule peale tungivad või jälle, et nad Kokenhuuseni juures oodates 8-10,000 venelast uuesti Riiale peale tungivad.[3] Kuid $\frac{20.}{9.}$10. oktoobril võis Dahlbergh kuningale teatada, et saksilased ikka enam ja enam Väina jõe taha taganevad ja enamikult Leedusse talvekorterisse jäävad.[4]

Saksilased hakkasid jälle energilisemalt Lõuna-Liivimaal teotsema oktoobrikuu lõpul. $\frac{4.nov.}{24.okt.}$25.oktoobril kirjutas Dahlbergh Tartu komandandile, et saksilased viibivad Kokenhuuseni piirkonnas, seal peale-pannes kontributsioone, riisudes ~~jne~~. Ta palub Skyttet saata Kokenhuuseni piirkonda 60 - 80 ratsaväelast, lubades ka omalt poolt saata Erlasse,

---

1) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, dat. Riias 19.sept. 1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.

2) Erik Dahlberghi kiri Otto Wellingkule, dat. Riias 20.sept. 1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.

3) Erik Dahlberghi kiri kantseleikolleegiumile, dat. Riias, 1.okt.1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.

4) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, dat. Riias, 10. okt. 1700.a., ~~R.R.A.~~ Registraturet 1700, R.R.A.

Seswegenisse mehi, et takistada vaenlaste omavoli.[1]

Pea osutus hädaohtlikumaks Pihkva-Petseri suund. Esialgu oli siin venelastel vähe jõudusid- sõja alul olid nad saatnud Pihkva piirkonnast väed Narva alla, kuid 5.okt./24.sept. 25. septembril võis Skytte Axel Kulius de la Gardiele teatada, et venelasi Petserisse garnisonina on tulnud 100 meest, kuid oodatavat enam.[2]

Oktoobrikuus hakkaski Skytte juba kartma Tartu pärast, sest ta oli kuulnud, et saksilased lähenevat Tartule, et ühineda Opotška juures oleva 20,000 venelasega ja selle järel Tartut piirata.[3]

See kartus oli aga ilmaaegne, sest säärast kavatsust polnud tsaaril ja Augustil, küll aga kakkasid venelased Petseri suunda enam väge koguma. Võib-olla mõjustas keda ka Wolmar Anton von Schlippenbachi väeosa teotsemine, kes oktoobrikuu teisel poolel oli venelaste transpordi Mehikoorma juures kinni pidanud. Võib ka olla, et hiljemini novembrikuus Petseri suunalt saates rüüstesalku Võru- ja Tartumaale, nad katsusid mõjustada ka Rootsi vägede killustamist. 26./16. novembril teatas Dahlbergh kuningale, et venelased olevat Tartu piirkonda sisse tunginud ja neile omase metsikusega talitades ja talupoegade keskel paanikat tekitanud, nii et need on põgenenud metsadesse.[4] Dahlberghile leitnant von Thilawi saadetud kirjast, kes luure otstarbel Vastseliinas viibis, näeme, et Wolmar Anton von Schlippenbach oli vaenlase eest piirilt taganenud Mõisekatsi, kuna venelased jälle olid tunginud Räpinasse, aravviies karja ja põlema pannes Perapalu mõisa ja talusid.[5] 6.dets./26.nov. 27. novembril võis ta Dahlberghile teatada, et venelased on Räpinast edasi liikunud ja 28./18. 19. novembril Vastseliina vahipostile peale tungimud, kust nad hiljemini välja tõrjuti.[6]

---

1) Erik Dahlberghi kiri Carl Gustav Skyttele, dat. Riias 25. sept. 1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.

2) Carl Gustav Skytte kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tartus. 25. sept. 1700.a., T.R.A.

3) Carl Gustav Skytte kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tartus, 8. okt. 1700 a., T.R.A.

4) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, dat. Riias, 16.nov. 1700.a. Registraturet 1700., R.R.A.

5) leitnant von Thilawi kiri Erik Dahlberghile, dat. Vastseliinas 11. nov. 1700.a., R.R.A.

6) leitnant von Thilawi kiri Erik Dahlberghile, dat. Uue Kasaritsas 27.nov. 1700.a., R.R.A.

Dahlbergh peab tarvilikuks Tartu- ja Võrumaad paremini kaitseda vaenlase rüüsteretkede eest. Ta leidis, et Valka saadetud ooberstleitnant Romanovitzi[1] 200- mehelisest salgast on vähe ja nagu Skytte temale teatanud, pole Romanowitz tahtnud alluda ooberst Wolmar Anton von Schlippenbachi[2] käskudele.

Dahlbergh pidas ka tarvilikuks teatud isiku juhatusel soodsas paigas moodustada suuremat korpust, kusjuures tuleksid kokku ka talupojad, sakslased jne. ja võiks nende juhtide juhatusel osa võtta maakaitsest.[3] Viimasega mõtles Dahlbergh üldist maaelanikkude osavõtmist maakaitsest, nagu ta seda oli kavatsenud teostada saksilaste pealetungil 1700. a. veebruarikuus. 6.dets. 25.nov. 26. novembril saatis Dahlbergh plakati välja, kus ta teatas, et Tartu piirkonnas liiguvad vaenlase salgad, tappes, rõõvides ja põletades. Ta kutsus talupoegi kokku, et nad ilmuksid igasuguste ~~sõjariistadega~~ relvadega sõjavägede juurde, kus neile juhid antakse, et nad selle järel teotseksid vaenlase rüüstesalkade vastu. Et üleskutsel enam tagajärgi oleks, soovis ta ka kirikuõpetajate abi, kes oma koguduse liikmeid pidid mõjutama, et nad kodu kaitseks välja astuksid. Kokkutulevaid talupoegi pidi vabastama mõisa tööst.[4]

Kui plaju sel plakatil tagajärgi oli, on andmete puudusel raske otsustada. Arvatavasti aga oli sel sama vähe mõju kui teistel säärastel üleskutsetel enne seda. Talupoegade kaitsesalkade organiseerimisel oli suuri raskusi, - puudusid kohased juhid, mõisnikke ja mõisaametnikke ei usaldatud või vihati neid, viimased aga ei julgenud hakata talupoegade juhtideks, kartes, et talupojad relvu tarvitavad nende enese vastu.[5]

---

1) vististi ooberstleitnant Gustav Romanowitz, Karjala ratsarügemendist ~~ooberst~~.

2) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, dat. Riias, 16. nov. 1700. a., Registraturet 1700, R.R.A. Nagu näha leitnant Thilawi kirjast Erik Dahlberghile (dat. Uue Kasaritsas 27. nov. 1700. a., R.R.A.) oli siiski Romanowitz venelasi Vastseliinast välja ajamas.

3) samas Dahlberghi kirjas.

4) Erik Dahlberghi plakat 26. nov. 1700. a.

5) Erik Dahlberghi kiri asehaldur Gustav Adolf von Strömfeldtile, dat. Riias 3.okt. 1700. a., Registraturet 1700, R.R.A. Vrdl. ka Schirren, Rezesse, lk. 283, kus on toodud Liivimaa maapäeva liikmete arvamus, et truuduseta talupojaskonna kätte ei tohi usaldada sõjariistu.

Dahlberghi seisukord maakaitsel oli seda rasken, et saksilased ja kasakad ka Kokenhuuseni suunalt peale tungides novembrikuus Lõuna-Liivimaad laastasid.[1]

Kõik need venelaste ja saksilaste rüüstesalkade teotsemised ei mõjunud sugugi, et Rootsi peaväest oleks eraldatud suuremaid väeosi maakaitseks. Venelaste rüüsteretked Tartu- ja Võrumaa piirkonnas mõjuksid küll mõnevõrra pidurdavalt moona juurdeveole sellest piirkonnast peamoonamagasini Rakveres. Et põhjustada suuremate väeosade eraldamist peaväest, oleks olnud juba varemini tarvis saata suuremat väekorpust Petseri suunalt Rootsi Liivimaal maabuvale väele seljataha, nagu seda August ja tsaar Peeter olid kavatsenud.

---

1) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, dat. Riias, 16. nov. 1700.a., Registraturet 1700, R.R.A. ja tema kiri Carl Gustav Skyttele, dat. Riias 28.nov. 1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.

Rootsi vägede kokkutulek Rakveresse ja nende moonastamine.

Travendaali rahu $\frac{18.}{7.}$ 8. augustil 1700.a. võimaldas Rootsi kuningas Karlile, kes isiklikult oli osa võtnud Taani sõjast, tulla vabanenud vägedega Liivimaale. Kuninga kirja järele Axel Julius de la Gardiele pidid Rootsist tulema Liivimaale ratsaväest: drabandid, ratsa-ihurügement, Ida-Göötamaa rügement, ooberst Carl Magnus Rehbinderi dragunid, kuningliku ihurügemendi dragunid ja jalaväest: kuninga jala-ihukaart, dalekarlaste rügement, västmanlaste rügement ja peale selle ka kahuriväge.[1]

Just enne Rootsist ärasõitu sai kuningas teate, et venelased on alanud sõda ja et nad piiravad Narvat. Rootsist ära sõites kavatses kuningas ette võtta sõjaretke saksilaste vastu.[2]

Liivimaale määratud väeosasid koondati septembrikuu lõpul Karlshamni ümbrusse, kus neid sama kuu lõpul hakati paigutama laevadele. Osa sõitis sealt enne $\frac{1.}{30.\text{sept.}}$ $\frac{11.\text{okt.}}{}$ oktoobrit välja.[3]

Kuningas ise sõitis Karlshamnist välja $\frac{11.\text{okt.}}{30.\text{sept.}}$ 1. oktoobril.[4]

Need, kes varemini välja sõitsid, ei saanud merel tormist nii palju kannatada, kui hilisemad väljasõitjad, keda torm siis tabas, kui laevadelt oli näha Kuramaa rand.[5]

Esimesed Karlshamnist väljasõitjad jõudsid Pärnu $\frac{14.}{3.}$ 4. oktoobril. Kuningas ise ja temaga kaasas olevad mehed saabusid Pärnu $\frac{16.}{5.}$ 6. oktoobril.[6]

Tormi tõttu sattus osa mehi muiale Eesti- ja Saaremaa randa.[7]

Wellingk, kes piksilmi ootas Rootsist abiväge, pidas Pärnuga alal list kontakti. Ta sai teate esimeste Rootsi väeosade Pärnu jõudmisest

---

1) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. 16.aug. 1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 61, E.R.A.

2) Generalstaben, II, lk. 298; Carlson, VI, lk. 403-404

3) Stjernhööks journal, lk. 356-357.

4) Carl Casper Wrede kiri isale, Fabian Wredele, dat. Pärnus 9.okt.1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 137.

5) Carl Casper Wrede kiri isale, Fabian Wredele, dat. Pärnus 9.okt.1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 138.

6) Stiernhööks journal, lk. 357.

7) Carl Casper Wrede kiri isale, Fabian Wredele, dat. Pärnus, 16.okt. 1700.a. Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 138.

16./5. 6. oktoobril ja teatas otsekohe sellest Axel Julius de la Gardiele, kiirustades teda moona saatmisega Pärnu, arvestades, et enamik Rootsist tulevatest vägedest maabub Pärnus, et siit edasi marssida Eestimaale ja appi minna Narvale. Wellingk soovis, et Axel Julius de la Gardie teeks korraldusi Rootsi vägede läbimarsiks, määraks kihelkonna komissarid ja määraks kindlaks ka öölaagrid ning nende jaoks tarviliku moona inimestele ja hobustele. Samuti soovis Wellingk, et teel Viljandist Rakvereni määrataks komissarid ning öölaagrite paigad. Seda teed kaudu pidid minema Wellingku väkke kuuluvad mehed. Kõikide väe osade lõplikus koonduspaigaks pidi saama Rakvere, kus siis pidi sisse seatama suurem moonamagasin.[1]

Neist Wellingku korraldustest märkame, et ta juba tol ajal kinni pidas möttest, et Rootsi väe operatsiooni eesmärgiks on appiminek Narvale ja et Pärnus maabunud väed suunduvad Rakveresse teise tee kaudu, kui Ruhja juures tema juhatusel olevad väed.

Kui Wellingkul oli täiesti kindel ja ühes seega ka põhjendatud seisukoht, kuhu peab Rootsi vägede retk suunduma, siis ei olnud seda esialgu Rootsi väeülemusel ja kuningal esialgu Pärnus, sest seal polnud veel täit selgust sõjaoludest väerindadel Eesti- ja Liivimaal.

Et anda kuningale seisukorra ülevaadet, oli Wellingk temale Pärnu vastu saatnud kindralkortermeister Gerhard Ehrenschantzi[2], kellelt kuningas võis saada lähemaid teateid lõunafrondi üle ja nimelt, et saksilased on Riia alt lahkunud ja vallutanud Kokenhuuseni ning et nad seisavad Pihkva teel.[3] Mõnesuguseid andmeid võidi saada ka Dahlberghi poolt Pärnu saadetud asehaldur von Strokirchilt, kes pidi seal tegema korraldusi kuninga vastuvõtmiseks.[4]

---

1) Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 6.okt. 1700. T.R.A.

2) Gerhard Ehrenschantz sündis 1663.a. Stockholmis, õppis Upsala ülikoolis, astus hiljemini sõjaväeteenistusse, sai fortifikatsioonikapteniks ja kindralkortermeistriks 1699.a. (Tallinnas). Ehrenschantz võttis osa Narva lahingust; Ehrenschantz suri Varssavis 1703.a. Nagu näha kindral Wellingku kirjast Axel Julius de la Gardiele 29.(18.). 19. septembril (dat. Ruhja juures laagris 19.sept. 1700.a. T.R.A.), oli ta pidanud tarvilikuks saata Ehrenschantzi Narva, et ta oleks seal kindluse kordaseadmisel Hornile abiks.

3) Generalstaben, II, lk. 303.

4) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, dat. Riias 2.okt. 1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.

Kui kuningas Rootsist Liivimaale tuli, oli tal kavatsus minna saksilaste vastu, kuid uued asjaolud ja nimelt Vene sõda sundisid teda muutma seda esialgset kavatsust. Esialgu näib siiski kuningas ja Rootsi väejuhatus Pärnus kinni pidanud olevat mõttest, et Pärnust liigutakse lõunapoole saksilaste vastu, kuid samal ajal peeti silmas ka võimalusi operatsiooniks ~~lõunapoole saksilaste~~ venelaste vastu.

Kuningas vastas $\frac{19.}{8.}$ 9. oktoobril Axel Julius de la Gardiele, selle järelepärimise peale $\frac{17.}{6.}$ 7. oktoobrist, (kuhu kuningas läheb - kas saksilaste vastu või Rakveresse ja sealt Narvale appi, kas ta läheb Viljandi või Tallinna kaudu, nail teatsid olivaga et siis sellekohaselt sõjaväe läbimarsiks korraldusi teha), et ta läheb ühe osa väega Ruhja, et saksilasi üles otsida, siis pidavat ka moon sel teel valmis olema, kuid ta soovib, et moon ka Viljandi ja Tallinna ja sealt edasi Rakveresse viival teel oleks valmis, sest viimaste teede kaudu pidi minema teine osa väest.[1]

Sellest kuninga kirjast võime järeldada, et kuningas Pärnus esialgu pidas kinni saksilaste vastase operatsiooni ~~kavatsusest~~ mõttest, mida ta nähtavasti kavatses ise alustada, kuna teine osa väest pidi Tallinna ja Viljandi kaudu minema Rakveresse, et Narvale abi viia. Selle kavatsuse eelduseks oli muidugi see, et Rootsist ja Soomest tulevad väed ühes siinsete vägedega pidid moodustama võimaluse ette võtta kaht operatsiooni. Tõepoolest puudus aga jõud mõlema operatsiooni ettevõtmiseks korraga, sest vägede ületoomine Rootsist ja Soomest viibis. Põhjalikumal järelekaalumisel langes valik ainult ühe operatsiooni kasuks. Et see, asjaolusid arvestades, pidi langema Narva kasuks, on selge.

Mööda minnes olgu riivatud ka sõjaväe meeleolu sel silmapilgul operatsiooni suuna suhtes. Kuninga õuemarssal Carl Casper Wrede, kes oli sõjaväega kaasas, kirjutas $\frac{19.}{8.}$ 9. oktoobril, et kõik soovivat minna venelaste vastu Narvat päästma, mitte aga Riia alla, tema ise aga kahtlevat, kas Narva alla minnakse.[2]

Kui uskuda seda Wrede kirja, siis peab arvama, et just venelaste vastaseks operatsiooniks oli sõjaväe meeleolu soodus ja et sõjavägi, vä-

---

1) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Pärnus 9.okt. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 100, E.R.A.

2) Carl Casper Wrede kiri isa Fabian Wredele, dar. Pärnus 9.okt. 1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 138.

hemalt selle juhtiv element, poolustas sõjakäiku Narva alla.

Kuhu operatsioon pidi suunduma, selle lõplikuks kindlaksmäärami-
seks mõjus nähtavasti kaasa kuninga sõit Ruhja $\frac{21.}{10.}$ 11. okt. - $\frac{24.}{13.}$ 14. ok-
toobrini.[1] Kuningaga kaasas oli silmapaistvam Rootsi kindral Karl Gustav
Rehnschiöld[2]. Ruhjas tutvus kuningas kui ka Rehnschiöld lähemalt seisu-
korraga lõuna frondil ja nimelt selgus, et saksilased on Väina jõe taha
läinud ja asunud talvekorteritesse, nii et vähemalt esialgu siitpoolt pol-
mud karta suuremat hädaohtu. Et saksilased Väina jõe taha lahkunud ja
kuulu järele talvekorterisse lähevad, oli Dahlbergh kuningale $\frac{20.}{9.}$ 10. ok-
toobril kirjutamud.[3] See asjaolu pidi, siis kui kuningas Ruhjas viibis,
ka Wellingkule juba tuttav olema.

Nagu eespool nägime, oli Wellingk eeskätt Narva abisaatmist pida-
mud tarvilikuks, s.o. siis, kui saksilaste kavatsuste kohta veel selgusele
poldud jõutud. Seda enam pidi ta kuningale ja Rehnschiöldile selle vaja-
likkust selgeks tegema nüüd, kui teada oli, et saksilased on läinud talveko-
korterisse. Ruhjas nähtavasti otsustati lõplikult ja ainult Narva opera-
tsiooni ette võtta, sest kahe operatsiooni jaoks ei võidud loota saada me-
hi kokku ja nagu pärast näeme, tuli Narvagi operatsioon väikeste jõududega
alata. Nii siis võitis see Wellingku alternatiiv, et kuningas terve väega
Narvale appi läheb.

Narva operatsiooni oli tarvis ka otsekohe kõige kiiremas korras
teostada, sest Narva kindlus teati olevat raskes seisukorras: Rootsi sõja-
ülemusel oli ju teada, et kindlus alles pooleli ning et garnison on väike.
Narva kindluse tähtsus Läänemerest idapool asetsevate Rootsi maade valit-
semise suhtes oli aga suur, kõige pealt võimaldas see pidada tähtsat Nar-
va jõe kaitseliini enese käes ja kaitseda Eestimaad Vene pealetungide vas-
tu. Peale selle võimaldas Narva maa kaudu sidet alal hoida Eesti- ja
Liivimaa ning Soome vahel.[4]

---

1) Carlson, VI, lk. 404 - 405.

2) Karl Gustav Rehnschiöld sündis Stralsundis 1651. a., õppis Lundi ülikoolis, astus hiljemini sõjaväeteenistusse. Ta võttis osa Karl XI aegsest Rootsi- Taani sõjast; olles 1691 aastast Hollandi teenistuses tegi kaasa Pfalzi pärandussõja, 1696. a. sai ratsaväe kindralmajoriks, 1698. a. ratsaväe kindralleitnandiks ja samal aastal ka Skåne kindralkuherneriks. Põhja sõja ajal oli ta kuningaga kaasas, olles sõjalistes asjades tema nõuandjaks. Narva lahingus juhatas ta Rootsi vasakut tiiba. Kliszowi lahingus 1702. a. juhatas Rehnschiöld Rootsi paremat tiiba, võitis hiilgavalt saksilasi Fraustadti juures, ülendati 1706. a. feldmarssaliks, juhatas Rootsi ratsaväge Holowczyni lahingus, oli ülemjuhataja Poltava lahingus, kus ta vangi sattus, vabanes alles 1718. a. Rehnschiöld suri 1722. a. Södermanlandis.

3) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, dat. Riias 10.okt.1700. a., Registraturet 1700, R.R.A.

4) Vrd. ka Generalstaben, II, lk. 304.

Et aga Narva operatsiooni kiire teostamine, eriti veel nii hilisel aastaajal, on seotud suurte raskustega, ϕϕϕ oli selge: sügisesed ilmad ei soodustanud sugugi Soomest ja Rootsist üle mere tulevate meeste transportimist ja sügisesed lõpmatu porised teed mõjusid takistavalt läbimarssivate sõjavägedele ja moonaladude moonastamisele.

Narva alla pea väega suundudes oli tarvis seljatagust kaitseda, sest võidi ju siiski saksilaste poolt mõnesugusi üllatusi karta, sama tähtis oli venelaste järele valve. Üldse tuli maakaitset korraldada Peipsi—Kokenhuusini suunalt ähvardavate hädaohtude vastu. Kuid peale võrdlemisi nõrkade kindlusegarnisonide suudeti siia jätta peamiselt kaitseks Vene pealetungide vastu ainult väikese arvuline Wolmar Anton von Schlippenbachi väesalk, mis pealegi koostus 1700.a. värbitud väeosadest, seega polnud see siis sõjaliste ülesannete täitmiseks kuigi suure väärtusega.[1] Pärastpoole saadeti sinna küll lisa, aga mitte küllalt piisavalt. Kokenhuuseni piirkonna kaitse jäi peamiselt Dahlberghile.

Sõjavägede Narva alla minekuks tuli teha rida korraldusi, tuli kindlaks määrata vägede koonduspunkt, nende marsruut, määrata peamoonamagasini paik ja anda käskusid sõjaväe varustamiseks moonaga läbimarssidel ja peamoonamagasini moonastamiseks.

Vägede koonduspunktiks määrati Rakvere, kus pidi sisse seatama Narva operatsiooniks tarvis mineva moona jaoks suurem moonamagasin. Et sõjakäik suundus Narva alla, vägede liikumine toimus peamiselt läbi Eestimaa ja et retk Narva alla pidi kiiresti teostuma, siis pidi sõjavägede moonastamise raskus enesele võtma peamiselt Eestimaa. Liivimaa osa, nagu pärast näeme, jäi selles võrdlemisi tähtsusetuks. Lõplikult kindlaks määratud marsruudi järele pidid sõjavägedel Pärnust ja Tallinnast edasiminekul olema järgmised puhkepaigad: Pärnu, Sauga, Jaagupi kirikumõis, Vigala (ühes puhkepäevaga), Märjamaa, Nissi (puhkepäev), Keila, Tallinna (puhkepäev), Jõelähtme, Kuusalu (puhkepäev), Lesna ja Loobu ja lõppeks Rakvere.[2] Selle järele otsustades pidi sisse seatama, välja arvatud algus-

---

1) von Schlippenbachi väe salgaga pidi ühinema ka Saaremaa maadragunite pataljon (Generalstaben, II, lk. 305). Selle pataljoni mehed tulid alles septembrikuu viimastel päevadel või oktoobrikuu alul Pärnumaale (Axel Julius de la Gardie order Hanila kihelkonna komissarile, dat. Tallinnas 28. sept. 1700.a. Land- Sachen 1700 Nr. 88 E.R.A.)

2) Winkler, lk. 685. Vrdl. ka Stjernhöök (lk. 358 - 361). Tee otse Pärnust Vigala kaudu oli seepärast kõrvale jäetud, et see oli halb (Winkler, lk. 685).

ja lõpppunktid - Pärnu ja Rakvere - , 10 puhkelaagrit, kusjuures 4 kohas olid määratud puhke-päevad.

Pärnus maabunud meeskondade edasiminekupäevaks oli kindlaks määratud $\frac{26.}{15.}$ 16. oktoober. Juba $\frac{23.}{12.}$ 13. oktoobril oli kuningas Axel Julius de la Gardiele kirjutanud Ruhja juurest laagrist, et seataks sisse puhkelaagrid ja neisse muretsetaks tarvilik moon ja $\frac{24.}{13.}$ 14. oktoobril soovis ta ~~teada~~ saada nimestikku puhkelaagritest ja kihelkondadest, kust oli moon määratud puhkelaagritesse ja moonamagasinidesse. Esimesena pidi edasi minema jalaihukaardi rügement ja selle järel järk-järgult teised väeosad. Pidi minema 8,000 ratsa-, 7,000 jala- ja 1,000 kahurväelast. Axel Julius de la Gardie pidi hoolitsema, et meeskondadel oleks pagasi järele veoks tarvilik arv küüte. Rakvere moonamagasinis pidi väele sealt edasiminekuks valmis olema 6 nädala moon.[1]

Eestimaa piirides võttis sõjavägede läbimarssimise, puhkelaagrite sisseseadmise ja moonastamise enda peale Eestimaa rüütelkond.[2] See oli raske ülesanne. See küsimus oli olnud järelekaalumisel Eestimaa maanõunikkude-kolleegiumis, kus otsustamisel, kas võtta moonastamine enda peale, hääled lahku läksid; mõned maanõunikud olid arvamud, et terve intendantuuriasi tulevat jätta valitsuseametnikkudele, et pääseda raskest vastutusest, mis rüütelkond moona korraliku hankimisega puhkepaikadesse ja moonamagasinidesse hankimisega oleks enda peale pidanud võtma; teised maanõunikud pidasid aga paremaks kogu asja enese kätte võtta, et valitsuseametnikud moona võtmisel omapead ei talitaks. Et enamik maanõunikkudest seda seisukohta toetas, siis pääses see ka võidule maanõunikkude-kolleegiumis.[3] Maanõunikud Friedrich von Löwen ja Hermann von Fersen pidid juhtima sõjavägede läbimarssimist Pärnust Tallinna ja parun Otto Rehbinder ja Gustav Christian von der Pahlen Tallinnast Narvani. Teised maanõunikud pidid Tallinnas juhtima ja reguleerima tervet moonastamise korraldust.[4]

Et moon korralikult puhkepaikadesse ja moonamagasinidesse kokku veetaks, selleks olid sisse seatud kreisi- ja kihelkondade komissarid

---

1) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Pärnus 15.okt. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 128 ja Diarium (16.okt.), E.R.A.

2) Eestimaa kubermanguvalitsuse protokoll 8.okt. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 93, E.R.A.

3) Winkler, lk. 684.

4) Winkler, lk. 684.

(mõisnikkude hulgast).

Säärane korraldus oli maksev olnud juba kevadel, kui kindral Wellingku väkke kuuluvad Soome rügemendid Soomest tulles läbi Eestimaa Riia alla marssisid.[1]

Juba $\frac{14.}{3.}$ 4. oktoobril said kreisikomissarid käsu asuda kohtadele, et teha korraldusi õõ- ja puhkelaagrite ja moonamagasinide moonastamiseks. Analoogilised käsud anti ka kihelkonnakomissaridele moona kokkuvõtmiseks kihelkondadest.[2]

Iga õõ- ja puhkelaagri jaoks määrati kindlaks ka moona muretsemise piirkond. Laagridele, kus väed viibisid ainult ühe öö, määrati moona pool vähem kui neile kus veedeti ka puhkepäev. Iga laagrile, kus väed ainult ühe öö veetis, määrati Pärnu-Tallinna teel Eestimaa piirides moona 11 $\frac{13}{26}$ ratseteenistuselt, seal aga kus ka puhkepäev määratud 23 $\frac{13}{30}$ ratseteenistuselt. Vigala kihelkond 11 $\frac{13}{26}$ ratseteenistusega ja Märjamaa 12 ratseteenistusega pidid moonastama Vigala õõ- ja puhkelaagrit; Märjamaa kihelkond 2 $\frac{1}{6}$ ratseteenistusega ja Hageri 9 $\frac{1}{2}$ ratseteenistusega Märjamaa öölaagrit; Nissi õõ- ja puhkelaagrit Hageri 6 $\frac{14}{39}$, Nissi ise 7 $\frac{11}{20}$ ja Keila 9 $\frac{2}{3}$ ratseteenistusega, kuna Keila 11 $\frac{97}{120}$ ratseteenistusega pidi moonastama Keila öölaagrit.[3]

Üldse pidid õõ- ja puhkelaagreid sel teel -Vigalast Tallinnani moonastama siis 5 kihelkonda: Vigala, Märjamaa, Nissi, Hageri ja Keila. Analoogiliselt toimus ka õõ- ja puhkelaagrite moonastamine Tallinna ja Rakvere teel. Sellest pidid osa võtma ka teised Läänemaa kihelkonnad, mis maa kauguse tõttu oli neile eriti raske.

Rüütelkond oli õõ- ja puhkelaagrite moonastamise enese kätte võtnud. See oli väga raske ülesanne ja, nagu näeme, kippus see hilje-

---

1) Winkler, lk. 678.

2) Vt. maanõunikkude korraldusi Tallinnas selles suhtes, Land-Sachen 1700 Nr. 89 ja Nr. 90, E.R.A.

3) Kava öölaagrite moonastamisest Pärnu-Tallinna teel Eestimaa osas leidub Eestimaa rüütelkonna arhiivis: Land-Sachen 1700 Nr. 131. E.R.A. Vigalas oli määratud sõjaväeosade majutuspaikadena Vigala ja Jädivere külad, Märjamaal Sõtküla ja Aimre küla, Nissis Vardi ja Pajaku külad. Keilas Keila, Äämäe ja Jõgisoo külad, Jõelähtmes Jõelähtme külad, Kuusalus Kahala ja Haljalas Loobu ja Lesna (Hans von Üxkülli kiri Friedrich von Löwenile dat. Tallinnas 13. okt. 1700 ja selle kaasas olev marsikava, Land- Sachen 1700, E.R.A.). Pärastpoole võis majutamiseks määratud külade suhtes tulla mõnesuguseid muudatusi (Vt. Stiernhööks journal, lk. 358 - 361).

mini temale ülejõu käima. Mõjus kaasa ka muidugi see asjaolu, et Narva operatsiooni lõplik kindlakstegemine ja marsikava määramine ühes öö= ja puhkelaagritega sündis liiga hilja. Kui see kindlaks määrati, olgasid väed jalamaid liikumist, hii et öö= ja puhkelaagrite jaoks määratud moona juurdeveoga tuli äärmiselt kiirustada. Selle tõttu lonkas juba algusest peale moona õigel ajal öö= ja puhkelaagritesse muretsemine. Eriti raskes seisukorras olid ka need öö= ja puhkelaagrid, kuhu moona kaugelt käsutati, nagu Tallinna= Rakvere teel.[1]

Eriti mõjus takistavalt operatsioonisuuna kindlaks määramise kiirus Rakvere peamoonamagasini moonastamisele. Endiste korralduste järele oli moona veetud ka Viljandisse, Tartusse ja Põltsamaale. Need moonamagasinid osutusid aga Narva operatsiooni seisukohalt otstarbetuiks.

Kõige selle tõttu kujunes Rootsi väe moonastamine Narva retkes eriti raskeks. Eesti= ja Liivimaa Eesti osa pidid esialgse kava järele moonastama võrdlemisi suurt Rootsi väge Narva retkel, ei suutnud aga, nagu pärast näeme, võrdlemisi väikesearvulist väge moonastada. Selles polnud süüdi mitte ainult moona vähesus, vaid veel enam korraldus, käskude viibimine ja transportabinõude puudulikkus.

Vägede edasimarssimine algas Pärnust $\frac{26.}{15.}$16. oktoobril ning esimesena läks teele kuninga jala ihukaardi rügement.[2] Juba selle väeosa läbimarssimine oli seotud suurte raskustega ning oli tegemist, et kokku saada sellel edasimarsil tarvisminevat 150 hobust.

Maanõunikud von Löwen ja von Fersen, kes pidid hoolitsema vägede läbimarssimise eest Pärnu-Tallinna teel, viibisid vägede läbimarssimisel Vigala kõrtsis. Nagu näha nende kirjadest maanõunikkudele Tallinnas, olid nad alatasa ärevuses, sest läbimarssivad väeosad esinesid alatasa mitmesuguste nõudmistega, viimaseid ~~olgi~~ oli aga raske täita, pealegi ei suudetud moona läbimarssivatele vägedele muretseda valmiskujul :tuli

---

1) Läänemaa kihelkonnad peale Vigala ja Märjamaa, mis moonastasid puhke= ja öölaagrisid Pärnu-Tallinna teel, ja peale Läänemaa saarte osa, mis rahas olid kohustatud oma moona osa tasuma, pidid oma moona transportima öö= ja puhkelaagreisse Tallinna-Rakvere teel (Maanõunik Friedrich von Löweni kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Vigala kõrtsis 18.okt. 1700.a., Land= Sachen 1700, Nr. 149, E.R.A.) Kahalasse pidi viima moona Lihula, Ridala, Lääne-Nigula, Kullamaa, Martna (Läänemaal) ja Loobuse ja Lesnasse Rapla, Kose ja Jõelähtme (Harjumaal). (Land= Sachen 1700, Nr. 131, E.R.A.).

2) Stiernhöök's journal, lk. 358.

puudus jahudest, õllest. Ja peagi märkasid maanõunikud, et selle tee jaoks oli moona määratud liiga vähestest kihelkondadest. Talupojad nägid moona juurdeveol äärmist viletsust. Läänemaa kihelkondadest nõuti igaühest 1,000 küüthobust ja Vigalast koguni 2,000. Sagedasti ei jätkunud küütidest ja siis võeti neid kust saadi.[1] Osa Läänemaa kihelkondi pidi moona vedama peaaegu 30 kilomeetri kauguseni Kolgasse.[2]

Samasugüste, kui mitte suuremate, raskustega oli seotud vägede edasisaatmine Tallinnast Rakveresse, sest siia tulid lisaks Tallinnas maabuvad Soomest ja Rootsist tulevad väeosad.

Maanõunik Rehbinder, kes ühes von der Pahleniga pidi juhtima vägede moonastamist Tallinna-Rakvere teel, ning Rakvere moonamagasini moonastamise eest hoolitsema, jõudis $\frac{21.}{10.}$ 11. oktoobril Rakveresse, leides nagu ta arvas, üsna hea tagavara teravilja, jahu aga ainult 50 tündrit.[3]

$\frac{28.}{17.}$18. oktoobril leiavad maanõunikud Rakveres, et sõjaväe läbimarsiks öö- ja puhkelaagrites on vähe küüte. Nad soovivad, et Harju- ja Läänemaal igalt ratseteenistuselt vähemalt 2 küüti määrataks ja et need sõjaväge läbimarsil jälgiks, kusjuures tähelepanu juhiti sellele, et Virumaa idapoolsed kihelkonnad vaenlasest tühjaks rüüstatud ja et sealt võimatu küüte saada. Ka kaebasid nad, et Harju- ja Virumaa kihelkondadest pole toodud moona Loobusse, Lesnasse ja Rakveresse ning et alamkomissarid ei täitvat oma kohust.[4]

Maanõunikud Tallinnas vastasid, et on täitsa võimatu Harju- ja Läänemaalt saata Rakveresse küüthobuseid. Et Läänemaalt võetavat igast kihelkonnast 1,000 küüti ja Vigalast koguni 2,000, siis pidi maanõunikku-

---

1) Maanõunik Friedrich von Löweni kirjad maanõunikkudele Tallinnas, dat. Vigala kõrtsis 18. ja 21. okt. 1700.a. Land- Sachen 1700, Nr.Nr. 139a ja 150. E.R.A. ja maanõunikkude Hermann von Ferseni ja Friedrich von Löweni kirjad maanõunikkudele Tallinnas, dat. Vigala kõrtsis 19., 23. ja 24. okt. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr.Nr. 141,175 ja 176, E.R.A.

2) Maanõunik Friedrich von Löweni kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Vigala kõrtsis 18. okt. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 149, E.R.A.

3) Maanõunik Otto von Rehbinderi kiri maanõunik von Bellinkhausenile Tallinna, dat. Rakveres 13.okt. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 113, E.R.A.

4) Maanõunikkud Rakverest maanõunikkudele Tallinnas, dat. Rakveres 18. okt. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 140, E.R.A.

de arvates suuremad Virumaa kihelkonnad, nagu Haljala, Rakvere, Kadrina, Viru-Nigula, Väike-Maarja, Simuna ja Viru-Jaagupi suutma anda sama palju.[1]

Maanõunikkudelt Rakveres nõudis ka suurt hoolt ja vaeva Rakvere moonamagasini moonastamine. Moona kokkuvedu segas osalt see asjaolu, et Virumaa idapoolsed maakonnad olid vaenlase poolt tühjaks rüüstatud. Ka andis end tunda küütide nappus. Eriti närveerivalt mõjus vaenlase rüüstesalkade liikumine oktoobrikuu teisel poolel, kui vene rüüstesalgad nihkusid Rakvereni.

2.nov./22.okt. 23. oktoobril olid maanõunikud Rakveres kirjutanud maanõunikkudele Tallinnas, et vaenlane suure väe osaga on tunginud Kunda jõeni, Kahala, Uhtna (Rakvere kihelkonnas), Samma ja Pada mõisadest (Viru-Nigula kihelkonnas) kõik kariloomad ja hobused ära ajanud, Varode mõisa (Viru-Nigulas) põlema pannud, aadlilipu ja ooberst Aminoffi sundimud Lõgamusest taganema Rakvere ette Kaarli mõisa.[2]

Maanõunikud Rakveres, saades aru seisukorra tõsidusest, saatsid Käskjala saadiku ooberst Bernhard Rehbinderile vastu, et ta kiirustaks Rakveresse tulekuga[3]. See rügement oli ühes teiste kindral Wellingku rügementidega marssimas Ruhjast Rakveresse. Ooberst Rehbinder jõudes ühes oma Turu lääni ratsarügemendiga 3.nov./23.okt. 24. oktoobril keskpäeva paiku Rakveresse. Selle järel pidid teised Wellingku väeosasse kuuluvad rügemendid pärale jõudma.[4]

---

1) Maanõunikkude kiri Tallinnast maanõunikkudele Rakveres, dat. Tallinnas 22. okt. 1700.a., Land= Sachen 1700, Nr. 142, E.R.A.

2) Maanõunikkude kiri Tallinnast maanõunik Hermann von Fersenile ja Friedrich von Löwenile Vigalasse, dat. Tallinnas 25. okt. 1700.a., Land= Sachen 1700, Nr. 161, E.R.A.

3) Maanõunikkude kiri Rakverest maanõunikkudele Tallinnas, dat. Rakveres 23. okt. 1700.a., Land= Sachen 1700, Nr. 160, E.R.A.

4) 4.nov./24.okt./ 25.okt. ja 5.nov./25.okt./26.okt. jõudsid pärale kindral Ribbingu juhatusel olev Uusimaa ratsarügement ja 6.nov./26.okt./ 27.okt. Tiesenhauseni juhatusel olev Eestimaa värbitud ratsarügement, hiljemini tulid lisaks Hans Heinrich von Tisenhauseni juhatusel olev Karjala ratsarügement, Grotenfeldi dragunit ja Soome kahurvägi (Georg Wrangell, Der schwedische Anmarsch auf Narva 1700, Beiträge zur Kunde Estlands, Band 9, Reval 1923, lk. 118). Küsimus on muidugi ka selles, millal Wellingku vägi Ruhja alt hakkas Rakveresse minema. Maanõunikkude kirja järele Tallinnast Järvamaa kreisikomisar Mohrenschildtile (dat. Tallinnas 16.okt. 1700 a., Land= Sachen 1700, Nr. 120, E.R.A.) pidi Wellingku vägi Ruhja juurest edasi minema juba laupäeval 23./12./ 13. oktoobril, ja olevat pidanud laupäeval 30./19./20. oktoobril Rakveresse jõudma. Võib olla, et siiski Wellingku vägi vähe hiljem hakkas edasi minema, sest, nagu eespool nägime, jõudis Bernhard Rehbinder oma rügemendiga alles 3.nov./23.okt./24. okt. keskpäeva paiku Rakveresse. Muidugi läks ka Wellingku vägi rügementide kaupa edasi. Wellingk isepli, nagu näha tema kirjast Axel Julius de la Gardielelveel 28./17./ 18.okt. Pärnus (Otto Wellingku kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Pärnus 18.okt.1700.a., T.R.A.)

Kahtlemata olid aga need päevad, mil Vene väeosad Rakvere otsides läheduses liikusid, sealsele moonamagasinile äärmiselt kriitilised. Vene väesalkade Rakveresse sissetungimine ja moonamagasini ärahävitamine oleks võinud tunduvalt pidurdada rootslaste poolt Narva operatsiooniks Rakveresse koondavate väeosade kokkutõmbamist. Tõepoolest tegid venelased aga ainult osa sellest, mis nad oleksid pidanud tegema - nad laastasid Rakvere ümbrust, võttes sellega võimaluse otse Rakvere lähemast ümbrusest juurde vedada moona Rakvere moonamagasini, kuid jättes Rakvere moonaladu rüüstamata. Seega võimaldasid nad Rootsi vägesid koondada Rakvere ümbrusse ja organiseerida edasiminekut Narva alla. Vastasel korral oleks Rootsi väeülemus pidanud tegema mõnesuguseid uusi korraldusi moonalao jne. suhtes, see oleks aga aega nõudnud ja edasiminekut Narva alla võinud edasi lükata.

Nüüd, mil Wellingkuga kaasas olevad rügemendid saabusid Rakveresse, kadus venelastel võimalus Rakveresse sissetungimiseks ja moonamagasini hävitamiseks ja Wellingku väeosa kaitsedes moonamagasini aitas seda moonaga täita.

Vahepeal saabusid järk-järgult ka Pärnus ja Tallinnas maabunud väeosad teine teise järel Rakvere ümbrusse. See aga viibis. Hiljemini Rootsist tulevad väeosad pidid Tallinnas maabuma, kuid vahepeal jätkus Pärnus maabunud meeste edasimärssimine Pärnust Tallinna ja sealt edasi Rakveresse. 9.nov./29.okt. 30. oktoobril kirjutasid maanõunikkud Vigalast, et sealt suurem osa kahurväest läbi läinud, järele jäänud olevat veel 400 meest dalekarlaste rügemendist, mõned sajad haigeid ja osa kahurväge 12 kahuriga, kuna 24 kahurit olevat juba läbi läinud; järele jäänud olevat ka suur hulk laskemoona. Nad palusid Tallinnast otsekohe teatada Ida-Göötamaa, Smålandi ja västmanlaste rügementide saabumisest, sest nemad olevat kuulnud, et need Karlskronast on Tallinnasse käsutatud. Maanõunikud teatavad veel, et nad on käsutanud öölaagritesse moona, nii palju kui on kohustatud, kuid inimesed ei suutvat enam anda osalt vaesuse, osalt halbade teede, osalt hooletuse tõttu, kuid osalt ka hobuste puudusel, mis alles küüdikorral on sunnitud edasi minema.[1]

Et Pärnu- Tallinna teel Pärnus maabunud kahurväeä raskusi oli

---

1) Maanõunikud Hermann von Fersen ja Friedrich von Löwen Vigalast maanõunikkudele Tallinnas, dat. Vigala kõrtsis 28, ja 30. okt. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr.Nr. 203 ja 227, E.R.A.

edasiminekul, seda näeme kahurväe ülema Johan Siöbladhi[1] kirjast Axel Julius de la Gardiele, kus öeldakse, et määratud tähtpäeval aimult 62 hobust on kokku tulnud.[2] Maanõunikud käskisid maanõuniku Vigalas saata see otsekohe hobuseid Pärnu.[3]

Nii ei pääsenud maanõunikud Vigalast veel mitte ära. Veel 23./12. 13. novembril kirjutasid nad maanõunikkudele Tallinna, et ooberst Meck on saabunud sinna kahurväega, nõudes 200 hobust, tulevat veel ooberst Sparre 300 ihukaardiväelasega. Oma rahulduseks võivat nad siiski teatada, et seni olevat kõigil läbimarssimatel väeosadel moona olnud, kuigi küütidega ka pahandusi on tekkinud. Viimase asjaolu põhjuseks olevat olnud see, et sõjaväed on küüte saades neid kaasa võtnud ja mitte tagasi andnud. Terves selles piirkonnas olevat kõik rakmed terve aja jooksul ööd-päevad läbi olnud ametis moona juurdeveoga moonamagasinidesse ja sõjavägede läbimarssimisega. Ühes osas mõisades polevat 4 nädala jooksul olnud ühtegi hobust ega härga kodus.[4]

25./14. 15. novembril kutsusid maanõunikud Tallinnas maanõunikud Vigalast Tallinna maa asjus ühiseks nõupidamiseks. Järelejäänud sõjaväeosade jne. läbi saatmine Pärnu-Tallinna teel pidi jääma Läänemaa kreisikomissar major Klebecki ja kihelkondade komisaaride hooleks.[5] Nähtavasti ei oodatud selle tee kaudu enam suuremat sõjaväeosade läbiminekut ja nii siis oli Pärnu-Tallinna tee ülesanne Rootsi vägede läbimarssimisel lõpule jõudmas.

Teisiti oli lugu Tallinna- Rakvere teega. Seal jätkus sõjaväeosade läbimarssimine, sest Tallinna olid komandeeritud hiljemini Rootsist tulevad väed, sinna toodi üle ka Soomest tulevaid väeosasid.

---

1) Kahurväe kindral Johan Siöbladh sündis 1644.a. Flättnas; Siöbladh tõusis 1680.a. kahurväe ooberstiks, 1693.a. kahurväekindraliks ja juhatas Rootsi kahurvägi Narva lahingus (1700a.), Väinast ülemineku (1704) Thorni piiramisel (1703.a.). 1704.a. läks Siöbladh haiguse tõttu koju. Siöbladh suri 1710.a.

2) Johan Siöbladhi kiri Axel Julius de la Gardiele, dat, Pärnus 29.okt. 1700.a., Land= Sachen 1700, Nr. 197, E.R.A.

3) Maanõunikkud Tallinnast maanõunikkudele Vigalas, dat. Tallinnas 31. okt. 1700a., Land= Sachen 1700, E.R.A.

4) Maanõunikud Hermann von Fersen ja Friedrich von Löwen Vigalast maanõunikkudele Tallinnas, dte. Vigala kõrtsis 13. nov. 1700.a., Land = Sachen 1700, Nr. 279, E.R.A.

5) Maanõunikud Tallinnas maanõunikkudele Hermann von Fersenile ja Friedrich von Löwenile Vigalas, dat. Tallinnas 15. nov. 1700.a., Land= Sachen 1700, Nr. 276, E.R.A.

Kõikidele Rakveresse koondavatele väeosadele määrati majutuspaikadena Rakvere ümbruses olevaid külasid, mõisasid ja karjamõisaid, kusjuures ratsaväge majutati peamiselt Rakverest ida poole ja jalaväge enam lääne poole.[1]

Nüüd asume selle vaatlusele, mis tehti peamoonamagasini moonastamiseks ning sõjaväele parema riietuse muretsemiseks.

Sõjavägede varustamist kaukate, kinnaste, sukkade, saabastega jne. peati silmas juba siis, kui Ruhjas oli otsus tehtud Narva operatsioon ette võtta.[2] Kindralkubernerid tegid vastavad korraldused, kuid neid täideti visalt. Axel Julius de la Gardie oli plakatiga $\frac{\text{1.nov.}}{\text{21.okt.}}$ 22. oktoobril nõudnud Eestimaal igalt ratseteenistuselt 5 lambanahka, 10 paari villaseid sukki, 15 paari villaseid kindaid ja 150 küünart jämedat kalevit.[3] Et seda nõuet visalt täideti, siis kordas kindralkuberner seda uuesti $\frac{\text{19.}}{\text{8.}}$ 9. novembril[4].

Kuninga käsu järele $\frac{\text{24.}}{\text{13.}}$ 14. oktoobrist pidi Dahlbergh Liivimaalt nõudma villaseid sukki ja kindaid, Riias käsitöölistelt saapaid ja kingi ostma.[5] Dahlberghi käsu järele pidi aadli- kui ka rendimõisadest antama igalt adramaalt 2 kasukat , 2 paari villaseid sukki, 2 paari kindaid. Need pidid $\frac{\text{11.nov.}}{\text{31.okt.}}$ 1. novembriks toimetatama Põltsamaale.[6]

Kui kuningas oma kirjadega oktoobrikuu keskel pööras Axel Julius de la Gardie tähelepanu peamiselt sellele, et moon sõjavägedel öö- ja puhkelaagrites käepärast oleks, siis pidas ta oma käskudes sama kuu viimasel poolel eriti silmas sõjaväe moonaga varustamist pikema aja jooksul ja peamoonamagasini, milles pidi Narva operatsiooniks olema piisavalt moona. Eriti peatus kuningas moonaküsimusel kirjas, mis ta $\frac{\text{3.nov.}}{\text{22.okt.}}$ 23. okttobril Axel Julius de la Gardiele kirjutas. Rukis, mis magasinidesse veetud, pidi ära jahvatatama ja osa sellest küpsetatama kuivikuteks. Et sõjaväel oleks jooki (õlut) tarvilisel määral tagavaras, pidi linnased ära jahvatatama ja õlleks tehtama, selleks pidi aga olema vastaval määral nõusid. Suure hoolega pidi silmas ~~pidama~~ peetama ka moona hobuste-

---

1) Sõjavägede majutamiseks ja moonastamiseks määratud külade ja mõisade ja karjamõisade nimistu leidub: Land-Sachen 1700, Nr. 200, E.R.A.
2) Erik Dahlberghi kirjad kuningas Karlile ja Otto Wellingkule.dat. Riias 22.okt. 1700.a., Registraturet 1700, R.R.A. ; Land-Sachen 1700, Diarium 16.okt., E.R.A.
3) Axel Julius de la Gardie plakat 12.okt.1700.a.
4) Axel Julius de la Gardie plakat 9.nov.1700.a.
5) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile,dat. Riias,22.okt.1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.
6) Erik Dahlberghi plakat 20.okt. 1700.a.

le kaerte, heinte ja hekslite näol. Axel Julius de la Gardie pidi saatma loendi Rakvere peamoonamagasini tagavaradest.[1]

Et Axel Julius de la Gardiel oleks ülevaade, mis sõjaväägi tarvitab, oli koostatud kava, mis 25,000 meest ja 15,000 hobust ühe päeva ja ühe kuu jooksul tarvitavad. Päeva jooksul: 1,875 leisikat kuivikut, 625 leisikat kuivatatud liha, 115 tündrit herneid ja tangu, 416 leisikat võid ja pekki, kerget jooki (õlut) 277 vaati, kaeru 277 tündrit, heksleid 554 tündrit , heinu 125 parmast ja ühe kuu jooksul kuivikuid 56,250 leisikat, kuivatatud liha 18,750 leisikat, herneid ja tangu 3,450 tündrit, võid ja pekki 12,480 leisikat, kerget jooki (õlut) 8,310 vaati, kaeru 8,310 tündrit, heksleid 16,620 tündrit ja heinu 3,750 parmast.[2]

8.nov. / 28.okt. 29. oktoobril käskis kuningas moona Rakvere magasini kokkutuua, kus seda vähe olevat, seni kokku toodud moonast jätkuvat ainult mõneks päevaks.[3] Et kuningas oli õigustatud tähelepanu juhtima Rakvere moonamagasini tagavara vähesusele, näeme sellest, et kui seal moonatagavarade loend koostati, leiti seal olevat ainult 1,660 tündrit rukist, rukkijahu 663 tündrit, linnaseid 90 tündrit, jahvatatud linnaseid 321 tündrit, kaeru 698 tündrit, suitsuliha 601 leisikat, soolaliha 71 leisikat, heksleid 531 tündrit, odratangu 23 tündrit, heinu 5,737 leisikat, võid 140 leisikat, kuivikud 980 leisikat, pekki 42 leisikat, herneid 11 tündrit ja õlut 22 vaati.[4]

Kui me neid andmeid võrdleme selle moonamääraga, mis pidi sõjaväele võetama, arvestades 25,000 meest ja 15,000 hobust, siis märkame, et moona oli Rakvere moonamagasinis oktoobrikuu lõpul väga vähe. Juurdevedu aga arenes väga visalt, eriti pidurdavalt oli mõjunud venelaste rüüsteretk oktoobrikuu teisel poolel Rakvere lähedusse.

9.nov. / 29.okt. 30. oktoobril nõuab kuningas, et Rakvere ümbruses, kus vili eriti oli vaenlaste rüüsteretkede tõttu peksmata, ära pekstaks ja et

---

1) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Pärnus 23.okt. 1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 163, E.R.A.

2) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Pärnus 23.okt. 1700.a. ja sellega kaasas olev kava, Land-Sachen 1700, Nr. 163 ja 165, E.R.A., kusjuures ka nõutava moona hind kindlaks oli määratud.

3) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tallinnas 29. okt., Land-Sachen 1700, Nr. 196, E.R.A.

4) Land- Sachen 1700, Nr. 186, E.R.A.

ka sõjaväele sõõgi keetmiseks ja korterite kütmiseks puid muretsetaks.[1]

10.nov./30.okt. 31. oktoobril oli harutusel rüütelkonna koosolekul moona küsimus. Lubati igalt ratseteenistuselt 200 leisikat heinu ja pool sõlitist kaeru, kel kaeru ei olnud, pidi andma sama palju rukist või otri. Peale selle nõuti igalt ratseteenistuselt üks härg. See kõik pidi esimese talve teega viidama Rakveresse.[2]

11.nov./31.okt. 1. novembril maanõunikkude poolt Axel Julius de la Gardiele antud memoriaalist näeme, et see, mis nõuti ja nimelt heinad, kaerad, herned, tangud ja härjad pidi patendiga teada antama. Samuti ka viljapeksmisest kellele Virumaa osale, kus vaenlane oli sees olnud; kuid juhiti ka tähelepanu sellele, et Virumaa ei võivat enam anda, sest et vaenlane teda rõõvinud ja sõjaväe läbimarsid teda väsitanud - moona tulevat võtta ka Tartumaalt. Küütide asjus moona järeleveoks Narva alla sooviti, et sõjakomissar Palich koostaks eelarve, kui palju üldse läheb küüte tarvis. Puude asjus peeti otstarbekohaseks seda ära jagada Rakvere läheduses olevate metsade peale.[3]

11.nov./31.okt. 1. novembril andiski Palich soovitud eelarve, mille järele pidi muretsema sõjaväele moona järeleveoks ühes kuus 16,200 ja nädalas 4,050 küüti. Meestele ja hobustele tarvis mineva moona asjus arvestas Palich 18,000 meest ja 10,000 hobust, kusjuures üheks päevaks nõuti kuivikuid 1,350 leisikat, kuivatatud liha 450 leisikat, tangu ja herneid 90 tündrit, võid ja pekki 300 leisikat, kerget jooki (õlut) a üks kann päevas mehele - 400 vaati, kaeru 200 tündrit, heinu 10,000 leisikat, heksleid 400 tündrit; kuu jooksul: kuivikuid 40,500 leisikat, kuivatatud liha 13,500 leisikat, tangu ja herneid 2,700 tündrit, võid ja pekki 9,000 leisikat, kerget õlut 12,000 vaati, kaeru 6,000 tündrit, heinu 30,000 leisikat, heksleid 12,000 tündrit.[4]

Need nõudmised mõjusid masendavalt maanõunikkusse. Otsustati

---

1) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tallinnas 30. okt. 1700.a., Land-Sachen Nr. 196, E.R.A.

2) Land-Sachen 1700, Diarium 31.okt. ja maanõunikkude poolt Axel Julius de la Gardiele äraantud memoriaal 1.nov. 1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 207, E.R.A.

3) Maanõunikkude memoriaal Axel Julius de la Gardiele 1.nov. 1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 207, E.R.A.

4) Land- Sachen 1700, Nr.Nr. 219 ja 220, E.R.A.

pöörduda kuninga poole märgukirjaga. Kuninga ootamatu lahkumise tõttu Tallinnast ei saadud temale remonstratsiooni ära anda. Selle edasiandmine kuningale või krahv Piperile jäi maanõunikkude hooleks Rakveres.[1] Maanõunikud Tallinnas pidasid nõutavat küütidemäära - 16,400 hobust ühes vankriga Eestimaa jaoks liiga kõrgeks, sest et Eestimaal üldse olevat 15 hobust ratseteenistusel, Palichi poolt koostatud eelarve järele pidavat Eestimaa andma ratseteenistuselt 36 hobust. Juhul, kui tõesti nõutavat 4,050 küüti sõjaväele moona järeleveoks ja teised 4,050 peaksid valmis olema, pidavat Eestimaal majapidamine üldse lakkama. Eestimaalt võidavat võtta kõige enam 2,295 küüti, igalt ratseteenistuselt 5 küüti, seda enam, et täiesti laastatud Alutagusest ei võidavat arvestada.

Juhiti tähelepanu ka sellele, et Eestimaa ka sel korral, kui ta oleks endises jõukuses, ei suudaks tervet sõjaväge üleval pidada, veel vähem 8 nädala jooksul täielikku moonamagasini 15,000 mehele ja 10,000 hobusele sisse seada. Maanõunikud olevat enda peale võtnud aimult kuninga ja tema sõjaväe Eestimaalt läbisaatmise ja maale peale pandud jäoste sissenõudmise. Mõlemad ülesanded olevat täidetud. Muu olevat sõjakomissari asi. Nemad ei olevat mitte vastutavad moonamagasini, kui ka kasukate, kinnaste j.m. jne. eest, - eksekutsiooni õigus polevat mitte neil vaid kindralkuberneril.[2]

Maanõunikkude esinemises kuningale küütide vähendamise mõttes ei näi tagajärge olnud olevat. Kuningas väljendus heatahtlikult sõjaväegede läbimarsi suhtes, nõudes aga ratseteenistuselt tasu eest 4 härja, eriti aga küüte. Maanõunikud Rakveres pidid leppima kuninga nõudmistega.[3]

Tõepoolest oli aga küütide nõudmist Viru- ja Järvamaal juba enne hakatud teostama. Kindral Wellingk oli 15./4. 5. novembril ratseteenistuselt nõudnud 8 hobust, iga vankri kaasas tubli mees ja moona 14 päevaks.[4]

---

1) Maanõunikud Tallinnas maanõunikkudele Rakveres, dat. Tallinnas 6.nov. 1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 235, E.R.A.

2) Maanõunikkude kiri Tallinnast maanõunikkudele Rakveres, dat. Tallinnas 9.nov.1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 242, E.R.A.

3) Maanõunikud Rakveres maanõunikkudele Tallinna, dat. Rakveres 10.nov. 1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 258, E.R.A.

4) Otto Wellingku kiri maanõunikkudele Rakveres, dat. Rakveres 5.nov. 1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 254, E.R.A.

Maanõunikud Rakveres tegidki sellekohase korralduse 16./5. 6. novembril Viru- ja Järvamaa jaoks, nõudes ka veel, nagu Wellingk oli soovinud, puid.[1]

Tallinnast anti käsk kindralkuberneri plakatiga teada.[2]

Vehepeal oli rüütelkond sammo astunud Eestimaalt nõutava moona asjus sõjakomissar Palichi ja Axel Julius de la Gardie ees, soovides Liivimaa ja Soome kaasabi.[3]

Axel Julius de la Gardie plakatis 22./11. 12. novembrist esineti ka nõudmisega teiste seninõutud, kuid täitmata jäänud ja uuestinõutavate maksude täitmiseks, nagu sukkade, kinnaste ja kalevi nõudmisega.[4] Plakatiga nõuti ratseteenistuselt 200 leisikat heinu, pool sälitist kaeru, või selle asemel sama palju otri või rukist, üks tünder herneid või tangu, üks härg. Kõik leivavili pidi ära jahvatatama ning kuivikuteks küpsetatama. Samas plakatis anti ka teada nõutav puudenorm, kokku 4,200 sülda ja ka mõisad, mis puid pidid andma: Porkuni pidi andma 520, Sagadi 520, Palmse 400, Vihula 520, Karula 400, Kandle 100, Loobu ja Lesna 520, Metsiku 400, Triigi ja Aru 520, Muuga 300 sülda. Need puud pidi veetama Rakveresse.

Samuti esineti selles plakatis ratseteenistuse dupleerimise nõudmisega.[5]

Nagu eespool nägime,[6] nõuti ratseteenistuse dupleerimist kuninga kirjaga Axel Julius de la Gardiele 27./16. 17. oktoobril, samuti ka draguniëd mõisarentnikkudelt ja vaimulikkudelt. Ratseteenistuse dupleerimise asjus oli rüütelkond oktoobrikuu lõpul nõu pidanud ja jõudnud otsusele, et see käib temale praegusel momendil üle jõu. Paljud neist olevat vaesed ja ei suutvat omakseid ülal pidada, talupojaskond olevat väga palju kannatanud suure suremuse tõttu 1696.a. ja 1697.a., mille tõttu maal olevat sumr

---

1) Maanõunikkude poolt Rakverest väkjasaadetud ringkiri 6.nov. 1700.a., Land= Sachen 1700, III Nr. 256, E.R.A.

2) Axel Julius de la Gardie plakat küütide asjus 12. nov. 1700.a.

3) Maanõunikud Tallinnas maanõunikkudele Rakveres, dat. Tallinnas 5. nov. 1700.a., Land= Sachen (1700) Nr. 234 b, E.R.A.

4) Rüütelkond, kes oktoobrikuu lõpul Tallinnas koos oli olnud, pidas võimalikuks anda ratseteenistuselt ainult 2 kasukat, 4 paari kindaid, 4 paari sukki, kalevi puudusel 2 talupojakuube (Rüütelkonna kiri Axel Julius de la Gardiele dat. 30. okt. 1700.a., Land= Sachen (1700) Nr. 170 ja 190, E.R.A.

5) Axel Julius de la Gardie plakat 12. nov. 1700.a.

6) lk.

puudus tööjõust ja üsna suur osa kultiveeritud põllust söödis. Kõige selle tõttu olevat ratseteenistuse duppleerimine raske. Taludest olevat võetud kõlblikud hobused moonamoorimiseks, teised olevat muutnud küütide tõttu kõlbmatuiks. Ka olevat vaesuse tõttu raske nõutavatele meestele varustust hankida.[1]

Et see siiski oli kuninga käsk, ei saanud kindralkuberner siin rüütelkonnale järele anda ja ta pidi rüütelkonnale seda uuesti meelde tuletama.

Et need nõudmised, arvestades maa rasket seisukorda, eriti peale suurt näljahäda, olid tõesti kõrged, on arusaadav, nagu ka see, et rüütelkond nende kergitamist soovis, kuid olukord oli jällegi niisugune, et Rootsi väeülemus ei saanud teisiti toimida. Operatsioon pidi kiiresti teostatama ja kiiremas korras võidi moona ainult Eestimaalt saada, kuna Liivimaa juba kauguse tõttu ei saanud anda kiiret abi, koguni ka Eestimaa kaugemad osadki, nagu Läänemaa. Nagu pärast näeme, tehti korraldused selleks, et Liivimaa kaasa aitaks, liiga hilja.

Eestimaale suureks hoobiks moona muretsemisel oli ka see, et Virumaa idapoolsed osad olid okupeeritud venelaste poolt ja Rakvere enese ümbrus osalt venelaste rüüsteretkede läbi tühjaks tehtud. Ka Liivimaal võidi arvestada ainult põhjapoolset, s.o. Eesti osa, kuna lõunapoolne, s.o. Läti osa oli ära kurnatud saksilaste sõjategevuse tõttu, eriti ~~loode~~edelaosad, kus 1700.aastal saksilased olid liikunud kaks korda, kuna kagu osa hakkas kannatama saksilaste ja venelaste rüüsteretkedest peale Riia sulustamise lõppu. Pealegi oli juurdevedu Lõuna-Liivimaalt maa kauguse ja teeolude tõttu äärmiselt raske. Samuti võis toimuda ka juurdevedu Põhja-Liivimaalt sügiseste halbade teede tõttu äärmise aeglusega.

Tähtsamaks moonajuurdeveo alaks Põhja-Liivimaalt Rakvere moonamagasini olid Tartu- ja Viljandimaa. Septembrikuu korralduste järele veeti Põhja-Liivimaalt moona Pärnu, Viljandisse ja Tartu, ka koguni Virumaalt pidi seda Tartu veetama, pärast aga nähtavasti Põltsamaale. Neist moonamagasinidest võis mõnevõrra kasu olla Narva retkeks ainult Viljandis ja Põltsamaal, nii palju kui nende moonamagasinide tagavarad aitasid Ruhja alt Rakveresse minevat Wellingku väge, kusjuures Eestimaa ko-

---

1) Rüütelkonna kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Tallinnas 30. okt. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr.Nr. 170 ja 190, E.R.A.

husad Wellingku rügementide moonastamises olid pandud Väike-Maarja ja Peetri kihelkondade peale, kes oma moona pidid Ubbakali viima. Muidu aga pidi Järvamaa Rakvere moonamagasini moonastama.[1]

Tutvus arhiivmaterjalidega lubab oletada, et Rootsi väeülemus esialgu liiga suuri lootusi pani Eestimaa peale Rakvere moonamagasini moonastamisel ja alles hiljemini soovis Liivimaa kaasabi.

Kui kuningale oli selgunud, et Rakvere moonamagasini/ tühi ja et Eestimaa üksi ei suuda teda praegustel tingimustel täita, hakkas ta moona nõudma ka Liivimaalt.

Dahlbergh oli juba 17./6. novembril asehalduritele, Strömfeldtile ja Strokirchile teatanud, et kui tarvis olevat Pärnust, Viljandist ja Tartust viia moona Rakveresse, siis tehtagu seda.[2] 22./11. 12. novembril kirjutas ta kuningale, et ta enne kuninga kirja 8.nov./28.okt. 29. oktoobrist ei ole saanud käsku moona saatmiseks Rakveresse, lisandades, et Liivimaa Läti osa asehaldur Strokirch olevat temale esitanud kuninga resolutsiooni 19./8. oktoobrist, mille järele Lõuna-Liivimaa olevat vabastatud sellest väljaspool olevate moonamagasinide moonastamisest. Ka olevat tema seletanud, et moona juurdevedu Lõuna-Liivimaalt Rakveresse ja sealt edasi oleks seotud väga suurte raskustega, millega ka Dahlbergh ise ühineb, paludes kuningat seda asjaolu arvestada.[3]

Nüüd aga takistas Tartu piirkonnast venelaste rüüsteretk Tartumaa kagupoolsesse osasse moona juurdevedu Rakvere moonamagasini, mille tõttu talupojad metsaäärsadesse põgenesid ja moona veos takistus tekkis.

Kui seda silmas pidada, et Rootsi vägi Rakverest 23./12. 13. novembril edasi läks, siis on arusaadav, et Liivimaa moonast kuigi palju Narva retke ajal ei saadud kasutada.

Kokkuvõtet tehes Rakvere moonamagasini moonastamise asjus tuleb konstateerida, et Rakvere moonamagasin oli halvas seisukorras, selleks mõjus kaasa see asjaolu, et Narva operatsioon otsustati lõplikult liiga hilja ja et Wellingku käsku Axel Julius de la Gardiele, sisse seada Rakvere moonamagasin ja seda moonastada, oli väga halvasti täidetud. Muidugi

---

1) Maanõunikkude kiri Tallinnast Järvamaa kreisikomissar Mohrenschildtile, dat. Tallinnas 16.okt.1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 120 ja 102, E.R.A.

2) Erik Dahlberghi kirjad asehalduritele Strömfeldtile ja Strokirchile, dat. Riias, 7. nov. 1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.

3) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, dat. Riias 12. nov. 1700., Registraturet 1700, R.R.A.

võidi ju ka enne seda, kui moonamagasinil polnud küllaldast kaitset, karta, et venelased seda hävitavad.

Kui oli otsustatud operatsioon ette võtta, hakkas otsekohe vägede liikumine Ruhja juurest ja Pärnust Rakvere juurde. Öö- ja puhkelaagrite moonastamine ja läbi marssivatele vägedele küütide muretsemine sidus aga palju tööjõudu ega lasknud Rakvere moonamagasini küllalt energiliselt moonastada.

Suureks takistavaks põhjuseks oli muidugi ka hiline sügisene aeg ühes poriste teedega, mis takistas küüte küllalt kiiresti edasi liikumast ja muidugi olid koormadki halbade teede tõttu väikesemad. Kaasa mõjumata ei jäänud ka talupoegade halvad veoabinõud - vankrid kui ka loomad.

Nähtavasti viibis Rakvere magasini moonastamine kõrdlemisi abitu juurdeveo organiseerimise tõttu, sest Eestimaa maanõunikud ei osutunud moonastamise korraldamises küllalt asjatundjaiks. Eestimaa rüütelkond oli septembrikuu keskel kokku tulnud maapäeval elavalt protesteerimud sõjaväelise eksekutsiooni vastu, kuid pärastpoole pidid maanõunikud õige sagedasti nõutama ühe või teise ülesande täitmisel sõjameestelt abi.

Sõjaväeosade edasiliikumise vastu tundis kuningas suurt huvi. Ta kiirustas sõjaväeosasid edasimarssimisega ja tegi korraldusi väeosade harjutamiseks. Ta jõudis Pärnust tulles $\frac{5.\text{nov.}}{25.\text{okt.}}$ 26. oktoobril Tallinna, hoidudes seal aega raiskavate pidustuste eest. Tallinnas viibides jälgis ta erilise huviga Rakvere moonamagasini moonastamist ja pidas silmas Rakvere juurest Narva alla minevale väele küütide hankimist.

Kui kuningas tõsiselt huvi tundis Narva operatsiooni ettevalmistuse vastu, siis seda vastumeelsem oli temale, et teda Tallinna tulid segama Läänе suurriikide saadikud. Sinna saabus Prantsuse saadik krahv Guiscard; kes Louis XIV nimel pakkus vahesobitust kuningas Augustiga, et siis vastutasuna saada Rootsi toetust Hispaania pärandusküsimuse lahendamisel. Suure raskustega õnnestus tal pääseda kuninga jutule. Samuti jõudis Stockholmist tulles siia ka keisri saadik krahv Gotthard Helfrid von Weltz ($\frac{12.}{1.}$ 2. novembril), kes samuti püüdis sobitada rahu kuningas Karli ja Augusti vahel, pakkudes rahu asjus keisri tagatist, ka keiser soovis Rootsi abi Hispaania pärandusküsimuse lahendamisel.[1]

---

1) Carlson, VI, lk. 407 - 408.

Mõlema saadiku Tallinna saabumine oli kuningale, kes praegusel korral ei tahtnud arvestada diplomaatilisi ülesandeid, täiesti vastumeelt. Pahaselt kirjutas ta $\frac{12.}{1.}$ 2. novembril Stockholmi kantseleikollee-giumile, et see olevat iseäralik, et ta leiab saadikud Tallinnas, seepärast, et neil siin ei olevat midagi teha ja ta soovivat neist sõjakäigu ajal vaba olla, sest et temal olevat niikuinii küllalt tegemist sõjaoperatsiooniga, ega jätkuvat seepärast aega saadikute vastuvõtmiseks. Ka puuduvat inimesed saadikutega nõupidamiseks.[1]

Kuningas lahkus ühes kindral Rehnschiöldiga Tallinnast ootamata Rakveresse, nii et maanõunikud Tallinnas ei suutnud temale moonastamise ja küütide asjus remonstratsiooniga esineda. Rakveres jätkas ta endise agarusega moona ja küütide muretsemise kiirustamist.

Kuidas ja missuguses oludes Narva retke edasiarendamine sündis, sellest järgmises peatükis.

---

1) Carlson, VI, lk. 408 - 409.

Rootsi väe koosseis, suurus ja kuningas Karli otsus Rakverest edasi minna Narva alla.

Enne kui kõik Narva operatsiooniks Rootsist ja Soomest määratud väeosad saabusid, andis kuningas käsu Rootsi väele, mis Rakvere ümbrusse oli majutatud, edasiminekuks.

Küsimus on nüüd selles, kui suures koosseisus ja missugused Rootsi sõjaväeosad Rakverest edasi läksid. Allikad ja ajaloolaste arvamused pole selles küsimuses kokkukõlas. On väikesemaid lahkuminekuid rootsi enese allikates ja uurimustes, kaugelt tunduvam on aga vene allikate ja uurimuste lahkuminek rootsi omadest.

Rootsi sõjaväe suuruse traditsiooniline arv on allikates ja varemates ajalugudes kõikunud 8,000 mehe ümber. Ametlik Rootsi teadaanne mainib Rootsi kuningal Rakverest edasiminekul olnud olevat ainult 8,000 meest.[1] Ametliku teadaandega kokkukõlas on Rootsi sõdurite Karl Wrangeli ja Sperlingu ülestähendused; nende andmete järele oli rootslastel Rakverest edasiminekul Pada mõisas, kuhu koondati Narva alla minevaid vägesid, kokku 8,000 meest 37 kahuriga.[2]

Sama arvu leiame ka major von Nummersil[3] ja kahel tähtsamal vanemal Karl XII ajaloo kirjutajal - Adlerfeldil ja Nordbergil.[4] Sama arvu juurde on jäänud ka Fryxell, Fredrik Ferdinand Carlson ja Harald Hjärne.[5] Kelchi järele on kuningas Rakverest, peale haigete eraldamist tervetest, edasi läinud 5,310 jala- ja 3,130 ratsaväelasega,

---

1) Livonica, fasc. V, lk. 10.

2) Wrangels relation, lk. 140; Sperlings dagbok, lk. 6.

3) Major von Nummers berättelse om slaget vid Narva den 20 November 1700. S.R.A.

4) Adlerfeld, I, lk. 102 - 103; Nordberg, I, lk. 219.

5) Fryxell, 21, lk. 104 : "Svenskarne voro något öfver 8000 man "; Carlson, VI, lk. 420; Hjärne lk. 97. Nils Herlitz (Samuel E. Bringi poolt toimetatud teoses "Karl XII" lk. 132) ~~seldakse~~, et Rootsi sõjaväe suurus kokkukõlavate andmete järele, mida aga kunagi pole põhjalikult kontrollitud, polevat tõusnud üle 9,000 mehe.

kokku 8,440 mehega.[1] Narva linna ajaloo kirjutajale Hansenile[2], kes kroonik Kelchiga väeosade ja meeste arvu äratähendamises kokkukõlas, toetuvad tsaar Peetri ajaloo kirjutaja Ustrjalov ja ajaloolane Solovjev.[3]

Suurt lähkuminekut rootsi allikates mainitud traditsioonilisest arvust leiame vene allikates ja neid jälgivates ebakriitilistes, peaasjalikult vanemates, uurimustes.

Tsaari päevaraamat mainib kahtldes arvu 18,000, lisandades: "mõned ütlevad, et vähem on olnud".[4]

Vene sõjaajaloolase Maslovski arvates võttis Rootsi sõjavägi Narva lahingust osa kuni 12,000 mehe suuruseni.[5]

Hoopis suurema arvu toob aga Vene sõjaajaloolane A. Petrov, kes Narva operatsiooni üle on eriuurimuse kirjutanud. Tema arvates olevat Narva operatsioonist osa võtnud rootslaste arv ulatunud 25,000 meheni.

---

1) Kelch, Continuation, lk. 154 - 155. Kelchi järele on väed järgmises koosseisus edasi läinud: ratsaväge, drabandid 130 meest, Rehnschiöldi draguneid 500 meest, Eestimaa aadlilipp 200 meest, ooberst Bernhard Rehbinderi rügement 500 meest, kindral major Ribbingu rügement 600, ooberst Hans Heinrich Rehbinderi rügement 500 meest, ooberst Hans Heinrich Tiesenhauseni rügement 250 meest, Carl Magnus Rehbinderi rügement 300 meest ja de Molini draguneid 150 meest, jalaväge: kuninga ihukaart 1,500 meest, dalekarlaste rügement 500 meest, Närke-värmlandi rügement 600 meest, västmanlaste rügement 800 meest, hälsinglaste rügement 450 meest, ooberst Mellini väljakomandeeritud 760, ooberst Magnus Gabriel Tiesenhauseni rügement 250, kahurväe teenijaid 200 meest. Ka Rootsi ajaloolane Knud Lundblad (Carl XII:s historia, I, lk.97) toob peaaegu sama arvu kui Kelch, kogusummas 8,300 meest, neist 5,000 jala- ja 3,300 ratsaväelast. Lundbladi tsiteerib Herrmann (Geschichte des russischen Staates, Band IV, lk. 114).

2) Hansen, Geschichte der Stadt Narva, lk. 144.

3) Петровъ, 4,1, lk. 43; Соловьевъ, 14, lk. 323 ja 361. Hanseni jälgib ka Mankell, oma varemas teoses: „Uppgifter rörande Svenska krigs-magtens styrka", Stockholm, 1865, lk. 466; kuid hilisemas teoses: „Anteckningar rörande Finska armeens och Finlands krigshistoria", Första delen, Stockholm, 1870, lk. 173) arvab ta, et Rootsi sõjavägi Narva all pidi suurem olema kui 8,400 meest. Rootsi sõjaajaloolane C.O. Nordensvan (Karl XII, Synpunkter och betraktelser, Stockholm, 1918, lk. 51) ütleb et Rakverest läks edasi 8,400 meest, neist 5,000 jalaväelast. Kui Nordensvan Rakverest edasiläinud meeste arvu aimult nii suureks peab, siis ei saaks leppida sellega, et, nagu ta ütleb, Rakveres on koos olnud 15,000 meest.

4) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 29-30, mii ka Толиковъ, Деяния. II, lk. 96. Teate 18,000 Rootsi jalavälase tulekust Liivimaale oli tsaar saanud Augustilt (Vt. tsaari kiri Feodor Golovinile, dat. Tveris 26. aug. 1700.a., Петровъ, 4,2, lk. 3).

5) Масловскій, Записки, I, lk. 77.

A. Petrov leiab, toetudes Vene kindralstaabis säilitatavale 1720.aastast pärit olevale käsikirjale, ilma et ta selle käsikirja andmeid võtaks tõsise kriitika alla, nende algupärat ja tõelevastavust järele uuriks, et välismaa ajaloolased, eriti Rootsi omad, ei kõnelevat midagi Pärnus maabunud meeste arvust; 1720.aasta autor aga ütlevat, et mõned Rootsi transport laevad on tulnud Tallinna, mõned jälle Pärnu, kus 15,000 meest on olevat maale tulnud, teised 5,000 olevat tulnud 5 nädala pärast.[1] Edasi harutab A. Petrov, et $\frac{21.}{10.}$11. novembriks olevat Rakveresse kokku tulnud peaaegu kõik sõjaväed ja nimelt 15,000 meest Pärnust, 5,000 meest, kes Rootsist hiljemini tulid, vististi Tallinna kaudu, ja 8,000 meest Wellingku väge, kokku 28,000 meest. Neist olevat Pärnust Tartu juurde saadetud von Schlippenbach ja Slytte (?). Sellest aga, et von Schlippenbachi väe osast Räpina kokkupõrkes olevat osa võtnud 600 meest, võivat arvata, et mõlemas väeosas olevat olnud 1,000 meest. Neile olevat Rakverest veel lisaks saadetud 1,050 meest. Seepärast olevat siis ka Rakveres koos olnud 25,000 meest, arvesse võtmata 5,000 miilitsameest, kes olevat jäetud linnagarnisonidesse.[2]

A. Petrov ei ole revideerinud, missugusest allikast 1720.aasta autor on saanud oma andmeid Rootsi väe suurusest ~~saanud~~. Üksikasjalikumalt 1720.aasta autori poolt esitatud andmete sisu analüüsides, märkame, et need võisid põhineda 1700.aastal tsirkuleerinud kuuldustel. Nagu ülal nägime, nõuti öölaagrites Pärnust edasimarssivatele vägedele moona 15,000 inimesele. See teade võis rootslaste käest sattuda tolleaegsetesse ajalehtedesse ning lõppeks ka venelastele tuttavaks saada. Tõepoolest ei jõudnud aga mehi kaugeltki mitte säärasel arvul pärale. Pärnus maabunud väeosade nimed ja nende suurus on tuttavad ja üldse ei võtnud, nagu pärast näeme, Rootsi vägi Narva lahingust säärase suure koosseisuga osa. Ka polnud Wellingku väes mitte 8,000 meest, vaid ainult 4,000. Pole ka õige, et ooberst Skytte (Petrovil eksikombel Slytte) ja von Schlippenbach Pärnust Tartu juurde saadetud. Skytte oli Tartu komandant (1697.a. maikuust kuni Tartu langemiseni 1704.a. juulikuus), ja nagu näha tema kirjavahetusest Axel Julius de la Gardiega, viibis ta 1700.a. sügisel terve aja Tartus, mis ka loomulik, sest ta pidi alaväsa kindluse kaitseks valvel olema; ka ei saadetud von Schlippenbachi Pärnust välja.

---

1) А. Петровъ, Нарвская експедиція 1700 г., лл. 14.

2) " " " " " " "

Ka ei leia allikmaterjalides tõestamist seegi, et Rakverest von Schlippenbachile oleks saadetud lisaks 1,050 meest.

Rootsi sõjaväe väiksuse tõttu ei võidud ju sellest mõeldagi, et peasõjaväe juurest nii suurt väeosa eraldada. Liivimaale saadeti, nagu nägime, enne Rootsi väe edasiminekut ainult 200 ratsaväelast Romanowitzi juhatusel, kes pärastpoole Rakvere kaudu käsutati Tartumaale ning olid tõepoolest Narva operatsiooniks hiljaks jäänud ratsa- ihukaartlased.[1]

Palju enam tõele lähemal on eelmainitud arv - 8,000 meest, mille ~~koostamisel~~ alusena tol ajal on nähtavasti kasutatud allikmaterjale. Seda arvu on muidugi tarvis kontrollida. Kontrollimist on teostatud Rootsi kindralstaabi uurimuses, ohtrasti ära kasutades Rootsi arhiivides leiduvaid andmeid, mille tagajärjel Rootsi kindralstaabi uurimuses on kindlaks tehtud Rootsi võitlusvõimeliste sõjameeste arv enne Narva lahingut Laagnas, maha arvatud haiged ja muud võitlusvõimetud.

Laagnas oli kindralstaabi uurimuse järel rootslastel jalaväge 21 pataljoni 5,889 mehega, ratsaväge 47 kompaniid 4,314 mehega ja kahurväge 334 meest 37 kahuriga, kokku 10,537 meest ja 37 kahurit.[2]

Muidugi on seejuures tarvis arvestada asjaolu, et Rootsi vägi Rakverest edasiminnes pidi olema võitluskõlblikkude meeste poolest tugevam kui peale rasket marssi Laagnas. Raske on öelda, kas Carl Casper Wrede teade, et rootslastel enne Rakverest edasiminekut on olnud vaevalt 12,000 meest,[3] tõele vastab või mitte. On ju võimalik, et Rootsi vägi Rakvere juurest üle 11,000 mehe suuruses hakkas edasiminema.

Nüüd jälgime kindralstaabi uurimuse järele, missugused Rootsi väeühikud ja missugused suuruses Narva lahingust osa võtsid.

---

1) Maanõunikud Rakverest maanõunikkudele Tallinnas, dat. Rakveres 23. nov. 1700.a., Land= Sachen 1700, Nr. 309, E.R.A.

2) Generalstaben, lk. 318.

3) Carl Casper Wrede kiri isale, Fabian Wredele, dat. Rakveres 13.nov. 1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 141.

J a l a v ä g i .

Jala- ihukaart, juhat. vabahärra Kindralmajor Knut Posse	6 pat.	1700 meest
Dalekarlaste rüg., juhat. ooberst krahv Magnus Stenbock	2 "	661 "
Hälsinglaste rüg.,juhat. ooberst Göran Joh. von Knorring	2 "	568 "
Västmanlaste rüg., juhat. major Mattias Fredrik von Feilitzen	3"	556 "
Närke- Värmlandi rüg., juhat. ooberstleitnant Karl Gustav Roos	2 "	732 "
Soome rüg. koostatud Turu, Pori, Hämeenlinna, Viiburi, Savo ja Uusimaa läänide jalaväe rügementidest, juhat. kindralmajor vabahärra Georg Johann von Maydell	4 "	933 "
Turu, Pori ja Uusimaa läänide kolmasmeeste jalaväe rüg., juhat. ooberst Magnus Gabriel von Tiesenhausen	1 "	360 "
Hämeenlinna, Viiburi ja Savonlinna läänide kolmasmeeste rügement, juhat. ooberstleitnant Göran Jürgen Hastfehr	1 "	379 "
	kokku	21 pat. 5889 m.

R a t s a v ä g i .

Kuningliku Majesteedi ihudrabandid, juhat. kaptenleitnant vabahärra Arvid Bernhard Horn	2 komp.	158 meest
Kuningliku Majesteedi ihudragunite rüg., juh. ooberstleitnant vabahärra Hugo Johan Hamilton	8 "	514 "
Turu lääni ratsa rüg., juhat. vabahärra ooberst Bernhard Rehbinder	7 "	750 "
Uusimaa ratsa rüg., juhat. ooberstleitnant Adolf Magnus Klingspor	9 "	650 "
Karjala ratsa rüg.,juhat. vabahärra ooberstleitnant Hans Heinrich Rehbinder	7 "	700 "
Karjala maadragunite pataljon, juhat. major Niklas de Molin	4 "	302 "
Turu, Uusimaa ja Viiburi läänide ratsa kolmasmeeste rüg., juhat. ooberst vabahärra Karl Magnus Rehbinder	4 "	340 "
Eestimaa aadlilipp, juhat. ooberstleitnant Reinhold von Lieven	3 "	400 "
Eestimaa värbitud ratsa rüg.,juhat. ooberst Hans Heinrich von Tiesenhausen	3 "	500 "
	kokku	47 komp.,4,314 m.

Rahvuste järele vahet tehes leiame, et Rootsi sõjaväes, mis Narva lahingust osa võttis, oli rootslasi jalaväelasi 4,217 meest, ratsaväelasi kõigest 672 ja kahurväelasi 334 meest, kokku 5,223 meest, see

on pisut alla 50 % kogu arvust. Soomest tulnud väeosades oli 1,672 jala- ja 2,742 ratsaväelast, kokku 4,414 meest, 41,8 protsenti.[1] Kohalised Eestimaa väeosad koostusid ainult ratsaväelastest ja neid oli kogu arvus 900 meest ehk 8,5 protsenti. Järelikult võttis Narva lahingust osa 5,314 soome- ja eestimaalast, rootslasi, nagu varem mainitud, 5,223, nii siis esimesi veidi üle 50 %, viimaseid veidi alla 50 %. Silmapaistev oli rootslaste tugev ülekaal jalaväes.

Rootsi väeosad tulid Eesti ja Liivimaale sügisel, maabudes peamiselt Pärnus. Enamik Soomest tulnud vägedest oli saabunud Eesti- ja Liivimaale juba kevadel ja osa võtnud saksilaste-vastasest operatsioonist maikuust alates ja juuli lõpul peale saksilaste üle Väina tulekut taganemud põhja poole. Wellingku väkke oli peale seda, kui ta Väina liinilt taganedes Dahlberghi soovil oli jätnud peamiselt jalaväeosasid Riia garnisonile täienduseks, jäänud enamikult ratsaväeosad.

Kevadel Soomest tulnud väeosadest olid Rakvere juures ja võtsid Narva lahingust osa: Turu, Pori, Hämeenlinna, Viiburi, Savo ja Uusimaa lääni meestest koostatud jalaväe rügement (933 meest kindralmajor Georg Johann von Maydelli juhatusel), Turu lääni ratsarügement (750 meest ooberst Bernhard Rehbinderi juhatusel), Uusimaa ratsarügement (650 meest ooberstleitnant Adolf Magnus Klingspori juhatusel), Karjala ratsarügement (700 meest ooberstleitnant Hans Heinrich Rehbinderi juhatusel) ja Karjala maadragunite pataljon (302 meest major Niklas de Molini juhatusel). Kõiki kokku 3,335 meest. Need mehed saabusid Ruhja alt tulles sügisel oktoobrikuu lõpul Rakvere juurde. Wellingku väkke olid kuulunud ka Tiesenhauseni nimeline värbitud ratsarügement (500 meest, ooberst Hans Heinrich von Tiesenhauseni juhatusel), samuti ka Eestimaa aadlilipp (400 meest, ooberst Reinhold von Lieveni juhatusel). Selle järele otsustades võttis Wellingku väest osa üle 4,000 mehe Narva lahingust osa.[2]

---

1) J. Mankell, Anteckningar, I, lk. 173 ütleb, et soomlasi võttis Narva lahingust osa ainult 3,200 meest, nii ka K.Ph. Lindequist (lk. 42).

2) Wellingku väest oli Eestimaa aadlipp ja 320 soome jalaväelast Zacharias Aminoffi juhatusel Ruhja juurest septembrikuus Kunda ja Purtse jõele maakaitseks saadetud, nii et oktoobrikuus sealt pidi Rakvere juurde tulema umbes 350 meest.

Uued jalaväe rügemendid tulid sügisel Soomest. Pidi tulema 3,000 mehe ümber,[1] saabus aga Rakvere juurde enne edasiminekut ainult üle 1,000 mehe. Soomest üle mere tulekuks määratud väeosad olid küll üle mere tulekuks valmis kuid nende ületulekut segasid nähtavasti sügisesed tormised ilmad ja siis ka transportabinõude puudus.

26. septembril oli Helsingist ooberst Karl Magnus Rehbinder kirjutanud Axel Julius de la Gardiele, et Soomest pannakse laevadele 3,333 ratsaväelast ja saadetakse otsekohe Tallinna, kusjuures oli tähendatud, et neil relvad on puudulikud, et puuduvad karabiinid, mis nad pidid Tallinnas saama.[2] Nende ületoomine aga viibis. 17. oktoobril kirjutas Carl Magnus Rehbinder, et tema rügement (Turu, Uusimaa ja Viiburi läänide ratsakolmasmeeste rügement) olevat Pickala läheduses külades korterites, kuid temal ei olevat täis skuute kui need, mis Uusimaa rügementi on üle viinud ja et ta neid peab tagasi ootama. Ta olevat Viiburi maahärralt Lindehjelmilt kirja saanud, et Viiburi meeskond on valmis ja et iga päev oodatavat ooberstleitnant Ruthenhielmi saabumist.[3]

Soome kolmasmeeste rügementidest tulid sügisel Soomest ja võtsid Narva lahingust osa Hämeenlinna, Viiburi ja Savonlinna läänide kolmasmeeste jalaväe rügement (379 meest ooberstleitnant Göran Jürgen Hastfehri juhatusel); Turu, Pori ja Uusimaa läänide kolmasmeeste jalaväe rügement (360 meest ooberst Magnus Gabriel von Tiesenhauseni juhatusel) ja Turu, Uusimaa ja Viiburi läänide kolmasmeeste ratsarügement (340 meest ooberst Karl Magnus Rehbinderi juhatusel); kokku 1,079 meest. Sellest järgneb ka, et mitte ükski mainitud kolmasmeeste rügement ei võtnud Narva lahingust täies koosseisus osa.[4]

Sellest näeme, et Soome ratsaväelased, mis Narva lahingust osa võtsid, olid peale Turu, Uusimaa ja Viiburi läänide kolmasmeeste ratsarügemendi juba kevadel Eesti- ja Liivimaale tulnud, kuna aga jalaväe rü-

---

1) Kuningas Karli kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. 15.aug. 1700.a. Land- Sachen 1700, Nr. 62, E.R.A. Wellingk koguni arvestas Soome vägede dupleeringut: 3,000 ratsa- ja 6,000 jalaväelasega ja kevadel temaga tulnud väeosade täiendamist, peale selle veel mõningaid väikesemaid Soomest üle tuua kavatsetud meeste kontingente (Vt. Otto Wellingku kirja Axel Julius de la Gardiele, dat. Ruhja juures laagris 8.sept. 1700.a. T.R.A. juurde lisatud kava).

2) Karl Magnus Rehbinderi kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Helsingis 26. sept. 1700.a., T.R.A.

3) Karl Magnus Rehbinderi kiri Axel Julius de la Gardiele, dat. Pickalas 17.okt. 1700.a., T.R.A.

4) igas rügemendis pidi olema 1,000 meest.

gementidest kaks ja nimelt Hämeenlinna, Viiburi ja Savonlinna läänide kolmasmeeste jalaväerügement ja Turu, Pori ja Uusimaa läänide kolmasmeeste rügement olid tulnud sügisel. On ka tarvis arvesse võtta seda, et sügisel maabunud Soome kolmasmehed olid võetud alles suvel (kuninga käsk antud 1700.a. aprillikuus) ja et seega ei võinud nende väljaõpe olla kuigi hea.

Eesti- ja Liivimaalt teisi väeosasid peale Eestimaa aadlilipu ja Tiesenhauseni nimelise Eestimaa värbitud ratsarügemendi Narva lahingust osa ei võtnud. Põhjused selleks on mainitud varem. Liivimaa aadlilipp jäi Liivimaale ja Riiga, enne 1700.aastat värbitud rügemendid kuulusid kindluste garnisonidesse, 1700.aastal värbitud ja värbitavad väeosad olid enamikult koos; kuid nad olid nõrga väljaõppega ja kasutati neid osalt kindluste garnisonide täiendamiseks, osalt ka maakaitseks. Kuna aadlilippule dupleerimist ja seisuste dragunite võtmisest ei tulnud kuni Narva operatsiooni ettevõtmiseni midagi välja.

Küsimus on veel selles, miks Narva operatsiooniks ei kasutatud suuremal arvul Wellingku poolt Väina jõelt taganemisel Riiga jäetud Soome ja osalt ka teisi väeosasid? Et Wellingk ise neid väeosasid väliväena arvestas, on märgata tema poolt koostatud kavast kokkutulevate meeste kohta ja veel enam sellest, et ta Dahlberghilt enne Narva operatsiooni neid tagasi soovis saada. Sellekohase kavaga oli ta esinenud varsti peale Riia piiramise lõpetamist saksilaste poolt ja nimelt oli ta tahtnud tagasi saada Rõdast Soome ratsa- ja jalaväelasi ja peale selle ka Liivimaa aadlilipu mehi ja Riias olevad Tiesenhauseni värbitud ratsa- väe rügemendi osasid. Dahlbergh oli osalt nõus ja lubas kõige pealt välja saata Tiesenhauseni ratsarügemendi osad, kuid ta pidas tarvilikuks enesele jätta vähemalt 300 ratsaväelast. Dahlbergh soovis, et Liivimaa aadlilipp jääks Riiga ja et Wellingk saadaks tema juures olevaid Liivimaa aadlilipu mehi Riiga, selle asemel saadaks tema jälle kõik Soome ratsaväelased Wellingku juurde, ka kindral Maydelli jalaväe rügemendi lubas ta tagasi saata. Soome rügemendid olid Wellingku taganemisel nii ära kurnatult Riiga tulnud, et nad kolmel päeval ei olevat suutnud käia ja seista; osalt olevat olnud nad ka riieteta ja jalanõudeta, nii et neid suudeti suure vaevaga rõivastada. Soome väeosades oli ka Riias suur suremus; nii et 1. oktoobrikuu alul oli nende hulgas 1,585 haiget ja 239 surnut; sellele vaatamata, et Dahlbergh nende eest püüdis õgapidi hoolitseda. Üksi kindral Maydelli rügemendis

oli 211 haiget. Üldse pidi Riias 6 Soome rügemendis olema ainult 1,946 tervet meest.[1] Ka teatas Dahlbergh kuningale, et Riiga jäetud Soome rügementides nii ohvitserid kui ka reamehed olevat olnud halva väljaõppega, nii et suurt vaeva tuli kulutada nende väljaõppele.[2]

Vaatamata sellele, et Dahlbergh tegi kõik, mis võis Soome rügementide väljasaatmiseks, viibis see rügementides möllava nakkava haiguse tõttu, kuna tervenenud võimaluse korral sõjaväe juurde saadeti.[3] Haigus kestis ka hiljemini,[4] nii et Wellingk Riia garnisoni jäetud Soome rügementide meestest ainult väikese arvu tagasi sai.

Küsimus on selles, kas oleks suudetud saada Narva operatsiooni edasilükkamisega Rootsist ja Soomest lühema aja jooksul tunduval määral lisavägesid?

Tõsiasi on, et mitte kõik Rootsist ja Soomest Eesti- ja Liivimaale ületulekuks määratud väeosad polnud veel saabunud; kui need kõik tõepoolest oleksid pärale jõudnud, oleks Rootsi vägi tunduvalt lisa saanud. Viimati Rootsist tulevatele meestele oli määratud, nagu Soomestki tulevatele väeosadele, maabumispaigaks Tallinna. Tallinnas ja mujal maabus ratsa ihukaart, västmanlaste (800 meest) ja hälsinglaste (450 meest) jalaväe rügemendid; kaks viimast võtsid ka Narva operatsioonist osa. Tallinnasse oodati ka Ida Göötamaa ja Smålandi ratsarügemente, kel olid korteridki Rakvere ümbruses kindlaks määratud.[5]

Tallinna kaudu tulevatest Soome kolmasmeeste jala- ja ratsarügementide meeskondadest saabus ainult osa enne Rakverest edasiminekut sinna, kuna teisel hilinenud. Nii jäid hiljaks ooberst Magnus Gabriel von Tiesenhauseni, Turu, Pori ja Uusimaa läänide kolmasmeeste jalaväe rügemendist 700 meest, kes alles $\frac{29.}{18.}$ 19. novembril Tallinna saabusid.[6]

Maabumise hilinemist mõjustas muidugi hiline sügisene aeg, tormine meri, kuid nähtavasti viivitas Soomest Tallinna üle toodavate väe-

---

1) Erik Dahlberghi kiri Otto Wellingkule, dat. Riias 1. okt. 1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.

2) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, 16. okt. 1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.

3) Erik Dahlberghi kirjad kuningas Karlile dat. Riias 22. okt. ja 23.okt. 1700.a., Registraturet 1700, R.R.A.

4) Erik Dahlberghi kiri kuningas Karlile, dat. Riias 24. okt. 1700.a., Registraturet, 1700 R.R.A.

5) Wrangell, Der Schwedische Anmarsch auf Narva 1700, Beiträge, IX, lk.120.

6) Wrangel, ibidem, lk. 121.

osade maabumist ka kõlblikkude sõiduriistade vähesus. See oli mõõduandev ka Rootsist tulevate vägede suhtes.

Kui arvestada seda, et Tallinnas kuni Narva lahinguni, s.o. nädal hiljem kui kuningas Rakverest edasi läks, oli maabunud umbes 2,000 meest [1], on võimalik ~~konstateerida~~ oletada, et Rootsi vägi umbes kahe nädalalise ootamisega oleks umbes 2,000 meest lisaks võinud saada. See lisa poleks olnud eriliselt suur, kuna teiselt poolt eriti Soome rügementides möllavate haiguste tõttu vägi samal ajal oleks ka kaotanud osa oma koosseisudest. Nii oleks tõepoolest lisa veel väikesem olnud.

Nüüd vaatame, kuidas oli lugu peamoona magasini moonastamisega: Kas jätkus Rakveres moonamagasinis küllalt moona edasiminekuks Narva alla?

Nagu eespool nägime, oli selle poolest asjalugu oktoobrikuu lõpul täbar. Vahepeal oli tehtud kuninga poolt uusi meeleõetuletusi. Moona kontingendi rohkendamiseks polnud aga olukord sugugi soodus. Rakvere ümbrus oli võimatu moona juurdevedu tõsta, - idapoolsed osad maakonnast olid Narvale lähemal venelaste poolt okupeeritud, kuid Rakverele lähemale jälle osalt rüüstatud, ka muu osa maakonnast oli edasiliikuvate sõjavägede läbimarssimisega, majutamisega ja senise juurdeveoga juba väsitatud.

Säärasel puhul oli võrdlemisi suurtel pingutustel vähe tagajärgi, seda enam et moona juurdevedamine kaugema maa tagant nõudis väga palju vaeva, ~~mille tulemus aga oli väike~~, - Rakverest kaugemal olevatest Eestimaa osadest moona juurdevedamisel tuli moona ~~juure~~vedajatel viibida 2 - 3 nädalat teel, mis küüdimehi ja hobuseid väga kurnas. Selle suure pingutuse tulemused olid võrdlemisi väikesed, sest halbade teede tõttu ei saadud vedada suuri koormaid ning pealegi kulus iga koorma juurdeveoks palju aega.

Segavalt mõjus muidugi ka küütide puudus, sest suur osa Eestimaa küütidest oli seotud vägede läbimarssimisega ja moona juurdeveoga öö- ja puhkelaagritesse. Põhja-Liivimaa moona kontingendid jäid aga hiljaks osalt maa kauguse ja osalt ka selle tõttu, et korraldused moonaveoks

---

1) Seal oodati sel ajal, kui Rootsi vägi juba Narva all oli, ooberst Karl Magnus Rehbinderi Turu, Uusimaa ja Viiburi läänide jala kolmasmeeste järelejäänud osasid, samuti ooberst Lode järelejäänud mehi. Samal ajal olid sinna osadekaupa saabumas ka ratsaihukaardi väeosad (Vt. maanõunikkude kirja Rakverest maanõunikkudele Tallinnas, dat. Tallinnas 20.nov. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 299, E.R.A.)

sealt Rakvere moonamagasini tehti liiga hilja.

Kui kuningas 23./12. 13. novembril Rakverest edasi läks, teatasid maanõunikud Rakverest maanõunikkudele Tallinnas, et eelmisel päeval ja öösl moonamagasini tagavarad on rügementidele välja jagatud ja et sellest jätkub ainult vähesteks päevadeks.[1]

Sellest võib järeldada, et vaatamata kuninga pealekäimisele, et moona juurdevedu Rakvere moonamagasini kiirustada ja vaatamata sellele, et maanõunikud Rakveres tegid mis võisid, ei suudetud kolme nädala jooksul Rakvere moonamagasini tagavarasid suurendada.

Küsida tuleb, kuidas oleks mõjunud Rakvere moonamagasini moonastamisele, kui retk Rakverest Narva alla oleks edasi lükatud?

Arvestades kõiki asjaolusid, mis seotud Rakvere moonamagasini moonastamisega tuleb selles kahelda, - Tallinnas maabunud Rootsist ja Soomeks lisaks tulevad väeosad oleksid endiselt küüte vajanud meeskonna pagasi järeleveoks ja moona juurdeveoks öö- ja puhkelaagritesse ja juurdevedu Rakvere moonamagasini oleks nagu ennegi pikkade maade tagant sügiseste poriste teede tõttu toimunud äärmise aeglusega või veel aeglasemaltki, sest sügise porisem aeg oli kätte jõudnud, pealegi oleks suur osa Rakvere moonamagasini juurdeveetavast moonast ära kulunud Rakvere ümbrusse majutatud sõjaväeosade ülalpidamiseks, nii et moonamagasini tagavarad poleks saanud kasvada. Seda oli ka väga hästi näidanud oktoobrikuu lõpp ja novembrikuu algus, mil oli selgunud, et Rakvere moonamagasini tagavarad polnud mitte tõusnud, vaatamata kuninga pealekäimisele. Parandust võis tuua alles talvetee.

Säärases olukorras tuli Rootsi väeülemusel otsustada, mis teha, kas operatsioon Narva alla edasi lükata, et enam väeosad lisaks tuleks ja et peamoonamagasin saaks operatsiooni nõuetele vastavalt paremini moonastatud, või jälle, silmaspidades Narva kindluse rasket seisukorda, riskeerida, sest vastasel korral oleks võidud arvata, et Narva võib langeda.

Arusaadav, et vanad kindralid, kes sõja asjandustes täiesti kodus, ei võinud päri olla sellega, et nii väikeste vägedega ja nii väi-

---

1) Maanõunikud Rakveres maanõunikkudele Tallinnas, dat. Rakveres 13. nov. 1700.a., Land = Sachen 1700, Nr. 272. 27./16./27. novembril kirjutasid nad maanõunikkudele Tallinnas, et kaasa võetud moonast jätkuvat aimult 4 päevaks (Maanõunikkude kiri Rakverest maanõunikkudele Tallinnas, dat. 17. (Rakvere) nov. 1700.a., Land = Sachen 1700, Nr. 291., E.R.A.

kese moonatagavaraga alustatakse retk Narva alla. See oli nende arvates täiesti lubamatu ja võimatu. Seda enam, et teada oli, et Narvat piirav Vene sõjavägi pidi olema õige suur - nagu kindlasti räägiti - koostuv 80,000 mehest.

Kes siis otsustas säärastel tingimustel edasi minna ?

Senituntud allikmaterjal laseb oletada, et Rakverest kiire edasimineku põhjuseks oli kuningas ise. Kuninga õuemarssal Carl Casper Wrede, kes sõjakäigul kaasas oli, kirjutas $\frac{23.}{12.}$ 13. novembril oma isale: "I morgon hittida blir upprott. Alla hade önskat, att H. M:t velat dröja tills 1000 hästar af lifreg:tet, hvilka redan äro i Reval, hunnit fram, helst vi nu ha litet och under Wellingk fatigeradt cavaleri; men det har varit aldeles omöjligt dertill persuadera Konungen. Han har ej ens kunnat öfvertalas att dröja öfver morgon dagen, att bättre anstalt (matte kunna göras för arméens anstalt) måtte kunna göras för arméens subsistence. Arméen får nog lida nöd. Ty om 3 mil träffas ett af Ryssen förhärjadt land; hvar by uppbränd, att man får campera på fältet". Vi äro näppeligen 12,000, de finska recryterne inberäknade, en mängd af gardiet och Dalkarlarne äro sjuke..... H. M: t ville strax attaquera".[1]

Wrede kirja järele otsustades oli Rakverest kiire edasimineku põhjuseks kuningas ise. Sellest kirjast on ka märgata, et kõrgem sõjaväejuhatus näib olevat selle poolt olnud, et edasiminekuga viivitada, et vähemalt järele oodata ratsa - ihu rügemendi saabumist, või ehk ka, et teha paremaid korraldusi sõjaväe moonaga varustamiseks, ~~seda enam, et~~ oliju luure läbi ~~oli~~ selgunud, et maa Narva suunas on täiesti lasstatud. Wrede aimas täiesti õieti ja nähtavasti oli samal arvamusel ka sõjaväeülemus, et sõjaväe retk Narvani saab toimuma eriliselt rasketes tingimustes.

Ka kindralleitnant Karl Gustav Rehnschiöldi kiri samale Fabian Wredele $\frac{22.}{11.}$ 12. novembril näib täiel määral toetavat Wrede kirja, ta kirjutab: " I dag resolverade H. Mt med Armeen att härifrån uppbryta och fienden attaquera, som har sitt läger 5 mil på denna sidan Narva, hvilket är väl förskansadt. Dagligen komma partier, som uppbränna byn och bortföra fouragiet, som fins i skogarne. Armeen marche blir svår. De

---

1) Carl Casper Wrede kiri isale, Fabian Wredele, dat. Rakveres 13. nov. 1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 141.

fleste bönder kring Narva äro afvekne, lemnande hvarken hus el. foder. Omögligt föra slikt med sig. Om H.M. kan lyckligt vid denna lilla och utmattade armé utföra sin dessin, så tror jag att aldrig någon med större hinder exequerat sitt värf."[1] Rehnschiöldi kirjast märkame, et kuninga otsus edasi minna Rarverest sai lõpliku kuju $\frac{22.}{11.}$ 12. novembril. Rehnschiöld ise kui suurte kogemustega sõjamees pidas kiiret edasiminekut väga suureks julguseks, kuid imelik küll, et ta Narva kindlust arvab heas seisukorras olevat. Nähtavasti püüdis Rehnschiöld, kes sõja esimesel aastal kuningale nii lähedal seisis, temasse mõjuda, et ta sõjakäigu edasi lükkaks, mil aga polnud tagajärgi.

Tõepoolest pani Rootsi sõjaülemust mõtlema see asjaolu, et Narva all pidi olema õieti arvurikkas, kuulu järele 80 - 100,000 mehe suurune, sõjavägi hästi kindlustatud seisukohtadel. Rootsi oma vägi oli aga koguni väike, pealegi olid mõned väeosad, eriti kevadel Soomest tulnud kindral Wellingku väkke kuulunud rügemendid kurnatud suvisest sõjategevusest ja kannatasid nakkavate haiguste all, nagu osa Rootsistki tulnud sõjaväge. Moonahulk, mis kaasa võidi võtta, oli väga väike, sellest jätkus ainult mõneks päevaks, pealegi jäi moonamagasin Rakveres kühjaks, nii et kiire järeleveo peale polnud lootust. Säärases olukorras kangastus Rootsi väeülemusele väikesearvulise väe väga raske retk halbade ja põhjatute sügiseste teede kaudu läbi Virumaa idaosa, kus rüüstavad vaenlasesse salgad varemini olid kõik ära hävitanud ja laastanud. Polnud mingit lootust teel lisamoona saamiseks meestele ja hobustele. Koguni tuli arvestada seda, et päevasest marsist halbadel ja põhjatutel teedel väsinud mehed pidid ööbima lageda telkides lageda taeva all.

See kõik sundis vanu kogenud sõjamehi, nagu seda oli Rehnschiöld, murelikult vaatama tulevikku.

Vastukaaluks operatsiooniga viivitamise mõttele oli muidugi mure Narva pärast. Teati, et Narvat piirav vägi on suur, et kindlus on nõrk, ja et garnison on väikesearvuline. Eriti võis teistele kindralitele neid asjaolusid rõhutada kindral Wellingk, kes Ingeri ja Käkisalmi kindralkubernerina oli asjaoludega Narvas väga tuttav. Varemini nägimegi,[2] et Narva kindluse seisukord tegi tõsist muret Wellingkule kui ka suurele

---

1) Karl Gustav Rehnschiöldi kiri Fabian Wredele, dat. Rakveres 12. nov. 1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 192 - 193.

2) lk. 82 ja 117

kindlustamiskunsti tundjale Dahlberghile.

Ka näivad rootslastel puudunud olevat Narva kindluse seisukorra piiramise ajal kindlamad teated. Alles 20./9. 10. novembril kirjutas Rakvere lähedusest Weltsi mõisast Carl Magnus Posse oma vennale, et Narva üle ei saavat mingisuguseid teateid ja samuti ka sellest, kui kaugele vaenlane on pealetungidega on jõudnud. Kindel oli ainult, et Narva seni oli vastu pidanud. Venelaste poolt polnud ühtegi ülejooksikut rootslaste poole tulnud. Muidugi tehti katseid kuidagiviisi Narva üle teateid muretseda, mis nähtavasti ei õnnestunud, sest Narva ees seisis arvurikkas Vene vägi, nii et pääs Narva ja sealt tagasi oli täiesti võimatu.[2]

Säärases olukorras oli muidugi raske otsustada, mis lõplikult teha või ette võtta. Väe väiksus ja rasked moonaolud manitsesid tungivalt seni viivitada, kuni moonaolud paranevad ja lisamehi saadakse, milleks aga väljavaated kuigi roosilised polnud, kuna kindluse seisukord nõudis kiiret edasiminekut, seda enam, et olud sõjaväljadel sel momendil olid rootslastel soodsad. Liivimaal oli veel võrdlemisi rahulik, kuid edaspidi võisid tekkida mõnesuguseid raskused, eriti kui oleks korraldatud Rootsi sõjaväe selja taga Liivimaal sügavamale ja kaugemale rüüsteretkesid, mis oleksid nõudnud selles suunas mitte ainult tugevamate sõjaväeosade väljasaatmist, vaid mis oleksid võinud rootslastele sellega hädaohtlikuks saada, et moonastamisolud oleksid veel enam raskenenud, ja, nagu eespool nägime[3], vanax teotsesid vene rüüstesalgad sel ajal, kui toimus Narva retk, Tartu- ja Võrumaal.

Otsus langes, tänu noore kuninga temperamendile, retke otsese ettevõtmise kasuks. Noores kuningas oli ühendatud tuline sõdurivaim ja taktiku andekus. Raske on selgeks teha, missugused kuninga omadused olid praegusel momendil ülekaalus. Tõsi on, et noore kuninga pärast nii silmapaistvad väejuhi omadused ei võinud siis ju veel täiesti väkja arenenud olla, kuid nende osa praegusel momendil eitada oleks vist küll ekslik, kuigi meil raske on otsustada, kuivõrra kuningas Narva operatsiooni küsi-

---

1) Carl Magnus Posse kiri vennale Nils Possele, dat. Weltsi juures laagris 10. nov. 1700.a. Historisk Tidskrift 1882, lk. 85.

2) Hallart teab, et 4.nov./24.okt./.25. oktoobril on Vene laagrisse toodud rootsi spioon šifreeritud kirjaga (Hallarts Tagebuch, lk. 397).

3) lk. 146 - 147

muse lõplikul lahendamisel toimus kui järelekaaluv väejuht, või kuivõrra oli mõõduandev tema tulised sõduri iseloomuomadused.[1]

Missugune lootus võis kuningal olla võidu peale?

Kõige pealt muidugi lootus oma väe tublidusse ja et venelased, kelle väeosade väljaõpe ja moraalne tasapind ja väejuhatus ise ei vastanud sõjakunsti tookordsetele moodsatele arengunõuetele, eriti veel nii kõrge väärtusega sõjaväe omale, kui seda oli tolleaegne Rootsi sõjavägi, ei ole mitte väärilised vastased ega suuda vastupidada, kui neil on tegemist säärase hästidistsiplineeritud väega kui Rootsi vägi. See asjaolu oli muidugi tuttav nii kuningale kui ka Rootsi kindralitele, kuid kuningas tegi selle najal teised järeldused kui kindralid.

Kroonik Kelch teab jutustada kuningast, et kui ta muidu harva ja vähe on könelnud, siis on ta võinud (kui selleks juhus oli) meeleldi könelda vanade ohvitseridega, kes olid võtnud osa eelmistest sõdadest venelaste vastu ja neilt kuulata, kuidas siis esinemud juhtudel tuli talitada selle vaenlasega.[2]

Küsitav on muidugi, kuipalju Rootsi väes, mis Narva alla läks, oli säraseid vanu ohvitsere, kes olid osa võtnud sõjast venelaste vastu Karl X Gustafi ajal, kus rootslased enne Põhja Sõda venelastega viimati oli sõdinud. Vähemalt pidid need ohvitserid üle 60 aasta vanused olema. Üks säärastest oli Turu ja Hämeenlinna läänide ratsarügemendi ülem Bernhard Rehbinder[3]; võimalik ka, et peaaegu 70-aastane Zacharias Aminoff[4], keda

---

1) Karlil on ikka olnud ääretu suur huvi sõjaväe ja sõja vastu ning samasugust huvi näitas ta üles ka Narva retke ajal. Viru-Jaagupi kirikuõpetaja Kelch, kes venelaste rüüste-retkede eest põgenedes, kas Rakveres või Rakvere läheduses viibis, teab, et kuningas Rakveres olles on äärmise agarusega hoolitsemud sõjameeste moonastamise eest ja on visiteerimud nii suure usinusega vahiposte, et vahipostil seisjad polevat veerand tundigi tema ilmumise eest kindlustatud olnud, harva on ta enne kesköö magama heitnud, olles jälle hommikul enne päeva algust jalul. (Continuation, lk. 149). Et Kelch siin enam-vähem tõtt köneleb, selle tõendina võiks alla kriipsutada sedagi asjaolu, et kuningas Pärnus ja Tallinnas hoidus aega viitvatest pidustustest ja täie hingega andus Narva retke ettevalmistamisele.

2) Kelch, Continuation, lk. 149.

3) Bernhard Rehbinder oli osa võtnud Karl X Gustavi ajal Vene-vastasest sõjast. Bernhard Rehbinder, kes sündis 1639.a., oli juba elatunud mees ja lahkus sõjaväe teenistusest 1701.a. Bernhard Rehbinderi kasutati mitu korda enne Narva lahingut ja retke ajal Narva alla luureks.

4) Zacharias Aminoff oli sündinud 1631.a., ta oli kuni 1664.a-ni teeninud ühes Soome rügemendis, hiis üle läinud ühte Rootsi rügementi, hiljemini (1689.a.) saanud Viiburi jalaväe rügemendi ooberstiks. Aminoff läks surusse just paar päeva enne Rakverest edasiminekut 22./10./.11.nov., nähtavasti suure vanuse tõttu.

Wellingk septembrikuu lõpul oli Ruhja alt saatmud välja Võrumaa kaitseks, nooremas eas oli osa võtnud venelastevastasest sõjast.Ei ole võimatu, et kuningas Rakveres olles isiklikult võis kokku puutuda Bernhard Rehbinderiga ja temaga kõnelda venelaste sõjamisviisidest. Peale selle võis tal veel kokkupuutumisi olla mõne teise vanema ohvitseriga, kes varemini oli sõdinud venelastega.

Need vanad ohvitserid võisid venelastest kui sõjameestest anda võrdlemisi halva kujutluse. Muidugi võis siis see kuningat veel enam veenda, et venelased pole mitte tõsised vastased.

Kui Vene vägi oli koosseisult ja väljaõppelt heterogeenne ja kui seejuures arvestada eriti ka Vene väe ülemuse heterogeensust ,siis on arusaadav Rootsi sõjaväe suurem võitlustublidus, kus väljaõpe ja traditsioonid ühtlasemad ja kus side sõdurkonna ja ohvitseride vahel oli kaugelt orgaanilisem kui Vene väes. Kuigi Soome rügementide ohvitserkond koostus enamikult Balti sakslastest, seega siis võõrast rahvusest, olid nad siiski Rootsi riigi põlised alamad ja pikema teenistusaja tõttu täiesti kokku kasvanud nende kätte usaldatud väeosadega. 1)

Rootsi ohvitserid, olid nad rahvuselt rootslased, soomlased, sakslased või veel mõnest muust rahvusest, olid sõjaväelistes teenistusastetes tõustes olnud peaaegu ilma erandita pikema aja jooksul alalises sidemes kodumaaliste vägedega, tundes täiesti oma sõdureid ja nende hingelaadi, ka sõduritele enestele olid nad tuttavad. Järelikult sidusid ka neid oma meeskonnaga kauaaegse kokkupuutumise tõttu ühised harjumused, samuti ka veel ühine usk. Just viimane oli suurel määral, alates eriti Gustaf II Adolfi aegadest, olnud Rootsi sõjaväes tähtsaks sisemiseks distsiplineerimis abinõuks.

Ka oli Rootsi ohvitserkonna paremuseks ,võrreldes Vene ohvitserkonnaga, see asjaolu, et üsna paljud neist olid omandanud teadmisi peale Rootsi sõjaväelise kooli ka veel mujal, võttes osa sõdadest Hollandis ja Belgias,kas Prantsuse või Hollandi teenistuses, kus tol ajal sõjakunst seisis kõrgel järjel. 2)

---

1) Silmapaistev on see, et mõned Balti aadli suguvõsad olid eriti arvurikkalt esitatud Soome sõjaväes,näit. Rehbinderite suguvõsa.

2) Drabantide kaptenleitnant Karl Wrangel (sünd.1667.a.surnud 1707.a.) oli peale seda,kui ta oli tõusnud Rootsi sõjaväes ihukaardi lipnikuks, jätkanud sõjaväe teenistust Prantsuse sõjaväes (1690-1693.a.), kus ta Prantsuse marssali von Luxembourgi juhatusel all olevas väes võitles (Samuel E.Bring,Några anteckningar om och af generalmajoren och kaptenlöjtnanten vid drabanterne Karl Wrangel,Karolinska Förbundets Årsbok 1910,lk. 113-116). Prantsuse sõjakäigust Flandriasse (a.1697)oli osa võtnud ka ühe jalaihukaardi rügemendi kompanii ülem kapten Olof Stiernhöök (Samuel E.Bring,Drabanten och kaptenen vid lifgardet Olof Stiernhööks journal 1700-1703.Karolinska Förbundets Årsbok 1912,lk. 319).

Sõdadest tegelik osavõtmine oli neid kui sõjamehi karastanud, andes neile palju kogemusi ja tehes neid tõsisteks liinimeesteks ja tublideks ohvitserideks. Paljude Rootsi ohvitseride osavõtt sõdadest võõrastes vägedes oli olnud seda tarvilikum, et Rootsi ise umbes 20 aasta kestusel polnud sõdinud.

Kahtlemata palju kõrgemal Vene kõrgemast sõjaväe ülemusest seisis Rootsi kõrgem sõjaülemus. Rootsi kindralstaabi uurimus märgib ära Rootsi taktikas rahuperioodil peale sõda aa. 1675 - 1679 kaht voolu: üht natsionaalse pitseriga, mille esindajateks olid varemini olnud Gustav II Adolf, Johan Banér ja Karl X Gustav, teise voolu esindajaina tol ajal Lääne-Euroopas moes oleva joontaktika pooldajaid. Natsionaalse voolu esindajate hulka kuulusid m.s. Erik Dahlbergh, selle õpilane Karl Magnus Stuart ja Karl Gustav Rehnschiöld. Joontaktikat pooldasid Otto Wellingk, Magnus Stenbock, Adam Ludwig Lewenhaupt. Et kuningas Stuarti õpilane oli, siis tutvus ta peamiselt Rootsi natsionaalse taktikaga, mis lahingute löömisel võimaldas suuremat painduvust kui joontaktika.[1] Olles Stuarti õpilane oli Karl saanud põhjalikke teadmisi kindlustamiskunstis ja taktikas, kusjuures Stuart oli ära kasutanud Dahlberghi poolt koostatud lahinguplaane Karl X Gustavi ja teistest sõdadest. 1700.a. oli maabumist Själlandis juhtinud Stuart, kuid Pärnust peale kuni Narva lahinguni oli kuninga nõuandjaks kindral Rehnschiöld.[2]

Eespool öeldut arvestades tuleb konstateerida, et kuningas oli saanud võrdlemisi hoolika ettevalmistuse sõjakunsti alal, ning et ta eriti põhjalikult oli tutvunud taktikaga. Noore kuninga võimeid sõjalunsti alal aitas arendada ka tema sellekohane and ja pealegi veel andumus.

Kui kuningas oli siiski ise veel noor ja tal polnud veel suuri kogemusi sõjaasjanduses, siis seda suuremad olid need kindralitel. Kindralitelt võimiste ja vahest ka kogemuste poolest esi reas seisab kahtlemata 49-aastane Rehnschiöld, kes Karl XI ajal oli osa võtnud Taani-vastasest sõjast ja ka kaasa teinud sõdasid Madalmais. Samuti omas suuremaid kogemusi ka Rootsi parema tiiva juhataja Narva lahingus

---

1) Generalstaben, I, Peatükk : "Fältherrens första utbildning. Olika riktningar inom svenska härens högre befäl", lk. 201 - 217. Vrd. ka A. Munthe, Karl XII och ryska sjömakten, I, lk. 44 - 48.

2) Generalstaben, I, lk. 202 ~~etc.~~ j.j.

Wellingk, kes noores eas oli olnud ka Prantsuse teenistuses ja selle järel osa võtnud Karl XI ajal Taani- vastasest sõjast. Pikk teenistuseaeg seljataga oli ka kindralmajor Georg Johann Maydellil[1], kes Narva lahingus juhatas Rootsi pahema tiiva parempoolset kolonni. Ka tema oli osa võtnud sõjategevusest Madalmais, olles Hispaania teenistuses. Sama tiiva pahempoolse tormijooksukolonni juhataja ooberst Magnus Stenbock, pärastine kuulus Rootsi kindral, oli alustanud sõjaväelist karjääri Hollandi teenistuses ja hiljemini jätkanud seda Rootsi, keisri ja uuesti Rootsi teenistuses.[2] Prantsuse teenistuses oli alanud sõjaväelist karjääri ka Rootsi parema tiiva ratsaväe juhataja Narva lahingus kindralleitnant Bleechert Wachtmeister.[3] Analoogilisi kogemusi oli ka teistel väejuhtidel. Sel kõigel oli muidugi omajagu tähtsust Narva lahingus.

Mis puutub üksikute Rootsi väeühikute ettevalmistusse ja sõjalistesse kogemustesse, siis tuleb siin kõrgelt hinnata Rootsist tulnud väeosasid. Need olid vanad hea väljaõppega väeosad, ning nad olid osa võtnud maabumisest Själlandis; ning kuigi seal polnud suuremaid lahinguid, elasid nad siiski Taani sõja ülendava meeleoluga kaasa. Ka kevadel Soomest Liivimaale ületoodud Soome rügemendid olid kindral Welling-

---

1) Vabahärra Georg Johann Maydell sündis Liivimaal 1648.a., ta algas sõjaväelist karjääri Liivi- ja Eestimaal, tõusis 1700.a. kindralmajoriks ja 1703.a. kindralleitnandiks, 1706.a. kindraliks. Maydell suri Tallinnas 1710.a.

2) Magnus Stenbock sündis 1664.a., õppis Upsala ülikoolis , oli selle järel Hollandi teenistuses, hiljemini Rootsi, Baieri markkrahvi Ludwigi ja keisri teenistuses. 1700.a. võttis Stenbock osa maabumisest Själlandis ja Narva lahingust, kus ta juhatas Rootsi pahema tiiva pahempoolset tormijooksukolonni. Peale Narva lahingut tõsteti ta 25. nov. 1700.a. jalaväe kindralmajoriks ja võttis hiljemini osa Poola sõjakäigust ; 1702.a. nimetati ta Kraakovi, 1703.a. Thorni kuberneriks; 1704.a. kindralleitnandiks ja ülem- sõjakomissariaadi direktoriks, 1705.a. Skåne kuberneriks ja jalaväe kindraliks. Stenbock võitis hiilgavalt taanlasi Skåne sõjas Helsingborgi 1712.a. Gadebuschi juures, sattus vangi Tönningeni juures 1713.a. Ta nimetati feldmarssaliks 1710.a., kinnitati selles astmes 1713.a. Stenbock suri Fredrikshamni kindluses 1717.a.

3) Bleechert Wachtmeister sündis 1644.a., teotsedes alguses Prantsuse teenistuses, läks hiljemini Rootsi teenistusse üle, tõustes siin 1677.a. Ida- Göötamaa ratsarügemendi ooberstiks; 1695.a. ratsaväe kindralmajoriks, 1700.a. kindralleitnandiks. Wachtmeister suri Tallinnas 1701.a.

ku ja kindral Maydelli juhatusel tagajärjekalt võidelnud saksilastega maikuus, vähem õnnelikult sama aasta juulikuu lõpul, kui nad saksilaste eest taganedes osalt Riiga jäeti ja osalt kindral Wellingku ja Maydelliga läksid põhja poole, kus nad Ruhja juurde laagrisse jäid. Neil olid siis ka olemas sõjalised kogemused, olgugi et saksilaste eest taganemine ja pärastised haigused, mis soome rügementides möllusid, ei mõjunud hästi nende võitluskõlblikkusele. Üldiselt tuleb siis ka Soome vanu rügemente pidada võrdlemisi headeks väeosadeks, arvestades seejuures ka harilikult soome väeühikutele omast julget meeleolu ja vahvust, mis neid tegi tolleaegsetes sõdades, eriti pealetungidel kõrge kvaliteediga väeühikuteks. Soome väeühikutest kõige vähem sõjalisest distsipliinist läbi imbunud olid sügisel Soomest üle toodud kolmasmeestest koostuvad rügemendid. Need komplekteeriti alles 1700.a. suvel ning olid siis ka tõepoolest alles nekrutid.[1]

Mõlemad Eestimaa rügemendid kuulusid samuti vanade väeühikute hulka ja nad olid osa võtnud kevadel ja suvel sõjategevusest saksilaste vastu ning olid seega omandanud sõjalisi harjumusi.

Kui kuningas sõjaväega Rakverest edasi läks, oli tarvis hoolitseda ka maakaitse eest. Eriti tekitas muret Liivimaa kaitse nii lõuna- kui ka idasuunalt. Lõunast tegid Liivimaale Kokenhuuseni suunalt rüüsteretkesid saksilased, novembrikuu alul ühinesid nendega ka vene kasakad.[2] Samal ajal toimusid ka venelaste rüüsteretked Võrumaale.[3]

Oli tarvis organiseerida maakaitset, Kindral Wellingk oli 2.nov./22.okt 23. oktoobril teatanud Tartu komamdandile, et maakaitseks olevat välja valitud mitmesugused väeosad, mille suurus pidi ulatuma üle 5,000 mehe.[4]

---

1) Lindequist, lk. 35 märkustes. Kuninga käsukiri kolmasmeeste võtmiseks on dateeritud Karlskronast 26.apr.1700.a. Muidugi viibis mõne aja kokkutulek.

2) Erik Dahlberghi kiri kantselei kolleegiumile, dat. Riias 12.nov.1700.a. R.R.A. Selle teate oli Dahlbergh saanud Poola-Liivimaalt ja nimelt, et Kreutzburgi juures seisvat 10-12.000 kasakat.

3) Maanõunikkude kiri Tallinnast maanõunikkule Friedrich von Löwenile ja Hermann von Fersenile Vigalas, dat. Tallinnas 15.nov.1700.a., Land-Sachen 1700, Nr. 276, E.R.A.

4) Wellingk mõtles nende maakaitseks jäetavate väeosade all kohal värbimise teel komplekteeritud mehi, Liivi- ja Saaremaa-aadlilipu dupleeringut ja ooberstleitnant Romanowitzi väeosa (Vt. Wellingku kirja Carl Gustav Skyttele, dat. läbimarsil Viljandis 23.okt. 1700.a. Selle kirja koopia leidub Carl Gustav Skytte kirja kaasas Erik Dahlberghile, dat. Tartus 28.okt. 1700.a., R.R.A.)

Novembrikuu alul tehti katset ka maarahvast maakaitseks kokku kutsuda. Maanõunikud Rakveres tegid selle poole suunduvaid korraldusi, kuid maanõunikud Tallinnas arvasid, et see on vaevalt teostatav küütide, moonamagasinidesse moona juurdeveo, ratseteenistuse dupleerimise, dragunite võtmise ja teiste ülesannete täitmise tõttu. Kuningas kiitis selle plaani heaks ja maanõunikkude poolt saadeti välja 12 punktist koostuv instruktsioon. Selle järele pidi igal kihelkonnal olema meeste kokkukutsumiseks ja päraletoomiseks ülem- ja alamkomissaarid, iga mõis pidi andma kupja alamkomissariks; iga kihelkonna jaoks pidi valmistatama oma lipp kihelkonna nimega. Ka kõrtsmikud, käsitöölised ja mõisavalitsejad pidid osa võtma väkkekutsest; iga 6 mehe peale pidi olema üks roodumeister, iga 12 mehe peale üks kapral; neid pidi võetama jõukamate taluperemeeste hulgast. Iga 30 mehe peale pidi olema üks moonavanker ühes moonaga 14 päevaks. Iga kihelkonna lipu juurde pidi kuuluma 3 torupilli. Terve asja juures pidid kirikuõpetajad juhtivalt kaasa aitama.[1]

See korraldus jäi hiljaks. Nagu Kelch teab, ei tulnud sellest üleskutsest midagi välja. Valmistati küll terve hulk lippusid; kuid vabatahtlikult ei tulnud kedagi kokku; sundimine oli aga jäänud liiga hiljaks.[2]

Sellega nurjus ka see talupoegade kokkukutse samuti nagu olid nurjunud ka teised säärased katsed samal aastal. Vaevalt oleks see talupoegade kokkukutse säärasel kujul nagu ta juhtivate isikute poolt mõeldud, teostatav. Vaevalt võib uskuda, et talupojad, kes tundsid mõisavõimu ja mõisaametnikkude vastu umbusaldust ja viha, oleksid tahtnud vastu võtta allohvitseridena nende poolt vihatud mõisaametnikke - kupjaid. Pealegi oli palju talupoegi Eestimaal seotud moona juurdeveoga öö- ja puhkelaagritesse ja moonamagasinidesse. Kuigi talupojad oleksid kokku tulnud, poleks vähemalt esialgu neid kui õpetamata mehi suudetud mingiks sõjaliseks ülesandeks kasutada.

Kahtlemata eksib Nordberg, öeldes, et kuningas Rakverest edasiminnes olevat Liivimaa kaitseks jätnud 5,000 mehe suuruse, osalt nekrutidest,

---

1) Maanõunikkude ringkiri Rakveresse dat. Rakveres 7.nov.1700 a., Land-Sachen 1700, Nr. 259, E.R.A.

2) Kelch, Continuation, lk. 154.

osalt maaelanikkudest koostuva väe.[1]

Maanõunikkude kirjast Rakverest on näha, et siis kui Rootsi vägi sealt edasi läks, Rakvere moonamagasin vaenlaste pealetungide puhul oleks olnud täiesti kaitsetu.[2]

Kindel on, et Rakveresse ei jäetud mingisugust talupoegadest ja nekruditest koostuvat väeosa. Nähtavasti on selle teate aluseks olnud mingisugused Rootsi väeülemuse kavatsused, mis aga jäid tõepoolest teostamata. Nagu varem mainitud, kirjutas kindral Wellingk oktoobrikuu lõpul Tartu Komandandile, et maakaitseks organiseeritakse üle 5,000 -meheline väesalk. Võimalik, et just see Wellingku poolt väljendatud ~~mõte~~ ettepanek ongi hiljemini teistesse allikatesse üle läinud.

Igatahes on kindel, et kui Rootsi sõjavägi Rakverest Narva alla edasi läks, jäi Eesti ja Liivimaale võrdlemisi nõrk maakaitse.

Nüüd aga jälgime järgnevates peatükkides, kuidas toimus Rootsi vägede edasiliikumine Narva alla.

---

1) Nordberg I, lk. 220; Fryxell (21, lk. 101) ütleb, et Rakveresse jäeti maakaitseks 5,000 mehe suurune sõjavägi. von Sarauw (lk. 51) ütleb, et Rakveresse on kokku tulnud 13 - 14,000 meest ja et Liivimaa kaitseks on jäänud saksilaste järele valvama 5,000 meest. Näib nii olevat, et Nordberg ja võib-olla ka mõned teised käesoleval korral on kasutanud mingisuguseid teadaandeid peale Narva lahingut. Teade, et Rakveres 5,000 meest, osalt värbitud ja osalt maamiilitsamehi, maakaitseks jäetud, leidub ka Kurtze doch wahrhafftige Relation von dem was jüngsthen beym Entsatz ..... passiret (Handlingar hörande till konung Carl XII:s historia, III, lk. 360). Seda teadaannet on ka Kelch tundnud, kuid nähtavasti meelega ei ole ta sellest kasutanud teadet, et kuningas Rakverest lahkudes sinna maakaitseks on jätnud 5,000 mehe suuruse kaitseväe, kuna ta ise Rakveres või selle kaheduses viibides väga hästi teadis, et see ei vasta tõeoludele.
Ka ei leia allikates toetust Carlsoni teade (lk. 405), et Liivimaa kaitseks jäeti ooberst Tiesenhausen ühes oma meeskonnaga. Muidugi on siin mõeldud Hans Heinrich von Tiesenhauseni värbitud rügementi, kes aga nagu eespool mainitud, oma väeosaga Narva lahingust osa võttis.

2) Maanõunikkude kiri Rakverest Axel Julius de la Gardiele, dat. Rakveres 17.nov. 1700.a., Land- Sachen №/1700, Nr. 297, E.R.A. Et talupojad kutse peale kokku ei tulnud, on näha ka Carl Casper Wrede kirjast isale, Fabian Wredele, dat. Rakveres 13.nov.1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 141, kus on öeldud, et talupojad kutsuti kokku, kuid et seda pole saadud teostada.

Rootsi sõjavägede edasiminek Rakverest Laagnani.

Rootsi sõjavägede edasiminek Rakverest Narva alla algas $\frac{23.}{12.}$ 13. novembri hommikul. Adlerfeld ja Fryxell teatavad, et sõdureid kästi Rakveres maha jätta kõik ülearune kraam[1]. Vististi oli säärane käsk seletatav sellega, et sõjavägedel oli Rakverest edasiminekul vähe küüte käepärast, need mis edasiminekul kokku saadi, kulusid hädapärast toidu-ning laskemoona j.m. järeleveoks. Küütide muretsemiseks edasiminevale väele oli korraldus tehtud, kuid liiga hilja. Maanõunikkude kirjast Rakveres maanõunikkudele Tallinnas näeme, et kuningas nõudis ratsateenistuselt 8 vankri valmispidamist.[2] Maanõunikkude poolt Rakveres oli käsk antud Viru- ja Järvamaa jaoks $\frac{16.}{5.}$ 6. novembril,[3] kuna teiste maakondade jaoks see sündis hiljemini, nii et see igal pool koha peal tuttavakski ei saanud kui juba kuningas Rakverest edasi läks.[4] Saadi muidugi küüte Rakvere lähemast ümbrusest, kus korraldused selleks varemini tehtud ja kus küütide pärelejõudmine vähem aega nõudis. Küütide puudusel võeti neid sealt, kus suure rutuga saadi.

Nagu varemini mainitud, olid sõjaväed Rakvere ümbrusse majutatud. Kui nad oma majutuspaikadest hakkasid edasi minema, sundisid nad kõiki talupoegi endaga kaasa tulema, nii et taludesse ei jäänud üldse enam mehi ega hobuseid. Ka koguni Rakvere moonamagasini tulevaid moonavankreid peeti kinni ja sunniti ühes hobuste ja moonaga kaasa minema.[5] Küüdiolude raskuse ja vägivallategude tõttu ja hirmust, et neid vaenlaste vastu viiakse, olid talupojad tõrkunud küüdikohustisi täitmast ja metsadesse põgenenud. Esines ka juhtusid, kus teel vägede poolt moona transportijate peale tungiti, moon teele paisati ja hobused ja vanker rekvireeriti.[6]

Esimesel päeval jõuti Pada mõisa, kuhu ööks ja järgmiseks päevaks paigale jäädi, sest tuli järele oodata neid väeosasid, mis teisel pool Rakveret olid majutatud ja mis polnud edasimineva väega veel ühinenud.[7]

---

1) Adlerfeld, I, lk. 101; Fryxell, 21, lk. 101.
2) Maanõunikkude kiri Rakverest maanõunikkudele Tallinnas, dat. Rakveres 6. nov. 1700.a., Land= Sachen 1700, Nr. 255, E.R.A.
3) Maanõunikkude poolt Rakveres välja saadetud ringkiri dat. 6.nov.1700.a., Land= Sachen 1700, Nr. 256, E.R.A.
4) Axel Julius de la Gardie patent küütide asjus on välja antud 22.(11.) 12.nov. 1700.a., Land=Sachen 1700, № 291, E.R.A.
5) Maanõunikkude kiri Rakverest maanõunikkudele Tallinnas, dat. Rakveres 17.nov. 1700.a., Land=Sachen 1700, № 291, E.R.A.
6) Winkler, lk. 739.
7) Wrangels relation, lk.139-140; Stiernhööks journal, lk.362-363.

Venelaste rüüsteretkete metsikuste pilte nägid Rootsi sõjaväelased Pada mõisas paigal olles. Vene väesalgad, kes siin $\frac{1.nov.}{21.okt.}$ 22. oktoobril ja $\frac{2.nov.}{22.okt.}$ 23. oktoobril olid rüüstanud, olid kõik tühjaks ja paljaks riisunud.[1]

$\frac{25.}{14.}$ 15. novembril mindi Pada mõisast lahingu korras edasi, - kardeti vaenlastega kokkupuutumist; järgmiseks ööks jõuti Aa mõisa[2].

Purtsest ülemineku järel muutus ümbruse pilt kord-korralt õudsemaks. Veel lamasid siin Purtse kokkupuutumisest $\frac{9.nov.}{29.okt.}$ 30. oktoobril langenud Rootsi sõjameeste matmata laibad.[3]

Sel päeval ja järgnevatel mindi mereranna läheduses edasi. Aa mõis ise oli rüüstatud ja maha põlenud. Siin veetis Rootsi vägi öö ja järgmise päeva. Majade puudusel tuli ööbida lageda taeva all. Et venelastest ja nende seisukohtadest selgusele jõuda, saadeti $\frac{26.}{15.}$ 16. novembril ooberst Bernhard Rehbinderi juhatusel 600 ratsa- ja 300 jalaväelasest koostuv väeosa välja.[4]

Juba siin hakkas moonaküsimus Rootsi sõjaülemusele tõsist muret tegema, ~~ii~~ Rakverest kaasa võetud moonast pidi jätkuma ju kõigest 4 päevaks ja Rakverest järelevedamine oli võimatu, - moonamagasiin oli tühi. Moonaküsimus oli seda tõsisem, et moona juurdevedu Rakvere moonamagasiini toimus rasketes tingimustes. Rakvere ümbrus ise oli osalt venelaste poolt laastatud, osalt Rakvere moonamagasiini juurdeveo ja Rakvere ümbrusesse majutatud Rootsi väeosade poolt tühjaks tehtud. Asja tõsidust silmas pidades kirjutas kuningas juba $\frac{26.}{15.}$ 16. novembril maanõunikkudele Rakveres,

---

1) Stiernhööks journal, lk. 363. Kelch teab (Continuation, lk. 155), et Rootsi sõjavägesid Rakverest edasiminekul on mõlemal pool teed saatnud väiksemate ja suuremate salkadena need talupojad, kes eelmiste venelaste rüüsteretkede tõttu oma asukohtadelt olid lahkunud. Talupojad püüdsid nüüd näha, missuguses seisukorras nende endised elukohad on. Kui neile siin-seal ümberhulkuvad venelased kätte juhtusid, ei heitnud nad nendele armu. See talupoegade ääretu suur viha venelaste vastu on ka nende metsikuste tõttu täiesti arusaadav.

2) Generalstaben, II, lk. 310.

3) Stiernhööks journal, lk. 364.

4) Stiernhööks journal, lk. 364. Narva lahingust võtsid osa kolm ooberst Rehbinderi: Hans Heinrich Karjala ratsarügemendi ülem; Karl Magnus Rehbinder, Turu, Uusimaa ja Viiburi läänide kolmasmeeste ratsarügemendi ülem ja Turu lääni ratsarügemendi ülem Bernhard Rehbinder (Vt. rügementide nimekirja Generalstaben, II, lk. 318). Käesoleval korral on meil tegu Bernhard Rehbinderiga, kes, nagu varemini nägime, kõige esimesena Wellingku väest jõudis Ruhja juurest tulles Rakveresse ja kelle väeosa Rakvere moonamagasiini kaitseks ja luureks ära kasutati.

et moona peab võetama kiires korras sealt, kust teda võib saada ja väele järele saatma.[1] 27./16. 17. novembril mindi koidu ajal Aa mõisast edasi. Siin tuli juba vaenlase väeosade läheduse tõttu olla ettevaatlik. Saadeti ette kindralmajor Maydell ühes 400 ratsaväelasega ja korterimeistritega, kes pidi kuni Pühajõeni edasi minema ja seisukoha võtma ülemineku kohal.[2]

Sõjavägi jätkas marssimist kolmes kolonnis[3] Maydelli ratsaväesalk puutus umbes ühe penikoorma kaugusel Pühajõe ülemineku kohast lääne poole kokku Vene moonamuretsejatega, kellel oli tugev kaitse kaasas.[4]

Kindralmajor Maydell pidas tarvilikuks enne pealetungi kuningale sellest teatada.[5]

Kuningas, saades sellest teada, ratsustas kiiresti mõne kaasasoleva ohvitseriga eelväe juurde, tungis peale ja ajas Vene moonamuretsejad laiali. Et viimastel ülemineku koht tuttav, kadusid nad kiiresti selle taha.[6] Teisel pool jõge asusid venelased aga vastupanule. Kuningas käskis ratsaväelasi hobuse seljast maha tulla, ülemineku kohale minna ja kogupauku anda. Kui venelased sellest hoolimata oma seisupaikadele jäid, laskis kuningas kahurväest kiiresti 6 väljakahurit tuua. Algava pimeduse tõttu õnnestus neid, ilma et venelased seda märkasid, kohale muretseda. Kui nüüd kahuritest tulistama hakati, olevat venelased suure kisaga ära põgenenud.[7] Selle järel sai ooberstleitnant Palmquist käsu ühe ihukaardi pataljoniga tähtsat ülemineku kohta vallutada.[8]

Küsimus on selles, kas Seremetjevi ratsavägi põgenes otseselt rootslaste pealetungimise järel frondile või jälle mõjutas Seremetjevi põgenemist Vene seisukohtade ümberhaaramine sealt, kust Seremetjev seda maastiku iseloomu tõttu võimatuks pidas. Võimalik, et ooberst Rehbinder,

---

1) Kuningas Karli kiri maanõunikkudele Rakveres, dat. Sakus, 16. nov. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 305, E.R.A.

2) Wrangels relation, lk. 141.

3) Wrangels relation, lk. 141. Kolmanda kolonni moodustas kahurvägi ja pagas.

4) Ustrjalov ütleb (4,1,lk. 42), et Vene moonamuretsejaid, kellel peale moonamuretsemise ülesandeks oli tehtud mahajäänud paiku ära rüüstata, on olnud 800 meest, rootslaste ja venelaste kokkusaamise ütleb ta olnud olevat keskpäeval.

5) Wrangels relation, lk. 141; Adlerfeld, I, lk. 101.

6) Wrangels relation, lk. 141 - 142.

7) Wrangels relation, lk. 142; Stiernhööks journal, lk. 365.

8) Adlerfeld, I, lk. 102.

kellest allikad midagi ei räägi võitluses silla juures, kuninga käsul läks üle jõe enam lõuna pool ja ootamatult Seremetjevi ratsaväe tiivale peale tungis, mis siis kaasa tõi Seremetjevi põgenemise.[1] Igatahes Stiernhööki päevaraamatus leiduv märkus, et õhtul Rehbinder tagasi tuli mõne vangiga[2], laseb aimata, et tal päevase kokkupõrke ajal on olnud mingisugune eriline ülesanne,[3] ja see võis olla vaenlase tiiva ümberhaaramine.

---

1) Generalstaben, II, lk. 511.

2) Stiernhööks journal, lk. 365.

3) Ehk on kuidagi viisi selle arvatava operatsiooniga vaenlaste seljataha ühenduses ka jutustus Eesti talupojast Stephan Raabest, kes rootslased venelaste seljataha olevat viinud. Ustrjalov (4,1,lk.42 märkustes) teab, et Moskva peaarhiivis hoitakse alal Rootsi asjade hulgas aastast 1700 järgmine kujutus Narva lahingust: "Kürzer Bericht von dem Entsaz der Stadt und Vestung Narva". Selle pealkirja all on habemega lühikeses kuues talupoja pilt, allkirjaga:"Abbildung dess jenigen Bauers, welcher S.K.M. von Schweden vor der Stadt Narva durch einen Umweg über einen Morast hinter das Mocowitische Lager geführet". Juurdelisatud kirjelduses seisab: "Tema kuninglik Majestect läks 13 novembril edasi Rakverest poole oma sõjaväega, mis koostus 15,000 rootslasest, liivimaalasest ja soomlasest; 17.novembril tõrjus välja 12,000 venelast nende poolt sissevõetud tugevast Poijoki kitsasteest, minnes seljataha Liivimaa talupoja juhatusel, üle soo, mida ülepääsmatuks peeti; 19. novembril valdas teise mitte vähem tugeva üleminekukoha (Sillamäe), mis oli okupeeritud 20,000 venelase poolt kahe penikoorma kaugusel Narvast". - Raske on selle teksti järel kindlaks teha, kas tõesti on olnud säärane juhtumus. Sündmuste äaatumid sel dokumendil on õiged, kuid teated Rootsi sõjaväe suurusest ja sellest, et Karl Rakverest kaasa võttis poole oma sõjaväest, ja et see 15,000 mehe suurune olevat, ja et Seremetjevil Pühajõel olnud 12,000 meest, on liialdatud; koguni tuulest on teade, et Sillamäge vallutati ja et seal on olnud 20,000 venelast. Säärasest operatsioonist ei kõnele, nagu varem mainitud, midagi Rootsi allikad, nagu sõdurite päevaraamatud. Fryxell (Berättelser, 21, lk. 102) jutustab terve 100 mõne erineva ja täiendava üksikasjaga ja nimelt nii, et rootslased läinud ühe Eestimaa talupoja juhatusel, kelle nimi olnud Stephan Raabe üht kõrvalteed kaudu venelastele seljataha. Kesköösel olevat Rootsi kahurid kuninga käsul venelaste sihis laskma hakanud. Seremetjev ja venelased olevat ootamatu pealetungi tõttu segadusse sattunud, kindlat seisukohta maha jättes ja ülepea kaela Narva alla laagrisse põgenenud. -
Igatahes on kindel, et mingisugust operatsiooni kesköösel polnud, sest muidu oleks sellest sõdurid oma päevaraamatutes ja kirjades jutustanud. See operatsioon venelaste seljataha, kui ta tõesti sündis, teostus varsti peale selle, kui Vene moonamuretsejad olid ära põgenenud, ja, nagu varem mainitud, võis selle operatsiooni teostajaks olla ooberst Bernhard Rehbinder, Soome sõjaväe (Turu ratsarügemendi ülem) vana ohvitser, kes noore mehena (sünd. 1639.a.) oli osa võtnud Vene vastasest sõjast Karl X Gustavi ajal ja kes nüüdki Narva okupeerimise ajal Rakveresse jõudes osa võttis maa kaitsest Vene rüüstesalkade vastu; tema rügemendi majutuspaigaks oli määratud Vinni mõis (Beiträge zur Kunde Estlands, IX, lk. 124). Et sõjaväe luure jne. osad teatud operatsioonidel osavaid teejuhte kohalikkudest talupoegadest võtsid, on näha ka Kelchi kroonikast (Continuation, lk. 137), kus Kelch kõneleb, et kapten Sass luureretkel (septembri lõpul) tarvitas teejuhina tundmatuil teedel üht talupoega. Võimalik, et Bernhard Rehbinder, kui ta tõesti ette võttis eelmainitud operatsiooni, ka enesele säärase teejuhi võttis, kes tundmatuid teerajakesi tundis. Järelikult ei puudu tervel Stephan Raabe versioonil tõenäosus.

Pühajõe kiire okupeerimine oli rootslastele suure tähtsusega, sest seisukoha iseloom oli säärane, et siin kaugelt väiksema väega oleks võinud tagajärjekalt suuremat sõjaväge kinni pidada.[1]

Ka Seremetjev ise tunnustas seisukohtade suurt paremust. Kui ta oli novembrikuu alul Purtsejõe juurest Pühajõele taganenud, ära põletades asulaid ja vilja, polnud, tsaar sellega sugugi rahul, käskides tagasi minna suurele teele, kus ta oli enne seisnud. Seremetjev vabandas ja põhjendas oma taganemist järgmiselt: teel olevat (kus ta enne seisnud) olnud lõpmatud sood ja suured metsad; kui metsast ükski inimene juurde oleks luuranud ja küla põlema süüdanud, oleks see sünnitanud suurt hädaohtu, seda enam, et rootslased teadmatult Narva alla võivat minna, ilma et soode ja metsade tõttu neile oleks võimalik takistusi teha; kohal kus ta seisvat (Pühajõel) olevat aga see paremus, et siin puutusid kokku mõlemad teed, nii et teadmatult möödapääsemine on võimatu.[2]

Soodsate Pühajõe seisukohtade peaaegu võitluseta käest andmine leidis tähelepanu ja hukkamõistmist juba tolajal kindral Hallarti poolt.[3] Etteheiteid on Vene uurijad ka XIX sajandil teinud, nagu Ustrjalov, Maslovski ja A. Petrov.

Ustrjalov leiab, et Seremetjev kergesti oleks võinud rootslasi kinni pidada, kui ta oleks talitanud osavamalt. Ta heidab Seremetjevile ette, et ta selle asemel, et silda kaitseda, moonamuretsejaid 3 versta kauguseni ette saatis.[4] Ka Maslovski arvab, et Seremetjev laskis oma ratsaväge Karl XII poolt ootamatu pealetungiga seisukohtadest välja lüüa mõistmatu luure ja kaitsepositsioonide osavuseta enese käes pidamisega, jättes sillad ülemineku kohal terveks ja kaitsetuks.[5] A. Petrovi arvates oleks Pühajõe seisukoht, kui seda oleks õigel ajal kindlustatud, võinud tugevat kaitset pakkuda ja kinni pidada tervet Rootsi sõjaväge, eriti veel siis, kui Narva alt sinna peale Šeremetjevi ratsaväe oleks saadetud ka jalaväge ühes kahurväega. Koguni Seremetjevi ratsaväg üksi oleks tema arvates võinud tunduva eduga vastu panna, sundi-

---

1) Ülemineku kohta kirjeldavad Rootsi sõdurid, kes seda oma silmaga nägid. Seisukoha iseloom nende kirjelduste järel oli järgmine: all väike jõgi, mõlemal pool umbes 1,000 jala kõrgused järsud kaldad, mis alates alt olid kõrge kalda ülemise servani võsaga kaetud. Üleminekutee viis järsku alla ja sama järsku teisel pool üles. Vt. Krangels relation, lk. 142 - 143.

2) [Волынов], Письма и бумаги императора Петра Великаго. I, lk. 841-842.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 425.

4) Устрялов, 4,1, lk. 42.

5) Масловский, Записки I. lk. 77.

des vaenlast oma jõusid välja laiutama, sünnitades temale sellega suuri kaotusi.[1]

Mainitud autorite etteheidetest väärivad kõige enam tähelepanu kahe viimase omad. Seremetjevi süüd oleks veel enam see asjaolu suurendanud kui tal, nagu Utsrjalov teab, Pühajõel oli kahureid.[2] Et Seremetjevil Pühajõe positsioonidel pidi olema kahureid, seda toetab ka maanõunikkude kiri Rakverest maanõunikkudele Tallinna ja nimelt olid rootslaste poolt Narva saadetud luurajad Narva pääsemata tagasi tulnud, teatades ka, et venelastel pidi olema Pühajõel 4 patareid.[3] Selle vastu teab jälle n.n. 1700.a. annalist[4], kes isiklikult Narva operatsioonist Seremetjevi ratsaväest osavõtnud, et Seremetjevil pole olnud kahureid. Ka Narva linna ajalookirjutaja A.V.Petrov, toetudes Peeter Suure ja Hallarti päevaraamatutele, kus ei olevat sellest midagi öeldud, et Seremetjevile Narva alt välja saatmisel ka kahureid oleks kaasa antud, kahtleb selles. Ka ei häe meie Rootsi sõdurite päevaraamatutest seda, et venelased oleksid Pühajõel tarvitanud kahureid kokkupõrke ajal. Silmas pidades, et viimased allikad pole siiski puudusteta ja, et teiselt poolt kinnitatakse, et venelastel Pühajõel on olnud kahureid kasutada, on raske lõplikult kindlat seisukohta selles küsimuses võtta. Nagu juba korra varemini oleme maininud, püüab Narva linna ajalookirjutaja A.V. Petrov Seremetjevi teoviisi õigustada seepärast, et nagu tsaari päevaraamatust olevat näha, olevat Seremetjevile tehtud ülesandeks ainult luure ja seda olevat ta täitnud täiesti.[5] Nagu juba ülal nägime, oli siiski Seremetjevile tehtud laiaulatuslikumad ülesanded, et ta pidi kaitsma piire ja sidet pidama Kuramaal viibivate Saksi sõjavägedega.[6] Ka võiks kaudselt seegi, et tsaar oli vihane Seremetjevi taganemisele Purtsejõe positsioonidelt Pühajõe positsioonidele, tõendiks olla, et Seremetjevile oli ikkagi ülesandeks tehtud võimalikult ka seisupaike kinni pidada. Et Seremetjev pidi seisupaiku silmas pidama, aimame ka Hallarti päevaraamatust. Kui Hallart vangina Narvast detsembrikuu esimesel poo-

---

1) А. Петрович, Нарвская операция 1700 г. lk. 18.

2) Устрялов, 4,1, lk. 41 - 42.

3) Maanõunikkude kiri Rakverest maanõunikkudele Tallinnas, dat. 25.okt. 1700.a., Land- Sachen 1700, Nr. 178, E.R.A.

4) Летописецъ 1700 года, lk. 14.

5) А. В. Петрович, Городъ Нарва, lk. 205 - 206.

6) Устрялов, 4,1, lk. 25.

lel Tallinna saadeti, oli ta $\frac{26.}{15.}$16. detsembril Pühajõel, (mida ta eksiviisil Sillamäeks nimetab), pidades seda paika küllalt sündsaks, et siin 30,000 meest 6,000 mehega kinni pidada, tehes ühes sellega etteheite Seremetjevile, et see ei ole osanud seisukohta ära kasutada.[1]

Igatahes viitas Seremetjevi teoviis, et ta Pühajõe soodsad positsioonid peaaegu võitluseta maha jättis, tema sõjamehelikule ebatubliidusele. Ta ise oli, nagu varem nägime, nende seisupaikade suures paremuses veendunud, kuid kui tuli silmapilk seda paremust Rootsi sõjaväe kinnipidamiseks ära kasutada, ei suutnud ta midagi korda saata. Tähtsal mõõdul mõjus Seremetjevi taganemisele kaasa muidugi ka see asjaolu, et irregulaarne ratsavägi oli sõjaväeliselt nõrk. Seremetjev lahkus ~~kiiresti~~ rutuga Narva alla, võimaldades Rootsi väele kiiret edasiminekut, omalt poolt ei viinud ta Narva alla kaasa ka mitte sugugi tõelevastavaid andmeid Rootsi väe suurusest. Ka selles liialdab A.V.Petrov, leides, et Seremetjev täitis oma ülesande luures täpsalt.[2]

Rootslaste seisukohast asjaolusid hinnates peame pidama Pühajõe positsioonide kiiret okupeerimist üsna tähtsaks. Kõige pealt hoidis see Rootsi sõjaväge kaotuste ja väsimamise eest, mida kahtlemata oleks tekitanud Pühajõe seisukohtade energilisem kaitsmine venelaste poolt; ka kiirendas Pühajõe positsioonide kiire vallutamine rootslaste Narva alla saabumist, mis oli rootslastele moonaolude tõttu väga tähtis, sest need olid juba siis erakordselt rasked. Muidugi polnud ka nii tähtsa ja looduslikult hii hästi kaitstud seisupaiga vallutamise moraalne mõju Rootsi ohvitseridele ja sõjameestele mitte väike, neis mõlemis kasvatas see usku oma võimetesse, suurendades ühes sellega võidu lootusi Narva all. Rootsi sõjavägi võis siin kindlale veendele tulla, et ega venelased pole kuigi tõsised vastased. Kuid siin peab arvestama muidugi seda, et rootslastele andis säärase mulje käesoleval korral võrdlemisi viletsam osa Vene väest, nagu seda oli Vene irregulaarne ratsavägi. Seremetjevi kiirel taganemisel soodsatelt Pühajõe positsioonidelt polnud mõju mitte ainult Rootsi sõjaväe meeleolule, vaid ta mõjutas ka meeleolu Narva all. Vene väeülemuse hulgas tekkis suur ärevus, tsaar ise sõitis äärmise suure kiirusega ära, jättes väejuhtimise asjad uisapäisa, visates ülemjuhatuse võõramaalase kätte, keda seni väejuhimisest oldi eemal hoitud. Väike ei võinud ka mitte see mõju olla, mis Pühajõe positsioonidelt taganenud Seremetjevi väeosa võis

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 425.

2) А. В. Петров, Гдовская Нарва, lk. 207.

tekitada Narva all Vene laagris, see võis olla ainult negatiivne.

Pühajõe kokkupuutumises vangistatud venelased kinnitasid roots-
lastes usku, et venelastel on Narva all 80,000 meest ja 150 kahurit.[1]
Kuid peale selle kui Rootsi sõjamehed nägid Seremetjevi ratsaväe tagane-
mist, ei võinud säärane teade rootslastesse enam nii masendavalt mõjuda.

Küsimus on ka veel selles, kui suur oli Seremetjevi ratsaväesalk
Pühajõel. Ka siin erinevad allikad. Rootsi ametliku teaande järel pi-
di Seremetjevil olema 6,000 meest.[2] Hallarti järele saadeti Seremetjev
5.nov.
25.okt. 26. oktoobril Rakvere suunas 5,000-mehelise ratsaväega välja.[3]

Küsida tuleb, kas ei ühinenud Seremetjevi ratsaväega muid Vene
irregulaarse ratsaväe osasid, kes enne seda, kui Seremetjevi ratsaväesalk
Narva alt välja saadeti, seal teotsesid. Säärasel korral oleks Seremet-
jevi ratsavägi pidanud olema suurem kui 5,000 meest. Meil puuduvad aga
selle variandi jaatavaks otsustamiseks positiivsed andmed. Et meil peale
Hallarti päevaraamatu puuduvad teised sama kompetentsed või kompetentsemad
allikad, siis peame jääma Hallarti poolt mainitud arvu 5,000 juurde.

Nüüd läheme edasi. Pühajõel ööbiti siin pool jõge. Järgmisel
päeval 28./17. 18. novembril, mis oli pühapäev, mindi peale lühikest jumala-
teenistust edasi.[4] Mindi üle sillast, mille venelased lõhkumata jätnud.
Jõest ülemineku järel ootas vägi lahinguvalmina moonavoore ja kahurid
järele. Kui see oli sündinud, mindi[5] vägi sõjalises korras Sillamäele.
Sõjalises korras edasiminekut mõjutas muidugi teadmatus, kas on Seremet-

---

1) Carl Magnus Posse kiri vennale, Nils Possele, dat. Narva juures laag-
ris, 9.dets. 1700.a. Historisk Tidskrift 1882, lk. 86.

2) Livonica, fasc.V., lk. 11. Rootsi ametliku teadaandega kokkukõlas on
Wrangeli relation (lk. 142) ja kroonik Kelch (Continuation, lk.155);
Carl Casper Wrede (Carl Casper Wrede kiri isale Fabian Wredele, dat.
Narvas 24.nov. 1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 142) mainib,
et Seremetjevil on olnud 4-5,000 meest, kuha aga Carl Magnus Posse
oma kirjas vennale, Nils Possele, (dat. Narva juures laagris 9.dets.
1700.a. Historisk Tidskrift, 1882, lk.86) kõneleb koguni 10,000 mehest. Suu-
ri arvusid Vene väe suurusest üleminekukohtadel leiame paljudel
XVIII sajandi ajaloolastel. Schmauss'il leiame (I, lk. 393-394), et
kitsasteele Tallinna teel oli saadetud 20,000 meest peale 5,000 mehe,
kes enne seal 5 penikoorma kaugusel olevat üles seatud. Umbes sama-
sugustest arvudest kõneleb ka Limiers (II, lk. 73). Voltaire'i teoses
(Histoire de Charles XII, lk. 46-47) saab võitlus Pühajõel luulelise
ilme ja nimelt olevat siin 5,000 meest kaljudevahelist kitsasteed
kaitsenud, kus 100 otsusvõimelist meest oleksid võinud kinni pidada
terve sõjaväe, need 5,000 meest olevat otsekohe, kui rootslased pära-
le jõudnud, põgenenud, mille järele 20,000 meest, kes on olnud kauge-
mal, sattunud paanikasse ja ka ära põgenenud.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 398.

4) Stiernhööks journal, lk. 365.

5) Wrangels relation, lk. 143; Stiernhööks (lk. 365) kirjeldab edasimi-
neku korda järgmiselt: "en [illegible] squadron emellan hvarje bataillon, och två
stycken."

jev Narva alla taganemas või tee ääres kuski võsastikus peidus.

Vaenlast polnud siiski näha. Korra tõusis küll teel asjatu segadus, - kõneldi, et vaenlane on moonavoorile peale tunginud. Kui kuningas drabantide ja dragunitega sinna sõitis, selgus, et rootslased olid mõned venelased vangistanud.[1]

Sillamäel mindi otsekohe jõest üle, et okupeerida häid positsioone. Sillamäel jäädi majade puudusel ööseks lageda taeva all laagrisse põldudele, mis olid terve päeva kestnud vihmasaju tõttu muutunud otse põhjatuks.[2]

Sillamäel tundus moonapuudus juba õige teravalt. Wrangeli järele olevat hobused ja enamik meestest olnud juba teist ööd ilma moonata.[3] Selles Wrangeliga enam-vähem kokkukõlas on ka Posse, kes ütleb, et Rootsi sõjavägi Narva lahinguni kolme päeva jooksul polnud enam leivaküpetki saanud.[4] Kui võrrelda Wrangeli ja Posse teateid eespool mainitud maanõunikkude omadega, siis näeme, et need on kokkukõlas, sest ka nende teadete järele näeme, et Rakverest kaasa võetud moonast jätkus ainult 4 päevaks; kuna vahepeal ka uut moona järele polnud saadetud.

Üldse toimus Rootsi sõjavägede marssimine Rakverest Sillamäeni harildaselt rasketes tingimustes. Posse kirja järele[5] polevat Purtse jõe ega Narva vahel leidunud ühtegi maja, kõik oli vaenlase poolt ära põletatud, nii ei saadud teelt midagi toiduks inimestele ega hobustele, laagris tuli olla lageda taeva all, mis väsitava päevase marssimise järel võis tunduda eriti kurnavana; veel halvem oli muidugi, kui $\frac{28.}{17.}$ 18. novembril kogu päeva sadas.[6]

Moonaküsimus oli seda kurvem, et Rakverest polnud otsekohe mitte midagi järele tulemas. Tallinnasse jõudsid Soomest ja Rootsist uued väeosad pärale, nende jaoks oli tarvis moona ja küüte, et edasi Rakveresse saata[7], nii et Rakveresse moona juurdeveoks küüte vähemaks jäi. Alles $\frac{30.}{19.}$ 20. novembril võisid maanõunikud Rakveres teatada maanõunikkudele Tallinnas, et mõned sajad koormad moonaga Rakveresse on saabunud Järva-

---

1) Wrangels relation, lk. 143.

2) Wrangels relation, lk. 143; Wisocki- Hochmuth (lk. 118) nimetab seda laagrit mudalaagriks (Drecklager).

3) Wrangels relation, lk. 143.

4) Carl Magnus Posse kiri vennale, Nils Possele, dat. Narva juures laagris 9.dets. 1700.a., Historisk Tidskrift, 1882, lk. 86.

5) Carl Magnus Posse kiri vennale, Nils Possele, dat. Narva juures laagris 9.dets.1700.a. Historisk Tidskrift, 1882, lk. 86.

6) Wrangels relation, lk. 143. 7) Maanõunikkude kiri Tallinnas maanõunikkudele Rakveres, dat. Tallinnas 20.nov. 1700, Land-Sachen nr. 304, E.R.A.

maalt, Laiuselt ja Põltsamaalt, nad on saatnud selle edasi sõjaväele järele.[1] See moon ei võinud muidugi mitte enne Narva lahingut pärale jõuda.

Moonaküsimuse kriitilist seisukorda arvestades oli Karl ise jällegi sunnitud $\frac{28.}{17.}$ 18. novembril Sillamäelt Axel Julius de la Gardiele kirjutama, et ta kiires korras moona järele saadaks ja küüte sealt võtaks kust see kõige hõlpsam.[2]

$\frac{29.}{18.}$ 19. novembri hommikul jätkas sõjavägi edasiminekut kolmes kolonnis. Väljasaadetud eelväesalk puutus penikoorma kaugusel Narvast kokku vaenlasega eelväesalgaga. Wrangel ütleb, et see eelväesalk on arvanud, et Vene sõjavägi on seal peidus, tagasi tulles ongi nad teatanud, et Vene vägi on peale tungimas; kuningas olevat siis venelaste pealetungi sõjaväge lahingu jalule seades ootama jäänud.[3]

Kartus, et venelased peale tungimas, on aga selle järel kui dragunitest koostuv luuresalk tagasi tulles teatanud, et vaenlast näha ei ole, kadunud. Nüüd hakkas juba pimedaks minema ja sõjavägi jäi 1½ penikoorma kaugusel Narvast öökorterisse.[4]

---

1) Maanõunikud Rakveres maanõunikkudele Tallinnas, dat. Rakveres 20.nov. 1700.a, E.R.A., Land=Sachen 1700, Nr. 304

2) Kuningas Karli kirjad Eestimaa kindralkubernerile, Axel Julius de la Gardiele, dat. Sillamäel 18. nov.1700.a., Land=Sachen 1700, Nr. 311, E.R.A.

3) Wrangels relation, lk. 143-144.

4) Wrangels relation, lk. 144.

Tsaar Peetri ja Vene ülemjuhataja Feodor Golovini äraminek, hertsog de Croy nimetamine ülemjuhatajaks ja Rootsi vägede Narva alla tulek.

Enne kui jälgida Rootsi sõjaväe edasiliikumist Laagnast Narva alla, tuleb peatuda sündmustel, mille põhjuseks oli teate saabumine, et Seremetjev Pühajõelt põgenemas. Need on tsaar Peetri ja Vene väeülemjuhataja Feodor Golovini ootamatu äraminek ning Vene väe ülemjuhatuse usaldamine hertsog de Croyle.

Eelmisest selgus tsaari meeleärevus Rootsi vägede Rakveresse koondamise, Ivangorodi peale tormijooksude ebaõnnestumise, Gummerti Narva ülemineku ja sõjamoona puuduse tõttu. Eriti ärritav oli olnud $\frac{11.\text{nov.}}{30.\text{okt.}}$ 1. nov. Rootsi major Dietrich Friedrich Patkulilt saadud teade Rootsi kuninga lähenemisest Narvale 30 - 32,000 mehega[1]. Selle teatega oli ühenduses olnud Narva all tsirkumvallatsiooni liini põhjalikum kindlustamine, sinna uute kahurite ülesseadmine, ägedad tormijooksud Ivangorodi peale ja katse Vene ja Saksi ühiste sõjavägedega Rootsi väge Liivimaaseljataguse peale tungiga takistada Narva alla minemast. Kui nüüd $\frac{28.}{17.}$ 18. novembril Vene laagrisse saabus teade, et Rootsi sõjavägi on peale tungimas ja et Seremetjev Pühajõelt põgenemas, tõusis tsaari meeleärevus veel suuremaks. Ta sõitis ülepeakaela $\frac{29.}{18.}$ 19. novembril vara hommikul, 4 tundi enne päikese tõusu, ühes ülemjuhataja Feodor Goloviniga ära.

Tsaari ärasõidust ja tema meeleärevusest on olemas väga väärtuslikke andmeid Hallarti päevaraamatus.

Juba $\frac{28.}{17.}$ 18. novembril, kui teade Šeremetjevi taganemisest Pühajõelt pärale jõudnud, nii jutustab Hallart, ~~on~~ olevat tsaar ülemjuhataja Feodor Golovini juurde tulnud, seal hertsog de Croy kõrvaltuppa kutsunud, teatades temale, et ta ise väga tähtsate asjade pärast peab sõitma Moskvasse ja nimelt, et teel olevaid vägesid, mis Narvast 9 penikoorma kaugusel, 13,000 meest kindral Repnini ja 8,000 meest kasakate ratsaväge hetmani juhatusel kiirustada; siis olevat ta veel ärasõidu

---

1) Hallarts Tegebuch, lk. 399 - 400.

põhjustena ette toonud tarviduse Moskvasse tulev Türgi saatkond vastu võtta, mis mõne päeva järelo sinna jõudvat, ja lõppeks veel kindlaksmääratud tähtajal kokkusaamise Poola kuningaga kas Polotskis või Birsenis. Väe ülemjuhataja Feodor Golovin pidavat olema temaga seepärast kaasas, et Türgi saatkonda Moskvas vastu võtta, et sellega piiriasja õiendada ja veel seepärast, et Golovin kõikides, nii sõjalistes kui diplomaatilistes, asjades on kodus. Väejuhatast on ta hertsog de Croyle pakkumud, see on aga pakkumise mitmesuguste põhjendustega tagasi lükanud.[1]

Järgmisel päeval oli tsaar 4 tundi enne päikesetõusu 7 käskjalga hertsog de Croy järele saatnud. Kui need oma ülesandega valmis ei saanud, oli tsaar ise ilmunud hertsogi juurde väga ärritatud olekus. Tsaari väga tungiva palve peale võttiski hertsog de Croy ülemjuhatuse enese peale, nõudes tsaarilt tema enese allkirjaga instruktsiooni, kus pidid olema fikseeritud korraldused sõjaväe ülevalpidamiseks, kuulide, püssirohu jne., mis on tarvis Narva piiramise jätkamiseks ja Narva võtmiseks. Tsaar lubas seda teha ja jättis kiiresti jumalaga (Hallarti arvates võis seda vaevalt jumalaga jätmiseks nimetada). Hertsog de Croy oli jäänud arvamusele, et tsaar nii pea veel ära ei sõida ja et ta on läinud Saksi saadiku von Längeni juurde, kuhu ka Hallart ilmus. Seal arutati, mis ette võtta. Peeti tarvilikuks nõuda punktid kokku seada hertsogi julgeolekuks ja neid punkte lasta tsaari ja Feodor Golovini pitseriga varustada. Kuid sel ajal kui paberit toodi ning punkte kokku seati ja von Langen tahtis minna tsaari ja Feodor Golovini juurde, oli tsaar juba ühe tunni eest ära sõitnud, jättes hertsog de Croyle kirjaliku instruktsiooni.[2]

Küsimus on nüüd selles, kas võtta tsaari ärasõidu põhjendusi niisugustena, nagu neid Hallart kuulnud ja oma päevaraamatus edasi andnud, või jälle vaadata neid ettekäändena, mis tsaar selleks ette tõi, et oma ootamatut ärasõitu maskeerida.

Peale Hallarti päevaraamatu on meil allikatena olemas veel tsaari hiljemini koostatud päevaraamat ning Vene ametlikud teadaanded Saksi kuningas Augustile ja Taani kuningas Friedrichile. Tsaari päevaraamatus on ärasõidu põhjuste hulgas Moskva sõidu ja Türgi saadikuga kokkusaamise tarvidus ära jäetud ja rõhutatud kokkusaamise vajadust kuningas Augustiga[3].

1) Hallarts Tagebuch, lk. 406 -407.
2) Hallarts Tagebuch, lk. 408.
3) Tagebuch Peter des Grossen, lk. 29.

Vene ametlikus teadaandes Saksi kuningale öeldakse, et tsaar olevat läinud 8 päeva enne Rootsi aviväe tulekut laagrist Moskvasse, osalt et Türgi suursaadik olevat jõudnud Moskvasse, osalt et rohkem kahureid juurde muretseda, osalt et juurdetulevaid vägesid kiirustada, kuna sest 8 penikoorma kaugusel Novgorodist olevat seisnud kindralite Repnini ja Scharffi juhatusel 15,000 meest ning 20,000 kakakat hetmann Obidovski juhatusel 10 penikoorma kaugusel Narvast suure laskemoona tagavaraga.[1]

Vene ametlikus teadaandes Taani kuningale esitatakse, et tsaar 29./19. novembril laagrist lahkunud ja Moskvasse läinud mõnede tähtsate 18. riiklikkude asjade pärast ja et oma isikliku autoriteediga kiirustada abi tulekut laskemoona ja sõjavägede näol ja et ta on Feodor Golovini mainitud riiklikkude asjade pärast enesega kaasa võtnud ning ülemjuhatuse vahepeal üle andnud teistele kindralitele.[2]

Juba Ustrjalov kirjutas oma Peeter Suure ajaloos, et Austria keisri saadik Pleyeri kirjadest olevat selgesti näha, et sel ajal polnud Moskvas mingisugust Türgi saadikut; Türgi saadik Mustafa- aga olevat jõudnud Moskvasse alles 1704.a.[3] On teada veel sama Austria saadik Pleyeri kirjadest, et sel ajal jõudis küll Moskvasse Vene saadik Konstantinoopolist Ukraintsew[4], kes oli sõlminud Türgiga 30- aastase vaherahu, pole aga teada, et tsaar kuidagi sel ajal oleks teateid saanud Türgi saadiku tulekust Moskvasse. Selle järele otsustades tuleks pidada tsaari poolt esitatud põhjust, et tal on tungiv vajadus Türgi saadikuga kokku saada ainult ettekäändeks, seda enam, et tsaari päevaraamatus pole sellest kõnet.

Vaatame kuidas on lugu muude ärasõidu põhjendustega. Läbirääkimised kokkusaamise pärast kuningas Augustiga olid juba varemini käimas. Kuid on küsitav, kas võis tsaarile nüüd, mil Rootsi kuningas oli ühes sõjaväega juba Narva alla jõudmas, olla mingisugust lootust Augus-

---

1) Vene ametlik teadaanne Saksi kuningale, Augustile, Historisk Tidskrift 1901, lk. 330.

2) Vene ametlik teadaanne Taani kuningale Friedrichile, Historiks Tidskrift 1900, lk. 291.

3) Темперовъ ,4,1, lk. 34 märkustes.

4) Pleyeri kiri keisrile, dat. Moskvas 25. nov. 1700.a. (Vana kalendri järele) Темперовъ ,4,2, lk. 544 -545.

tiga isiklikult läbi rääkides midagi Narva operatsiooni kasuks teha, seda enam, et polnud teadagi, kus kuningas August viibib.[1] Lootust võis ehk olla kuningas Augustiga isiklikul kokkusaamisel teada Rootsi-vastases liidus kinni pidada. Kuid säärasel puhul ja koguni ka selgi juhul, kui tsaar soovis isiklikult Augustiga kokku saamisega midagi veel Narva operatsiooni kasuks ära teha, poleks ju tarvis olnud nii ülepeakaela ära minna, vaid võimalik teha seda mõni tund hiljem. Silmatorkav on ka see asjaolu, et Vene ametlikus teadaandes Saksi kuningale just kokkusaamise vajadust Augustiga pole mainitud ja see laseb ka seda tsaari ärasõidu põhjendust pidada paljaks ettekäändeks.

Kõige uskumapanevam tundub olevat see tsaari ärasõidu põhjendustest, et tsaar on tahtnud Narva alla tulevat Vene väge ja laskemooma vedu kiirustada. Küsitav on siingi, kas oli selleks tarvis siiski nii räpakalt talitada, nagu tsaar seda Narva alt lahkudes tegi.

Üldiselt tunduvad tsaari poolt esitatud ärasõidupõhjendused otsitutena ja sellega ka vähe veenvatena, olgugi et teiselt poolt on ka raske kahelda selles, et tsaar siiski lootis ehk midagi ära teha võivat sõjavägede ja laskemoona Narva alla jõudmise kiirustamisega. Näib olevat tõenäoline, et tsaar Narva alt ära minnes oli tõsiselt põrutatud. Ta näis nagu ette aimavat tulevasi sündmusi ja osalt muidugi kartiski, kuid seejuures võis tal ehk ka lootust olla, et ta oma isikliku autoriteediga suudab midagi kuidagi abivägede ja laskemoona tuleku kiirustamiseks Narva alla ära teha. Narva alt lahkudes esitas ta hertsog de Crøyle mitmesuguseid põhjendusi, kuid nähtavasti oleks ta võinud mõjuda oma põhjendustega palju veenvamalt, kui ta oleks hertsogile esitanud ärasõidu põhjusena ainult Narva alla tulekuga viibinud vägede ja laskemoona kiirustamise tarviduse, mis kujunenud olukordade juures oleks tundunud täiesti loomulikuna ja arusaadavana.

Vene allikad ja enamik Vene ajaloolastest usuvad tsaari poolt esitatud ärasõidu põhjendusi.[2]

Solovjov aga arvab, et Peetrile ei võida ette heita argust, kuid ka mõttetu julgus polevat olnud temale omane ning et ta kujunenud olukorras pidas paremaks Narva alt lahkuda, nähes, et jäämine on mõttetu ja

---

1) Tsaari instruktsioon Grigori Feodorovitš Dolgorukile, Петровъ, 4, 1, lk. 23–24.

2) Голиковъ, II, lk. 25; Масловскій, Записки, I, lk. 76; Полевой, Петръ Великій, III, lk. 28; А. В. Петровъ, Первая Нарва, lk. 215; А. Петровъ, Нарвская операція 1700 г., lk. 19 ja teised.

hädaohtlik, kuna ta juuresolek oli mujal tarvilik.[1]

Sellega näib Solovjov kalduvat arvamusele, et tsaar lahkus Narva alt kartuse pärast. Samal seisukohal püsib ka tähtsam Peetri ajalookirjutaja Ustrjalov, kes ütleb: "Palju oli juhtusid, kus Peeter rasketel silmapilkudel Azovi all, Neeva kallastel, Poltava all, Hankoniemi juures harudast kartmatust osutas, kuid vaevalt ei tee Pleyeri seletusi tõeks sõjamoona puudus Narva all, eriti kaulujutt Karli sõjaväe suurusest.[2]

Tsaari ärasõidu põhjuseks peavad kartust Fryxell, Carlson, Fåhraeus[3] ja mitmed teised. Rootsi kindralstaabi uurimuses on avaldatud tsaari lahkumise üle järgmine arvamus: tsaar, nii nõrk kui ta sõjaline haridus ka polnud, oli kahelnud kohvaminekus, tundes uute vägede juhatuse nõrkust; kuid lahingu õnnetul lõpul ei olevat kindralstaabi uurimuse järele võinud olla sama tähtsust, kui üks välismaa ohvitser oleks väge juhatanud, kuna aga sel juhul kui tsaar ise oleks olnud juures, ta oleks sellega sanktsioneerinud oma uute reformide kõlbmatust.[4]

Kuid ka säärase oletuse puhul jääb meile tsaari ülepääkaela ruttumine ikkagi arusaamatuks. Tsaar oleks asja pisut paremini korraldades, võinud veidi hiljem ära sõita ja mulje tema ärasõidust oleks juhtivatel isikutel Vene sõjaväes, eriti uuel ülemjuhatajal hertsog de Croy'l jäänud teine.

Kokkuvõttes peame ikkagi konstateerima, et tsaari poolt esitatud ärasõidu põhjused tunduvad enamikult väljamõeldutena, eriti Türgi saadikuga kokkusaamise tarvidus. Kõige veenvam on tema poolt esitatud põhjustest teeloleva väe ja laskemoona tuleku kiirustamise vajadus. Kuid see ei seleta sugugi täiel määral tsaari äärmist kiirustamist äraminekul ja lokakat talitamist väe juhatuse üleandmisel hertsog de Croyle ja seda enam, et tsaar oma päevaraamatus just rõhutab, et tal tarve on olnud kokkusaamiseks Poola kuningaga, mitte aga et Narva alla sõjavägesid ja laskemoona kiirustada.[5] Kõige enam ehk annab kahtluseks põhjust see, et ta

---

1) Соловьевъ , 14, lk. 322.

2) Устряловъ 4,1,lk. 34. Ustrjalovi poolt mainitud Pleyeri kiri on dat, Moskvas 10.dets. 1700 (Устряловъ 4,2,lk. 545-546) selles on öeldud (lk.-546 546):"... er aber selbst in hocher person auch bald darauf auf treues und vernüftiges anrahten vnd kluge Vorstellung der bey den entsatz etwa sich ereignender gefahr, sich mit wenigen personnen dahin reterirte."

3) Fryxell,21,lk. 105-106; Carlson,VI,lk. 415; Fåhraeus-Veidi tagasihoidlikuk. 339 kum tsaari äramineku põhjuse mainimisel on Nils Herlitz (Samuel E.Bring, Karl XII,lk. 133), kes ütleb, et tsaar lahkus tugevas meeleärevuses.

4) Generalstaben, II, lk. 316 - märkustes.

5) Tagebuch Peters des Grossen,lk. 29. See öa ainult see põhjus on mainitud ka Tsaari poolt hertsog de Croyle ahtud instruktsioonis, Бычковъ Письма и бумаги императора Петра Великаго, т. I lk. 404.

järsku ärasõiduks mitu alust ~~leiab~~. Kindel on see, et ta oli lahkumisel väga suures meeleärevuses. Oli see meeleärevus isikliku julgeoleku pärast või kartis ta oma väesaatuse pärast, abivägede hiljaks jäämise tõttu jne., on siin raske öelda, kuid liiga suur ärevus ning räpakas talitamine lahkumisel viib meid arvamusele, et tsaar Narva alt lahkudes kartis muu seas ka oma isiku julgeoleku pärast.

Tsaari ja ülemjuhataja Feodor Golovini äraminekul ei võinud olla vist küll mingit mõju sõjavägede juhatamisele: nende mõlemate sõjalisi teadmisi ja kogemusi ei saa kuigi kõrgelt hinnata. Feodor Golovini võimed ja teened on diplomaatilisel alal kaugelt silmapaistvamad kui sõjalises tegevuspiirkonnas. Hiljemini ei teotsenudki Golovin enam sõjaväe juhatamise alal. Kahtlemata oli sel mehel, kellele väejuhatus usaldati, palju suuremad teadmised kui tsaaril enesel ja Feodor Golovinil. Võitlus pidi ju äge tulema, sest venelaste vastasena esines üks Euroopa parimatest vägedest täiesti välja arenenud osava ülemjuhatusega. - Küsitav võib veel ainult see olla, kas ehk tsaar oma isikliku juuresolekuga poleks võinud sõjavägedesse moraalselt mõjuda, ergutades neid suuremale ja agaramale vastupanule. Kui tunda olukorda Vene väes, siis tekib siin täiesti põhjendatud kahtlus. Vene tolleaegsel sõjaväel puudus see sõjaline kool ja moraalne jõud, mis oleks suutnud paralüseerida Rootsi väe hiilgavat ataaki. Täiesti aluseta oleks ka arvamus, et tsaari ja Feodor Golovini laagris viibimise puhul oleks Vene kindlustatud liinil teostatud mingeid otstarbekohesemaid sõjaväeosade ümberpaigutamisi ja ümberrühmitusi - selleks puudus neil mõlemal sellekohane sõjaline haridus ja kogemused.

Uus väeülemjuhataja, hertsog de Croy, sai oma ülesande kriitilisel momendil, ning see usaldati temale lohakalt ja ülepeakaela.

Mis temal teha, see oli üldiselt tsaari poolt temale antud instruktsioonis[1] fikseeritud. Instruktsiooni järgi oli hertsog de Croy ülemjuhatajaks määratud ning temale oli tehtud ülesandeks kahurite laskemoona päralejõudmisel Narva ja Ivangorod ära võtta. Eriti pidi hertsog suure hoolega selle järele valvama, missugune on Rootsi abivägi ja sel puhul, kui ta teada saab et see on tugev, kindluse võtmisega viivitama, kuid mitte milgi tingimusel Rootsi abivägi linna laskma; kui aga on võimalik linna enne rootslaste tulekut ära võtta, siis tehku ta seda Jumala

---

1) Algupärandil, mis vene keeles kirjutatud ja Moskva välisministeeriumi peaarhiivis alal hoitakse, puudub daatum.

nimel.

Instruktsiooni järele jäi sõjaväele moona väljaandmine kindral-proviantmeistri hooleks.[1] Hertsog de Croy ülemjuhatajaks määramisest teatati Seremetjevile, kes tsaari ärasõiduks polnud veel Narva alla jõudnud, erilise reskriptiga.[2]

Säärased olid tsaari ja Feodor Golovini äraminekul tehtud korraldused. Uuel ülemjuhatajal tuli instruktsioonist kinni pidades talitada. Uue väeülemjuhataja seisukord oli raske, ta sai oma ülesande kriitilisel silmapilgul, ning tal jäi vähe võimalusi asjaoludega tutvumiseks ja seisukorra nõuetele vastavate korralduste tegemiseks, sest sündmused arenesid väga suure kiirusega.

Pühajõelt kiiresti taganev Seremetjev jõudis Narva alla $\frac{29.}{18.}$ 19. novembril.[3] Põnevus ja meeleärevus Vene laagris oli suur. Kui sama päeva õhtu eel rootslaste salk nähtavale tuli, ratsutas hertsog de Croy välja, et võtta tarvitusele mitmesuguseid ettevaatusabinõusid. Anti käsk 100-mehelist ratsaväesalka kindlustatud liini ees pidada järelevalveks. Seremetjev ja Dolgoruki, kellele see ülesanne usaldati, täitsid oma kohust halvasti ja lasksid öösi Rootsi ratsa-luurajatesalga ooberst Bernhard Rehbinderi ja kapten Karl Gustav Örnstedti juhatusel Vene kindlustatud liinile läheneda ja sellega tutvuda.[4]

---

1) [Быковъ], Письма и бумаги императора Петра Великаго том. I, lk 404-405. Kindral-proviantmeister oli vürst Jakov Feodorovits Dolgoruki. Vürst Jakov Feodorovits Dolgoruki sündis 1639.a. Tema oli üks Peetri lähematest kaastöötajatest; Dolgoruki võttis osa mõlemast Azovi sõjakäigust. 1700.a. moodustatud sõjaasjade prikaasis oli Dolgoruki kindral-plenipotentsiaal- krigs-komissari tiitliga komissariš ja proviandiosade ülem. Narva all sattus ta rootslaste kätte vangi, kust ta 1711.a. vabanes. Dolgoruki suri 1720.a.

2) [Быковъ], Письма и бумаги императора Петра Великаго I lk. 407. Ilma küllaldase põhjuseta arvab Narva linna ajaloo kirjutaja Petrov (Городъ Нарва, lk. 220), et Peeter sellepärast olevat Seremetjevile teatavaks teinud hertsog de Croy ülemjuhatajaks määramise, et Vene solda tid kui ka kindralid polevat suhtunud välismaalastesse heatahtlikult ning et oli tarvis seda neile eriti kinnitada, et tsaari poolt Croyle säärane kõrge koht on usaldatud. Et tsaar just Seremetjevi jaoks säärast teadaandmist tarvilikuks pidas, on arusaadav, sest Seremetjev polnud tsaari ärasõidu ajal Narva all. Samale seisukohale sama dokumendi najal, toetudes Petrovile asub ka Rootsi kindralstaabi uurimus (Generalstaben, II, lk. 322 märkustes).

3) Hallarts Tagebuch, lk. 410.

4) Generalstaben, II, lk. 324. Hallart (Hallarts Tagebuch, lk. 410) eksib küll, kui ütleb, et öösi Vene jooksukraavidega olevat tutvunenud kindralmajor Ribbing.

Samal päeval andis hertsog de Croy 9 punktist koostuva juhtnööri ja saatis selle kindralitele. Selles oli tähendatud, kuidas kujunenud olukorra ühel või teisel puhul kindralid ja ohvitserid pidid talitama ja soldatid käitlema.

Selle juhtnööri järele kohustati kindraleid endid kogu öö jooksul patrulleerima ja häire korral sellest otsekohe hertsog de Croyle teatama (1.punkt); surmanuhtluse ähvardusel kulati ööst märgusõna andmise järel laskmine (2.punkt); terve öö pidid polgud ja pataljonid olema lahinguvalmis (3.punkt); sõjaväge pidi järgmiselt kuulidega varustatama: 30./19. 20. novembril pidi antama igale püssimehele 24 pauku (4.punkt); vanad paugud pidi kas väljavõetama või välja lastama ja nende asemele uued laengud sisse laaditama (5.punkt). Niipea aga kui häire (alarm) teostatakse, pidi polkovnik Kragen või mõni teine, tema asetäitja ülemoberst, kõrgemal kohal oleva patarei juures olles kolmest kahurist signaali andma, mille järel siis terve sõjavägi pidi astuma sõjariistusse, iga mees oma polku, oma kohale ja ohvitserid selle järele valvama, et iga polk temale nääratud ala täidaks (6.punkt); iga kahuri juurde pidi korralikult ära jagatama konstaablid ja seejuures venelased sakslastega segatama (7.punkt); 30./19. 20. novembril hommikul pidi terve sõjavägi välja tulema, et hertsog de Croy ise oma silmaga näeks ja sõjavägé teda tundma õpiks ja et hertsog de Croy näha saaks, missuguses seisukorras polgud ning kuidas kindlustatud liin meestega varustatud, et hädakorral kõiki vigasid parandada (8.punkt). Niipea aga kui märgupauk kolmest kahurist antud, pidid mängima hakkama iga sugused mänguriistad ja lipud kindlustatud rindkantsile lehvima pandama; laskmine vaenlase peale pidi alles siis algama kui vaenlane 20 või 30 sammu kauguseni jõudnud.[1]

Nagu sellest uue ülemjuhataja, hertsog de Croy, poolt välja antud instruktsioonist näha, ei puudunud temal ettevaatust ja asjatundmist.[2]

Silmapaistev on muidugi see asjaolu, kui instruktsiooni lähemalt vaadelda, et uued ülemjuhatajal puudusid lähemad teadmised Vene vägede üksikutest väeosadest, et ta ise neile võõras ja nad temale võõrad olid.

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 410 - 411.

2) Rootsi kindralstaabi uurimus (Generalstaben, II, lk. 325) leiab tema määrused kokkukõlas olevat tolleaegsete sõjakunstiteooria nõuetega. Kuid sama uurimus konstateerib ka, et ülemjuhatajal puudus usk väe tublidusse.

Samuti märkame ka, et tal polnud selget kujutlust sellest, kuidas kindlustatud liin meestega varustatud ja kas meeste asetus seal on otstarbekohane. Kõiges selles pidi hertsog alles kindlamad teadmised omandama. Kuid see kõik oli jäänud väga hiljaks, sest instruktsiooni järgi pidi see toimuma 30./19. 20. novembri hommikul, kuid siis olid Rootsi väed juba peale tungimas.

Nüüd vaatleme, missuguses seisukorras sai hertsog de Croy kindlustatud liini enese kätte. Nagu eespool Rootsi kindralstaabi uurimuse järele ira märkisime, oli Vene pahemal tiival vahe kontr- ja tsirkumvallatsiooniliinide vahel liiga väike, segades otstarbekohast kaitsejõudude paigutamist. Vene paremal tiival aga oli äärmine jõeäärne kindlustatud liiniosa muust liinist soise paigaga eraldatud ja Vene tsentrumis olev vürst Trubetskoi laager oli liiga nõrk selleks, et alal pidada sidet Vene parema ja pahema tiiva vahel, olles kõrgustikul, mis tõusis lääne poole, mis asjaolu võimaldas teda sealt domineerivalt tule alla võtta. Ka ei võimaldanud kahurite asetus Vene kindlustatud liinil tagajärjekalt tule alla võtta pealetungiväel lõõgirühme.

Mis puutus sõjajõudude grupeerimisse kindlustatud liinil, siis olid siin ka suured puudused. Tol ajal maksvate reeglite järele pidi sel juhul, kui kindluseväele abi tuli, tsirkumvallatsiooni liini mehitatama alguses kahe jalaväelaste reaga. Jalaväe taha pidi asetatama dragunite rühmad, kes otsekohe hädaohus olevatele kohtadel pidid abiks olema. Ratsavägi pidi tervel frondil moodustama kolmandama kohtamise, et siis, kui juba selgusele jõutud pealetungipunktide asjus, luua ühist reservi, võttes väeosi vaenlase pealetungilt mitte ähvardatud paikadest.[1] Narva juures aga oli tsirkumvallatsiooniliin nõrgalt mehitatud. Et pikka kaitseliini korralikult mehitada, oli tarvis Hallarti arvates 60-70,000, olevat olnud aga vaevalt 24,000 meest ilma reservita.[2]

Küsimus on ka veel selles, kuidas mõtles Vene väeülemus talitada säärasel puhul, kui Rootsi vägi Narva alla tuleb, kas vastu panna kindlustatud liinil või jälle kindlustatud liinilt välja minnes rootslastega

---

1) Generalstaben, II, lk. 323.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 412. Ka hertsog de Croy pidas Vene kindlustatud liini liiga pikaks. Ta oli sellest ka tsaarile rääkinud. Vt. hertsogi saatkonda kuulunud August Johann Butkovski kirja Stepan Saltõkovile, Moskvasse, dat. Tallinnas 2. mail 1701.a. Устряловъ, 4,2, lk. 226.

avalikku võitlusse astuda. Tsaari poolt hertsog de Croyle antud instruktsioon ei jäta mingit kahtlust, et hertsogile ei soovitatud avalikku lahingut ja algatust.

Siiski on ajaloolises kirjanduses kõnet olnud, et Vene väeülemusel polevat puudunud kavatsused rootslastega avalikku lahingusse astuda

Vene sõjaajaloolane A. Petrov kirjutab, et siis, kui Karl XII 29./18. 19. novembril Laagnasse jõudis, olevat sellest Narva all teada saadud ja otsekohe sõjanõukogu kokku kutsutud, et otsustada, mis teha. Sõjanõukogus olevat Šeremetjev, silmas pidades Vene liini liiga suurt pikkust ja väikest liikumisvabadust sellel, soovitanud jätta väikest väeosa kindluse nõrga garnisoni järelevalveks ja muu sõjajõuga astuda avalikku lahingusse vaenlasega, pannes lootuse Vene väe arvutikkusele. Kuid Šeremetjevi nõu, mis A. Petrovi arvates kujunenud seisukorras kõige mõistlikum oleks olnud, polevat toetanud teised kindralid, leides, et Vene väed avalikus võitluses saavat nõrgad olema, - polevat ju teised polgud peale kahe kaardiväe ja Lima (endine Leforti) polgu sõjast osa võtnud. Nii siis olevat otsustatud jääda kindlustatud liinile vaenlast ootama.[1]

Pole siisni tõenäoline, et Šeremetjev, kes häid Pühajõe positsioone Rootsi vägede kinnipidamiseks ei kasutanud, et seega aega anda Narva all paremaid eeltöid teha Rootsi vägede vastuvõtmiseks, võis teistele kindralitele nõu anda astuda rootslastega avalikku lahingusse, seda enam, et tema ise ja tema ratsavägi Narva lahingu ajal üles näitas ääretu vähe sõjalist tublidust, põgenedes juba lahingu esimestel momentidel üle Narva jõe. Vististi küll on teated Šeremetjevi nõuandmisest pärit tendentslikkudest või mõnel teisel viisil ühekülgsetest allikatest.[2]

---

1) А. Петровъ, Нарвская операція 1700 г., lk. 27. Oma arvamist Seremetjevi suhtes toetab A. Petrov järgmistest teostest saadud andmetele: Leben Karl des XII ja Д. Бутурлинъ, Исторія походовъ россіянъ, томъ I, lk. 45.

2) Ka Rootsi kindralstaabi uurimus (Generalstaben II, lk. 325-326), kõneleb sõjanõukogu istungist, ja et sel, iseäralik küll, lisandab ta, olevat Seremetjev enam pealetungi plaani poolt olnud, motiveerides oma seisukohta järgmiselt: "Säärasel korral võime meie tarvitada kõiki meie sõjavägesid, siin (kindlustatud liini taga) jälle, kus neist vaevalt kümnes osa lahingust osa võib võtta, pole meil üleolevatest jõududest kasu". Rootsi kindralstaabi uurimus põhineb siin (von Halemi teose "Leben Peters des Grossen" venekeelsel tõlkel, kuid nagu pea näeme, puudub von Halemi töö originaalis see versioon ja selle asemel kõneldakse seal, et hertsog de Croy on andnud säärast nõu. Nähtavasti on von Halemi töö vene keelde tõlkija (kahjuks ei ole mul võimalust olnud von Halemi teose venekeelset tõlget tarvitada) originaalis leiduva hertsog de Croy arvele pandava versiooni asemele pannud vene allikatest pärit oleva Šeremetjevi arvele pandava versiooni.

Peale selle on olemas veel teine versioon. Alexander Gordon, kes ise ühe Vene polgujuhatajana Narva lahingust osa võttis, teab jutustada, et hertsog de Croy ja kindral Hallart ühes välismaalaste- polkovnikutega vara hommikul, enne kui rootslased olid Narva alla ilmunud, olevat ettepaneku teinud, et 15,000 meest 24 kahuriga lastakse kindlustatud liinilt välja minna, kattes tiivad ja frondi kärbistega. 1)

Hallarti päevaraamatus ei leidu aga säärasest nõupidamisest hommikul enne lahingut, millest Gordon ütleb osa võtnud Hallartit ennast, sõnagi ja just see asjaolu teeb Gordoni teate kaheldavaks.

Sama versioon leidub ka von Halemil. 2)

Ka Fryxell jutustab terve loo samasuguste detailidega nagu von Halemgi, ja nimelt, et Vene väeülemus selle järel, kui hertsog de Croy oli määratud Vene väe ülemjuhatajaks, φφ üles näidanud sõnakuulmatust. Kui rootslased end Narva all lahinguvalmis φφ asetanud, polevat hertsog de Croy tahtnud uskuda, et see, mida ta oma silmaga nägi, Rootsi vägi on. Ta olevat seepärast soovitanud rootslastele vastu saata 15,000 meest, et rootslastest kindlaid teateid saada ja neid Vene kindlustatud liinist eemal hoida, kuid mõned Vene kindralid polevat sellega nõus olnud. 3)

Ka on raske öelda, kui võrra see versioon tõsiasjale vastab. Otsestes allikates ei leia meie peale Gordoni Peeter Suure ajaloo andmeid, mis seda versiooni toetaks. Hallarti päevaraamatus ei kõnelda midagi nõupidamisest lahingupäeval, millest oleks osa võtnud hertsog de Croy, Hallart ise ja välismaalased-polkovnikud ja just see asjaolu teeb Gordoni teate kaheldavaks. Olgugi, et tõenäolisem näib olevat, et säärase ettepanekuga võib esineda pigimini hertsog de Croy või Šeremetjev, sest esimesel olid sõja asjanduse alal kahtlemata suuremad teadmised kui viimasel.

---

1) Gordon, Tk. I, lk. 163.

2) G.A. von Halem, Leben Peters des Grossen, I, lk. 182 - 183. Halem allikat ei maini, võib olla baseerub ta Gordonil. von Halem jutustab sellest järgmiselt: "Als Croy das Häuflein der Schweden aus dem Lagena Holz hervorgehen, sich in Schlachtordnung stellen und aufmarschieren sah, glaubte er nicht anders, als dass es der Vortrab des Hauptheers sei. Er wollte jetzt, um das Lager zu decken, ein Korps von 15,000 Mann mit 24 Feldstücken aus der Linie marschieren lassen, und die Fronte nebst den Flanken des Korps mit Spanischen Reitern decken. Aber die Russischen Generale weigerten sich, das Lager zu verlassen."

3) Fryxell, 21, lk. 106 - 107.

On võimalik, et see versioon ja nimelt, et hertsog de Croy oleks nõu andnud astuda rootslastega avalikku lahingusse, on tekkinud mõnesugustest varematest hertsog de Croy poolt avaldatud mõtete najal. Hertsog de Croy oli 31.okt./11.nov. 1. novembril kirjutanud kuningas Augustile, et järgmisel päeval tuleb sõjanõukogus otsustamisele, kas oodata vaenlast kindlustatud liinil või jätta kindluse garnisoni järelevalveks 5,000 - 6,000 meest ja muu osaga minna vaenlasele vastu.[1] Nagu eespool mainitud oli nähtavasti ka hertsog de Croy sellel seisukohal.[2]

Võimalik ka, et säärase versiooni tekkimiseks, et hertsog de Croy kahingupäeval nõu andnud kindlustatud liinist väljaspool rootslastele vastu astuda, alust on andnud hertsog de Croy käsk 18./29. 18. novembri õhtul vürst Dolgorukile ja Seremetjevile, et nad öö jooksul paneks mõlema Vene tiiva ette järelvalveks 100 ratsaväelast, mida aga ei tehtud.[3]

Pole võimatu, et üks või teine asjaolu, mis tõepoolest oli seotud Narva lahingule eelnenud sündmustega või lahingu päevaga, on eespool mainitud versioonile aluseks olnud, nimelt et hertsog de Croy veel Lahingupäeval mõtles rootslastele väljaspool kindlustatud liini vastu minna.

Arvestades tsaari instruktsiooni hertsog de Croyle ja seda, et hertsog de Croy kui kogenud sõjamees pidi siiski teadma, kuivõrra hädaohtlik on Vene vähe võitluskõlblikku väge kindlustatud liinist välja viia, kus väeülemus väheste sõjaliste võimetega väe juhtimise peagi oleks võinud käest kaotada, olgugi et ta oli ka täitsa teadlik Vene kindlustatud liini nõrkusest selle suure pikkuse tõttu[4] võis ta vaevalt sellepoolt olla, et Vene väge kaitseliinilt välja viia. Kui hertsog de Croy varem võis pooldada rootslastele vastuminekut, siis näis ta ka seda arvestavat, et samal ajal saksilased lõuna suunalt ja Vene ja Saksi väed Petseri suunalt rootslastele peale tungivad.[5] Nüüd olid ega

---

1) Hertsog de Croy kiri kuningas Augustile dat. Narva juures laagris 11.okt. 1700.a. Jemprawbr, 4,2, lk. 176.

2) lk. 142.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 410.

4) August Johann Bumovski kiri Stepan Saltõkovile Moskvasse, dat. Tallinnas 2.mail 1701.a. Jemprawbr, 4,2, lk. 226.

5) Hertsog de Croy kiri kuningas Augustile, dat. Narva juures laagris 11.nov. 1700.a. (uue kalendri järele). Jemprawbr, 4,2, lk. 176.

Ka tsaari instruktsioon hertsog de Croyle ei kohustanud teda rootslastega astuma avalikku võitlusse väljaspool kindlustatud liini. Kui kogenud sõjamees pidi ta ka teadma, kuivõrra hädaohtlik on Vene vähe võitluskõlblikku väge kindlustatud liinilt väljaviia, kus väeülemus väheste sõjaliste võimetega väe juhtimise peagi oleks võinud käest kaotada, kuigi laagert oleks kindlustatud. Sarnane seisukoht pidi hertsog de Croyl olema, vaatamata ka sellele, et ta pidas Vene kaitseliini liiga pikaks ja nõrgasti mehitatuks.[4]

konjunktuurid hoopis muutunud selle tõttu, et säärast seljatagast diversiooni ei teostunud.

Nüüd jälgime jälle sündmusi $\frac{29.}{18.}$ 19. nov. ja $\frac{30.}{19.}$ 20. novembri vahelise öö saatsid Rootsi sõjaväed Laagna mõisas mööda. Mõis ise oli maha põletatud, sõjaväed pidid lageda taeva all öö mööda saatma.[1]

Laagnast mindi $\frac{30.}{19.}$ 20. novembri hommikul kella 6 paiku edasi. Et lahing veel samal päeval tuleb, see oli sõjaväele teadmata.[2]

Rootslaste seisukord Laagnast edasiminekut oli raske. Toidumoon oli otsas ja selle järelevedu Rakverest toimus väga visalt. Tagavarad Rakveres olid äärmiselt napid, juurdevedu sündis küütide puudusel aeglaselt.

Ka tagasiminek oleks olnud väga raskendatud.[3] Moona puudus sündis rootslasi lahingut ette võtma. Kui korra juba pealetung pidi toimuma siis muidugi oli tähtis varem peale tungida, sest kindralstaabi uurimuse järele võis see lootust anda lahingut veel samal päeval lõpetada.[4]

Tee Narva alla polnud enam kuigi pikk, umbes $1\frac{1}{2}$ penikoormat. Mindi kolmes kolonnis.[5] Narva alla jõudsid rootslased kella 10 pai[6].

Nagu eelmisel päeval Laagnasse jõudmisel, nii anti ka Narva alla saabumisel Narva garnisonile märku kahekordse kogupauguga, millele Narvast samuti vastati[7] ja sellest kogupaugust pidi venelastele rootslaste kiire lähenemine tuttav olema. Mõned Vene ajaloolased ja allikad, peaasjalikult ebakriitilised XVIII sajandi ajaloolased ja allikad, nende hulgas ka siiski koguni mõned hilisemadki, ütlevad, et rootslased ilmusid Narva alla kõrvaliste metsateede kaudu ühe Eestimaa talupoja juhatusel[8].

---

1) Wrangels relation, lk. 144.

2) Wrangels relation, lk. 144 : "..det lijkwähl ingen kunde inbilla sig att Hans Maij:tt skulle den dagen attaqvera fienden"

3) Generalstaben, II, lk. 332. Vrd. ka von Sarauw, lk. 54-55: "Der König... befahl daher den Angriff, und wie gewagt dieser auch immer sein möchte, so war es doch in der That das einzige Mittel, welches ihm übrig blieb. Stehenbleiben konnte man nicht, selbst nicht einmal bis zum nächsten Tage, denn alle Vorräte waren aufgezehrt, und die Pferde, die zwei Tage hindurch kein Futter bekommen hatten, waren kaum noch fortzubringen. An ein Zurückgehen aber war eben so wenig zu denken, denn wohin man auch sich wandte, kam man in ein völlig ausgesogenes Land."

4) Generalstaben, II, lk. 326.

5) Wrangels relation, lk. 144.

6) Generalstaben, II, lk. 327.

7) Nordberg, I, lk. 220-221; Generalstaben, II, lk. 323.

8) Гюйссенъ, (Huyssen), Туманскій, III, lk. 215; А. В. Петровъ, Городъ Нарва, lk. 224 ja teised.

Igatahes pole kuidagi mõeldav terve sõjaväe ja kahurväe Narva alla tuleku võimalus kõrvaliste metsateede kaudu. Selle vastu kõnelevad ka andmed otsestes allikates, nagu seda on Wrangeli relatsioon. Kindlasti on siin segi aetud erisündmused. Talupoja-teejuhi tarvitamine on ainult mõeldav arvatava Bernhard Rehbinderi diversiooniga Šeremetjevile külje pealt Pühajõel.

Enne kui jälgida ettevalmistusi lahinguks Rootsi väes, tuleb peatuda sellel, mis sündis vahepeal Vene laagris, s.o. siis, kui Rootsi sõjaväed oliõtud Laagnast Narva alla ~~teel~~ ja kui nad Narva all nähtavale tulid.

Nagu eespool mainitud[1], andis hertsog de Croy $\frac{29.}{18.}$ 19. novembri õhtul kindralitele instruktsiooni, milles nõuti, et $\frac{30.}{19.}$ 20. novembri hommikul terve Vene vägi kindlustatud liinist välja tuleks, selleks, et hertsog de Croy teda oma silmaga näeks ja ka tähele panna võiks, kuidas kindlustatud liin meestega täidetud on. Säärase inspektsiooni teostaski hertsog de Croy $\frac{30.}{19.}$ 20. novembril varahommikul terve generaliteediga. Ülevaatus algas Vene paremal tiival. Kui hertsog de Croy Rathshofi (Päkhlimäe) patarei kõrgustikuni jõudis, tulid juba nähtavale Narvale lähenevad Rootsi väeosad; alguses nähti ratsaväeosasid, millele pea järgnes jalavägi.[2] Nüüd anti hertsog de Croy käsul Rathshofi patarei kolmest kõige suuremast kahurist märgupauk ja hertsog de Croy käsutas enesega kaasas olevaid kindraleid asuda kohtadele. Igal pool hakkas muusika mängima, tsirkumvallatsiooni liinil pandi lipud lehvima. Hertsog de Croy jätkas vägede ülevaatust Vene pahemal tiival. Inspektsioonil selgus, et Vene kindlustatud liin pole oma ulatuse kohaselt meestega varustatud. Tehti veel, mis lühike aeg lubas; mehed asetati, Hallarti järele, kaitseliinile 2 kuni 3 reas, ilma et oleks suudetud luua reservi.[3]

Nüüd algas vastastikune kahurtuli.[4] Peale seda kui hertsog de Croy kindral Adam Weidele ja ratsaväe juhataja Šeremetjevile oli käsu andnud teha, mis nende võimises, lahkus ta pahemalt tiivalt paremale.

---

1) lk. 209

2) Hallarts Tagebuch, lk. 411- 412.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 412.

4) Hallarts Tagebuch, lk. 412. Rootslased, kes Hermanni mäeni olid tulnud, kasutasid muidugi ära Hermanni mäe läänepoolset osa kahurite paigutamiseks. Rootsi kindralstaabi uurimuse järele sündis vastastikune laskmine 900-1100 meetri kauguselt (Generalstaben, II, lk. 328). Hallarti järele (Hallarts Tagebuch, lk. 412) oli kaugus olnud 1200-1500 sammu.

Vahepeal oli Vene laagrisse toodud kasakate poolt võsastikus kinni võetud Rootsi ratsaväelane, kellelt venelased püüdsid saada teateid Rootsi väe suurusest, koosseisust jne. Vangi võetud ratsaväelase järele pidi rootslastel olema 16 jalaväe, 10 ratsaväe ja 6 dragunite rügementi ühes 32 kahuriga,[1] kokku siis 32 rügementi. Selle najal arvati siis, et Rootsi sõjaväe suurus kuni 24 - 25,000 meheni ulatab. Jällegi kinnitas vangi langenud Rootsi ratsaväelane Vene väeülemust selles usus, et Rootsi sõjavägi pidi meeste arvult umbes 25,000 mehe suurune olema, mis oluliselt mitte palju lahku ei läinud. 11.nov./31.okt. 1. novembril major Patkullilt saadud teatest, mille järele Rootsi vägi pidi olema 30 - 32,000 mehe suurune.[2] Saadi ka teada, et kuningas isiklikult kaasas on ja et sõjavägi marsi ja halva ilma tõttu on väga väsinud, et sõjaväel moona puudus ja et hobused ei ole kahe päeva jooksul ühtki kõrt saanud.[3]

Kokkuvõttes peame konstateerima, et hertsog ühes kindralitega, tutvudes Vene kaitseliini eriosadega, märkas silmapaistvaid puudusi ja tegi võimalikke parandusi, et aga lahing oli peale jõudmas, ei saadud suurt enam ära teha.

Kas ta aga kõik tegi, mis veel võimalik oli? Mõnevõrra võiks temale ehk seda ette heita, et ta luurega ei osanud Rootsi väe suurusest kindlamaid teateid saada. Olgu siinjuures küll alla kriipsutatud see asjaolu, et kõige suurem süüd selles langeb Seremetjevile, kes Rootsi väe suurusest ja lähenemisest korralikumaid teateid ei muretsenud, kuna hertsog de Croyl aja lühiduse tõttu see palju raskem kui mitte peaaegu võimatu oli.[4] Nähtavasti veel mitte täiesti kodus olles ülemjuhataja seisukorras ei jälginud ta küllalt tähelepanelikult ümberrühmitamist Rootsi sõjaväes, et sellekohaselt vastavaid ümberrühmitusi kaitse liinil ette võtta ja nimelt, et püüdes jälgida Rootsi väeülemuse korraldusi pealetungiks, meeste arvu teha arvatavates pealetungi kohtades tihedamaks, moodustades sellekohaseid reserve.

Asjaolusid sellest seisukohast hinnates peame õige ettevaatlikud olema ja silmas pidama, et hertsog de Croy väeülemjuhataja koha liiga hilja sai. Võib-olla lootis hertsog de Croy, et Rootsi vägi viibib Narva alla saabumises, et väele enne puhkust antakse, ja et lahing

1) Hallarts Tagebuch, lk. 412-413. 2) Hallarts Tagebuch, lk. 400.
3) Hallarts Tagebuch, lk. 413.
4) Ka hertsog de Croy näib Seremetjevit korratus kohusetäitmises süüdistavat. Vt. August Johann Bumovski kirja Stepan Saltõkovile Moskvasse, dat. 2.mail 1701.a. Устряловъ, 4,2, lk. 126, kus on öeldud: "Шере-метевъ никакой бодрости не кажетъ какъ это имѣетъ."

hiljemini tuleb, mis asjaolu temale võimaluse oleks andnud oma ülesandega põhjalikumalt tutvuda ja siis sellekohaselt samme astuda.- Tõepoolest järgnesid aga sündmused teine teisele liiga suure kiirusega: tsaar sõitis ülepeakeala ära, andmata korralikult väeülemjuhatust hertsog de Croyle üle ning sama päeva õhtupoolel tuli laagrisse Šeremetjev, ålma et ta oleks kaasa toomud Rootsi väe üle täpsamaid andmeid. Hommikul, kui hertsog de Croy tutvub Vene kaitseliiniga, on rootslased saabumas Narva alla. Raske oli säärastel tingimustel teotseda, seda enam, et võõrsilt tulnud kindral polnud asjaoludega Vene laagris mitte täiesti tuttav.

Rootslaste ettevalmistused lahinguks ja lahingu käik.

Peale Narva alla saabumist algasid Rootsi väes ettevalmistused lahinguks. Hermanni mäelt nägi kuningas esmalt lahingupaika ja Vene laagrit. Vene tsirkumvallatsiooniliin näis eraldavat kogu lahtist ala Joalast Kampersholmi põhjapoolse neemeni väikese Wepsküla ees. Otse linna vastu oli Hermanni mäe idapoolsel serval vürst Trubetskoi laager ja kaugemal põhja pool, läänepoolsematel küngastel, tugevasti ehitatud kindlustised. Muidu ei olnud Vene kaitseliinil enam mingisugust rohkem markeeritud seisukohta, kui siia ei taheta arvata samasuguste vahemaade kaugusele asetatud bastione, mis maapinnast ainult pisut kõrgemale kerkisid. Maa- ala Joala-poolsel tiival oli üsna tublisti kõrgem maa-alast Vene paremal tiival. Joala Küla ise oli madalikul, Vene telkide taga, kahe kõrgustiku vahel, mis jõge ja koske peitsid. Otse Vene laagri keskkohal ja teisel pool oli madalam kõrgustik ja paistsid silma linna ja kindluse iseloomulised kontuurid ja teiselpool jõge Ivangorodi müürid ja lossi ümmargune torn. Kaugemal Vepsküla juures läikis vägev jõgi. Jõe kaldaid, mis kosest lõuna poole madalad, saatsid sellest põhja poole järsud kalda vallid, millest soised raviinid läbi nirisesid.

Maa- ala Rootsi sõjaväe päralejõudmise paigal oli võsaga kaetud, mis lõppes Hermanni mäe lääne osal. Võsastikku leidus ka veel kõrgustikust lõuna poole. Siin oli võsa umbes 200 meetri kaugusel Vene kindlustistest. Seespool Vene tsirkumvallatsiooniliini oli võsa osalt maha raiutud, vähemalt kindlustistele lähemal.

Terve maa-ala vürst Trubetskoi laagri ja jõe vahel Narvast kuni Kampersholmini, välja arvatud tihedasti täis ehitatud linna läheduses olev jõe rand, oli enam-vähem soine ja siin-seal võsastikuga kaetud niitmaa. Kaugemal põhjas läksid paralleelselt esiti kolm, siis kaks soovõdd. Rootsi sõduri Cronstedti relatsiooni järele oli üks neist 12 meetri laiune, nii et see võis ta liikumisele olla tõsiseks takistuseks.[1]

See, mis lahingu väljale iseloomu andis, oli jõepoogen Narvaga selle keskel. Rootsi kindralstaabi uurimuse järele tundus selle taga-

---

1) Generalstaben, II, lk. 330 - 331.

seinal Vene liin õige nõrgana.

Kaugus vürst Trubetskoi laagri ja kindluse vahel oli tunduvalt vähem kui sama laagri ja Joala vahel. Vene pahem tiib oli tsirkumvallatsiooniliini ja Narva vahele kokku pigistatud.[1]

Jälgides Hallarti päevaraamatut peame ~~konstateerima~~ oletama, et venelased kindlustatud liinist välja ei tule, et rootslastega lahtisel väljel võitlusse astuda. Seda pidi märkama ka Rootsi väeülemus. Järelikult ei jäänud rootslastel muud üle, kui ise võitlust alata. Küsitav oli nüüd muidugi, kuidas, kus ja kunas Rootsi väeülemus mõtles peale tungida.[2]

Igatahes oli rootslaste ülesanne raske, sest Rootsi vägi oli arvuliselt tublisti Vene väest väikesem, ta oli viimaste päevade rasketest marsidest väsinud ja viimastel päevadel näljast kurnatud, mis muidugi pealetungi raskendas. Kahtlemata oli meeste väsimuse ja toitmise mõttes Vene vägi palju paremas seisundis kui Rootsi oma, - seistes kindlustatud liinidel ja barakkides ei võinud ta nii väsinud olla, kui Rootsi vägi; ka olid moonaolud palju paremad kui Rootsi väel, olgugi, et Hallarti ütluse järele venelased halvast ilmast ja näljast pidid olema väga kurnatud.[3]

Küsimus on nüüd ka selles, kas oli Rootsi sõjavägi nii suur, et võida Vene kindlustatud liinile peale tungida. Rootsi kindralstaabi uurimuses ~~järele pidi~~ arvatakse, et tolleaegsete vaadete järele kindlustatud laagrile peale tungiv sõjavägi arvuliselt ülekaalus olema; ka siis kui säärane ülekaal olemas oli, peeti säärast ettevõtet nii julgeks, et seda ei alustatud ilma põhjalikkude ettevalmistusteta.[4] Et seda teostada, pidi sisse seatama kindlustatud laager ja pealetungi ala sealt peale mitmekülgselt järele uuritama.[5]

Vene kaitseliiniga tutvumine oli alanud juba õõsi. See oli sündinud tugeva luuresalga kaitsel, mille juhatajaiks olid ooberst Bernhard Rehbinder ja kapten Karl Gustav Örnstedt. Nähtavasti toimus Vene kaitseliiniga süstemaatiliselt tutvumine kindralkortermeister Ehrnrooth

---

1) Generalstaben, II, lk. 330 + 331.

2) Vrdl. Generalstaben, II, lk. 332.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 412.

4) Generalstaben, II, lk. 332.

5) Generalstaben, II, lk. 332.

Ehrenschantzi enese juhatusel. Juba see öösi teostatud luure oli andnud üksikasjalisi resultaate.[1] See töö kestis hommikul edasi. Kui kuningas hommikul ühes sõjaväega saabus, sõitis ta nähtavasti kindral Rehnschiöldiga ja Wellingkuga Hermanni mäele.[2] Siin nägi kuningas ja temaga kaasas olevad kindralid oma silmaga vaenlase seisukohti, siin tehti siis ka otsus otsekohe peale tungida. Kindraladjutant Knut Leijonhufvud saadeti tagasi käsuga valmistada haoseid ja end võitluseks valmis seada.

Vene laagrile pealetungi plaani polo kunagi, ka mitte peajoontes, paberile joonistatud. Pole seda siis ka säärasel kujul, nagu väejuhatus ta tegi, leida. Siiski on teda võimalik koostada nende lugematute lahingu plaanide järele, mis Narva lahingust joonistatud. Lahingu plaanist ja käigust kuni peensusteni arusaamist hõlbustavad ka veel mitmesugused allikad.[3]

Lahinguplaani valmistamine lõplikus kujus jäi nähtavasti kindralleitnant Rehnschiöldile, keda aitas tehniliste detailide väljatöötamisel kindralkortermeister Ehrenschantz, ka kahurväe kindral Johan Siöbladh, kes nähtavasti Rehnschiöldi poolt tehtud plaani näpunäidete järele koostas kahurväe tegevuse projekti, viimane puudutas kahurväe koostööd teiste väeosadega nii pealetungi ettevalmistamisel kui ka selle teostamisel.[4]

Asjaolud, mida Rootsi väeülemus lahinguplaani väljatöötamisel pidi arvestama, oli Vene liini liiga suur ulatus, halb kõrvalside ja veel halvem side seljataha. Taganemistee viis otse tiivast mööda üle Kampersholmi. Seljataga oli Narva jõgi ja kindlus. Kui rootslased neile nii soodsaid tingimusi oleksid ära kasutanud, siis oleks see kaasa toonud Vene väe täielise hävitamise, sel juhul kui esimene läbimurdmine oleks õnnestunud; Vene kaitseliini tsentrumi läbimurdmise tagajärjeks võis olla õhukese Vene liini üleskoorimine paremale ja pahemale poole; rootslaste liikumine paremale poole oleks võinud tekitada Vene pahema tiiva jõkke surumise ja kapituleerumise. Samasuguseid tagajärgesid oleks võinud oodata ka kui Rootsi väed oleksid suundunud pahemale poole Vene parema tiiva vastu,

---

1) Generalstaben, II, lk. 332.

2) Nordberg, I, lk. 221 - 222.

3) Generalstaben, II, lk. 333.

4) Generalstaben, II, lk. 333.

sest siin oleks olnud võimatu sellisel juhul, kui laking küllalt kiiresti oleks teostatud, Vene peajõududel ainult üht silda kaudu üle jõe pääseda. Venelaste läänepoolse taganemistee kinnipidamine polnud mitte nii tähtis, sest see viis rootslastele kuuluvale Eestimaale; pealegi oli sel ajal, kui läbimurdmine teostus, Rootsi ratsavägi olemas, et seda takistada.

Ka olid Vene kindlustatud liin konstrueeritud ainult kaitse seisukohast. - Rootsi väeülemusel seisis ees ülesanne, kuidas Vene liini läbi murda. Vene liini kõige tähtsamaks osaks oli vürst Trubetskoi käes olev hästi kindlustatud toetuspunkt Hermanni mäe idaosal. Kui tungida sellele seisukohale kõrgustikult peale, võidi kahureid peaaegu maskeerida; kuid siin oli tähtis kokkusurutud pealetungi õnnestumiseks alal hoidama koostöötamine jala- ja kahurväe vahel läbimurdmise koha vastu kuni vaenlase liinisse tormamiseni. Oli selge, et Rootsi kahurvägi Hermanni mäelt võis valitseda vaenlase toetuspunkti, mis oli tunduvalt madalam ja veel flankeeriva tulega neutraliseerida kahurituld ümbritsevatelt liinidelt mõlemalt poolt.[1]

Pealetungimine mõlemale poole tõotas anda häid tulemusi. Pealetungiga lõuna poole oleks võidud üles rullida ja purustada Vene pahemat tiiba, kuid vürst Trubetskoi võis takistada rootslasi sedasama ette võtmast Vene parema tiiva vastu. Sellega oleks vaenlane aega võitnud ja lahingu lõplikuks tagajärjeks oleks võinud olla Rootsi väikese arvulisest väest jagusaamine, hoolimata sellest, et alguses rootslastel oleks õnne olnud. Võidul ühes punktis poleks olnud siis mingit väärtust. Vene vägi poleks olnud ühe hoobiga veel löödud, ning kõige õnnelikumal juhul oleks see lõppenud Rootsi väe pääsemisega Narva. Arvestades neid asjaolusid pidi pealetungiplaan koostatama teisiti. Rootsi kindralstaabi uurimuse arvates olevat tarvis olnud hävitada Vene massi, ja et see olevat olnud ainus abinõu, et takistada Rootsi väe lüüasaamist. Vürst Trubetskoi laager, silmaspidades olukorda, olevat olnud tugev küllalt, et sundida rootslaste pealetungi kahe peapunkti vastu suunduma, Hermanni mäest põhja ja lõuna poole. Siis kui Vene suur toetuspunkt isoleeritud, nii arvab sama uurimus, võidi ette võtta Vene väe hävitamine Narva kindluse, jõe ja Vene kindlustiste konstruktsiooni ja iseäralise ülatuse toetusel

---

1) Generalstaben, lk. 333 - 34.

mõlema Vene tiiva kallal lahus. Pealetungipunktidel tuli jalaväge vaenlase omast tugevamaks teha, nii et õnnelikus lõpus poleks võidud kahelda, siis kui pealetung oleks teostatud küllalt kiiresti.[1]

Peale tugeva toetuspunkti Vene liini tsentrumis võidi rootslaste pealetungi veel raskendada Rathshofi kõrgustikult, sest Hermanni mäelt ei võidud seda küllalt tugeva tule alla võtta, sest vahe oli nimelt 1,100 meetrit. Järelikult tuli kahurvägi jagada kahte ossa: üks sellest pidi teotsema Trubetskoi laagrist lõuna pool oleva pealetungi vastu, teine jälle põhjapoolsemalt seisukohalt kõige pealt võitlusvõimetuks tegema Rathshofi kindlustise. Pealetungimisel tuli väikesem jõud saata Rathshofi kõrgustiku bastioni vallutamiseks ja et kõige pealt takistada sellest bastionist põhja pool olevaid Vene väeosasid pealetungimast, kui Rootsi ründerühmad tsirkumvallatsioonililiini läbi murravad.[2]

Kui rootslastel oli olemas täieline selgus venelaste seisukohtadest, algas pealetungirühmade moodustamine. Väed olid vahepeal muretsemud enesele ka rünnakuks tarvitatavaid abinõusid, kõige pealt haoseid.

Käsk rühmitamiseks anti kuninga poolt kindral-major Knut Posse läbi.[3] Korraldati kaks rünnaku rühma.

Narva lahingus juhatas Rootsi paremat tiiba ratsaväekindral Otto Wellingk.[4] Temale kuuluva tiiva jalavägi kindralmajor Knut Posse juhatusel koostus 11 pataljonist - 2,998 mehest, ratsavägi ratsaväekindrali Blechert Wachtmeisteri[5] juhatusel, koostuv 24 eskadronist - 1,928 mehest. Pahema tiiva juhatajaks oli ratsaväe kindralleitnant Karl Gustav Rehnschiöld. Selle tiiva parem jalaväerühm , koostuv 8 pataljonist - 2,375 mehest - oli kindralmajor Maydelli ja pahem jalaväerühm, koostuv 2 pataljonist - 516 mehest - ooberst Magnus Stenbocki juhatusel. Rootsi pahema tiiva ratsaväkke kuulus 10 eskadroni 736 mehega. Tagavara ratsa-

---

1) Generalstaben, II, lk. 334.

2) Generalstaben, II, lk. 334,335.

3) Karl Magnus Posse kiri vennale Knut Possele, dat. Narva juures laagris 9. dets. 1700.a. Historisk Tidskrift 1882, lk. 87.

4) Knut Posse sündis 1640.a. ümber Lääne-Göötamaal, õppis Upsala ülikoolis, oli siis kuninglikus kojas paaziks ja teenis selle järel ihukaardis, tõustes 1696.a. ooberstiks, 1700.a. jalaväe kindralmajoriks, 1703.a. kuninglikuks nõunikuks ja kaitsekomisjoni liikmeks, 1706.a. krahviks. Posse võttis osa Narva lahingust, lahingust Väinast ülemineku, Kliszovi lahingust, Thorni piiramisest. Posse suri 1714.a.

5) Blechert Wachtmeister sündis 1644.a. oli alul Prantsuse teenistuses, läks hiljemini Rootsi teenistusse üle, tõustes siin 1677.a. Ida-Göötamaa ratsarügemendi ooberstiks, 1695.a. kindralmajoriks, 1700.a. ratsaväekindralleitnandiks. Narva all juhatas ta Rootsi ratsaväge paremal tiival. Wachtmeister suri Tallinnas 1701.a.

väes oli ratsaväe kindral Johan Ribbingu[1] juhatusel 13 eskadroni 1,650 mehega. Tervel kahurväel oli 37 kahurit, neist paremas rühmas 16 kahurit major Gustaf Gabriel Appelmani[2] juhatusel ja pahemas rühmas 21 kahurit kahurväekindrali Johan Siöbladhi juhatusel[3].

Vähema täpsusega on võimalik ära määrata Vene meeskonna tugevust Narva lahingu ajal lahinguliinil. Rootsi kindralstaabi uurimuse järele olevat olnud Vene paremal tiival jalaväekindral Avtonom Golovini juhatusel jalaväge ja draguneid 9,026 meest, irregulaarset ratsaväge 5,000 meest, kahureid umbes 25 115 mehega, kokku 14,141 meest; tsentrumis vürst Ivan Trubetskoi juhatusel 3,369 meest, umbes 17 kahurit 78 mehega, kokku 3,447 meest; Vene pahemal tiival jalaväekindral Adam Weide juhatusel jalaväge ja draguneid 11,255 meest, umbes 28 kahurit 128 mehega, kokku 11,383 meest, sel tiival olevat olnud ka Seremetjevi ratsaväge 4,000 mehe suuruses, kokku kõiki mehi 32,971[4], neist jala- ja kahurväelasi 23,971 meest ja ratsaväelasi 9,000 meest.

Rootsi kindralstaabi uurimuses mainitud Vene jala- ja kahurväelaste koguarv (viimaseid oli vähe) lahingu ajal võib enam-vähem vastata tõsiasjaoludele. Kui Vene väe jalaväelaste koguarv (kaasa arvatud muidugi ka dragunite polgud, kes kindlustatud liinil jalaväelastena võitlesid) ulatus umbes 28- 29,000 meheni[5] ja kui sellest arvust maha arvata haiged ja haavatud ja ka need, kes olid aprosides[6], siis ehk võis tõesti võidelda 23 - 24,000 jalaväelast Vene kindlustatud liinil.

Et mõlemal Vene väe tiival ratsaväge oleks olnud, on võimalik

---

1) Johann Ribbing sündis 1666.a. Ta astus sõjateenistusse, tõustes 1677.a. ühe Ida - Göötamaa ratsarügemendi oberstiks, läks hiljemini Soome sõjaväkke üle, tõustes siin 1700. a. Soome ratsaväe kindralmajoriks. Ta langes Narva lahingus.

2) Gustaf Gabriel Appelman (sünd. 1656.a., surn. 1721.a.) sai kahurväeleitnandiks 1693. a. , kapteniks 1695. a. ja majoriks 1698.a.

3) Generalstaben, II, lk. 336 - 338.

4) Generalstaben, II, lk. 329 - 330.

5) lk. 68

6) Hallarti poolt koostatud kaardi järele pidi lahingu ajal venelastel olema umbes 2,000 haiget ja haavatut ja 4,000 meest aprosides. Viimane arv tohiks olla võetud ehk liiga kõrgelt. Hallarti järele pidi Narva lahingu ajal võitlevate meeste hulk ulatuma vaevalt 24,000 meheni (vrd. ka Hallarts Tagebuch, lk. 412), ei ole aga täiesti selge, kas Hallart selles arvus on arvestanud ka Seremetjevi ratsaväge või mitte. Tõenäoline on, et ta seda ei arvesta.

ainult siis, kui irregulaarset ratsaväge Narva all oleks olnud umbes 10,000 meest ja kui need kõik lahingu ajal oleksid olnud Narva all. Kui aga Narva all oli, nagu Hallarti päevaraamatust näha, ratsaväge ainult 7,500 meest ja kui arvata, et lahingu ajal Šeremetjevi ratsaväkke kuulus 6,000 meest, nagu näha Hallarti poolt koostud kaardilt, ja, kui naga samalt kaardilt näha, 1,500 ratsaväelast oleksid seismud Ivangorodi juures, siis poleks lahingu ajal ratsaväge üldse olnud Vene paremal tiival.

Narva lahinguga seotud allikandmeid arvestades tulebki kahelda selles, et Vene paremal tiival ratsaväge oleks olnud. Tõepoolest võisid mõned Narva alla määratud ratsaväeosad lahingu ajal muude ülesannete täitmisega seotud olla, Pihkva piirkonna ratsaväge võidi tarvitada osalt transportide katteks, osalt ka rüüsteretkedeks Tartu- ja Võrumaale.

Kui Vene paremal tiival ratsavägi puudus ja kui arvestada ainult, nagu Hallarti kaardilt näeme, Vene pahemal tiival 6,000 meest (mitte aga 4,000 meest nagu mainitud kindralstaabi uurimuses), siis võiks pidada meeste hulka Vene kindlustatud liinil mitte 32,971, vaid umbes 30,000 mehe suuruseks, millest, nagu eespool mainitud, umbes 24,000 meest kuulusid jala- ja kahurväkke.

Sellest selgub ka, millise suure tähtsusega oleks olnud kindral Repnini diviisi meeste saabumine. Repnini diviisi kuuluvate polkude saabumisel oleks võidud katta paremini Vene kaitseliini ja moodustada ka tarvilikke reserve. Tarvilik oli ka lisa-ratsavägi, kuid raske on öelda, kuipalju kasu oleks olnud hetman Obidovski juhatusel olevatest kasakatest, kes ei kuulunud regulaarsesse väkke ja seega siis korrapärases lahingus oleks olnud võrdlemisi väikese tähtsusega.

Huvitav on ka muidugi see, millest osa etendasid Rootsi väes pealetungi ajal üksikud rahvused: rootslased, soomlased ja eestimaalased.

Rootsi väe paremas ja pahemas tiivas puudusid pealetungirühmades eestimaalased. Rootsi parema tiiva jalaväes oli ülekaal rootslastel, selle esimesed kolm kohtamist koostusid Rootsi jalaväelastest. Järjekord oli järgmine: kõige pealt üks ihukaardi grenaderide pluton ja üks ihukaardi- pataljon, sellele järgnes esimene kohtamine, koostuv kolmest ihukaardi- pataljonist, teine kohtamine - kahest ihukaardi pataljonist, kolmas kohtamine - ühest hälsinglaste ja ühest västmanlaste

pataljonist, kokku kahest pataljonist; neljas kohtamine - ühest Turu, Pori ja Uusimaa rügementide jala- kolmasmeeste- pataljonist, ühest hälsinglaste rügemendi ja ühest västmanlaste rügemendi pataljonist, kokku kolmest pataljonist, üks soomlaste ja kaks rootslaste. Rootsi parema tiiva ratsaväe parem kolonn koostus ainult soomlastest. Selles oli kaks eskadroni Turu, Uusimaa ja Viiburi läänide ratsa- kolmasmeeste rügemendist, kaks eskadroni Karjala maadragunitest, seitse eskadroni Karjala ratsarügemendist, kokku ~~üheksa~~ eskadroni, kõik soomlased; sama tiiva ratsaväe pahemas kolonnis oli neli eskadroni ihudragunite rügemendist ja üheksa eskadroni Uusimaa ratsarügemendist, kokku kolmteist eskadroni, neist soomlasi üheksa ja rootslasi neli eskadroni. Järelikult oli Rootsi parema tiiva jalaväes tugevas ülekaalus Rootsi jalavägi (10 pataljoni) Soomlasi oli koguni vähe (1 pataljon), kuna ratsaväes jälle ülekaal oli soomlastel (20 eskadroni), rootslasi aga vähe (4 eskadroni).

Rootsi paremal tiival oli kindralmajor Maydelli juhatusel olevas paremas rünnakurühmas kaks grenaderide plutoni ja esimeses kohtamises kaks rootslaste pataljoni üks Närke-Värmlandi ja üks dalekarlaste rügemendist, teises kohtamises kaks pataljoni, üks rootslaste - Närke-Värmlandi rügemendist ja üks soomlaste pataljon, kolmandas kohtamises kaks pataljoni, üks rootslaste - västmanlaste rügemendist ja üks soomlaste pataljon, neljandas kohtamises oli kaks soomlaste pataljoni. Rootsi pahema tiiva pahemasse rünnakurühma, ooberst Stenbocki juhatusel, kuulus üks dalekarlaste grenaderide pluton, üks pataljon dalekarlaste rügemendist ja üks pataljon soomlasi, kokku kaks pataljoni. Selle tiiva ratsaväes oli paremas kolonnis neli eskadroni ihudragunite rügemendist ja kaks eskadroni ihudrabante, kokku kuus eskadroni, kõik rootslased, pahemas kolonnis oli kaks eskadroni soomlast - Turu, Uusimaa ja Viiburi läänide kolmasmeeste ratsarügemendist , kaks eskadroni Karjala maadraguneid, kokku neli eskadroni - kõik soomlased. Ka sel tiival olid rootslased jalaväes soomlastega võrreldes ülekaalus (esimesi oli 5, viimaseid 4 pataljoni); sama lugu oli ka ratsaväes (esimesi oli 6, viimaseid 4 eskadroni).

Tagavara- ratsaväes oli paremas kolonnis seitse eskadroni Turu lääni ratsarügemendist - kõik soomlased, ja pahemas kolonnis kolm eskadroni Eestimaa värbitud ratsarügemendist ja kolm eskadroni Eestimaa aadlilipust, nii siis kohalised väeosad.

Sellest selgub, et Rootsi paremal tiival rünnaku ajal oli pea-

ülesanne täita Rootsist tulnud väeosadel. Pearöhk oli siin pandud jalaihurügemendi pataljonide õlgadele, kuna soomlastel oli siin hoopis väikesem osa. Viimastest kuulus siia ainult üks pataljon kolmasmehi, seega võrdlemisi nõrgem väeosa. Seda suurem oli aga soomlaste osa Rootsi parema tiiva ratsaväes, mis koostus peamiselt Soome eskadronidest.

Ka Rootsi pahemal tiival olid rünnakurühmades Rootsist tulnud jalaväeosadel tähtsam ülesanne täita kui soomlastel, kuid siiski olid siin soomlased võrdlemisi tugevasti esindatud parempoolses rünnakurühmas. Vähem tugevasti oli soome ratsaväegi esindatud Rootsi pahemal tiival kui paremal, selle eest aga olid nad jällegi enamuses tagavara-ratsaväes.

Kõige selle järele otsustades tuli Narva lahingu pearaskust kanda rootslastel ja soomlastel, kuna kohalistel väeosadele, mis vähearvuliselt esindatud, pealegi puudus neil jalaväegi, jäi täita võrdlemisi tähtsusetu osa.

Nüüd läheme edasi.

Rootsi vägi pidi pealetungipunktidel vastasest tugevam olema; jalaväge tuli harilikust sügavamini rühmitada. Ratsaväge tuli selleks tarvitada, et segada väljatungi katset Vene liinist ja peale selle ka, et takistada ümberrühmitamisi Vene kindlustatud liinil. Need olid Vene kindlustiste konstruktsiooni ja juhatuse nõrkuse tõttu rasked, kuid siiski mitte võimatud.[1]

Rootsi parem tiib sai käsu Vene liini läbi murda maa-alal vürst Trubetskoi laagrist kõuna poole ja pahem tiib sellest põhja poole. Pahema tiiva ülesanne oli raskem, Ta ei pidanud mitte ainult vaenlase liini läbimurdma, neutraliseerides Rathshofi bastioni, vaid katsuma tabada ka venelaste taganemisteed üle Narva jõe. Pahemat tiiba juhatas vilunud ratsaväekindral Rehnschiöld ise. Väikesem Stenbocki lõõgitühm, mis rünnakuplaani järele pidi otsekohe Rathshofi bastioni peale tungima, ei võinud isoleeritult teotseda. Selle koostööd pearühmaga (Maydelli omaga) tagas ühise juhatuse alla kuulumine. Et Rootsi rünnakurühmad katsid ainult väikese osa Vene frondist, pidi neid ümberhaaramise eest kaitstama. Rünnakurühmade külgi kaitsesid kahurväe rühmad Hermanni mäel ja pealegi oli ruum kolonnide vahel nii kitsas, et venelased pealetungi ei võinud teostada. Tiibade ratsaväerühmade esimeseks ülesandeks jäi väliste kül-

---

1) Generalstaben, II, lk. 338.

gede kaitse. Selleks pidid nad saama ruumi jalaväerühmade ees. Nii oligi Rootsi pahemal tiival. Teisiti oli asetatud kindral Wachtmeisteri eskadronid Rootsi paremal tiival, olles enam jalaväe taga. Tähtis oli ka kahurväe paigutamine, sest see pidi kõige suuremal määral toetama Rootsi pealetungi plaani. Seati üles kaks kahurväerühma. Parem rühm asetati Hermannimäe põhjapoolsele osale ja seda pidi kasutatama pearünnakupunkti vastu. Parem , mis oli 400 meetri kaugusel vürst Trubetskoi laagri läänepoolsemast osast, pidi toetama Rootsi paremat tiiva rünnakus, kuid selle järel pidi võima kaasa aidata ka olukorra kujunemisele Rathshofi patarei juures olevale frondile.[1]

Kell 2 algas rünnak, peale käsu ja signaali andmist. Rünnaku loosungiks oli: "Jumala abiga".[2]

Rootslaste rünnaku toetuseks oli järsk ilmamuutus. Ilm, mis hommikul vaikne ja ilus oli olnud, muutus järsku, just siis, kui rootslaste rünnak algas. Ilmus isoleeritud paks pilv tugeva läänepoolse tuule saatel ja nüüd tuiskas lund venelastele otse silmi, nii et nad mõne kümne sammu kauguseni ei näinud.[3] Siis aga, kui Rootsi rünnakurühmad vene kindlustisse jõudsid, läks ilm jälle selgeks.[4]

Rootsi vägede edasiliikumine toimus täiesti korrapäraselt; kui jõuti 30 sammuni Vene kindlustistest anti kogupauk.[5]

Nüüd võeti tarvitusele ka mõõgad ja pajonetid: jooksti Vene kindlustiste peale tormi; kisti neilt kärbised ja selle järel tekkis Vene kindlustistes käsitsivõitlus. Selles käsitsivõitluses avaldus Rootsi sõjaväe parem ettevalmistus ja moraalne üleolek Vene omaga võrreldes. Rootslastele õnneks puudusid Vene jalaväel pajonetid ja piigid, Rootsi sõjaväel olid nad aga kaasas.[6]

---

1) Generalstaben, II, lk. 339 - 340.

2) Rootsi ametlik teadaanne, Livonica fasc. V, lk. 14.

3) Hansen, Geschichte der Stadt Narva, lk. 148; Hallarts Tagebuch, lk. 413: ".... alss erhueb sich auf einmahl eine starcke Wolk gantz tunckel mit groben Schnehflocken, das man auch kaum 20 ad 30 Schrit vor sich sehen können".

4) Hallarts Tagebuch, lk. 413.

5) Stiernhööks journal, lk. 366.

6) Generalstaben, II, lk. 342, märkustes : Marsil Rakveresse sai näit. ihukaart püssides juurde pajonetid, kuid ka piigid jäeti.

Vene kindlustistes oli suur tapmine, - kõik, mis rootslastele ette juhtus, niideti maha.[1]

Rünnak õnnestus täiesti, kestes umbes 1/4 tundi.[2] Rootsi kindralstaabi uurimuse järele oleks rünnaku tagajärg olnud sama, kui lumesadu ja tuisku poleks olnud; lumesadu aga hoidis Rootsi rünnakurühmi kaotuste eest, mis Rootsi sõjaväe võitlus-kõlblikkust pärastiste raskemate ülesannete täitmisel oleks kahandanud. Kaotused polnud ka kuigi suured. Alguses vastasid venelased kahuritulega Rootsi kahuritulele ja pöörasid seda ka Rootsi jalaväe vastu. Kange laskmine kestis ka rünnaku ajal, kuid sel polnud tagajärge, samuti kui ka püssitulelgi.[3] Osalt oli Rootsi kahurituli valdavam kui Vene, osalt muidugi võis, nagu Rootsi kindralstaabi uurimus arvab, kaasa mõjuda lumetuisk, mis sihtimist segas ja osalt muidugi ka see, et Vene kahurid polnud soodsalt asetatud.[4]

Rootsi pahem tiib tungis venelastele peale maa-alal, mis algas bastionist asetsevast 200 meetrist vürst Trubetskoi laagrist põhja poole, pealetung ulatus siin Rathshofi bastionini (see kaasa arvatud), misjuures parem rühm tungis kindral-major Maydelli juhatusel 250-meetrilisel frondil Vene liini vastu, mis umbes 200 meetrit vürst Trubetskoi laagrist põhja pool algas ja ulatus nurgabastionini ja sealt veel edasi lääne poolegi, kuna vasak rühm ooberst Stenbocki juhatusel sai ülesandeks Rathshofi bastioni vallutada. Mõlema rühma vahe oli umbes 300 meetrit. Stenbock, kellele temale usaldatud väeosaga oli ülesandeks tehtud Rathshofi patareile pealetungiga toetada peavägede rünnakud, näis enam eespool olevat ja tungis varem peale.[5]

Rootsi kindralstaabi uurimus, kus tehtud täpsaid väljaarvamisi, arvab, et siin 3,000 rootslase vastu oli 2,500 venelast: Mewsi, Bilsi ja Bohlmanni- nimelised polgud.[6] Kuid Ustrjalovis avaldatud materjalide jä-

---

1) Stiernhööks journal, lk. 366.

2) Rootsi ametlik teadaanne, Livonica, fasc.V., lk. 14; Hallarti järele (lk. 413) ajasid rootslased kahe Isa meie kestusel venelased kindlustatud liinilt välja: "undt poussierten die Russen in Zeit von zwen Vaterunserlang aus dem schönen undt wol retrenschierten Retrenschement".

3) Stiernhööks journal, lk. 366: „Dhe skiötho strackt badhe medh mousqvetterie och stycken, men rakade intet mycket uthan allt öfwer".

4) Generalstaben, II, lk. 341.

5) Generalstaben, II, lk. 343.

6) Generalstaben, II, lk. 343.

rele pidi siin venelaste jõud lahingu ajal vähemalt ulatuma 3,000 meheni, mis ongi tõenäolisem.

Rootsi paremal tiival juhatas kaardiväe rünnakut kindral-major Posse. Rünnaku front ulatus siin umbes 600 meetri pikkuseni, kus kindralstaabi uurimuse järele oli 2,000 venelast: Strekalovi, Jeltšaninovi, Suharevi ja Lima polgud.[2]

Ka siin oli nähtavasti venelasi rootslaste vastu enam kui arvab Rootsi kindralstaabi uurimus (muidugi sel juhul kui polkude meeskondadest osasid polnud komandeeritud mujale). Tõsi küll, meil pole streeletsite polkude suurusest kindlaid teateid, kuid et 5 streeletsite polgust Novgorodis peale lahingut 1701.a. oli 2,184 meest ja et Lima polgus oli umbes 1,000 meest[3], siis ehk oli siingi venelastel rootslaste vastu umbes 2,400 - 2,500 meest.

Rootsi rünnaku tagajärjeks Vene paremal tiival oli selle läbimurdmine. Kõige enne murdis siin Vene liinisse ooberst Stenbock dalekarlastega. Dalekarlaste ja Närke- Wärmlandi rügemendid võistlesid hästi.[4]

Rootsi rünnaku tulemuseks Vene vasakul tiival, kus rünnaku rühma eesotsas võitlesid ihukaartlased, oli Vene liini läbimurdmine maaalal, mis algas bastionist 200 meetrit lõuna poole vürst Trubetskoi laagrist ja ulatus punktinim mis samast laagrist 600 meetri kaugusel.[5]

Täiesti põhjendamatu on väide, nagu teatavad Vene ametlikud teadaanded Saksi[6] ja Taani[7] kuningatele, et venelastel siin rootslaste vastu on olnud halvemad väeosad. Vaevalt võime streeletside polkusid arvata Vene väe halvemate osade hulka, kuna Lima (endine Leforti) oli ühes kaardiväepolkudega üheks parimaks Vene väeühikuks.[8]

---

1) Устряловъ, 4,2, lk. 466 saadetud oli 3,386, Novgorodi tagasi tuli 2,383, kaotsi jäi 973 meest. Pea kaotused võisid olla ainult Narva lahingu ajal

2) Generalstaben, II, lk. 342 343.

3) Vt. Устряловъ, 4,2, lk. 466 - 467.

4) Generalstaben, II, lk. 343.
5) Generalstaben, II, lk. 343.
6) Vene ametlik teadaanne Saksi kuningale, Augustile, Historisk Tidskrift 1901, lk. 329 - 330.
7) Vene ametlik teadaanne Taani kuningale, Friedrichile, Historisk Tidskrift 1900, lk. 292.
8) 1687.a. reorganiseeriti tsaari käsul Leforti poolt kaks kõige vanemat streeletsite polku Euroopa laadiliseks ja nimetati Leforti ja Butörski polgudes. Peale Leforti surma nimetati Leforti polk Lima polguks (М. Дитерихсъ, Эпоха Петра Великаго, lk. 21).

Silmas pidama peab ka seda, et Jeltsaninovi ja Suharevi polgud olid olnud varemini lahingus ja nimelt rünnakul 18.nov./7. nov. 8. nov. ja 19./8. 9. nov. vahelisel ööl Ivangorodi vastu.[1]

Läbimurdmise tagajärjel jagunes Vene liin kolme ossa. Järgmiseks ülesandeks oli valvates vürst Trubetskoi laagri järele teine-teisest lahutatud Vene tiivad sisse piirata ja selle järel neid ülesrullida. Esimene oli peamiselt ratsa- ja kahurväe ja teine selle kohaste rünnakurühmade ülesanne.[2]

Vististi oli Rootsi väeülemusel alguses selge, et ta jõud on selleks liiga väikesed, et rünnakut samal ajal teostada mõlemas suunas. Rootsi väeülemus pidas tarvilikuks kindluse, jõe abiga ja väikesema jala- ja ratsaväega valvata kindral Weide tiiva järele ja koguda samal ajal peajõud otsustavaks võitluseks Vene parema tiiva vastu. Alguses tuli saavutatud võitu kindlustada. Liiga kiire seismajäämine oleks venelastele toibumiseks aega andnud . Otsekohe peale Vene liini läbimurdmist saadeti Posse pataljoni lõuna ja Maydelli omad põhja poole.[3] Rootsi parema tiiva läbimurdmisel Vene pahemast tiivast tekkis seal segadus ja paanika, Weide pataljoni suruti tagasi ja sattusid segadusse. Liinist lääne poole ei pääsenud Weide väkke kuuluvad mehed, - seal seisis Wachtmeisteri ratsavägi ja seepärast olid nad sunnitud taganema Seremetjevi ratsaväe peale. Selles tekkis täielik paanika ja suures hirmus põgenes see ülalpool koske üle Narva jõe. Tugev veevool kiskus enesega paljusid kaasa[4] . Kui paju jõest ülaminekul Seremetjevi ratsaväelasi hukkus, on raske öelda. Tsaari päevaraamat köneleb enam kui 1,000 hukkunust.[5] Hallart jälle mitmest tuhandest.[6] Tõele vastavam vahest on tsaari päevaraamatus mainitud arv, sest selle koostamiseks on tarvitatud Vene arhiiv andmeid kuna rootslaste kätte vangi sattunud Hallarti poolt mainitud arv, Seremetjevi ratsaväe kaotuste suurusest nähtavasti põhineb Hallarti umbkaudsel arvamusel.

Lõppeks käks siiski venelastel siin korda rootslaste edasitun-

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 403.

2) Generalstaben, II, lk. 343.

3) Generalstaben, II, lk. 343 - 344.

4) Hallarts Tagebuch, lk. 413 - 414.

5) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 31.

6) Hallarts Tagebuch, lk. 414.

gi seisma panna. Vene ametliku teadaande järel Saksi kuningale Augustile, ulatus siin Rootsi läbimurdmine von Werdeni polguni.[1] Hallarti järele oleks rootslaste edasitung ulatunud vähema vae peale ainult kuni Werdeni polguni. Nähtavasti aga on see liialdus, kui Hallart ütleb, et pärastpoole siin venelased oma seisukohad kuni Trubetskoi lagrini on tagasi võtnud;[2] Hallart ise oli Vene pahemal tiival ega saanud sündmusi Vene pahemal tiival jälgida. Koguni liialdusena tundub Hallarti arvamus, et Seremetjev on Vene kaotuse peasüüdlane ja et Seremetjevi ja tema ratsaväe mehisem vastupanu oleks suutnud vaenlasest võitu käest ära kiskuda.[3] Igatahes kujutas siin Hallart Vene ratsaväe võimeid Lääne- Euroopa võime tsaspinnalt ette, kuna tõepoolest Seremetjevi ratsavägi osutus võitlusvõimetuks, olgugi et Seremetjevi ratsaväe põgemine oli Rootsi paremale tiivale suureks kergituseks. Raske on siin muidugi selgitada neid asjaolusid, mis aitasid rootslaste edasitungi Vene parema tiiva üleskoorimisel tõkestada. Arvatavasti oli siin kasuks Lima polk, kelle sõjaväeline väljaõpe ja sõjaline harjumus oli parem ja võis see kaitseks ära kasutada ka Weide laagrist ida pool olevad kivimurdusid.[4] Kuid, et Weide diviis peale selle siin mitte midagi aktiivset ei näi ette võtnud olevat, olgugi et tema vastas olevad Rootsi väed olid palju nõrgemad, näitab jällegi Vene väe algatus võimetust. Raske on seda ainult Weide haavaga seletada, nagu seda kaldub tegema kindralstaabi uurimus.[5]

Huvitav oleks siiski jälgida, mis kavatseti Vene pahemal tiival peale seda kui Rootsi väeosade edasitung seisma pandud.

Selle kohta puuduvad aga kindlamad andmed allikates. Leidub andmeid ainult Alexander Gordonil, kelle polk siin Rootsi pealetungi eest oli taganenud ja kes kirjutas hiljemini, viibides kodumaal, tsaar Peetri ajaloo, kus ta lähemalt puudutab ka sündmusi Vene paremal tiival Narva lahingu ajal. Kuid unustuse tõttu võisid temal nii mõnedki üksikasjad segi minna ja vääristuda. Alexander Gordon jutustab, et Vene pahemal tiival peale seda , kui teada oli, et taganemistee ära lõigatud (silla katkemise

---

1) Hallarti kaardilt; Vene ametlik teadaanne Saksi kuningale, Augustile, Historisk Tidskrift, 1901, lk. 329.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 413.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 413 - 414.

4) Vrd. Generalstaben, II, lk. 347.

5) Generalstaben, II, lk. 347.

järel), on kokku tulnud kindralid ja polkovnikud, kus siis asju mitmekülgselt läbi harutatud ja lõppeks otsusele tuldud luua tsirkum- ja kontrvallatsioonilliini vahel jõe läheduses uus liin säärases ulatuses, et sõjaväed sinna ära mahuks ja järgmisel päeval ära oodata vaenlase pealetungi. Selleks olla otsustatud seda kaitseliini igalt poolt kindlustada. Aega olevat selleks olnud küllalt, sest kell olevat olnud alles 4, toidu- ja laskemoona külluses ja peale selle veel ka 24 kahurit. Selle mõtte teostamisele olla asutudki.[1]

Mitmedki asjaolud Gordoni seletuses on kahtlased, kuid ei puudu sel siiski ka mõnesugune tõenäosus. Raske on üldse oletada, et sel ajal kui lahing käimas, võidi pidada säärast laialdast nõupidamist, millest kindralid ja kõik polgu ülemad oleksid osa võtnud, olgugi et oli esimene hädaoht möödunud ja Rootsi pealetung seisma pandud. Kahelda v on ka see, et Gordon ütleb nõupidamisest osa võtnud olevat kindraleid, kuna tõepoolest Vene paremal tiival kindralitest näis olevat ainult Vene pahema tiiva juhataja kindral Weide, kuna Seremetjev Rootsi pealetungi esimestel silmapilkudel peale läbimurru teostamist ühes oma ratsaväega oli ära põgenenud. Teiselt poolt tundub ~~[illegible]~~usutavana, et peale rootslaste rünnaku seismapanekut siin väeülemusel võisid tekkida mõnesugused kavatsused ja et ehk ka mõnesugune nõupidamine võis olla. Teine asi on, kas kõik polguülemad võisid sellest nõupidamisest osa võtta. Gordoni seletuses tundub eriti tõenäolisena see, et Vene väeülemus mõtles defensiivselt talitada, mis ka arusaadav, kui arvestada Vene väe võitluskõlblikkust peale. Rootsi väeülemusel ei võinud see asjaolu, et venelased lepivad ainult kaitsega, tuttav olla ja ta pidi ka seda võimalust arvestama, et Vene pahem tiib siiski võib siin astuda aktiivseid samme.

Igatahes tõsiasi on see, et rootslaste pealetung siin seisma pandi ja rootslaste poolt siin aktiivse ülesastumise mõttes midagi enam ette ei võetud. Rootsi peajõud olid nüüd seotud tegevusega Vene parema tiiva vastu. Et Vene pahemalt tiivalt Seremetjevi ratsavägi üle jõe oli põgenenud, siis võis enamik Wachtmeisteri ratsaväest, mis seni Seremetjevi ratsaväe järel valvega seotud, otsekohe lahingust osa võtta.[2]

---

1) Gordon, I, lk. 160.

2) Vrd. ka Generalstaben, II, lk. 346.

Nagu eespool mainitud[1], oli Rootsi sõjavägi liiga nõrk, et purustada Vene vägi lõplikult mõlemal tiival. Tuli jätta Vene pahema tiiva järele valveks, mis polnud veel täiesti purustatud, osa väge ja viia sealt, kui vähegi võimalik, Vene parema tiiva vastu, et seal lõplikke tagajärgesid saavutada. Rootslastele suureks raskuseks oli ka see, et oli veel vallutamata Vene kaitseliini tsentrumis asetsev tugev toetuspunkt, vürst Trubetskoi laager.[2]

Võrdlemisi palju halvem käis Vene parema tiiva käsi. Paanika valdas siin peaaegu kõiki, suures hirmus ruttasid, Rootsi ametliku teadaande järele, venelased rootslaste eest Kampersholmi sillale, et üle jõe pääseda. Peaasjalikult muidugi need väeosad, mis läbimurdmise jne. kohalt põgenenud. Suure arvu sillast üle ruttavate meeste ja kraami = koormate raskuse tõttu katkes köite abil palkidest tehtud sild ja palju venelasi sai jõe lainetes surma.[3]

Vene pahema tiiva seisukord halvenes alatasa. Rootsi sõjamehed surusid suure ägedusega tagajärjekult peale. Rootslased tungisid küljelt peale ja venelased olid sunnitud bastionist bastionisse tagahema põhja poole liikuvate kindral Maydelli pataljonide eest.

Et taganemistee ida poole ja Kampersholmi silla suunas võimatu, siis püüdsid venelased kindlustatud liinist välja jõudes läänе, Eestimaa, poole pääseda.[4]

Nende venelaste vastu, kes lääne poole põgenesid, oli valmis Rootsi ratsavägi, muu seas ka Stenbocki rühmast Hastfehri pataljon.[5]

Wrangeli relatsiooni järele otsustades võttis Vene väeosade lääne poole taganemise takistamisest ka kuningas ise ja drabandid osa.[6] Vene liini läbimurdmisel viibis kuningas kahurväe juures, jälgides seal Rootsi jalaväe rühmade tegevust.[7]

Kiire galopiga oli ta drabantidega kihutanud Vene kindlustatud

---

1) lk. 150

2) Generalstaben, II, lk. 346 - 347.

3) Rootsi ametlik teadaande, Livonica, fasc. V., lk. 14-15; Tagebuch Peters des Grossen, lk. 31; Hallarts Tagebuch, lk. 414.

4) Wrangels relation, lk. 147; Hallarts Tagebuch, lk. 414.

5) Generalstaben, II, lk. 344.

6) Wrangels relation, lk. 147. Et Wrangel ise võttis osa drabantide juhatamisest ja kuninga läheduses viibis, siis pidid temale väga tuttavad olema asjaolud neist sündmustest, mis kuningas ise kaasa tegi.

7) Wrangels relation, lk. 146 - 147.

liinist lääne poole põgenevatele Vene väeosadele vastu. Drabandid ei hoolimud sellest, et nende peale lasti ja tungisid Vene kindlustatud liinisse.[1]

Lõppeks aeti siin venelased Vene parema tiiva sopini Kampersholmi juurde kokku.[2]

Kui kaugele segadus Vene väes kindlustatud liini läbimurdmise järel ja Vene parema tiiva sissepiiramise ajal edenes, näeme kindlat Hallarti päevaraamatust. Rügemendid läksid täitsa segi, nii et Hallarti ütluse järele Vene vägi meelde tuletas eham lambakarja kui regulaarset sõjaväge, ja rootslased surusid Vene polgud peaaegu Narva jõeni, nende kätte jäi aimult veel Vene parema tiiva põhjapoolses servas kaardiväeseisukohad kuni soise paigani, mis Hallarti kaardil nr. 28-ga märgitud.[3] Ka ühest Rootsi pataljonist Närke- Värmlandi rügemendist on teada, et see ajas vaenlased välja seitsmest bastionist, kihutades need 8. bastionini, kus Rootsi pataljoni suursoo laugas takistas edasitungimast.[4]

Hertsog de Croy ja Hallart tegid katset korda luua, kuid neil katsetel polnud tagajärge.[5] Et neid katseid Vene kaardiväe seisupaikadel tehti, näeme Hallarti päevaraamatust.[6]

---

1) Wrangels relation, lk. 147 - 148: "Och då Hans Maij:tt kom intill retranchementet ock fick see fienden wille taga till flyckten utan förre, tog Hans Maij:tt esqwadre dragouner och gick utan förre att dem attaqvera dee som wille undankomma, oachtandes det heela retranchementet både med stycke och musqveter gaf ibland salva på honom. Drabanterne gingo då straxt inuthi retranchementet genom dee ypnángar dee kunde finna och engagerade sig tillijka med det andra infanteriet med fienden" passerandes allt hwad som förekom utföre till strömmen"

2) Wrangels relation, lk. 148.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 414: "... undt wurden getrieben biss fast an den Narf=Flus, da sie dan noch von dem Platz Meister wahren vom Fluss an biss an den Morast Nr. 28 ".

4) Generalstaben, II, lk. 345.

5) Et sellest katsest ka Vene kindralid oleksid osa võtnud, pole allikatest näha.

6) Hallarts Tagebuch, lk. 414. Et neid katseid Vene kaardiväe seisupaikadel tehtin selle töendiks võib olla ka ooberst Johan Ernst von Blumbergi kiri oma au kaitseks, keda tsaari resident Matvejev Haagis äraandmises oli süüdistanud. See aukaitsekiri algab sõnadega: "Abgenöthigte Ehren=rettung Herrn Johañ Ernsten, Frey=Herrn von Blomberg gegen, die Ihm in dem von Sr. Czarischen Majest. Ambassadeur in dem Haag, Herrn Andreas Artemonowitz Shalarus, denen Hochmögen den Herrn General- Staten den 25 nächstverwichenen Jannuarii übergegebenen und im Druck ausgegangenen Memorial beygelegte schwere beschuldigungen." (Livonica fasc. VII, lk. 17), selles leidub järgmist: "und Ihre Hochfürstl. Durchl. zugleich mit dem Herrn General- Lieutenant Allard auff des Herrn Obristen von Blomberg Post gekommen, in Meinung sich mit seinem Regiment, als Ihrer Czarischen Majest. Garde zu postiren, umb dardurch den Feind ab zuhalten, oder zum wenigsten seine gute Capitulation zu erhalten....."

Oma katseid täide viia püüdsid nad luues vankerkantsi, varustades seda kärbiste ja kahuriga kolmest veel venelaste käes olevat patareist. 1)

Kõigist jõupingutusist hoolimata polnud neil katsetel aga tagajärge, - polgud olid täiesti segi ja puudusid ohvitserid, kes mehi oleksid juhatanud. 2)

Asi läks lõppeks nii kaugele, et hirmust ja segadusest pööraseks läinud Vene soldatid , välismaalaste vastu pimedat umbusaldust kandes, ülemjuhataja hertsog de Croy silme ees sakslasi, mehi ja naisi tapma hakkasid.

Hertsog de Croy, Saksi saadik von Langen ja Hallart pidasid aru, mis teha, leides oma seisukoha lootuseta ja enese elu hädaohus olevat, arvasid nad tarvilikuks otsida võimalust Rootsi laagrisse pääsemiseks, et väheste teenijatega end vangi anda. 3)

Selle järel lahkusid Vene laagrist hertsog de Croy, von Hallart ja polkovnik von Blumberg minnes Vene parema tiiva äärmisest sopist, kaardiväe polkude seisukohalt, mööda Narva jõe madalat kallast Rootsi laagrisse, kus nad kokku said ooberst Stenbockiga, (Rootsi pahema tiiva pahempoolse rünnaku rühma juhataja), kellega Hallart Ungaris ja Austrias varemini oli tuttavaks saanud, kellele nad ausõna peale, sõjariistu ära andes, end vangi andsid. 4)

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 414.

2) Hallarts Tagebuch, lk. 414 - 415 : ".... und da J. Dl. doch den Obersten Baron Bluemberg bey sich hatten undt des Czaers Leibregiment commendierte, dass man nicht 20 Man in Ordnung zusammenbringen kunte, auch nicht einen Tambour, das man Schamade schlagen können. " Eespool mainitud von Blumbergi aukaitse kirjas leiame Hallartile toetust (Livonica, fasc. VII., lk. 17) :"ist es endlich zu der Extremität gekommen, dass nachdem die meiste Regimenter verlauffen und Ihre Hochfürstl. Durchl. zugleich mit dem Herrn General-Lieutenant Allard auff des Herrn Obristen von Blomberg Post gekommen, in Meinung sich mit seinem Regiment, als Ihrer Czarischen Majest. Guarde zu postiren, umb dardurch den Feind ab zuhalten, oder zum wenigsten eine gute Capitulation zu erhalten, sie erfahren müssen, das die unter seinem Regiment stehende Soldaten Hertz und Muth sincken lassen und durchgegangen, dass wenige stand gehalten und ihr devoir gethan, ja sogar, das der Herr Obrister fast keines Tambours können mächtig werden..."

3) Hallarts Tagebuch, lk. 415. Vahest iseloomustavad seisukorda ka need sõnad, mis von Blumbergi kaitsekirja järele (Livonica, fasc. VII, lk. 17) hertsog de Croy on öelnud sel silmapilgul :"es möchte der Teufel mit solchen Soldaten fechten."

4) Hallarts Tagebuch, lk. 415; von Blumbergi kaitseseletus, Livonica, fasc. VII, lk. 17 - 18.

Võõrast soost Vene väeülemate vangiandmine on leidnud Vene ebakriitilistes allikates ja vanemas XVIII sajandi ajaloo-kirjanduses järelkaja ka selles mõttes, et ka polkovnik von Blumbergi on süüdistatud vabatahtlikus ülemineku või äraandmises; kuid, nagu eespool nägime, pole säärane süüdistus õigustatud.[1]

Sellega kaotas Vene vägi tsaari poolt määratud ülemjuhataja, ilma et temale oleks saadud järeletulijat määrata.

Venelaste seisukord paremal tiival oli lootusetu: sild Kampersholmi juures oli katkenud, Rootsi väeosad olid nad sisse piiranud. Viimases meeleheites ei jäänud neil muud üle kui vastu panna, et mitte hukkuda Rootsi mõõga ja kuulide läbi. Nii barrikadeerusid venelased Vene

---

1) von Blumbergi süüdistab äraandmises oma 25. jaan. 1700.a. Hollandi valitsusele antud memoriaalis Vene saadik Haagis, Matvejev /Von dem Moscowitischen Ambassadeur den 25.Jun. (peab olema 25 jaanuaril) 1701. im Haag übergegebenes memoriale, von dem bey Narva vorgegangenem Treffen, Livonica, fasc. VII, lk. 5/, mille vastu von Blumberg esines enesekaitseks vastuseletusega (Abgenöthigte Ehrenrettung.... Livonica, fasc. VII, lk. 10 - 18). Ka tsaari päevaraamatus on kirjutatud: „Блюмберга не ѣхало напоминат. но болше своего добра ратала команду, и непріятелю ушли напереди (Темрюков, 4, 1, lk. 62) Järelikult kaldub ka tsaari päevaraamat selle poole, et von Blumberg läks rootslaste poole vabatahtlikult üle. Et Moskvas peeti von Blumbergi tõepoolest vabatahtlikuks ülejooksikuks, seda näeme Pleyeri kirjast keisrile (dat. Moskvas 20. dets. 1700.a. (vana kalendri järele), Темрюков, 4, 2, lk. 651) :"Ernestus Blumberg obrist von des Czaren ersten, und Leibregiment ist in wehrenden treffen aus zaghaftigkeit zum feind ybergegangen..." Vististi tekitas venelaste juures von Blumbergi teguviis seepärast kahtlust, et siiski mõlemad Vene kaardiväepolgud hakkasid rootslastele vastu panema. Tsaari päevaraamatu koostajatele võis paista ebaloogilisena ja põhjendamatuna von Blumbergi vastuseletuses ka see (kui see vastuseletus neile muidugi tuttav oli), et ka Preobraženski polgus, kus von Blumberg polguülemaks oli, samasugune segadus valitses, kui teistes Vene polkudes. Kui Hallarti päevaraamatut ühes von Blumbergi seletustega jälgida, siis ei jää vähematki kahtlust, et alguses täielik segadus oli ka Preobraženski polgus ja et ainult hiljemini, kui nähti, et pealetungivate võidukate Rootsi väesalkade eest pole mingit pääsemise lootust (sild jõel oli ju katkenud) asuti meeleheitlikule vastupanule. Kui Barndenburgi saadik Printzen 1700. a. lõpul Kuramaa kaudu Moskvasse sõitis (Friedrich Dukmeyer, Korbs Diarium itineris in Moscoviem und Quellen, die es ergänzen, Zweiter Band, Berlin, 1910, lk. 36) sai ta näha üht polkovnik von Blumbergi kirja, mis see oma abikaasale Kuramaale saatnud. Printzen kirjutas kuurvürstile Miitavist 16. dts. 1700. a. : „Und habe in einem brief gesehen, welchen der Obriste Blumberg, der auch von denen Schweden (bei Narva) gefangen ist, an seine frau schreibet, darinnen Er meldet, als wenn die Russen, in der ersten furie alle die Deutsche, welche sich noch salviret gehabt, jämmerlich nieder gehauen und zu Ihnen gesagt hätten : " Ihr teutschen Hunde seyd schuld daran, dass wir sterben müssen, als dass es ziemlich gefährlich in dortigen quartieren aussiehet...."

parema tiiva viimases sopis Kampersholmi silla juures, luues seal leiduvatest hüttidest jne. vankerkantsi. tassides sinna veel reduutidest mõned venelaste käes olevad kahurid.[1]

Igatahes oli võitlus vankerkantsi juures üheks kõige ägedamaks Narva lahingu episoodiks. See võitlus oli visa ja meeleheitlik. Võitluse tegi visamaks muidugi ka see, et siin kõige paremad Vene väeosad, Preobraženski ja Semjonovski polgud, võistlusest osa võtsid. Rootslastel tuli siin iga jalatäit maad suurte ohvritega võita.

Vankerkantsi juurde kogunes aegapidi enam Rootsi väeosasid. Kuningas, kes drabantidega aitas Vene pahemat tiiba üles rullida, kuulis, nagu drabantide ohvitser Wrangel teab, Kampersholmi silla juures ägedat laskmist; käskides jääda draguneid Vene kindlustatud liini ees omale paigale ja mitte kedagi läbi lasta, ruttas ta tallmeister Axel Hårdi[2] saatel sinna.

Juba seni oli kuningas kõige suuremates hädaohtudes olnud ja tema läheduses olid ägedas võitluses juba mitmed drabandid kas langemud või haavatud.[3]

Kuid isiklik hädaoht ei kohutanud noort kuningat. Teel vankerkantsi juurde sattus ta soisest paigast, mis asetses Vene parema tiiva põhjapoolses osas, üle ratsutades ühes saatja Axel Hårdiga mudasse, kust teda ja Axel Hårdi kaks soomlast välja aitasid, kusjuures kuningas mööga ja ühe saapa kaotas.[4]

---

1) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 31. Rootsi ametlik teadaanne, Livonica fasc. V., lk. 14-15. Viimane kõneldes vaenlase põgenemisest Vene frondi läbimurdmise järel jne., kujutab ka võitlust vankerkantsi juures:"..wodurch die übrige gezwungen wurden, sich wiederumb zu setzen und zu wehren, wobey sie auch einen recht desperaten Wiederstand thaten, indem sie sahen, dass ihnen alle Wege zur Flucht benommen; wobey sie dan zwischen ihrem im Lager auffgebautem grossem hölzernem Hauss und denen auffgeworfenen Hütten von Erde eine Wagenburg formirten, so dass unser seits eine gantz neue Attaque dagegen muste ordiniret werden, welche mit continuirlichem Feuren auff einander so lang wärete, biss die finstere Nacht einfiele und einer den andern nicht mehr kennen oder unterscheiden kunte."

2) Axel Kristopher Hard, pärit Segerstadist, kammerhärra, tallmeister, suri Helsingborgis 1704.a. (Wrangels relation, lk. 148 - märkustes).

3) Wrangels relation, lk. 148.

4) Wrangels relation, lk. 148-149:"Som nu Hans Maij:tt wille in i retranchementet och hade en passage att passera som war tämb. tränge och med djup på graf försedd kunnandes Hans Maij:tt för döda som låg uthi passagen intet komma fram utan mehnte sig komma öfwer grafwen, hwilket intet bättre lyckades än både Hans Maij:tt och Hården kommo neder i grafwen, och kom Hans Maij:tt intet op föran 2:ne finnar som stodo i retranchementet hulpe honom op samt hästen kommandes Hans Maij:tt så åter till häst igen men werrja och stöfwel som i grafwen blef liggiandes." Sellest loost teadis ka Carl Magnus Posse (vt. tema kirja vennale, Nils Possele, dat. Narva juures laagris 9.dets. 1700.a., Historisk Tidskrift, 1882, lk. 88), kes ütleb, et vesi on ulatunud kuningale kaelani ja et Axel Hård on kutsunud appi kaht soomlast, öeldes Soome keeli"kunnungga" (peab olema kuningas) ja kui need seda hüüde olevat kuulnud, karganud nad juurde ja kis-

Kuningas ratsutas kiiresti edasi, käes soldati mõõk[1].

Sel silmapilgul kui kuningas saabus vankerkantsi juurde, jõudsid sinna ka Rootsi paremalt tiivalt juba ihukaartlased. See võis juba umbes kella 5 paiku olla. Ka ihukaartlaste pealetungil polnud suurt tagajärge.[2] Nii kestis võitlus vankerkantsi juures suure ägedusega edasi. Lõppeks läks kahurväeülem kindral Siöbladhil korda siia üle soóse paiga mäned kahurid juurde tuua. Ja alles mõne tunnilise võitluse järel õnnestas rootslastel siin ülekaalu saada.[3]

Saabuv pimedus oli juba varem lahingu käigus tekitanud korratusi. Enne õõgeks lahingu seismajätmist oli rootslastel tingimata tarvis oma kätte saada Vene liini tsentrumis asetsevat vürst Trubetskoi tugevat laagrit. Seda pidas Rootsi väeülemus juba siis silmas kui võitlus vankerkantsi juures oli käimas täie vihaga. Vürst Trubetskoi laagril oli olukorda arvestades üsna suur tähtsus, sest ainult siit kui domineerivast seisukohast võidi Vene pahema tiiva rünnakut tagasi hoida. Kuninga käsul moodustatigi kahurväeülema Siöbladhi juhatusel kindralmajor Maydelli ja ooberst Stenbocki väeosadest mäs lõõgirühm, millele tehti ülesanneks vallutada nimetatud toetuspunkti.[4]

Nähtavasti ei leidnud rootslased siin tõsist vastupanu, vähemalt ei leidu selle kohta midagi allikates. Rootsi esimene rünnak nõrgestas nähtavasti siin tublisti venelaste seisukorda ja arvatavasti põgenesid siit juba pealetungi algusel streeletsid ja vürst Trubetskoi.[5] Väikese vaevaga saadi kätte vürst Trubetskoi laager, sellega oli katkestatud sideme loomise võimalus Vene parema ja pahema tiiva vahel ja ühes sellega võimaldatud side linnaga, kust rootslased nii tarvilikku lisa sõjamoona võisid hankida.[6]

Pimeduse kasvamisega tekkis Rootsi väes segadusi. Rootsi paremalt tiivalt pahemale tiivale appi saadetud ihukaartlased sattusid pimeduse

---

kunud kuninga veest välja, kuid üks saabas ja sukk on jäänud porisse, samuti ka mõõk, ka hobuse on soomlased välja tõmmanud. Hiljemini olevat kuningas Axel Hårdi saapa jalga tõmmanud ja võtnud ühe sõduri käest mõõga. Samas Posse kirjas (lk. 89) on öeldud, et kuningas olevat saanud ühe kuuli jala pihta, kuna teine kuul olevat leitud kaelarätis.

1) Wrangels relation, lk. 149. Saapa on pärast tallmeister Hård üles leidnud.
2) Wrangels relation, lk. 149: "Då wille Hans Mij:tt gå oppå Wagnborgen och lööst sielf med drabanderne, som gvarde då kom anmarcherandes gaf Hans Maij:tt dem ordres samma att attaqvera det dee ock giorde och mistes der alldramast."
3) Generalstaben, II, lk. 348.
4) Rootsi ametlik teadaanne, Livonica, fasc. V, lk. 15-16.
5) Generalstaben, II, lk. 349.
6) Wrangels relation, lk. 151.

tõttu võitlusse dalekarlastega ja västmanlastega (kindral Maydelli löögirühma meestega). Ja ainult peale seda, nii jutustab major Nummers, kui tema on lasknud trummilööjad Rootsi marssi mängida, on eksitusest aru saadud ja vastastikune laskmine lõpetatud.[1] Nagu näha sellest ja teistest allikatest saadud teadetest tekitas vastastikune eksiviisiline laskmine üsna suuri kaotusi. Kahtlemata liialdab aga Nordberg ja temale toetuv Vene sõjaajaloolane A. Petrov, kui nad arvavad, et rootslaste kaotused selles eksiviisi tekkinud kokkupõrkes olevat olnud suuremad, kui Rootsi väe kogukaotused Narva lahingus.[2] Nagu pärast näeme, puudutades Rootsi kaotuste kogusuurust ja kaotusi üksikutes rügementides, olid dalekarlaste, västmanlaste ja ihukaardi kaotused väikesemad kui teiste väeosade kaotused kokku. Muidugi ei tule ka panna dalekarlaste, ihukaartlaste ja västmanlaste kaotusi ainult selle eksiviisil tekkinud kokkupõrke arvele, - ihukaart, dalekarlased ja västmanlased, kuuludes löögirühmadesse, olid elavalt osa võtnud Vene liini läbimurdmisest ja selle järel Vene tiibade sissepiiramisest, ja dalekarlased ja västmanlased ka Vene parema tiiva ülesrullimisest, kusjuures neil pidi olema kaotusi.

Tehes kokkuvõtet lahingu senistest saavutistest, peame tunnistama, et Rootsi sõjavägi oli suurte ja kaskete ülesannetega valmis saanud ja terve aja ennastsalgava vastupidavusega võidelnud. Vene liini läbimurdmisel ja ka selle järel oli distsipliin Rootsi väeosades olnud kõige parem. Just see näitab, kuivõrra kõrge väärtuslik oli tolleaegne Rootsi sõjavägi. Väsinult ja kurnatult viimaste päevade marssidest tolleaegsetel halbadel teedel, mis alatasaste vooriminaste ja sõjavägede edasiliikumiste ja sügiseste vihmade tõttu veel halvemaks olid muutunud, ning paaril viimasel päeval paeaegu ilma söömata, - võtsid nad lahingust täie andumusega osa. Kui suur oli lahingu ajal olnud Rootsi rügementide endasalgavus, missugune eeskujulik kord neis lahingu ajal valitses ja missugune ind nad edasi kiskus, selle tunnistuseks on kuninga enese kiitvad sõnad peale Narva lahingut Axel Sparrele.[3]

---

1) Vt. major Nummersi relatsiooni, S.R.A. Acta historica, Carl XII

2) Nordberg, I, lk. 223; А. Петровъ, Нарвская операція 1700г., lk. 33.

3) Axel Sparre kiri Fabian Wredele, dat. Laiusel, 26.dets.1700, a., Dela Gardiska Archivet XIII, lk. 158-159. Axel Sparre jäi Narva lahingusse hiljaks. Kui ta peale lahingut Narva alla tuli, näitas kuningas temale lahingupaika ja kõneles üksikutest lahingu episoodidest ja Rootsi sõjaväe vahvusest. Axel Sparre on sündinud 1652.a. Wisbys, studeerinud Upsalas, hiljemini vabatahtlikuna astunud sõjaväkke, tõustes 1699.a. Västmanlandi rügemendi ooberstiks, 1705.a. kindralmajoriks, 1710.a. kindralleitnandiks, 1713.a. kindraliks, 1721.a. feldmarssaliks. Ta järgis ka kuningale Benderisse. Sparre suri a. 1744.

Kuningas oli vaimustusega Sparrele seletanud, et Rootsi sõjaväed esimeses pealetungi hoos, Vene liini läbimurdmise järel, täies korras edasiliikunud, unustades nälja, pole nad puudutanud Vene telkides rikkalikult saadaval olevat toitu.[1]

Nüüd aga oli raske, vastutusrikas ja elukardetav päev ühes äärmiste pingutustega möödas, mis nii mõnegi vahva sõjamehe elu oli lõpetanud ja nii mõnigi oli haavatuna võitlejate ridadest lahkunud. Järelejäänuid valdas peale mitmepäevaseid raskusi ja kannatusi väsimus. Pimeduse tulekul ja hiljemini segaduse tekkimise järel hakkasid sõdurid, kes enne nii eeskujulikult korda pidanud, ka eneste eest hoolitsema. Kõige pealt tuli kustutada nälga ja võeti toitu sealt, kus seda oli saadaval: seda leidus üsna rikkalikult Vene telkides; kuid seal oli peale toidu ka ohtrasti viina saadaval. See viis väsinud ja kurnatud sõdurid kiusatusse. Muidugi pidi viina tarvitamine kaasa tooma mõnevõrra korratusi.

Missuguseks olukord Rootsi laagris kujunes hilja õhtul ja öösi, seda näeme Hallarti päevaraamatust ja Rootsi sõdurite kirjadest. Muidugi on tarvis võtta Hallarti teateid mõnesuguse ettevaatlikkusega, sest Hallart võis end vangi andes ainult mõnd Rootsi sõjaväe osa näha, loomulikult pole siis ka tema otsus kõikide Rootsi sõjaväeosade kohta maksev, kuid sellest hoolimata võivad nad sisaldada ka tublisti tõtt. Hallarti enese teate järele ei suudetud teda ja temaga kaasas olevad välismaalasi Vene väest viia Rootsi kuninga juurde, seda olevat takistanud Lõpimedus, halb ilm ja segane seisukord Rootsi sõjaväes Vene viina tarvitamise tagajärjel. Iseäranis olevat end täis joonud soomlased, kes hilja ööni omavahel olevat laskmud, surmates ja haavates palju inimesi.[2]

Nähtavasti on ka liialdus, kui Carl Casper Wrede ütleb, et kõik rootslased olevat Vene viinast purjus olnud.[3] Kuid drabantide ohvitser

---

1) Ülalmainitud Axel Sparre kiri, lk. 159: "...enär de mästare hafva blifvi af fiendens stora och sköna tält, kommit derin, funnit dukade bord med sölfverfat, tallrickar, kannor och bägare besatte och bordet fullt med mat, gått derigenom, förfölt fienden utan att röra så mycket som ett stycke bröd eller en styfvers värde, sedan de likväl på 4 dagars tid varit utan mat och bröd."

2) Hallarts Tagebuch, lk. 415.

3) Carl Casper Wrede kiri isale Fabian Wredele, dat. Narvas 24. nov. 1700.a. Dela Gardiska Archivet XIII, lk. 146: ".... et d'ailleurs tous ños gens étoient ivres du brandevin qu'ils avoient trouvés dan les tentes des Moscovites qu'il etoit impossibles au peu d'officier qui nous restoient de les ranger."

Wrangel teab, et ainult mõned olnud purjus olnud.[1] Nähtavasti on tõele vastavam siiski see, et Rootsi väest purjus olid ainult mõned osad. Vahest võiks leppida Rootsi kindralstaabi uurimuses avaldatud arvamusega, et korratusi võis tekkida neis Rootsi väeosades, mis hiljemini kokku tulnud ja mis vähem distsiplineeritud, nagu need Soome väeosad, mis üle mere toodi sügisel[2], ning tõeliselt olid alles nekrutid.

Hallart peab siis ka selle mõjul, et ta korda Rootsi laagris liiga tumedana kujutleb, võimalikuks, et venelased oleksid võinud rootslasi lüüa.[3] See on aga nähtavasti liialdus ja seletatav ikkagi sellega, et Hallart asjaolusid täiesti õieti ei hinda. Tõepoolest täitis enamik Rootsi väeosadest truult oma kohust, asudes neile määratud seisupaikadel.[4] Et venelastel pealetung oleks võinud õnnestuda, selleks oleks pidanud nende võitluskõlblikkus olema suurem; pealegi olid nad võitluspäeva järel täitsa vallatud paanikast ja kahtlemata kindlustasid rootslased oma seisukohta tunduvalt vürst Trubetskoi kindlustatud laagri vallutamisega, mille läbi äärmiselt raskendati Vene pahema tiiva sidet Vene parema tiiva jäänustega Kampersholmi silla juures vankerkantsis, sest siit võidi tagajärjekalt kahuritule alla võtta Vene pahemat tiiba. Vürst Trubetskoi laagri vallutamise tähtsust hindab täie õigusega kõrgelt ka Rootsi ametlik teadaanne.[5]

Küsimus on veel selles, kas venelased, kui nad poleks kapituleerunud, järgmisel päeval oleksid suutnud rootslastelt võitu ära kiskuda?

Sellele küsimusele on püüdnud jaatavalt vastata von Sarauw, kes leiab, et kui venelased rahulikult oleksid oodanud järgmist päeva, et rootslaste seisukorrast sellist ülevaadet, et see siis rootslastele oleks olnud väga hädaohtlik. Oma arvamust põhjendab von Sarauw järgmiselt. Vaatamata suurtele kaotustele olevat venelased olnud umbes 20,000 meest, kuna rootslastel järele jäänud vaevalt 6,000 võitluskõlblikku sõjameest. Vene sõjavägi olevat seisnud hästikaetult vankerkantsis ja Vene pahem tiib olevat

---

1) Wrangels relation, lk. 152.

2) Generalstaben, II, lk. 345.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 415.

4) Wrangels relation, lk. 152.

5) Rootsi ametlik teadaanne, Livonica, fasc. V., lk. 15 - 16.

olnud peaaegu puutumata, sest et sellest olevat võitlusest osa võtnud ainult kaks polku. von Sarauwi arvates oleks Vene pahem tiib vankerkantsi tüngides pannud rootslased väga raskesse seisukorda. Kuid rootslastele õnneks olevat Vene väeülemasel puudunud julgus ning vankerkantsis viibivad kõrgemad ohvitserid olevat jõudnud otsusele, et lahingu jätkamine on võimatu ja seepärast siis ka astunud Rootsi kuningaga allaandmise pärast läbirääkimisse.[1]

von Sarauwi arvamust lähemalt vaadeldes osutub see põhjendamatuks. Pole kõige pealt õige, et rootslastel õhtul oli järele jäänud ainult 6,000 meest, - kui rootslaste kogu arv Narva lahingus ulatus umbes 10,500 meheni ning langenute ja haavatute arv, nagu pärast näeme, 1,900 meheni, siis pidi rootslastel olema veel 8,500 meest. Nähtavasti on von Sarauwi säärasele arvamusele viinud see, et ta ei arvesta kõiki lahingukäigu üksikasju, näit. ta ei kõnele midagi Vene kaitseliini tsentrumi vallutamisest ega arvesta selle seisukoha tähtsust, kuna just selle seisukoha ülemineku rootslaste kätte võttis Weide diviisilt võimaluse appi minna Vene parema tiiva jäänustele Kampersholmi silla juures, andes ühtlasi võimaluse Vene pahemat tiiba kahuritule all hoida. Ka üldse ei olnud Vene pahem tiib nii tugev, kui von Sarauw arvab: Rootsi rünnak oli siin nnam kui kaht polku riivanud ja pealegi oli see tiib kaotanud Seremetjevi ratsaväe. Tuleb ka kahelda, kas Vene vägi üldse, kaasa arvatud ka kaardiväe polgud, oleks suutnud aktiivselt rünnakust osa võtta; vallmased näitasid üles küll suurt vaprust, aga olles sellele surmahirmus sunnitud ja pealegi kindlustatud vankerkantsis. Teistest polkudest ei maksa rääkidagi. Tõsiselt peab arvestama ka seda paanikat, mille Vene vägedes eelmine võitluspäev oli tekitanud. Peab silmas pidama ka sedagi, et kindral Weide isik oli haavatud.

Tõepoolest oli olukord õhtul säärane, et rootslased olid tublisti kindlustanud oma seisukohta. Eriliselt suure tähtsusega tõsiasjaks oli vürst Trubetskoi kindlustatud laagri vallutamine, mille tõttu oli võimatuks tehtud luna sidet Vene parema ja pahema tiiva vahel ja seda enam, et vürst Trubetskoi laagri kõrgelt seisukohalt võidi tagajärjekalt kahuritele alla võtta Vene pahemat tiiba.

Kõiki neid asjaolusid silmas pidades peame konstateerima, et

---

1) von Sarauw, lk. 58-59. Ribbing arvab (Narva lahing 1700.a., Södur 1927, ll 6-7), et nii kaua, kui meeleheitlik vastupanu vagenburgi juures polnud täiesti murtud, võis seisukord muutuda iga silmapilk Rootsi vägedele väga hädaohtlikuks. ja Ta ütleb et Weide hoidis alal oma passivsuse, mida on osalt põhjustanud Rootsi kahurväe tegevus ja osalt demonstratiivne väljatung Hermanni kindlusest. Sellega oleks siis Ribbingu järele seisukord p danud tublisti muutuma Rootsi kasuks peale Vene parema tiiva kapituleerumist.

järgmine päev venelastele ei oleks võinud mitte mingisuguseid paremaid võimalusi võiduks anda kui eelmine. Võiks just vastupidist tõendada: arvuliselt polnud mõlema väe vaheline tasakaal muutunud mitte Rootsi, vaid Vene väe kahjuks//Vene suurte kaotuste tõttu eelmisel päeval . Ka oli Rootsi vägi Vene kindlustatud liini purustanud ja rootslased tungisid kindlustatud liinile seljatagant peale. Rootslaste käes olid nüüd kõik domineerivad seisukohad, pealegi oli loodud kindel side Narva kindlusega,kuna Vene vägi kaheks osaks oli jagatud ja nende vahel puudus sideme võimalus, ka oli Vene vägi kaotanud osa oma juhtidest ja oli see vägi ka muidu moraalselt muutnud võitlusvõimatuks. Lõppotsus võib olla ainult see, et venelastel oleks olnud võimatu järgmisel päeval rootslaste käest võitu ära kiskuda. Küsitav võib ainult olla, kas venelased visama vastupanuga poleks suutnud paremaid allaandmise tingimusi saada.

Gordoni järele[1] olevat Vene pahema tiiva juhatusel olnud tõesti kavatsus defensiivselt vastu panna, kavatsedes jõe läheduses kontr- ja tsirkumvallatsiooni liini vahel luua kolmandat liini, kasutades selleks ära ka järelejäänud kahureid. Olevat asutudki selle kavatsuse täitmisele, kuid kriipsu olevat läbi tõmmanud Vene parema tiiva kapituleerumine. Gordon ise paneb sellele ettevõttele suuri lootusi, arvates, et Rootsi kuningas, kel ainult 6,000 võitlusköiblikku meest, vaevalt oleks julgenud järgmisel päeval , arvestades olukorda, mut pealetungi Vene pahema tiiva vastu ette võtta.[2]

Kuigi seda Gordoni teadet, et venelased end pahemal tiival kindlustanud, tõena võtta ja kuigi arvata, et venelased oleksid võinud ennast defensiivselt paremini korraldada, tuleb siiski kahelda ka selles, kas seegi oleks toonud Vene väele suuri paremusi. Tõsiasi on ikkagi see, et Vene vägi tugevamaks võitluseks vähe köiblik oli ja määrastes olukordades oli kõige ratsionaalsem alata läbirääkimisi kapitulatsiooni üle ja need algasidki.

---

1) lk. 252

2) Gordon, I, lk. 160.

Vene parema ja pahema tiiva allaandmine.

Kui öötulekuga lahing raugenud oli, algasid läbirääkimised Vene parema tiiva allaandmise pärast. Et puudub Vene parema ja pahema tiiva allaandmise kirjalik leping, siis on see olnud põhjuseks, et allaandmise tingimusi on lahkuminevalt seletatud Rootsi ja Vene allikates ja Vene uurimustes. Iseäranis erinevad Rootsi ametlikust teadaandest ja teistest Rootsi allikatest need Vene allikad, millel on propagandakirjanduse või enese puhtaks pesemise iseloom. Neid sihilikke Vene allikaid on jälginud ka õige mitmed Vene ajaloolased, eriti on nende mõju tunda vanemates ebakriitilistes ajalugudes, kus on tarvitatud ilma mingi kriitikata Vene sihilikkude allikate andmeid.

Jälgides Narva lahingut käsitlevat või puudutavat kirjandust, märkame, et seda seisukorda, et kapituleerumise kohta puudub kirjalik dokument, venelased hiljemini enese kasuks on tarvitanud, seletades, et rootslased polevat kinni pidanud allaandmise kokkuleppe tingimustest. Põhjused, et venelased allaandmise tingimusi nii seletasid, on mitmesugused. Osalt küll see, et venelased otsekohe peale lahingut kodus, kuid eriti veel väljaspool lüüasaamise suurust püüdsid sellega seletada, et rootslased polevat kokkuleppe tingimustest üle astunud, kinni pidades kokkuleppe tingimuste vastu Vene väeülemust, äravõttes lippusid ja sõjariistu ja tsaari kassat. Iseäranis sundis venelasi allaandmise kokkuleppe tingimusi teisiti seletama püüd päästa Vene sõjalist ja diplomaatilist prestiizi peale lahingut. Seda kõige pealt muidugi tsaariga liidus olevate Saksi ja Taani kuningate ees, siis ka veel Haagis, tolleaegse Euroopa poliitilise teotsemise tähtsamas keskuses.

Pole ju ka seegi võimatu, et mõnesuguste arusaamatuste tõttu ühes või teises kokkuleppe punktis venelased võisid olla teisel arvamusel kui rootslased ja sellega siis kalduda selle poole, et rootslasi allaandmise kokkuleppe tingimuste rikkumises süüdistada. On tarvis ka seda silmas pidada, et Vene teadaandel Taani ja Saksi kuningaile ~~sündisid~~ koostati varsti peale lahingut, kui andmed ja allikad nende koostamiseks olid veel puudulikud, sest isikud, kes sõlminud rootslastega kapitulatsiooni, olid enamikult vangis.

See rootslaste süüdistamine kokkuleppe tingimuste rikkumises tekkis kohe peale Narva lahingut, sai terava kuju Vene ametlikus teadaandes

Taani kuningale[1], kordus siis parun Huysseni poolt koostatud tsaar Peetri päevaraamatus ega jätnud mõju avaldamata Šafirovi poolt tsaar Peetri tegevuse õigustamiseks koostatud teosele ja jäi püsima ka tsaar Peetri päevaraamatus.[2]

Just see lahkuminek Rootsi ja Vene allikate nahel allaandmise käigu ja tingimuste käsitlemisel sunnib meid neid allikaid ettevaatlikult käsitama ja silmas pidama ka veel teisi allikaid, kus avaldatud isiklikke tähelepanekuid läbirääkimiste käigust, ja kus leidub andmeid nende läbirääkimiste üksikasjust. Säärast ainest pakuvad kõige pealt Rootsi ohvitseride päevaraamatud ja kirjad, neist osutub kõige tarvilikumana üksikasjade edasiandmise mõttes Wrangeli relatsioon.

Esimesena ja kõige pealt kapituleerus Vene parem tiib. See on ka loomulik, sest ta oli tõepoolest lahingu päeva õhtul õige raskes ja meeleheitlikus seisukorras. Võitluse pearaskus oli peale Vene kaitseliini läbimurdmist siia suunatud. Rootsi sõduri mõõk oli siin korda saatnud tagajärjerikka hävituse. Kuigi Vene kaitseliini läbimurdmise järel meeleolu ka Vene pahemal tiival langes, ei võinud siiski paanika siin nii suur olla kui Vene paremal tiival, kus valitses ääretu suur segadus. Kampersholmi juures oleva silla katkemise järel, kui igasugune üle jõe põgenemise võimalus kadunud ja ka lääne poole valgumine oli seal seisvate Rootsi ratsaväeosade tõttu takistatud, Nii olid venelased sunnitud viimases meeleheitmises Kampersholmi silla juures vankerkantsis vastu hakkama. Kuid see oli ainult viimane hädaabinõu. Lõppeks pidi ju ka see kants langema ikka ja ikka juurde tulevate Rootsi sõjaväeosade ägedate rünnakute tagajärjel. Sellest sai aru ka vankerkantsis viibiv Vene väeülemus.

Läbirääkimised pidid algama, algatajad pidid muidugi võidetud olema. Vaatleme nüüd lähemalt läbirääkimiste käiku. Juba läbirääkimiste käigu kirjeldamisel ei ole Rootsi ja Vene allikad kokkukõlas.

Vene teadaanded Saksi ja Taani kuningale[3] püüavad seletada, et

---

1) Vene teadaanne Taani kuningale, Friedrichile, Historisk Tidskrift, 1900, lk. 292- 293.

2) Гюйссенъ (Туманскій III) lk. 218 - 219; Tagebuch Peters des Grossen, lk. 33 - 34, samuti ka Шафировъ, Разсужденіе какіе законные причины... lk. 182 - 184. Arvestama peab ka seda et Huyssen, Safirov ja ka Feofan Prokopovitš (lk. 34) on kasutanud Vene ametlikke teadaandeid.

3) Vene ametlik teadaanne Saksi kuningas Augustile, Historisk Tidskrift 1901, lk. 329; Vene teadaanne Taani kuningas, Friedrichile, Historisk Tidskrift 1900, lk. 292.

kõige pealt rahu olevat soovinud rootslased, andes sellest märku trompeetide puhumisega. Vene kindralid olevatki lõppeks selle ettepaneku vastu võtnud, mille järel olevat siis vahetatud vastastikku käemehi.[1] Vahest on meil trompeetide puhumise puhul tegu mõne Rootsi märguandmisega, näit. võis mingisuguseid märguandmisi esineda sõjavägesade vahel ette tulnud segaduste puhul. Neid märguandmisi võisid venelased pidada tõeliselt vaherahu sooviks või jälle pärast seletada, et rootslased on soovinud vaherahu.

Kuid tsaari päevaraamat ei kõnele midagi sellest, et rootslased oleksid soovinud esimestena vaherahu trompeetide puhumisega ja näib aimata, et siis, kui venelased läbirääkimisi soovisid, võitlus oli veel käimas ja et algatus ikkagi venelastelt välja läks.

Tsaari päevaraamatu järele oli läbirääkimiste käik järgmine; peale seda kui oli õige pimedaks läinud, olevat saatnud kindralkomissar vürst Dolgoruki teiste kindralite nõusolekul vürst Koslovski ja major Pihli kuninga juurde palvega verisaunale lõpp teha. Vürst Koslovski aga, enne kui ta kuninga juurde olevat jõudnud, lastud pimeduses maha ja major Pihl olevat pidanud samal põhjusel (pimeduse tõttu) tagasi pöörduma. Selle peale olevat Rootsi vägedele antud märku tagasimarsiks, mispärast ka nad laskmise olevat lõpetanud.

Veel samal õõl olevat saadetud kõikide kindralite poolt kindral Buturlin kuninga juurde, et järgmiseks päevaks saada sõjariistaderahu ja vaba tagasimineku luba. Mispeale Rootsi kindralid kuninga juuresolekul olevat vastanud, et Vene kindralid, siis kui nad ainult oma kahurid maha jätavad, järgmisel hommikul oma relvade ja lippudega võivad lahkuda. Selle peale olevat kindral- major Buturlin Weide diviisi juurde läinud, et selle seisukorra üle selgusele jõuda, olevat aga leidnud kindrali ise ja mõned polkovnikud (oberstid) häbiväärikult haavatutena eest; mispärast ta teiste kindralite juurde olevat läinud, et saadud teadet neile edasi anda. Peale seda olevat kõiki Vene kindraleid Rootsi kuninga juurde nõutud.[2]

Eelmisest järgneb, et venelased püüdsid rootslastega vaherahu pärast läbirääkimistesse astuda veel siis kui lahing oli täie hooga käimas.

---

1) Vene ametlik teadeanne Taani kuningas Friedrichile, Historisk Tidskrift 1900, lk. 292.
2) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 32 - 33.

Et läbirääkimiste käigust tõelevastavamat pilti saada võtame arvesse ka Rootsi allikaid. Lühike ja kokkuvõtlik Rootsi ametlik teadaanne ei jutusta piikemalt läbirääkimiste käigust. Pikema kirjelduse läbirääkimiste käigust annab oma relatsioonis drabantide ohvitser Karl Wrangel, kes viibis kuninga läheduses. Wrangel pani lahingu ajal lahingukäigu ja läbirääkimiste käigu üksikasju tähele ja tähendas neid siis pärast, nii nagu tema neid nägi, üles. Wrangeli järele on kõige pealt Rootsi väkke tulnud keegi vankerkantsist ja soovinud vaherahu. Kuningas polevat esiotsa tahtnud midagi vaherahust kuulda, aga pärast, kui ta olevat kuulnud, et tsaari Vene laagris polevat, olevat ta öelnud, et kui nad temale armu peale end alla annavad ühes kõige sellega, mis neil on Narva ümber laagris, et siis lõpetatakse laskmine. Vene parlamentäär on selle järel soovi avaldanud läbirääkimisteks teiste kindralitega, kindlustiseks, et vahepeal midagi vaenulikku ei sünni, olevat ta lubanud pantmehi. Kuningas olevat sellega ka nõus olnud. Suure vaevaga olevat siis ka korda läinud lõpetada laskmist ja kuningas olevat siis lasknud vägesid korraldada, et pimeduse tõttu enam mingisuguseid korratusi ei sünniks. Tund aega hiljem olevatki tulnud Vene kindral ühes mõne teisega olles nõus jätma rootslastele kõiki seda, mis Narva ümber, kui Vene vägedele lubatakse relvastuses, moonaga ära minna.[1] Kuningas olevat nõus olnud neid minna lasta, kaasa võttes nii palju moona, kui soldat jaksab seljas kanda, kõik muu pidi maha jääma. Kui nad nende tingimustega mitte rahul polevat, siis pidavat pealetung varsti algama. Kindral olevat selle peale ainult nii palju aega soovinud, kui palju teiste kindralitega läbirääkimiseks tarvis lähevat. Seda olevat temale lubatud hoiatusega: tulgu ta pea või üldse mitte tagasi. Peale Vene kindrali lahkumise oodatud selle tagasitulekut.[2]

Nähtavasti viibis see, sest Wrangel kirjutab, et kuningas olevat läinud kannatamatuks ja ei tahtnud anda käsku uuesti pealetungiks; kuid lõppeks olevat siiski tulnud Vene kindral uuesti tagasi ja olevat kuninga nõudmistega nõus olnud, alla andes armu peale kõiki, ühes kõigega, mis leidus laagris, paludes kuningalt erilist armu neile, kes vankerkantsis

---

1) Wrangels relation, lk. 149–150: "En stund här efter så kom då fiendens General med några andra och accordera att gifva allt hwad kring Narwen woro allenast dee finge marchera med sitt folck, gewähr och pagage bort."

2) Wrangels relation, lk. 150.

nii kaua ja nii visalt vastu pannud. Kuningas olevat siis ka lubanud venelastele oma kaitset ja armu ja neile, kes vankerkantsis vahvasti võidelnud, sõjariistus ära minna, mitte aga teistele. Selle peale olevat venelased kõik oma seisukohad ära andnud, mis siis kindralmajor Posse ihukaardi pataljonidega olevat üle võtnud.[1]

Järelikult pidi siis, nagu äsja Wrangeli relatsioonist nägime, läbirääkimised Vene parema tiiva allaandmise asjus kestma pikema aja ja et neid läbirääkimisi peeti otsekohe kuningaga, et kuningas visalt kinni pidas oma nõudmistest, et venelased esialgu kõiki neile kuninga poolt esitatud tingimusi täita ei tahtnud, kuid pärast nähes, et neil teist valikut ei ole, v kuningas oli lubanud säärasel korral, kui nad järele ei anna, uuesti peale tungida - kuninga poolt esitatud tingimustega pidid leppima, paludes erilist armu aimult nendele, kes vankerkantsis visalt vastu pannud, kes siis olevat saanudki luba lahkuda relvades.

Kõige pealt tuleks nüüd ka selgusele jõuda, kes olid need Vene parlamentäärid, kes Rootsi laagris allaandmise kokkuleppe tingimuste üle läbirääkimisi käisid pidamas.

Nagu varemalt nägime, nimetas tsaari päevaraamat kolme parlamentääri, kellest 2 esimest olevat pärale jõudnud; vürst Koslovski olevat langenud pimeduses kuulist ja major Pihl olevat pimeduse tõttu sunnitud olnud tagasi pöörduma. Hallart, kes oli end vangi andnud, ei võinud enam muidugi teha tähelepanekuid täies täpsuses ja ta võis neid teateid, mis ta päevaraamatus edasi andnud, kuulduse teel saada. Tema teades olevat vürst Dolgoruki poolt saadetud kapitulatsiooni pärast läbirääkimisi pidama major Pihl. Kapitulatsioon olevat aga sündinud peale mitmekordset edasi- tagasi saatmist. Venelased olevat saatnud kolm pantmeest: kindralmajor Buturlini, polkovnik Chambersi ja major Pihli.[2]

Vene teadaande järele Saksi kuningale Augustile olevat Vene poolt teinud allaandmise tingimused ~~major~~ polkovnik Chambers, major Pihl ja kindralmajor Buturlin[3], siis just need samad mehed, keda Hallart mainib, rootslaste juurde jäetud pantmeestena.

---

1) Wrangels relation, lk. 150 - 151.
2) Hallarts Tagebuch, lk. 416.
3) Vene ametlik teadaanne Saksi kuningas Augustile, Historisk Tidskrift 1901, lk. 330.

Võimalik ehk on siis ka, et major Pihl Rootsi laagris[se] pärale jõudis.[1] Ja see oleks olnud see esimene venelaste poolt saadetud parlamentäär, kellest Wrangel ütleb, et siis tuli vankerkantsist üks, kes soovis vaherahu, Wrangel tema teenistus-astet ei nimeta. Teine parlamentäär, kes, nagu Wrangel nimetab, on olnud kindral, kel mõned teised ka kaasas olevat olnud, võis ehk, nagu tsaari päevaraamatus mainitud, olla kindral- major Buturlin. Ja on võimalik, et teised, kes temaga kaasas, olid major Pihl ja major Chambers, kes, nagu öeldud Vene teadaandes Saksi kuningale, kokkuleppe tegemisest ~~on~~ olevat osa võtnud, Vististi võidi neid kui välismaalasi ja kui asjatundlikumaid ohvitsere välja saata.[2]

Wrangeli relatsiooni järele otsustades oli parlamentääri isik, kes kolmandal korral tuli, sama kindral, nii siis jällegi ehk Buturlin. Järelikult peame Vene poolt saadetud parlamentäärideks pidama vahest

---

1) Selle vastu kõneleks muidugi see asjaolu, et Rootsi ametlikus teadaandes (Livonica, fasc. V, lk. 18) on öeldud, et ühes hertsog de Croyga, Hallartiga, von Blumbergiga, Lefortiga on end vangi andnud ka major Pihl. Sellest aga ei tea Hallart midagi, kes ikkagi oleks enesega kaasas olevate isikute nimesid pidanud teadma ja vahest on Rootsi ametlikus teadaandes mingi eksitus.

2) Vt, ka Gotthard von Hanseni kirjutist : " Die Schalcht bei Narwa 1700" (Miscellaneen aus dem Revaler Stadtarchiv, Reval 1894) , mille kaasas on ära trükitud saksakeelne Wrangeli relatsioon (lk. 69 - 75), kelles leidub Vene parlamentääri nimena, kes teisel ja kolmandal korral venelaste juures läbi rääkimas käis , kindralmajor Buturlini nimi (lk. 73); von Hansen ise arvab, (lk. 75 märkustes) , et tema poolt avaldatud Wrangeli relatsioon on tõlge ja et Peeterburis Avalikus Raamatukogus leiduv prantsuskeelne Wrangeli relatsioon on originaal. Samuel E. Bring , kes rootsikeelse Wrangeli relatsiooni Rootsi Kuninglikus Raamatukogus leiduva käsikirja järele trükis avaldanud , kaldub arvamusele , et nii von Hanseni poolt avaldatud saksakeelne kui ka Peeterburi Avalikus Raamatukogus leiduv prantsuskeelne Wrangeli relatsioon on vahest tõlked sellest ärakirjast, mis Wrangel on sugulastele kirjutanud , kuna rootsikeelne Wrangeli relatsioon on sellekohase käsu peale Wrangeli poolt Adlerfeldi jaoks Karl XII sõjaajaloo jaoks kirjutatud , mille käsikirja juures see Rootsi Kuninglikus Raamatukogus leidubki (Vt.: Samuel E. Bring. Några anteckningar om och af generalmajoren och kaptenlöjtnanten vid drabanterna Karl Wrangel, Karolinska Förbundets Årsbok , 1910, lk. 127 - 128 ja lk. 125 - 126). Nähtavasti on Wrangeli relatsiooni tõlkijad või nende jälgijad Peeterburis ja Tallinnas saksa = ja prantsuskeelsetes leiduvates tõlgetes teinud täiendusi , praegusel korral Wene parlamentääride nimede näol. Vististi on need täiendused tehtud mõne Vene allika najal. Wrangeli relatsiooni rootsikeelses käsikirjas on jäetud Wrangeli poolt, seal kus ta kõneleb kindrali teiskordsest tulekust kindrali puuduv nime koht tühjaks. Ka võiks see asjaolu tõendiks olla , et Wrangel kirjutas praegusel korral ainult oma isiklikkudest muljetest , ilma et ta oleks teinud mingisuguseid muid lisandeid. Läbirääkimiste käik peale tähtsat lahingupäeva pidi Wrangelisse muidugi jätma kestva mulje.

vürst Koslovskit (kes surma sai), major Pihli ja vürst Buturlini. Peale selle võisid läbirääkimistest osa võtta ka major Chambers. Kõik nad toimisid vürst Dolgoruki käsul.[1]

Kõikidest allikatest on näha, et läbirääkimised kestsid pikema aja jooksul. Wrangeli järele hakati silda parandama kella 11 paiku.[2] Siis oli kokkulepe muidugi juba saavutatud.

Küsimus on nüüd selles, missugustel tingimustel kapituleerusid venelased. Meie ajaloo seisukohalt on see küsimus seda tähtsam, et venelased hiljemini korduvalt, siis kui nad peale Tartu, Riia jne. vallutamist rikkusid Rootsi garnisonivägedega tehtud kokkuleppe tingimusi, ikka ja ikka jälle ette tõid kokkuleppe tingimuste rikkumist peale Narva lahingut, ka kasutasid venelased seda hiljemini agarasti ära diplomaatilisteks otstarveteks.

Rootsi ametlikku teadaande järele on venelased end alla andnud armu peale. Peale kokkuleppe sõlmimist olevat kindralid vürst Dolgoruki, Avtonom Golovin ja Imeretia prints Aleksander kuninga juurde tulnud, pannes oma relvad kuninga jalge ette, ala andes end armu peale, ära andes ka nende käes olevaid seisupaiku. Kuningas olevat vaadanud nende allaandmise peale armulikult, lubades neil täies relvastuses ära minna, maha jättes lippusid ja standarte.[3] Ka Wrangeli ~~päevaraamatu~~ relatsiooni järele on venelased end armu peale alla andnud kõige sellega, mis neil laagris on ja ainult neile, kes vankerkantsis võitlesid, on antud luba ära minna relvastatult.[4]

---

1) Täiesti küsitav on, kas Vene kindralid Avtonom Golovin ja vürst Jakov Dolgoruki, nagu Fryxell mainib (21, lk. 111), üldse otse kuningaga läbirääkimistest osa võtsid, või kui võtsid siis ehk ainult mõnel teisel kujul mitte aga parlamentääridena jne.

2) Wrangels relatsioon, lk. 151; ka Stiernhööki päevaraamatu järele (lk. 366-367) saavutati kokkulepe kesköös.

3) Rootsi ametlik teadaanne, Livonica fasc. V., lk. 16: "Solche deren Submission sahen J.K.Majest. mit so gnädigen Augen an, dass der daselbst noch behaltenen Manschafft vergönnet ward, mit ihrem vollen Gewehr ab zu marschiren und über den Strohm zu passiren, nachdem sie vorher ihre Fahnen und Estandarten von sich geliefert."

4) Wrangels relation, lk. 150: "... så kom då deras General och giorde rätt accord begärandes Hans Maij:tts nåd och gaf dem alla så många der woro med allt det dår i lägret uthi Hans Maj:tts wålld, bidiandes Hans Maij: tt wille wara så nådig och betänkia dem med någon serdheles nåd som i wagnborgen woro effter dee hållet sig wähl, deruppå Hans Kgl. M: tt dem låfwade allt beskydd och sin Kgl. nåd och att dee i wagnborgen skulle få marschera bort med gewähr men ingen annan." Ka Carl Casper Wrede (Carl Casper Wrede kiri isale, Fabian Wredele, dat. Narvas 24. nov. 1700.a., Dela Gardiska Archivet, lk. 144) näib toetavat Wrangeli, kirjutades ".... on conviet qu'ils nous livrevoient les postes qu'ils tenoient, et moyennant quoi le Roi leur promettroit parcequ'ils s'etoient deffendus en braves gens de ce retirer avec leurs armes et même d'emmener avec eux deux canons mais qu'ils laisseroient tout leur bagage..."

Säärast vahet ei tee aga Rootsi ametlik teadaanne vankerkantsis võidelnud ja teistsugust Vene parema tiiva polkude allaandmise tingimuste vahel. Vahet ei tee ka need Rootsi ajaloolased, kes nähtavasti on jälginud Rootsi ametlikku teadaannet või neid vanemaid ajalugusid, mis põhinevad kõigil käesoleval korral ametlikku teadaande andmetel.[1]

Hoopis teisiti kui Rootsi allikad jutustavad allaandmise tingimustest Vene allikad. Kõige pealt on siin tarvis arvestada kahte Vene ametlikku teadaannet ja nimelt Saksi kuningale ja Taani kuningale saadetud teadaandeid.

Vene ametlik teadaanne Poola kuningale seletab, kui on alanud öö, olevat rootslased laskmud puhuda vaherahuks (zum stillstand blasen lassen) ja soovinud, et verd enam mitte ei valataks; siis olevat tehtud kokkulepe, venelaste poolt olevat antud pantmeestena kindral major Buturlin, ooberst Chambers ja major Pihl, Rootsi poolt ka kolm pantmeest. Rootsi poolt olevat alguses soovitud, et Vene sõjavägi kõik kahurid ja muud relvad maha jätaks ja ära marsiks. Sellele olevat vastanud ülemsõjakomissar vürst Dolgoruki, et Vene sõjavägi mitte milgi tingimusel relvu maha ei panevat, tehku (rootslased) katset ja võtku väevõimuga. Selle järel olevat akordeeritud ja Vene sõjaväele olevat lubatud ära viia relvu ja rügemendi kahureid, raske kahurvägi nii kahureid kui ka mortiirid, mis niikuinii olevat raske ära viia olnud, olevat pidanud jääma rootslastele, mis ka tegelikult olevatki sündinud ja nii olevatki läinud järgmisel päeval Vene sõjavägi täie pagasiga ja relvastusega, lippude ja varustusega üle Narva jõe , ilma telkide ja vankriteta, mis nad olevat maha jätnud vabatahtlikult, et siis kergemini edasi saada. Ka Vene paremtiib olevat järgmisel päeval relvastatult lahkunud.[2]

Pikem ja täielikum on Vene ametlik teadaanne Taani kuningale, nähtavasti hiljemini ära saadetud ja mille koostamisel oli nähtud enam vaeva. See teab jutustada, et rootslased olevat saatnud 2 või 3 korda

---

1) Adlerfeld, I, lk. 111; Nordberg, I, lk. 223; Fryxell , 21, lk. 111 – 112; Carlson, VI, lk. 419; Fahraeus, lk. 341, Generalstaben, II, lk. 349 - 350 jne. Lundblad eksib, kui köneleb (lk. 107), et vürst Dolgoruki kuninga juurde tulles on alla kirjutanud kapitulatsiooni tingimustele, kirjalikku dokumenti allaandmise kokkuleppest pole tehtud.

2) Vene ametlik teadaanne Saksi kuningale, Augustile, Historisk Tidskrift, 1901, lk. 329 - 330.

trompeeteri, et nõuda vaherahu, mille ka lõppeks Vene kindralid olevat vastu võtnud. Peale seda, kui mõlemalt poolt pantmehed antud, olevat mõlemapoolsed kindralid ka kokku leppinud. Üksteisele antud ausõna najal pidanud Vene väed Narva piiramise lõpetama ja võima terve kahurväe varustuse ja pagasiga täies korras ära minna, mitte aga rinde, vaid rügementide kaupa. See teadaanne peab seda kapitulatsiooni maksvaks ka Vene pahema tiiva kohta.[1]

Šafirov, kes tsaari huvides pidi õigustama Vene ja Euroopa avaliku arvamuse ees Vene teguviisi Rootsi-vastases sõjas, kasutas tsaar Peetri kaitseks ja Rootsi süüdistuseks koostatud eespool mainitud teoses mitmesuguseid Narva ähingu kohta käivad andmeid kas otse või kaudselt, muuseas eriti äsjamainitud Vene ametlikke teadaandeid. Säärasele veendumusele viib nende allikate sisu võrdlemine Šafirovi teosega. Šafirov kõneleb kokkuleppe üksikutest punktidest, mitte tehes vahet Vene pahema ja parema tiiva allaandmise vahel, mis olevat olnud järgmised: 1) kõikidele Vene sõjavägedele lubatakse vabalt ära minna lippude, püsside ja osa väljakahuritega, 2) mõlemal pool vabastatakse vangid, surnukehad vaadatakse üle ja maetakse maha, 3) rasked kahurid, mis tarvitusel olnud patareides ja mujal Narva piiramisel, jäetakse maha ja suurem osa väljakahuritest jäetakse vaenlasele (rootslastele). Kõik muu, mis peale selle (Vene) sõjaväel tarvitada olnud, polkude ja ohvitseride pagas, pidi venelaste poolt takistamata kaasa võetama.[2]

Mitte palju ei erine Šafirovist tsaari päevaraamat, seletades, et Buturlinile, kes kõikide Vene kindralite poolt Rootsi kuninga juurde saadetud sõjariistade rahu ja vaba taganemise üle läbi rääkima, olevat kuninga käsul ja juuresolekul Rootsi kindralid vastanud, et siis kui Vene väed maha jätavad oma kahurid võivat nad lahkuda järgmisel hommikul oma relvade ja lippudega. Kui hiljemini kõik Vene kindralid kuninga juurde kutsutud ja tehtud kokkulepe, mille kuningas oma sõnaga kinnitanud, ~~mille~~ Tulle najal olevat nõutud kõiki kahureid, mis kindlustustes rootslaste kätte sattunud, millie peale kuningas olevat vastanud, seepärast, et Vene kahurid rootslaste selja taga, polevat rootslased kohustatud neid tagasi andma. Siis olevat palutud tagasianda vähemalt rügementide kahureid. Kuningas olevat lubanud neist 6 tagasi anda, kuid ka seda lubamist polevat ta täitnud.[3]

---

1) Vene ametlik teadaanne Taani kuningale, Friedrichile, Historisk Tidskrift 1900, lk. 292-293

2) Шафировъ, lk. 180.

3) Tagebuch Peter des Grossen, lk. 32-33. Tsaari päevaraamatut ja Šafirovi on hiljemini jälginud mitmed Vene ajaloolased.

Tsaari päevaraamat püüab seletada, et Buturlini poolt tehtud kokkulepe olevat maksev olnud terve Vene väe nii paremа kui ka pahema tiiva kohta. Samal seisukohal asub ka, nagu eespool nägime, Šafirov ja Vene ametlikud teadaanded. Kuid nagu me hiljem näha saame, pole see sugugi tõsiasjadega kokkukõlas. Nõgnitud Vene allikate järele pidi siis kõikidel Vene vägedel luba olema lahkuda Narva alt lippude, püssidе, osa kahurite ja Šafirovi järele peale selle veel ka polkude ja ohvitserite pagasiga.

Vene uurijad on peaasjalikult kinni pidanud Vene allikate andmetest, kõige pealt muidugi tsaari päevaraamatust, nagu Rootsi uurijad jälle Rootsi ametlikust teadaandest .Vene allikate andmetele toetuvad Golikov, A.V. Petrov, Ustrjalov, Leer ja Maslovski.[1]

Vene uurijad, nagu Maslovski, ei kõnelegi sellest, et Vene pahem tiib kapituleerus eraldi ja et Vene pahemale tiivale võidi peale suruda teissuguseid kapituleerumistingimusi kui Vene paremale tiivale. Et agg Vene pahem tiib kapituleerus eraldi Vene pahemast tiivast, see on, nagu näeme,[2] vastuvaidlematu tõsiasi. Vene uurijad, nagu A.V. Petrov ja Ustrjalov, esimene võttes arvesse ja järgides tsaari päevaraamatut ja Šafirovit, teine tsaari päevaraamatut, ei pane tähele, et mõlemad allikad ei kõnele midagi sellest, et Adam Weide eraldi kapituleerus ja et mõlemad allikad arvavad, et allaandmise kokkuleppe tingimused on Vene paremale ja pahemale tiivale olnud samad. See on seda imelikum, et mõlemad ise tõsiasjaks peavad Vene pahema tiiva eraldi kapituleerumist[3]; ja A.V. Petrov kõneleb vähe hiljem koguni enesele otse risti vastu, et Vene pahem tiib pidi halvematel tingimustel kapituleeruma[4]. Viimane asjaolu on muidugi seletatav sellega, et Petrovi ~~uurimused~~ tööl sagedasti on puhtkompilatsiooni ilme ja et ta, kõrvale jättes ajaloolisi tõsiasju,

---

1) Голиков, II, lk. 30-31; А. В. Петров, Гибель Нарвы, lk. 233-234; Петровъ, 4, 1, lk. 48; Леер, lk. 17; Маловский, Записки, I, lk. 78.

2) А. В. Петров, Гибель Нарвы, lk. 233-234; Петровъ, 4, 1, lk. 48.

3) Петровъ, 4, 1, lk. 49 ja А. В. Петров, Гибель Нарвы, lk. 235.

4) А. В. Петров, Гибель Нарвы, lk. 235: „Дубовзи велеле дальше было сдать шведам весь пушки, русския знамена, весь припас, объявляет военнопленными, но ещё разрешили без русской переписи имать и присоединиться ко полкам варяди."

püüab vaadelda olukorda Venele, käesoleval korral tsaar Peetrile, soodsast seisukohast. Tehes lõppkokkuvõtet Vene allikatest Narva all Vene parema tiiva kapitulatsiooni küsimuse seisukohalt, leiame, et Vene allikad, asjaolusid tõsiasjade seisukohast hinnates, kahtlust tekitavad, et nad sihilikud on või et nad omakorda baseeruvad sihilikkudel allikatel.

Arvestades mõlemapoolseid allikaid ja nende poolt toodud andmete väärtust, jõuame Vene parema tiiva allaandmise tingimuste fikseerimisel järgmistele tulemustele. Läbirääkimisi peeti pikema aja jooksul. Vaherahu palujatena esinesid venelased, nad pidid mitu korda parlamentäärre Rootsi kuninga juurde saatma, kuni neil lõppeks õnnestus saavutada vaherahu ja sõlmida kokkuleppetingimusi. Kokkulepe sõlmiti suusõnaliselt. Võidetu pidi täiesti alistuma võitja tahtmisele. Muidugi oli ka rootslastele vaherahu sõlmimine meeltmööda , - sõjamehed olid ju tõesti mitme päevast näljast ja marsist halbadel teedel ja lahingupäevast väsinud, kuna venelaste vastupanu oleks nõudnud küll mitte võitu, küll aga mõnevõrra uusi ohvreid. See rõõm kokkuleppe üle väljendab selgesti Rootsi ohvitseride kirjades. [1]

Kokkuleppe tingimuste järele võis Vene parem tiib lahkuda Narva alt, maha jättes kõike seda, mis neil laagris oli: kahureid, varustust, toidumoona jne., mõnesugune erand näis võimalik olevat ainult nende väheste kahurite suhtes, mis venelastel oli tarvitada vankerkantsis. Küsimus on ka veel selles, kas lubati kõikidele Vene parema tiiva meestele ära minna ~~sõja~~relvades või ainult neile, kes võitlesid vankerkantsis. Rootsi allikad pole selles mitte kokkukõlas. Rootsi ametliku teadaande järele lubati tervele Vene paremale tiivale lahkuda relvastatult, kuna Wrangeli relatsiooni jälle ainult neile, kes vankerkantsis võitlesid. [2]

Vahest on küll õigem see variant, et ainult vankerkantsis võidelnutele oli lubatud lahkuda relvadega. Rootsi ametlikus teadaandes, mis on vähe üksikasjalik, võis see asjaolu jääda kuidagi alla kriipsutamata. Tegelikult võiski asjaolu olla nii, venelased olid surutud vankerkantsi ja selle ümbrusse. Pärast, kui siin asjaolusid selgitada tuli, oli tõesti raske täiesti selgusele jõuda, kes oli võidelnud vankerkant-

---

1) Vt. Carl Casper Wrede kirja isale, Fabian Wredele, dat. Narvas 1700.a. Dela Gardiska- Archivet XIII, lk. 144.

2) Teda toetab oluliselt ka Carl Casper Wrede oma kirjas isale, Fabian Wredele, dat. Narvas, 24.nov.1700.a. Dela Gardiska Archivet XIII, lk. 144 - 145.

sis või kes mitte ja nii siis võis vähemalt enamik Vene parema tiiva meestest lahkuda relvades.

Vene pahema tiiva seisukord muutus Vene parema tiiva allaandmise järel veel raskemaks, kui ta oli olnud seni. Vene pahem tiib polnud selle järel, kui rootslased seal läbimurru teinud ja venelased rootslaste edasitungi seisma panid, lahingust tegelikult osa võtnud ja vahepeal end seal kindlustanud. Peamine põhjus, miks end Vene vägi siin nii väheaktiivselt käitus, oli muidugi selle vähene ~~aktiivsusevõime~~ vastupanuvõime. 1) Mõnevõrra ehk mõjus kaasa ka selle tiiva juhataja Adam Weide haav.

Aleksander Gordon, kes nagu varem juba mainitud, polgu juhataja-na osa võttis Narva piiramisest ja lahingust, jutustab, et venelased siin peale rootslaste rünnaku kinnipidamist on end defensiivselt kontr- ja tsirkumvallatsiooniliinide vahel sisse seadma hakanud, et järgmisel päeval vaenlase pealetungi tagasi lüüa. Selle kavatsuse teostamise ajal olevat aga sinna tulnud vürst Dolgoruki adjutant teatega, et Vene parema tiiva kindralid teinud rootslastega allaandmise kokkuleppe ja et vaenlane on lubanud neid ilma järelevaatuse ja relvadeta koju lasta ja vürst Dolgoruki, kes peale hertsog de Croy vangiandmise ülemjuhatuse enese kätte võtnud, käskivat Vene pahemat tiiba kapituleeruda samadel tingimustel kui Vene parem tiib. Sellise nõudmise vastu olevat olnud välismaalased polkovnikud, leides nii arvurikka sõjaväe ilma sõjariistadeta allaandmise nii väikesearvulisele vaenlasele enesele alandavana, pidades paremaks ära kannatada pigemini teist korda rootslaste rünnakut, kui säärastel alandavatel tingimustel end alla anda, arvates ka, et vaenlane neid palju parema meelega lubab relvastatult ära minna, kui teist korda peale tungida. Peale selle olevat välismaalased polkovnikud lisandanud, et Weide ei võivat vürst Dolgorukilt, kui sõjavangilt, käskusid vastu võtta. Weide aga olevat öelnud, et vürst Dolgoruki on tema ülemus, kelle käskude vastu ta ei tahtvat talitada ja on siis ka seletanud, et ta samadel tingimustel end alla annab kui Vene parem tiib. 2)

Kui palju Gordoni seletuses tõtt, seda on andmete puudumisel raske öelda, kuid täiesti väljamõelduks seda pidada oleks ehk liiga julge.

---

1) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 51. Tsaari päevaraamatus on öeldud ka veel, et peale Weide ka tema diviisis paljud polkovnikud on raskesti haavatud olnud.

2) Gordon, I, lk. 160 - 161.

Tundub võimalikuna ja tõenäolisena see, et just välismaalased polkovnikud olevat nõudnud nii kaua vastu panna, kuni saadakse paremaid allaandmise tingimusi, - ka Vene pahemal tiival oli see katse kõige pealt välismaalastest välja läinud.

Gordoni järele olevat toonud teate Vene parema tiiba kapituleerumisest Dolgoruki adjutant, teisal ei leia meie kuski selle teate kinnitamist. Tsaari päevaraamat köneleb küll kindral Buturlini käigust Vene pahemal tiival, kuid veel sel ajal, kui läbirääkimised Vene parema tiiva allaandmise pärast veel käimas olid.[1]

Selles Buturlini käigus Vene pahemal tiival tuleb kahelda järgmistel põhjustel: Weide väeosa oli võrdlemisi kaugel vankerkantsist, mille läheduses läbirääkimisi peeti. Vene kaitseliini tsentrumis asetsev vürst Trubetskoi laager oli juba rootslaste käes ja kindral Buturlinil võis ainult üks võimalus Weide juurde pääsemiseks olla, nimelt Rootsi väeülemuse loal. Vaevalt võib aga seda uskuda, et rootslased enne Vene parema tiiva kapituleerumist oleksid lubanud Vene parema tiiva kindralitele Vene pahema tiiva juhataja kindral Weidega kokku saada. Vaevalt aga võis kindral Buturlin ise oma riisikul säärast hädaohtlikku käiku ette võtta. Ka ei leidu sellest, et kindral Buturlin oleks enne Vene parema tiiva kapituleerumist Weide juures käimud, andmeid teistes otsesemates allikates.

On siis põhjust arvata, et Buturlini käik Vene pahemal tiival on üldse väljamõeldis. Kas on säärase väljamõeldise põhjuseks see, et mõned Vene kidnralid oma teguviisi ja talitust Narva all on tahtnud paista lasta väljamõeldistega hiljemalt paremas valguses või jälle mõni muu asjaolu, sellele on lõplikult raske kindlat vastust anda.

Tõenäolisem on see, et Vene pahemal tiival saadi teateid parema tiiva kapituleerumisest alles siis, kui kapitulatsioom oli juba toimunud. Ja mis pidi Weide tegema? Kas ka kapituleeruma, vastu võttes tingimusi, mis tehti temale kui võidetule, või vastu panema? Weide valis viimase tee. Ta ise oli haavatud. Tal puudus asetäitjagi Vene pahemal tiival. Vene parem tiib oli kapituleerunud. Vene kindlustatud liini tsentrumis olid tema seisukohtade domineerivad kõrgustikud rootslaste käes, kust nad võisid temale usaldatud tiiva tule alla võtta, pealegi võisid nüüd peale Vene parema tiiva kapituleerumist rootslased enamiku oma väest tema vastu saata. Rootslasi oli küll väsitanud lahingu päev, nad olid kaotanud mehi

---

1) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 32 - 33.

langenutena ja haavatutena, kuid see kaotus polnud mitte nii suur, et see oleks teinud võimatuks rootslastele jagusaamise Vene pahemast tiivast; hoopis just selle vastu võis Weide karta, et eelmise päeva võidust julgustatud rootslased, ära kasutades kõiki neid paremusi, mis neil nüüd käes, Vene pahemale tiivale peale tungides seda võivad suruda katastroofilisesse seisukohta, sest kahelt poolt oli tema diviis ümbritsetud Rootsi sõjavägede poolt, kolmandalt poolt oli mõõdapäästamatuks barjääriks Narva kindlus ja neljandal küljel Narva jõgi, kus taganemiseks puudus sild. Weidel oli selge, et Rootsi pealetungimise kordumisel järelduseks oleks olnud Vene pahema tiiva täieline hävitamine.

Nüüd jälgime seda, kuidas toimus allikate valgustusel Vene pahema tiiva kapituleerumine.

Rootsi ametlik teadaanne jutustab sellest järgmiselt: "Kui kindral Weide, kes vaenlase pahema tiiva jäänuseid juhatas ja keda meie mehed samuti teistest ära lõiganud, seda kuulis (Vene parema tiiva kapituleerumisest), saatis ta vastu hommikut oma kindraladjutandi trummilõõjaga ja kirjaga Rootsi sõjaväe kindrali (Otto Wellingku) juurde ja palus samuti (kui Vene parem tiib) armu, mis tema Kuninglik Majesteet ka lubas, kuid selle vahega, et nad ilma relvadeta pidid lahkuma."[1]

Rootsi ametlikku teadaannet toetavad Rootsi sõdurite kirjad, neist olgu siin mainitud Wrede kiri isale 4./23. dets. 24. nov., kus selgesti on mainitud, et Weide eraldi kapituleerus, pöördudes kirjaga Rootsi parema tiiva juhataja kindral Wellingku poole, kus soovis allaandmist vastuvõetavatel tingimustel. Temale olevat lubatud lahkuda, kuid ilma relvadeta.[2]

---

1) Rootsi ametlik teadaanne, Livonica, fasc. V, lk. 17. "... jedoch mit dem Unterschied, dass sie ohne Ober- und Unter-Gewehr sich wegbegeben möchten." Nordberg toob ka Weide kirja sisu (lk. 224) mis on järgmine: "Hochwohlgebohrmer Herr General, Hochgeehrter Herr. Indem wir von der Armee abgesondert sind, und uns wir biss auf den letzten Blutstropfen wehren wollen: können wir aber einen auf beyden Seiten raisonnablen Accord erhalten, so will ich, ihn, wenn er genereus ist, acceptiren. Erwarte hierauf Antwort, und verbleibe Eurer Excellences dienstwilliger A. Weide, General von der Infanterie."

2) Carl Casper Wrede kiri issale, Fabian Wredele, dat. Narvas 24.nov.1700. Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 146: "A la pointe du jour on apporta une lettre au General Welling, de la part d'un General Moscovite nommé Von der Veide qui occupoit encore avec environ 6000 hommes, dont nous n'étions pourtant pas instruit du tout, un bout de leurs camp, auprès du village Joala, le quel se voyant coupé du reste de l'armée offrit de se rendre pourveu qu'on lui voulût accorder une bonne capitulation, on lui repondit qu'il pouvoit tout esperer de la grace du Roi, mais falloit mettre les armes bas, et qu'alors on le laisserait passer avec ses gens a quoi il se resolût apres un peu de façon..." Nagu Wrede kirjast selgesti näha, oli tal Weide kirja sisu tuttav.

Ka Hallarti päevaraamat toetab seda tõsiasja, et Vene pahem tiib paremast tiivast lahus pidi akordeeruma.[1]

Rootsi ajaloolased ei kahtle Rootsi ametliku teadaande tõelevastavuses.[2]

Hoopis teisiti kujutavad ,nagu juba eespool mainitud[3] , Vene pahema tiiva allaandmist Vene allikad ja mõned ajaloolased.[4]

Kokku võttes ülalpool esitatud saame järgmise kujutuse Vene pahema tiiva akordeerumisest. Vene pahema tiiva juhataja Weide, pidades silmas temale usaldatud diviisi äärmiselt rasket seisukorda, ja arvestades ka seda, et Vene parem tiib juba kapituleerunud, millest ta sellekohase teate sai Vene parema tiiva juhatuse poolt, otsustas ösi kapituleeruda, saates sellekohase kirja Rootsi parema tiiva juhatajale kindral Wellingkule, soovides vastuvõetavaid kapitulatsiooni tingimusi.Wel-

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 416:".... der linque Flugl aber verme inte auch diesser Capitulation zu geniessen, so wardt solche nuhr mündlich tractiert und musten nicht allein bey der Bruck ihr Gewehr, sondern auch ihre Fahnen und Spiel lassen, dan auch alle Bagage undt Zelt wurden dehnen Schweden zur Beut undt sindt alsowol 10 ad 12000 Russen ohne Gewehr abmarschiert mit den Prugl in der Handt."

2) Adlerfeld, 1, lk. 111 - 112; Nordberg,I,lk. 223-224, Fryxell, 21,lk. 112 - 113 ja teised. Fryxell otsib põhjusi, miks Weide diviisile halvemaid allaandmise tingimusi anti ja arvab (lk. 113), et peale seda, kui rootslased Vene paremast tiivast lahti said, võis kuningas Vene pahemale tiivale ettepanna halvemaid allaandmise tingimusi.Mõned olevat kuningale nõu andnud Vene vägasi vangi võtta, kuid kuningas olevat selle peale vastanud : "Las neid talupoja lurjuseid jooksta". Carlson (VI., 419) arvab, et rootslased heameelega Weide soovile vastu tulid, seepärast et venelasi sama palju pahemal tiival on olnud kui rootslasi kokku, peale selle olevat ka võitjad väsinud ja nälginud olnud.

3) Lk. 253

4) Vene ametlik teadaanne Saksi kuningale , Augustile, Historisk Tidskrift 1901 , lk. 330. Vene ametlik teadaanne Taani kuningale ütleb, et Weide diviis polevat kauguse tõttu võinud teada tehtud vaherahust ja Rootsi kuninga poolt antud sõnast ja rootslased olevat kindral Buturlini ja Weide diviisilt relvad ära võtnud (Vene ametlik teadaanne Taani kuningale, Friedrichile, Historisk Tidskrift 1900, lk. 292 - 293). Neist oluliselt lahku ei lähe ka Huyssen (Туманский ,III, lk. 218), Feofan Prokopovits (lk. 33), Safirov (lk. 182 - 183) ja koguni tsaari päevaraamat (lk. 33) . Golikov (~~lk.~~ II, lk. 33) on kokkukõlas tsaari päevaraamatu ja Safiroviga ; Solovjov (14, lk. 324) kõneleb, et Vene kindralid vürst Jakov Feod. Dolgoruki, Imeretia prints Aleksander, Avtonom Golovin, Iv.Iv. Buturlin, kel polevat olnud sidet Weidega ja mitte teades, missuguses seisukorras nad on, olevat astunud läbirääkimisse kuningaga,olles nõus taganema, andes rootslastele kahurid.Weide jälle, saades sellest kapitulatsioonist teada, olevat järginud teiste Vene kindralite eeskujule. Karl olevat öelnud : „Ma luban Vene soldaditel pidada vahvuse pärast relvi."

lingk saatis kirja kuningale edasi ja lõppeks dikteeriti Vene pahemale tiivale ette lahkuda Narva alt relvadeta, lippudeta jne.

Tähtis on ka see, et Vene väe Narva all kapituleerumise küsimuse käsitlusel on tingimata tarvis silmas pidada seda tõsiasja, et Vene parem ja pahem tiib akordeerusid eraldi ja sellega siis tõepoolest oli kaks kapitulatsiooni. Just see asjaolu, et sellele juba varemalt pole pööratud täit tähelepanu, on põhjustanud palju eksimusi. Need uurijad, kes jälgisid Rootsi allikaid, neile oli kahe kapitulatsiooni olemasolu tuttav, olgugi et nad igakord seda pole väärilselt hinnanud. Need aga, kes tutvusid Vene allikatega, kus osalt olukordade mitteteadmise, siis osalt ka poliitiliste agitatsiooni-sihtide tõttu Vene vägede kapitulatsioonist Narva all tõele mitte vastava kuju andsid, kordasid sama viga, või jälle , kui nad ka Rootsi allikaid arvestasid, eriti sääraseid otseseid tõendisi, nagu seda on Weide kiri, sattusid nad teatud viisi ummikusse, kõneldes Vene parema tiivaga tehtud kokkuleppest kui ühtlasi pahema tiiva kohta käivast, kuid mainides seejuures ka, et Vene pahem tiib halvematel tingimustel kapituleerus.

Kahe kapitulatsiooni tekkimise juurde viisid tõsiasjad ise ja nimelt Vene väe purustamine kahte ossa, kus siis mõlemad osad eraldi rootslastega pidid rahu tegema.

Vene vägede lahkumine Narva alt.

Vene parem ja pahem tiib olid õhtul ja öö jooksul kapituleerunud. Vägede lahkumine pidi algama otsekohe pärast silla valmissaamist. Silla parandamine algas Wrangeli relatsiooni järele öösi kella 11 paiku.[1] Vahepeal tehti aga Rootsi väes mitmesuguseid muid korraldusi, mida silmapilk tegi vajalikuks. Haavatud koguti kokku ja viidi väikese kaitsesalga saatel Narva. Kuid varsti peale seda kui haavatud kaitsesalga saatel ärasaadeti, tuli kaitsesalk tagasi, teatades, et tal Narva ees vaenlase salgaga on olnud kokkupuutumine, kes tema peale kogu pauku andes, teda tagasi on sundinud pöörduma. Rootslaste juures tõusis ärevus, arvati, et Vene vägi on pahemalt tiivalt peale tungimas.[2]

Ärevus olevat aga otsekohe selle järel lõppenud, kui venelaste poolt saadetud rootslaste juurde adjutant selle vahejuhtumise pärast vabandamise; see olevat seletanud, et vahejuhtumise põhjuseks olevat olnud see, et allaandmise kokkuleppest polevat võidud saata veel igale poole teadet. Peale vahejuhtumise likvideerimist saadeti haavatud uuesti linna, mis ka takistamata olevat toimunud.[3]

Võitluspäev oli nõudnud palju laskemoona. Vististi oli Rakverest kaasa võetud laskemoon mõnedel väeosadel täiesti lõppenud, teistel jälle lõppemas. Wrangel teatab, et mõnel sõduril polevat enam järele jäänud ühtegi laengut. Lisalaskemoona tuli muretseda Narvast. Kindral Wellingku käsul tehtigi seda.[4]

Silla parandamine kestis kella 4 hommikul, siis algas Vene vägede lahkumine. Lahkumise ajal pidi Rootsi sõdurid jällegi jalul seisma, mis väsinud ja kurnatud sõjameestelt nõudis uusi pingutusi; kuid meed polnud muidugi kaugeltki nii vaevanõudvad ja elukardetavad kui hädaohud, mis lahingupäev enesega kaasa tõi. Vene sõjaväed läksid pikka

---

1) Wrangels relation, lk. 151.
2) Wrangels relation, lk. 151. Muidugi leidus siin -seal veel üksikuid venelaste salku. Venelased olid pugenud üksikute väikesemate salkadesse ka maa-alustesse barakkidesse, koobastesse jne. Sellest kuulis ka keisri saadik Pleyer Moskvas. Vt. Pleyeri kirj. keisrile (dat. Moskvas 20. dets. 1700. a. (vana kalendri järele), Устряловъ, 4, 2, lk. 549), milles ta kirjutas: weilen nun dass Lager meist schon occupiret, dass andere Volk sich alles schon verloffen und in die Löcher der erde, wie auch in denen stuben so sich die officiere den winter darinnen zu Subsistiren gemacht haben, Verborgeten, dass morden vnd todtschlagen auch schon über Hand nam, Verwilligte man den stillstand, welcher auch die ganze nacht werete."
3) Wrangels relation, lk. 151.
4) Wrangels relation, lk. 151.

ja katkestamatu reana Rootsi sõjameeste silmi eest mööda. Rootsi sõjavägi pidi Vene sõjaväeosade lahkumisel pidama järelevalvet ja korda. Jalaväed seisid pika reana, samuti ka ratsavägi, mõlemad relvades. Kõige pealt lahkus Vene parem tiib. Kindralmajor Posse, kes vankerkantsi seisukohad enese kätte võtnud, kiirustas venelasi lahkumisega. Vene pahema tiiva meeste lahkumine toimus mitmetunni jooksul. Vaevalt olid need lahkunud ja järelevalvet pidavad Rootsi väeosad vähe puhamud, kui üle jõe hakkasid minema Vene pahema tiiva mehed; nad läksid paljaste peadega malakad käes.[1]

Vene vägede lahkumisel tekkisid mõnesugused vahejuhtumused, millest teavad mõned Vene ja mõned Rootsi allikad ja Hallarti päevaraamat. Neil teadetel näib kindel tõepõhi olevat, kuid ei puudu siiski ka mitte liialdused. Tsaari päevaraamatu järele olevat rootslased järelejäänud Vene vägede peale tunginud ja neilt riideid ära võtnud.[2] Hallart süüdistab neis vahejuhtumustes eriti soomlasi, kes nende kätte sattunud venelasi olevat maha lasknud või surnuks pistnud.[3] Samuti süüdistab soomlasi säärastes korrastustes, iseäranis riisumises ja röövimises ka Rootsi sõjameestest Wrede, kes ütleb, et soomlased olevat venelastelt ära võtnud relvu ja koguni riideidki, ära tappes neid keda nad lahus kätte said, ka koguni Rootsi oma sõdurite peale polevat nad armu heitnud.[4] Kuid Wrede süüdistus tundub siiski olevat mõnevõrra liialdatud, kuna teiselt poolt näib sel süüdistusel ka mõnevõrra tõepõhja olevat. Kahtlemata näib see tõsiasi olnud olevat, et soomlased, kellest osa end purju oli joonud, viina mõjul võisid lubamatal kombel kohelda lahkuvaid venelasi.

---

1) Wrangels relation, lk. 152. Stiernhöök eksib (lk. 367) kui ütleb, et kõik venelased on lahkunud malakad käes.

2) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 33.

3) Hallarts Tagebuch, lk. 416 - 417:"Sonst ward dehnen Russen wehnig Quartier gegehben undt wan noch hin undt wieder die Officir so generoes gewehsen undt ein undt andern Quartier gegehben, so sindt sie doch endtlich von den Finnen erschossen oder erstochen worden, dan diese Finnen weder von Quartiernehmen noch = geben wissen."

4) Carl Casper Wrede kiri isale, Fabian Wrdele, dat. Narvas, 24.nov.1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk.145:"....les autres ont tous non seulement été desarmés mais même la pluspart deshabillés, par les Finnois qui se jetterent dessus et tuerent sans misericorde tout ceux qu'ils y trouverent ecartés, je ne crois pas qu'ils ayent leurs pareils au monde pour piller, a peine nos propres gens se peuvent ils sauver de leurs mains, mais contre l'ennemi ils ne se sont guerre signalés pour cette fois."

Liialdusena tundub Carl Magnus Posse seletus, et soomlaste marodeerimise läbi olevat olnud tunduvaid kaotusi ka Rootsi enese väes.[1] See on tõenäoline, et Rootsi sõdurid peale lahingu lõppu nähes Vene barakkides ja telkides toredaid asju, mis Vene suurnikkudel kaasas olnud, need ära võtsid. See ja pärast joodud viin võis mõnevõrra demoraliseerivalt mõjuda mõnedele Rootsi sõjaväeosadele ja tekitada lubamatuid vahejuhtumusi. Et soomlaste juures sääraseid vahejuhtumisi võis rohkem ette tulla, on ka arusaadav, sest nende hulka kuulus ju Rootsi sõjaväe kõige värskemaid väeosasid ja nimelt suvel võetud kolmasmehed, kes polnud sõjaväelisest distsipliinist veel mitte täiesti läbi imbunud.[2]

Saagi isu all ei kannatanud siiski mitte ainult soomlased, vaid selle kire toimusid ka rootslased. Sellest on meil Narva lahingu ajalt otseseid tõendusi. Wrede, kes soomlaste marodeerimise pärast nii kurjustab, kahetseb, et ta ise väga vähe saaki saanud ja et ta enam olevat kaotanud kui saanud, kuna tema vennal ja teistel olevat palju enam õnne olnud.[3]

Tõenäoline on ka see, et segadusi venelaste hulgas ei tekitanud mitte üksi soomlaste marodeerimine, vaid ka nende eneste paaniline sillast üleruttamine, kus siis üksteist vette tõugati;[4] marodeerimine võis

---

1) Carl Magnus Posse kiri vennale, Nils Possele, dat. Narva juures laagris 9.dets. 1700.a. Historisk Tidskrift 1882, lk. 90: "ty wi hafwa mycket folk förlorat, sedan de gofwo sigh på plunder, och wåra egne Finnar hafwa mången redelig swensk jordt neder, ty det är et förbannadt folck på marodie, och se de bara en wara wäl kläder, så achta de ingenting, uthan s/k/jutan förhufwudh om de ha man legenhet....."

2) Olgu siin ainult nii palju lisandatud, et soomlaste hulgast rekruteeriti tol ajal palju väärtuslikke Rootsi väeosasid, - oma kartmatu ja julge iseloomu tõttu kujunesid neist haruldased vahvad ja vastupidavad sõjamehed. Ka ei näi neile rahvusliku põhiomaduste tõttu paanika nii külge hakkavat, kui teistest rahvastest sõjameestele.

3) Carl Casper Wrede kiri isale, Fabian Wredele, dat. Narvas 24. nov. 1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 148. Ka Carl Magnus Posse (tema kiri vennale, Nils Possele, dat. Narva juures laagris 9. dets. 1700.a. Historisk Tidskrift 1882, lk. 89) köneleb suurest saagist , mis sõjamehed uppunud venelaste juurest saanud.

4) Säärasest paanikast köneleb Axel Sparre kiri Fabian Wredele (dat. Laiusel 26. dets. 1700. a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 159): " 8 à 10000 man som capitulerat (Vene pahemal tiival), ha med bara hufvuden måst marchera sin väg , och det med en sådan terreur ändå , att oaktadt ingen i afmarchen körde på dem, trängdes de dock så öfver bron, att de hvarandra hopetals sköto i sjön, så att ännu dagligdags tusen tals upptiskas."

võimalik olla ainult laagris, mitte aga silla juures, kus Vene vägede lahkumise järele sõjaväelises korras valvati.

Ülalmainitud korratused olid siiski aga ümberlükkamatud tõsiasjad ja andsid venelastele otsekohe peale lahingut võimaluse esineda rootslaste süüsistamisega allaandmise tingimuste mittepidamises. Kõige pealt esinesid nad sääraste süüdistustega Vene ametlikus teadaandes Taani kuningale, kus nad ühes sellega ka Vene pahema tiiva lahkumist ilma relvadeta Rootsi vägivalla arvele panevad, kuna tõepoolest nagu eespool mainitud,[1] Vene pahem tiib pidi relvadeta lahkuma kokkuleppe järgi. Selle teadaanne järele olevat täies korras üle jõe läinud ühes relvadega mõlemad kaardiväe polgud ja Golovini diviis, kui aga kindral Buturlin ja Weide väed end korraldanud äramarsiks, olevat rootslased, märgates, et Vene vägi jagatud kahte ossa ja et nad järelejäävа osaga võinud hästi valmis saada, rikkunud nendega tehtud akordi rahvusvahelise õiguse vastaselt, nõudes, et järelejäänud rügemendid oma relvad maha jätaksid, Venelased olevat kaua selle vastu protesteerinud, öeldes, et see olevat kuninga poolt antud sõna ja ausa lubaduse vastu, kuid arvestades väe kaheks jagamist ja et vältida asjatut verevalamist ning nähes, et rootslased nende vastu liiga tugevad, olevat nad pidanud järele andma, mille järel rootslased olevat igalpool sisse tunginud, sõimates paljuid Saksa ohvitsere, kirurge ja apteekreid Saksa koerteks, julmal viisil maha tapnud ja selle järel laagri täiesti tühjaks riisunud, kusjuures kahurid, ja laskemoon olevat langenud neile saagiks.[2]

Nagu sellest näeme, peab ametlik Vene teadaanne Taani kuningale Vene parema ja pahema tiiva allaandmise tingimusi täiesti samasugusteks ja näeb kahurite ja laskemoona äravõtmises lubamatut vägivalda, kuid nagu juba eelmises peatükis nägime[3] polnud venelastel luba, vahest peale väikese erandi vankerkantsis võidelnud meeste omade, enesega kuasa võtta, samuti ka mitte laskemoona. Koguni võlts näib see olevat, kui sama Vene ametlik teadaanne seletab, et Rootsi väed lahkumisel on Saksa ohvitsere, kirurge, apteekreid julmal viisil maha tapnud ja koerteks sõimanud. Tõepoolest oli asjalugu Narva lahingu ajal just vastu-

---

1) lk.

2) Vene ametlik teadaanne Taani kuningale, Friedrichile, Historisk Tidsskrift 1900, lk. 293.

3) lk.

pidine. Nagu eespool nägime[1], olid just need Vene sõjamehed kes hullustuses välismaalastele peale tungisid, neid sõimates Saksa koerteks ja neid maha tapsid.[2]

Säärane tõsiasjaolude võltsimine venelaste poolt on seletatav muidugi sellega, et Vene teadaanne Taani kuningale oli mõeldud täiesti asjaolude sihiliseks vääristamiseks, et ühelt poolt näidata, et Rootsi võit polegi nii suur, et venelased vahvasti vastu pannud ja teiselt poolt, et näidata, et rootslased kapitulatsiooni tingimustest pole kinni pidanud ning et nad Vene laagris välismaalaste kallal on lubanud toorest vägivalda. Samasuguse seisukohale jäi ka parun Huyssen,[3] kes nähtavasti käesolevate sündmuste kujutamisel on jälginud Rootsi ametlikku teadaannet Taani kuningale, samuti ka Feofan Prokopovits[4] ja Šafirov[5]. Viimane, nähtavasti samu materjale kasutades, ~~teab~~ nähtab, et täies korras olla lahkunud üle silla Preobraženski ja Semjonovski polgud ja teised polgud kindral Golovini diviisist, kaasa võttes püsse ja lippusid, kuna teised polgud olevat pidanud kokkuleppe järele minema läbi Rootsi sõjaväe, ~~kuid~~ Nii pea kui rootslased olevat märganud, et Vene sõjavägi kaheks jaotatud, siis olevat nad unustades kuninga poolt antud sõna ja tehtud kokkuleppet, sundinud järelejäänud polkusid ükshaaval relvu maha panema, lippusid ära andma, kusjuures nad veel olevat ohvitseride ja polkude pagasi ära riisunud. Ja nii olevat nad ära võtnud kõik väljakahureid, laskemoona ja lõppeks igasuguste ettekäänete all arreteerinud kõik kindralid, palju tähtsaid ohvitsere ja tsiviilteenistuses olevaid isikuid ja pärast neid sõjavangideks kuulutanud.[6]

Nagu eelmisteski Vene allikates on ka selles tõsiasjaolud vääristatud, sest lippude ,pagasi, laskemoona, ka relvade (peale vankerkantsis võidelnute) kaasavõtmine polnud ju kokkuleppe tingimuste järele lubatud.[7]

Kindralite ~~jne.~~ j.t. sõjavangideks jätmisest allpool.

---

1) lk. 235

2) Vaata Barndenburgi kuurvürsti saadiku kiri kuurvürstile, dat. Miitavist 16. dets. 1700.a., Dukmeyer, II, lk. 36.

3) Гюйссенъ, Туманскій, III, lk. 218.

4) Прокоповичъ, lk. 34.

5) Шафировъ, lk. 182-183.

6) Шафировъ, lk. 182-183.

7) lk. 254-255 ja 258-259

Need täiesti vääristatud tõsiasjad pole leidnud täiel määral toetust tsaari päevaraamatus, kus on öeldud, et väljakahuritest lubati kokkuleppe järele kaasa võtta ainult kuus, kuna muidu olevat lubatud olnud lahkuda relvade ja lippudega. Golovini diviisis olevatki lahkunud täies korras, kuna Weide diviisi meestelt olevat ära võetud mitte ainult sõjariistad ja lipud, vaid neid olevat ka rüüstatud, riided jne. ära riisutud.[1] Ka siin on tõsiasjus eksitud, kuid õigus on see, et lahkuvate meeste kallal on vägivalda ette tulnud.

Siis heidetakse venelaste poolt rootslastele ette Vene kindralite, polkovnikute, alampolkovnikute jne. vangijätmist, mis olevat olnud allaandmise kokkuleppe tingimuste vastu.[2]

Millega siis seletada Vene kindralite ja teiste ülemuste vangijätmist? Allaandmise tingimustes, nii Vene parema kui ka pahema tiiva kokkuleppes ei näi säärast punkti olnud olevat, mis oleks võimaldanud Vene väeülemuse vangijätmise.

Tõsiasi näib olevat see, et Vene väeülemus jäeti vangi venelaste poolt kokkuleppe tingimuste rikkumise pärast.

Põhjendust, miks kindralid vangi jäeti, ei leidu Rootsi ametlikust teadaandest. Puudub see põhjendus ka neil Rootsi ajaloolastel, kes käesoleval korral on jälginud hähtavasti Rootsi ametlikku teadaannet, nagu Adlerfeld ja Nordberg, Kaasaegsetes Rootsi allikates esitatakse Vene väeülemuse vangijätmise põhjusena tsaari sõjakassas oleva raha salaja äraviimist ja kõrvaletoimetamist, samuti ka mõne lipu äraviimist. Et sääraseid kokkuleppetingimuste rikkumise venelaste poolt tõesti on olnud, märkame Narva komandandi, Henning Rudolf Horni, vastuväidetest Vene ametliku teadaande puhul Saksi kuningale. Horn leiab oma vastuseletuses, et peale seda kui venelased olevat rikkunud allaandmise kokkuleppe tingimusi, kõrvale toimetades mõnda lippu ja riisunud (spolierat) tsaari kassat, Rootsi kuningas polevat olnud enam seotud allaandmise kokkuleppega. Kõige selle tagajärjel olevat ka venelased pidanud ilma relvadeta ja mütsideta lahkuma.[3] Horn ei seo küll mitte Vene väeülemuse vangijätmist

---

1) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 33.

2) Vene teadaanne Taani kuningale, Friedrichile, Historisk Tidskrift, 1900, lk. 293; Гюйсенъ, (Туманскій, III), lk. 218; Шафировъ, lk. 183; Tagebuch Peters des Grossen, lk. 34.

3) Edward Beckman, Några anteckningar om slaget vid Narva, Historisk Tidskrift, 1901, lk. 332.

tsaari kassa äraviisumisega jne., kuid meil on võimalus teistest allikatest leida täiendavat materjali tsaari sõjakassast raha kõrvale toimetamise ja Vene sõjaülemuse vangijätmise üle. Sellest jutustab ka Wrede. Wrede järele olevat rootslased hommikul teada saanud, et tsaari kassas oli olnud 300,000 eküüd hõbedas, mis kapitulatsioonitingimuste järele on pidanud jääma võitjale. Alguses olevat venelased püüdnud maha salata, et kassas üldse raha on, pärast aga kui nende peale on avaldatud survet, on nad tunnistanud, et kassas on ainult 32,000 rubla, mis nad juba teisele poole Narva jõgi olevat toimetanud. Raha järele on siis saadetud üks ohvitser, kes selle siis tagasi toonud. Kui aga venelased ei olevat tahtnud välja anda järelejäänud osa, on seda juhust selleks kasutatud, et Vene väeülemaid arreteerida ja vangidena Narva viia.[1]

Kelchi kroonika aitab neid Wrede teateid mõne üksikasjaga veel täiendada. Nagu Wrede, nii kõneleb ka Kelch, et kuningas peale lahingut on teada saanud, et tsaaril olevat olnud 300,000 rubla või dukatit sõjakassas; kuningas olevat saatnud kindral Wellingku Vene kindralite juurde raha järele; need olevat aga öelnud, et sõjakassas polevat mitte üle 64,000 riigi taalrit; selle peale olevat rootslased saanud pahaseks, - nad ei olevat võinud uskuda, et nii suurel sõjaväel on nii väike sõjakassa, seda enam, et teadete järele see on pidanud olema suurem; venelastelt olevat nende sõnade tõenduseks nõutud ristisuudlemist, mida aga nad polevat tahtnud teha, mispeale siis venelastele olevat seletatud, et see raha kõrvaletoimetamine on allaandmise kokkuleppe tingimusele vastu. Rootslastel olevat nüüd õigus olnud nendega ümberkäia kui allaandmise kokkuleppe tingimuste murdjatega; et aga kuningas kristliku valitsejana polevat soovinud asjatut verevalamist, olevat ta lasknud minna lihtsõjamehi, vangi jättes veel mõnda ohvitseri, peale nende, kes juba vangis olid.[2]

---

1) Carl Casper Wrede kiri isale, Fabian Wredele, dat. Narvas 24. nov. 1700, Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 145 - 146. Siin tuleb ka seda arvestada, et Wrede kirjutas oma kirja juba paar päeva peale lahingut, nii et hilisemad väljamõeldused ja kõrvalmõjud kirja sisule ei võinud mõjuda.

2) Kelch, Continuation, lk. 166. Samasuguseid andmeid leiame "Kurtze doch Wahrhaffte Relation, von dem was jüngsthin beym Entsatz passiret (Handlingar rörande till Konung Carl XII:s historia, 3, lk. 371).

Lisa ainet tervele loole annavad Narva kaupmehe Hermann Poorteni kirjad[1] . Poorten, kes 1.dets./20.nov. 21. novembril Rootsi laagrisse tuli, saadeti kui Vene keele mõistja 10 soldati ja ühe ohvitseriga ja kaupmees Bomgardiga üle jõe Kampersholmile tsaari kassa ja äraviidud lippude järele. Oma reisust annab Poorten oma ärisõpradele j.t. üne. väga huvitava kirjelduse. Et neil raske oli pääseda üle jõe silla kaudu lahkuvate Vene vägede murru tõttu, jättis Poorten oma hobuse siiapoole jõge ja sõitis paadiga üle. Seal siis sunniti mõõgaga venelasi, kes silla kaudu vastumarssisid, kandma raha tsaari jahti, mille see enese käega teinud. Et venelased kõik ärmiselt hirmunud olid, on nad ainult kummardanud, siia ja sinna ärakadudes; nad on hüüdnud ka: "Batuschka, ja ranen."

Peale selle pidi Poorten ka lippud tagasi nõudma. Et Novgorodi kuberner Trubetskoi ja Imeretia prints Aleksander kohe neid ei olevat suutnud tagasi muretseda, olevat ta kutsunud mõlemad nii kauaks kuni lippud leitakse, siia pool jõge, mis nad ka olevat teinud, kuid siinpool jõge olevat nad vangistatud. Tsaari kassas olevat olnud 11 kastis 32,000 rublа.[2]

Ka tsaari päevaraamat teab, et Vene väeülemuse vangijätmise põhjuseks olevat olnud see, et Vene komissarid sõjakassa enesega kaasa võtnud; kuid tsaari päevaraamat leiab selle seepärast seaduse vastase olevat, et allaandmise kokkuleppe tingimustes midagi polevat sellest (kassast) öeldud.[3]

---

1) Hermann Poorteni kiri Johann Kacksile Stockholmi, dat. Narvas 30. dets. 1700.a., ära trükitud Georges Wrangelli artikli kaasas : Eine neue Quelle zur Geschichte der Belagerung und Schlacht von Narva i.J. 1700, Beiträge zur Kunde Estlands, Band X , lk. 3 - 4, Poorteni kiri Carel Schafferile Turusse ja Poorteni kirja fragment Narva Muinsus- seltsi koosoleku teadaandes 10. jaan. 1868, lk. 5 - 8.

2) Hermann Poorteni kiri Carel Schafferile Rurusse, dat. 2. veebr. 1701.a. Samas kirjas seisab ka , et Poorten ja Boomgard kuningale 10,900 rubla ära vahetasid, see näitab, et Poorten oli üsna jõukas kaupmees.

3) Tagebuch Peters des Grossen , lk. 34 . Teistest lahkumineva seletuse Vene väeülemuse jätt. vangijätmisest toob Hallart oma päevaraamatus (lk. 417) : " Alle Generalen undt Boyaren werden unter dem Pretecxt alss Geyssel angehalten, aber entlich alss Gefangene tout bon angenommen , undt dass auss Ursach , weil capitulirt ist , dass die Russen nicht mehr brennen möchten , so sie aber dennoch hernach gehentss gethan ; dahehro auch alle Generalen alss Gefangene gehalten werden ..." Kuid Hallarti poolt toodud seletusel ei näi mingit tõepõhja all olevat.

Võimalik ka, et allaandmise tingimuste pärast, mis pealegi suusõnaliselt tehti, võis tekkida mõnevõrra lahkarvamusi ja teisitimõistmist venelaste ja rootslaste juures. Võiks ehk sedagi oletada, et venelased pidasid lubatuks seda, millest läbirääkimistel ehk otsekohe ei kõneldud; rootslased selle vastu aga ainult seda, mis oli lubatud otsekohe kokkuleppe tingimustes. Nii siis ehk võisid venelased lubatuks pidada tsaari kassa äraviimist just seepärast, et sellest kokkuleppe tingimustes ei oldud kõneldud. Selle oletuse vastu köneleks muidugi see, kui jälgida Wredet ja Kelchi ja nimelt, et venelased tsaari kassa ära viid ei katsumud kokkuleppe tingimuste najal kaitseda, vaid et nad esialgu üldse maha salgasid või eitasid, et tsaari kassas raha on; järelikult peaks siin tulema veendumusele, et venelased ei pidanud end õigustatuks tsaari kassat kaasa võtta, - nad tegid seda salaja, s.o. ilma lubata.

Terve lugu tsaari kassaga võis olla järgmine: Rootsi väeülemus sai teate, et tsaari kassas on 300,000 rubla. Kindral Wellingkul tehti kuninga poolt ülesandeks Vene kindralitelt tsaari kassa välja nõuda. Need aga seletasid alguses, et kassas raha pole. Pärastpoole aga mõnesuguste pealekäimiste või surve najal (Kelch teab, et neilt ristisuudlemist nõutud, mida aga nad polevat teinud), tunnistasid venelased, et kassas on ainult 32,000 rubla. Rootslastele näis see summa, silmas pidades Vene sõjaväe suurust ja veel seda, et neile oli enne teatatud, et tsaari kassas pidi olema 300,000 rubla, liiga väike olevat ja nad hakkasid arvama, et venelased on raha kõrvale toimetanud ja see arvamus võis neis veel kindlamaks saada seeläbi, et venelased alul üldse olid salanud, et kassas raha on, pärast aga siiski tunnistasid, et seal on 32,000 rubla. Seda juhtu võis Rootsi väejuhatus kokkuleppe tingimuste rikkumiseks pidada ja vangi jätta Vene väeülemust, ja mõnesuguseid alandavaid tingimusi peale panna neile Vene sõjaväeosadele, kes veel siinpool Narva jõge olid; need olid peamiselt muidugi kindral Weide diviisi kuuluvad polgud, kel lahkumisel malakad käes ja pea paljas oli.[1] Rootslaste talitusele

---

1) Tsaari kassa ja Vene lippude lugu näeb juba võrdlemisi vara päevakorral olnud olevat, sest hommikul, peale seda kui juba pikalt ja laialt seda küsimust lahendatud, saadeti Hermann Poorten ühes kindral-adjutandi ja sõduritega kassa järele ja nähtavasti oli neil ülesandeks tehtud Vene kindraleid ühel või teisel viisil tagasituua, kus nad arreteerituteks jäid, teised kindralid jäid. või onneist oli juba enne otsustatud arreteerida.

võis peale tsaari kassa lubata (allaandmise kokkuleppe tingimuste vastu) äraviimise korral veel õiguslikku qlust anda ka veel see, et venelased kokkuleppe tingimuste vastaselt mõned lipud, nagu seda näha Horni vastuseletusest Vene saetlikule teadaandele Taani kuningale ja Poorteni kirjadest, olid viinud üle jõe.

Igatahes oli rootslastel Vene väeülemuse vangistamiseks õiguslik alus olemas. Huvitav oleks muidugi teada, kuivõrra sel puhul Rootsi väeülemus toimis selles mõttes, et terve Vene väeülemuse vangijätmisega nii kui nii juhtidest nõrka Vene väge paralüseerida. Vististi küll oli see Rootsi väeülemusele soigne; pealegi olid Vene väeülemad rootslaste käes tulevikus heaks pandiks, et nende vastu väkja vahetada venelaste kätte vangi sattunud rootslasi. Vangistatud Vene väeülemuse saatus osutus pärast õige kurvaks selles mõttes, et enamik neist kauaks ajaks vangi jäi ja mõnigi neist suri; nende väljavahetamine rootslaste vastu kestis kaua ja alles peale pikka vangiaega pääsesid nad uuesti kodumaale.

Kui Vene parem ja pahem tiib olid üle jõe lahkunud, vaadati Vene laager hoolega läbi; kui kõik leiti korras olevat, anti sõjaväeosadele käsk jääda sinna, kus nad seisavad, laagrisse; järgmisel päeval määrati Rootsi sõjavägede seisupaigad Vene kindlustatud liinil.[1]

Samal päeval läks ka kuningas drabantide eesotsas linna. Linnamarsimisel kajas kindluse müüridelt kahekordne Rootsi märgupauk.[2] Linnas läks kuningas kirikusse, kus ta saadud võidu eest jumalat tänas. Vahva ja osava kindlusekomandandi, Henning Rudolf Horni, võttis kuningas armulikult vastu ja ülendas tema suurte teenete eest linna kaitsmisel kindralmajoriks.

Peale selle näib veel teisi teenistusastetes ülendamisi olnud olevat. Narva lahingu ajal oli mitmelgi Rootsi ohvitseridel suuri teeneid. Eriti raske ülesanne oli olnud ka ooberst Magnus Stenbockil, kes juhatas Rootsi pahema tiiva pahempoolset jalaväe rünnakurühma. Tema ülendati 25. novembril jalaväe kindralmajoriks.[3]

---

1) Wrangels relation, lk. 153.

2) Wrangels relation, lk. 35; Hansen, Geschichte der Stadt Narva, lk. 152.

3) Vt. Lewenhaupt, Karl XII: s officerare.

Mõlemapoolsed kaotused ja rootslaste sõjasaak.

Narva lahing sünnitas mõlemale võitlevale poolele suuri kaotusi; suuremad kui rootslaste kaotused olid Vene omad. Eriti valusaks löögiks venelastele oli sõjaväeülemuse vangijätmine. Vene vägi kaotas korraga palju oma juhtivast elemendist, mida aastateviisi oli kodumaal ette valmistatud ja osalt ka välismaalt hangitud. Nüüd tuli suure vaevaga ~~rende~~ asemel muretseda uusi. Et väeülemuse vangijätmine oli tsaarile valusaks löögiks, on näha suurtest jõupingutustest, mis tehti hiljemini Vene kindralite vabastamiseks. Vene ametlik teadaanne ~~Poola~~ Saksi kuningale peab tõsisteks vangideks ainult hertsog de Croy'd, Hallartit, von Langeni, von Blumbergi ja Westhofi, kuna teised olevat vangi jäetud kokkuleppe tingimuste vastaselt.[1]

Vangi jäeti 6 Vene kindralit: kahurväe kindral Imeretsia prints Aleksander, kindral-komissar vürst Jakov Feodorovitš Dolgoruki, jalaväe kindral Adam Weide, jalaväe kindral Avtonom Mihailovitš Golovin, Novgorodi kuberner vürst Ivan Jurjevitš Trubetskoi, kindral-major Ivan Ivanovitš Buturlin, Saksi teenistuses olevatest kindralitest jäid vangi hertsog Karl Eugen de Croy, Saksi saadik kindral-major parun von Langen, kindral- leitnant vabahärra Ludwig Nikolaus von Hallart, siis ka veel Saksi teenistuses olev üleminsener kindral-major Schacher.[2]

Vangi statute hulgas oli ka 10 polkovnikut (ooberstit): Preobraženski polgu ülem Johann von Blumberg, kahurväe polkovnik Kasimir Kragen, polkovnikud: Karl Gustav Ivanitski, Wilhelm(Vilim) von Delden, Jakob Gordon, Aleksander Gordon, Heinrich Gulitz (Goltz), Arnold Westhof, Peter Lefort, Heinrich Schnewen ja ooberst Pindegrass, kes Hallarti järele olevat teeninud vabatahtlikuna.[3]

---

1) Vene ametlik teadaanne ~~Poola~~ Saksi kuningale, Augustile, Historisk Tidskrift 1901, lk. 330; Vene ametlik teadaanne Taani kuningale, Friedrichile, Historisk Tidskrift 1900, lk. 293; Тюссенъ (Туманскій III), lk. 218; Шафировъ, lk. 183.

2) Rootsi ametlik teadaande kaasas ära trükitud "Liste der Russischen Gefangenen", Livonica, fasc. V, lk. 19 - 20, Hallarts Tagebuch, lk. 418; Шафировъ, 4,1, lk. 50.

3) Livonica, fasc. V, lk. 20, Hallarts Tagebuch, lk. 418 ja 421, Hallart arvab eksiviisil polkovnik Krageni surma saanud olevat, tõepoolest leidus ta aga vangide hulgas.

Peale selle vangistati terve rida ohvitsere väikesematest kraadidest. Vangide hulgas leidus ka paater Konrad von Tinsberg, tsaari ihuarst Carbonarius, apteeker Sartorius j.t. ~~jne.~~ Saksi teenistusest veel ka insener Zengerlin.[1]

Nüüd siirdume haavatute ja langenute ülevaatele. Ka see tekitab palju raskusi, eriti suured raskused on Vene kaotuste suuruse kindlaksmääramisel, - kui Rootsi kaotuste üle on olemas kindlamad ja üksikasjalikumad andmed, koguni üksikute väeosadegi üle, pole vastavadd andmeid olemas kõikide Vene Narva all võidelnud sõjaväeosade üle. Teated Rootsi kaotustest olid peaaegu täpsad Rootsi ametlikus teadaandes ja selle najal ka vanemates Rootsi Reol XII ajalugudes. Rootslased koostusid peale lahingut aruande ja nimestiku surma- ja haavatu saanud ohvitseridest ja reameestest. Et rootslastel peale lahingu olid olemas kindlad ja täpsad teated kaotuste kogusummast, võisid nad tarvitada neid ametlikus teadaandes, kus Rootsi kaotuste kogusummana esitatakse arv kuni 2,000.[2] Seda arvu on ~~jälginud~~ loovad ka Rootsi sõdurid oma päevaraamatutes, kirjades j.m. jne.[3] ja ka täht-samad vanemad Karli ajaloo kirjutajad Adlerfeld ja Nordberg.[4]

Täpsama arvu esitab Rootsi kindralstaabi uurimus, toetudes arhiivandmetele. Selle järele sai surma: 31 ohvitseri ja 636 reameest, haavatud 66 ohvitseri ja 1,184 reameest, kokku 1917.[5]

Seda arvu tuleb pidada täpsaks. Muidu on Vene allikates ja vanemates ajalugudes mainitud Rootsi kaotuste arv ilma mingi aluseta diplomaatiliste j.m. jne. sihtidega liialdatud, eriti Vene ametlikkudes teadaannetes: Vene teadaandes Saksi Saksi kuningale on mainitud Rootsi kaotuste summa 6,000 mehe suurusena,[6] oluliselt samasugust arvu mainib ka veel Vene

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 418 - 421, Kempowski IV, lk. 50 - 51.

2) Rootsi ametlik teadaanne, Livonica, fasc. V., lk. 19.

3) Wrangels relation, lk. 153; Sperlings dagbok, lk. 17 - 21; Wisocki-Hochmuths dagbok, lk. 122. Lahku neist läheb Wrede (Carl Casper Wrede kiri isale, Fabian Wredele, dat. Narvas 24.nov. 1700.a. Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 147), kes kirjutab: "Tous cela nous coûte environ 800 hommes de morts et autant de blessés, on ne peut pas encore le scavoir au just." Nii siis pidi Wrede järele langenuid ja haavatuid olema 1,600 ümber, kuid kirja autor ütleb isegi, et see arv pole veel kindel.

4) Adlerfeld, I, lk. 113; Nordberg, I, lk. 225; Samuti ka Lundblad, I, lk. 109; Fryxell, lk. 116: mainib 667 langenut ja 1,247 haavatud, kokku 1,914. Peaaegu kokkikõlas temaga on Carlson (VI lk. 420), kes ütleb, et Rootsi kaotused ei ulatunud täiesti 2,000 meheni, kuna Fåhraeus (lk. 431) toob kaotuste kogusummana ümmarguselt 700 surnut ja 1,200 haavatut.

5) Generalstaben, II, lk. 353. Vrd. Fryxell, (21, lk. 116), kes toob peaaegu sama summa.

6) Vene ametlik teadaanne Saksi kuningale, Augustile, Historisk Tidskrift 1901, lk. 330"...dahingegen Schwedischer Seiten, wiewoll sie nur 3000 man verlohren zu haben gestehen, der Verlust noch eins so hoch zu schätzen ist."

ametlik teadaanne Taani kuningale, Friedrichile.[1]

Samal seisukohal asub ka ebakriitiline Huyssen;[2] kuid hilisemad Vene ajaloolased on jälgima hakanud Rootsi allikaid ja esitavad seetõttu tõelevastavaid arvusid Rootsi kaotustest.

Rootsi kaotusi üksikutes väeosades vaadeldes leiame, et õieti suured olid need västmanlaste juures, kes kaotasid 556 mehest langenutena ja haavatutena 294 meest, nii et järele jäi 262 meest; järelikult kaotas see väeosa enam kui poole oma koosseisust; närke-värmlased kaotasid 732 mehest 306; dalekarlased - 661 mehest 186; jalaihukaart - 1700 mehest 311, ihudragunid 514 mehest 147, hälsinglased 568 mehest 128 jne.[3] Langenute hulgas oli kuninga adjutant Knut Leijonhufvud, Rootsi pahema tiiva ratsaväe ülem kindral-major Johan Ribbing, Karjala ratsarügemendi ülem Hans Heinrich Rehbinder, ooberst- leitnant Lode, major Berg, major Fechtenberg j.t.[4]

Nüüd siirdume Vene kaotuste kogusumma vaatlemisele, langenutes ja haavatutes, mis on suuremate raskustega seotud, kui Rootsi kaotuste kogusumma kindlaks määramine. Kui võrrelda Rootsi allikaid ja uurimusi Vene omadega, siis näeme, et lahkuminek mõlemate vahel on suur, - Rootsi allikad mainivad Vene kaotusi kaugelt suurematena kui Vene omad. Vene kaotuste summa äramääramisel Vene uurimustele on mõju olnud tsaari päevaraamatul, mille järele (regulaarsest väest) Narva piiramisel, Narva lahingus ja Novgorodi tagasi minekul, kas nälja või külma kätte on hukkunud 5,800 kuni 6,000 meest; irregulaarsel ratsaväel polevat peale nende kaotuste, mis tal jõest üleminekul olnud, mingisuguseid teisi kaotusi

---

1) Vene ametlik teadaanne Taani kuningale, Friedrichile, Historisk Tidskrift 1900, lk. 293 : Der Verlust der truppen (Vene) ist nach proportion der action nicht Considerabel, und kan hiesiger Moscovitischer Seite wahrlich nicht über 5 bis 6,000 Man geschetzet werden; wogegen nach Aussage aller zurück gekommende, die Schweden eben so viel Volck, wo nicht mehr verlohren haben sollen." Golikovi järele (II, lk. 34) olevat rootslased kaotanud umbes 3,000 meest. Golikov baseerub tsaari päevaraamatul, kus on mainitud samasugune arv (lk. 40).

2) Гюссенъ (Туманскій III), lk. 219.

3) Vt. tabelist kindralstaabi uurimuses (Generalstaben , II, lk. 353 märkustes).

4) Kelch, Continuation, lk. 170.

olmud.[1]

Muidugi pole see kaotuste summa täielik, puuduvad streeletsite, kahe Novgorodi soldati polgu, Šeremetjevi ja teiste ratsaväeosade kaotused. Õige mitmed Vene ajaloolased on Vene kaotuste suuruse jälgimisel kasutanud tsaari päevaraamatut[2], kuna Ustrjalov jätab kaotuste kogusumma suuruse ebamääraseks, öeldes et Narva lahingus olevat kaotatud üle 6,000 mehe.[3]

Vene kaotuste suurust meestes püüab kindlaks määrata ka Hallart, kelle arvamuse järele venelased Narva lahingus olevat kaotanud 7 - 8,000 meest. Suurem osa olevat neist ärauppunud Šeremetjevi ratsaväe põgenemisel ja lahingupäeval silla katkemisel, vaevalt võivat aga arvata, et neist 4,000 meest on jäänud lahinguplatsile.[4]

Raske on aga kindlaks teha Vene kaotusi uppunutes Šeremetjevi ratsaväe üle jõe põgenemisel ja silla katkemisel. Vististi küll liial-

---

1) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 40. Juba Ustrjalov kirjutas (4,1,lk. 51), et kui kabinett-sekretär Makarov 1723.a. esitas tsaarile päevaraamatu, kirjutas tsaar oma käega kaotuste kohale " У мако нрш той сказк нашим отъ полка полерло въ шанцахъ, и на дно побито и потонуло.", kuid kui palju langenud, seal kohal on jäetud tühi koht; pärast on Makarov juurde lisanud: " и егорского нашу ер Кольчуговку отъ стрѣлы и ея полка полерло около 5000 до 6000 ". See arv on kindlaks määratud peale lahingut Novgorodi tagasi tulnud meeste arvu järele. Kindral Avtonom Golovini diviisist olevat tagasi tulnud 11,628, kindral Weide - 9,040, vürst Trubetskoi 2,299 , kokku 22, 967 meest. Tuleb silmas pidada siiski seda, et Golovini diviisis on kaardiväe polgud arvestatud koosseisus, nagu nad Narva alla saadeti (Петровъ ,4,2, lk. 466) kuid neil pokkudel oli suuri kaotusi, nii et Golovini diviis ei võinud mitte tagasi tulla 11,628 mehe suuruses vaid väikesemal arvul.

2) Голиковъ ,II, lk. 34, А. В. Петровъ ,Гарнизъ Нарвы ,lk. 240 jne. Hanseni järele (Geschichte der Stadt Narva, lk. 153) olevat kaotanud Vene 27 regulaarset polku 5,800 ja Šeremetjevi ratsaväegi üle 1,000 mehe; kuid ta lisandab, et on teadmata kaotuste suurus Novgorodi, Moskva ja Smolenski aadli ratsaväe osades; järelikult kaldub siis Hansen selle poole, et venelaste kaotused Narva lahingus pidid ulatuma üle 7,000 mehe, von Sarauw (lk. 59) mainib kaotuste hulgas 6,000 meest regulaarsetes väeosades ja peale selle veel kaotust Šeremetjevi irregulaarses ratsaväes ja Manckell (Anteckningar rörande Finska armeens och Finlands krigshistoria,I,lk. 174) nagu Hallartki oma päevaraamatus (lk. 416) 7-8,000 meest. Maslovski ei erine oluliselt tsaari päevaraamatust, arvates Vene kaotuste summa suurust ulatuvat 7,000 meheni. Kui tsaari päevaraamatule ei või ette heita sihilikkust Vene kaotuste suuruse kindlakstegemisel, siis on seda enam põhjust teha Vene Hollandi saadiku Matvejevi memoriaali puhul Hollandi valitsusele (Livonica,fasc. VII., lk. 5), kus on öeldud, et Vene kaotused polevat ulatunud üle 3,000 mehe. Vene ametlikus teadaandes Taani kuningale, Friedrichile, (lk. 293) mainitakse Vene kaotuste suurus 5-6,000 mehe suurusena, samal seisukohal on ka Huyssen (lk. 219).

3) Петровъ ,4,1,lk. 51.

4) Hallarts Tagebuch, lk. 416. Oma kirjas Saksi kuningale ,Friedrichile, dat. Narvas 6.dets. 1700.a. Beiträge,IV,lk. 436) mainib ta aga Vene kaotuste summa 8 - 9,000 mehe suuruses.

dab Hallart kui ta arvab, et Seremetjevi ratsaväg jõest üle ujudes, on kaotanud mõni tuhat meest.[1] Hallart ei võinud oma arvamusi kindlamaile andmeile toetudes kontrollida. Ka on raske arvata, et sillale üldse korraga oleks mahtunud nii palju mehi. Hallarti arvu Vene kaotuste suuruse üle arvestades peame pidama silmas, et ta arvestab praegusel korral nähtavasti ainult kaotusi Narva lahingu ajal.

Liialdusena tundub Rootsi ametlikus teadaandes arv, et venelased on kaotanud lahingus vähemalt 18,000 meest.[2] Selle arvu leiame Wisocki-Hochmuthi päevaraamatus,[3] vististi küll ametliku teadaande najal ka vanematel Karli ajaloolastel Adlerfeldil[4] ja Nordbergil ja Lundbladil.[5] Ka kroonik Kelch on jälginud seda arvu. Rootsi ajaloolane Fryxell hakkas Vene kaotuste suures arvus kahtlema, ta leiab, et Vene kaotusi langenutena ja uppunutena mainivat väga mitmesuguselt, 3,000-st 22,000-ni, tema ise aga peab õigemaks arvu 12,000.[6]

Carlson toetudes major Nummersi relatsioonile nimetab venelastel olnud olevat 9 kuni 10,000 langenut ja haavatut.[7] Kuid Rootsi kindralstaabi uurimus peab võimalikuks, et Vene kaotused Narva all tegid üle poole väe kogusuurusest välja. Selle uurimuse järele pääsis Seremetjevi ratsaväest umbes 4,000 meest üle jõe ja tundmata arv põgenejaid nähtavasti suuremalt osalt "mitte võitlejad" üle Kampersholmi silla enne selle katkemist. Kõik teised, kes mitte ei langenud või ära ei uppunud, olevat piiratud rootslastest sisse ja sunnitud lahingu väljal end alla andma. Sama uurimus arvab ka, et ka kõige kõrgemad Rootsi arvud Vene kaotustest olevat madalad, sest Ustrjalovi järele olevat kaotused

---

1) Hallarts Tagebuch, lk. 414.

2) Rootsi ametlik teadaanne, Livonica, fasc. V., lk. 19.

3) Wisocki-Hochmuths dagbok, lk. 122, Wrangeli (lk. 153) ja Sperlingu järele (lk. 16 ja 21) olevat venelased kaotanud umbes 20,000, enamik neist olevat ära uppunud. Neist erineva arvu toob Wrede (Carl Caspe Wrede kiri isale, Fabian Wredele, dat. Narvas, 24.nov.1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 147):"...mais je l'estimerai bien avec noyés a 5000 leurs plus braves et leurs meilleurs soldats."

4) Adlerfeld, I, lk.113; Nordberg, I, lk.225. Lundblad, I, lk.109.

5) Kelch, Continuation, lk. 169.

6) Fryxell, 21, lk. 113. Väga võimalik, et Fryxell allikana on tarvitanud Gordoni Peeter Suure ajalugu (Gordon, I, lk.162), kus venelaste kaotuste suurus meestes 12,000 mehe peale arvatakse. Fryxell on nähtavasti ka varemalt Narva lahingu käiku kujutades Gordoni tarvitanud. Vististi jälgib Fahraeus (lk.341) Fryxelli, pidades langenute arvu 12,000 mehe suuruseks.

7) Carlson, VI, lk. 420.

lahingu väljal Golovini, vürst Trubetskoi ja Weide diviisis 6,000 meest olnud, siia juurde tulevat arvata veel kaardiväepolkude, Seremetjevi ja Novgorodi ratsaväe, suure sõjaväe teiste osade ja mitte võitlevate väeosade kaotusi. Arvesse tulevat võtta ka, et veel 5,800-6,000 meest, kes koduteel Novgorodi nälja ja külma kätte hukkusid. See mis võitlevatest ja neisse kuuluvatest mittevõitlevatest Novgorodi kokku tulnud olevat ulatunud vaevalt 23,000 meheni. Kõik see näitavat, et enam kui pool Vene vägedest, mis 20. novembril olevat olnud Narva all, olevat hukkunud, teised aga enamikult kapituleerunud.[1]

Rootsi kindralstaabi uurimuse arvamust jälgides peame konstateerima, et on asjata kõnelda kaotuste suurusest Vene mittevõitlevates väeosades, sest meil pole mingisuguseid andmeid Vene mittevõitlevate väeosade suurusest ja nende kaotuste kindlaksmääramiseks. Vististi küll kindlasti eksib see uurimus, kui arvab, et tagasi teel Novgorodisse olevat hukkunud 5,800 kuni 6,000 meest nälja ja külma kätte. See on sellega seletatav, et see uurimus eksiviisil Ustrjalovist arusaades, 5,800 - 6,000 meest ainult nälja hukkunud ütleb olevat, kuna see arv tõepoolest käib venelaste kogukaotuste kohta kolmes - Narva all Golovini, vürst Trubetskoi ja Weide diviisidest, mis nii siis on selles arvestatud kolme diviisi kaotused piiramisel, lahingus, jõest ülemineku ja koju teel Novgorodi.[2]

---

1) Generalstaben, II, lk. 352.

2) Et Rootsi kindralstaabi uurimuse eksituses selgusele jõuda, olgu tsiteeritud see koht Ustrjalovist, millele Rootsi kindralstaabi uurimus toetub (Петровъ I, 1, lk. 51): Лишая Шлиппенбаха свѣдѣнія [illegible] 1723 года Петръ собственноручно написалъ: „И такого числа [illegible] и потомъ . . . . сколько тех имянно, объявит против; и всем сими вышеписанным: „и говорил идущи из Новгорода от сих [illegible] 5.800 до 6000."

Et siin on arvestatud Vene väe kogukaotusi kolmes diviisis, pole kahtlust, nii on sellest aru saanud ka Ustrjalov kui ütleb: "Такой расчетъ вполнѣ согласенъ съ числомъ убывшихъ ночью изъ Ямбурга: изъ губерскихъ и областныхъ городовъ 11628, изъ губерскихъ генераловъ Вейде 9040, изъ губерскихъ князя Трубецкаго 2299 всего 22.967 человѣкъ; въ походѣ же изъ Нарвы, въ 3 губернскихъ боевъ 23675; слѣдовательно убыло противъ [illegible] до 5.700 человѣкъ."

Rootsi uurijatele, peale kindralstaabi ~~uurimuse~~ teose, on vööraks jäänud venekeelsed allikad ja seepärast on neil olnud käesoleva küsimuse lahendamisel raskusi. Kuid Vene allikate ja uurimuste arvustamine on käesoleva küsimuse lahendamisel möödapäästamatu, kuigi ka nendegi abiga on võimatu Vene kaotustest enam-vähem täpsat arvu kindlaks määrata. Vene allikaid ja uurimusi jälgides, peame, nagu ennegi, konstateerima, et tsaari päevaraamatus kaotuste summa on väikesem, kui ta tõepoolest oli. Nagu varem nägime, esitab tsaari päevaraamat kaotuste kogusummana Avtonom Golovini (ilma kaardiväe polkudeta), vürst Trubetskoi ja Weide diviisides 5,800 - 6,000 meest (ja Šeremetjevi ratsaväe jõest üleujumisel üle 1,000 mehe). Kuid puuduvad neis kaotustes Avtonom Goloviini diviisi kuulunud kaardiväe polkude ja ~~vürst Trubetskoi~~ siis veel streeletsite polkude, kahe vana Novgorodi soldati polgu ja Šeremetjevi irregulaarse ratsaväe osade kaotused.

Kaotused Vene kaardiväes olid suured. Kartsovi uurimuse järele kaotas üksi Semjonovski polk[1] langenutena 5 ohvitseri ja 177 alamväelast, haavatutena 10 ohvitseri ja 278 alamväelast, teadmata kadunuks jäi 2 ohvitseri ja 22 alamväelast; järelikult oli polgu kogukaotus meestes langenutena, haavatutena ja teadmata kadunutena 17 ohvitseri ja 477 alamväelast, kokku 494 meest. Sellega kaotas see polk enese koosseisust umbes ühe kolmandiku. Et Preobraženski polgu arvuline koosseis oli suurem, siis saaksime, kui selle polgu kaotuste protsendi samasuguses suuruses võtame kui Semjonovski polgus, Vene kaardiväe kaotuste summas kokku kaugelt üle 1,000 mehe.

Mitte väikesed polnud kaotused ka streeletsite polkudes. Neist oli Jeltšaninovi ja Suharevi polkudel olnud kaotusi Ivangorodi peale ründamisel ja neil streeletsite polkudel oli kaotusi ka rootslaste pealetungimisel lahingupäeval, kus Vene pahemal tiival kõige pealt kannatasid Jeltšaninovi ja Suharevi polgud. Kaotused ei võinud siin muidugi väikesed olla, sest Rootsi ihukaardi pataljonid ei andnud siin läbimurdmisel ~~armu.~~[2]

Карцовъ, Исторія лейбъ-гвардіи Семеновскаго полка 1683-1854, Санктпетербургъ 1852, ск. 48

1) See olevat koostunud 23 staabi- ja ülemõhvitserist ja 1,200 alamväelast. Ka Hallarti päevaraamatu järele pidi Semjonovski polgus olema 1,200 meest kuid Rootsi sõdurite Sperlingu (lk. 21) ja Wisocki-Hochmuthi (lk. 123) järele pidi selles polgus olema 1,500 meest. Et Sperlingu (lk. 21) ja Wisocki-Hochmuthi (lk. 123) järele pidi Preobraženski polgus olema 2,000, mõlemas kaardiväepolgus siis 3,500 meest, mis enam-vähem kokkukõlas on kabinett-sekretär Makarovile 1722.a. sõjakolleegiumist antud vastusega, mille järele mõlemad polgud saadeti 3,738 mehe suuruses Narva alla (Устряловъ 4,2,lk. 465), siis on põhjust arvata, et Semjonovski polgus pidi Narva all olema umbes 1,500 meest.

armu.[1]

Üsna suured näivad olevat ka vanade Novgorodi soldatite Kulomi ja Bruce polkude kaotused. Kaotusi oli ka teistes väeosades.[2]

Muidugi pole meil ka mingisugust võimalust täpsalt kindlaks määrata mittevõitlevate väeosade kaotusi, sest selle üle puuduvad igasugused andmed . Kui arvata, et Vene regulaarsetes väeosades Narva all pidi olema umbes 28-29,000 meest[3] ja et neist umbes 21- 22,000 meest tagasi tuli, siis pidi kaotuste suurus Vene regulaarsetes väeosades ulatuma umbes kuni 8,000 meheni, siia juurde tuleks arvata veel kaotusi Vene irregulaarses ratsaväes, nii et kogu kaotus võitlevates väeosades kõikus umbes 8 - 9,000 mehe vahel.

Langenute hulgas olid ka polkovnikud Fliwerk, Bohlmann, Kulom, Suharev, Jeltsaninov ja Dewson.[4]

Kas ka polkovnik Junger langes, on raske kindlaks teha.[5] Langenutest polkovnikutest oli Jeltsaninov juba 24.nov./13.nov.[6] 14. nov. Ivangorodi all vangi langenud ja hiljemini Narvas surnud. Polkovnikutest oli Hallarti järele haavata saanud, kuid Venemaale tagasi läinud, Chambers, Schweden, von Weiden ja Balzerdt.[7]

Hallarti kaardi järele otsustades olid kaotused polkovnikute näol suuremad just Rootsi pealetungi paikadel või nende läheduses, mis ka loomulik. Teiste langenute ja haavatute nimede jälgimine on raskustega seotud ega oma lahingu käigu uurimist seisukohast asjaolusid hinnates mingit erilist tähtsust.

Lahkuminek Rootsi ja Vene allikate vahel on ka sõjasaagi suuru-

---

1) Stiernhööks journal,lk. 366:" Dher på luppo wij straxt till, wärjan i handen, och reef neder dheras spanska ryttare, och gingo så in, och massacrerade wij allt, hwadh för oss komm och war det en allt för terrible massacre."

2) Streeletsite ja vanad soldatite polgud pidid Narva alla minema,nagu nägime, 4,700 mehe suuruses. Novgorodis oli neis polkudes 1701.a. veel ainult 2,785 meest. Võib ju olla, et nad 4,700 mehe suurusena ei saabunud Narva alla.

3) lk.

4) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 36, Hallarts Tagebuch, lk. 418. Tsaari päevaraamatus puudub langenute hulgas Jeltsaninov, kuna Hallarti päevaraamatus (lk. 418) ta on mainitud langenute hulgas. Hallarti päevaraamatu järele (lk. 406) võeti ta vangi, kus ta hiljemini suri.

5) Hallarts Tegebuch, lk. 418 mainib teda langenud olevat, kuid tsaari päevaraamatus puudub ta langenute hulgas.

6) Hallarts Tagebuch, lk. 406 ja 407.

7) Hallarts Tagebuch, lk. 418, viimane nimi on selguseta.

ses. Rootsi ametliku teadaande järele oli sõjasaak järgmine: 145 täitsa uut mitmesuguse suurusega metallist kahurit, 28 metallist mortiiri, 4 haubitsat ja palju laskemoona, 151 lippu, 20 standartit, peale nende lippude oli lippusid, mis lahingus lõhki kistud, pimeduses ära viidud või venelaste põgenemisel jõkke kukkunud, millest pärastpoole siin- seal mõned leiti jne., suur hulk püsse, tsaari sõjakassa, telgid, toidumoona jne. [1]

Teistes Rootsi allikates leiame peaaegu samasuguse loendi. [2]

Vene allikad erinevad Rootsi omadest.

Vene ametlik teadaanne Saksi kuningale püüab maha salata Rootsi sõjasaagi suurust. Nii kõneleb see teadaanne, et vaenlase kätte on jäänud kuni 80 kahurit ja mortiiri ja 30,000 rubla, mille vastu seal seletatakse, et rootslased omale poolt 40 lippu olevat kaotanud. [3]

Tsaari päevaraamatu järele pidi Narva all olema 145 kahurit, mortiiri jne. neist kartaune ja 30-naelalisi kahurid 4, 24- ja 18-naelalisi 26, 12-, 10- ja 6- naelalisi 33, 120- ja 80-naelalisi mortiire 25; 40-naelalisi haubitsaid 7; 3-naelalisi väljakahurid 50. [4] Tsaari päevaraamat ega pole aga kokkukõlas 1723.a. krahv Bruce'i poolt antud vastus tsaari päevaraamatu kokkuseadjale kabinett-sekretär Makarovile, selle küsimuse peale kui palju Narva all oli kahurid.

Selle vastuse järele olevat Moskvast saadetud 40-naelalisi haubitsaid 7, 120- ja 80- naelalisi mortiire 61, 3-naelalisi 50 ; Pihkvast olevat $\frac{24.okt.}{13.okt.}$ 14. oktoobril järale jõudnud 40-naelalisi

---

1) Rootsi ametlik teadaanne, Livonica, fasc. V., lk. 17.

2) Nii leiame Sperlingu päevaraamatus (lk. 22 - 23) koguni üksikutelt Vene väeosadelt ära võetud lippude arvu , nende värvi jne. Huvitav on , et võidetud lippude hulgas leidub ka Preobraženski ja Semjonovski ja teiste Golovini diviisi kuulunud polkude lippusid, mis jällegi tõendiks , et tsaari päevaraamatu (lk. 33) ja Safirovi teade (lk. 182) , nagu oleks Vene parem tiib lippudega lahkunud, mitte õige ei ole. Samasugused loendid, nagu Rootsi ametlikus teadaandes, leiduvad osalt ka Adlerfeldil (lk. 113), Nordbergil (lk. 224) , Kelchil (lk. 167) , Hansenil (Geschichte der Stadt Narva, lk. 155) .

3) Vene ametlik teadaanne Saksi kuningale, Augustile, Historisk Tidskrift 1901, lk. 330.

4) Tagebuch Peters des Grossen, lk. 37.

2, kartaune 16, mortiire 3, kahureid 10 - 13 naelalisi 4, 6-naelalisi
11. Novgorodist 1.nov./21.okt. 22. oktoobril 22 - 6 naelani 27 kahurit, kokku 181. [1]

Bruce vastus ei anna selgust sellest, kas kõik tema poolt mainitud kahurid tõesti Narva all olid või mitte. Igatahes arvestades Vene allikaid, näeme et neist on võimatu saada täit selgust Narva all olnud kahurite arvu kohta. Vahest on kõige loomulikum, et meie Rootsi sõjasaagi suuruse kindlaksmääramisel jääme sama arvu juurde, mis mainib Rootsi ametlik teadaanne peale lahingut, samuti ka lippude jne. küsimuses, sest et rootslased võisid teha nende käes oleva sõjasaagi najal täpsaid ülestähendusi.

Kroonik Kelchi järele on Vene laagris rikkalikult leidunud kulda, hõbedat, vaske, Vene raha, kalleid riideid, viimaste hulgas Vene kasukaid, kallihinnalisi mööku, suurel määral toidumoona. Suur osa sellest saagist olevat marodööride kätte sattunud, kes seda olevat sõjameeste ja talupoegade nina all ära võtnud, palju olevat hoolituse tõttu ära tallatud või jälle talupoegade poolt laiali veetud, nagu Vene sõjameeste mõõgad, katkised püssid jne., mis talupoejad ~~on~~ olevat lasknud hobuseraudadeks ja muuks majakraamiks ümberteha. [2]

---

1) Tempovski, 4,1, lk. 53.

2) Kelch, Continuation, lk. 168. Marodööridest kõneleb ka Wrangel, lk. 152.

L õ p p s õ n a .

Rootsi võit Narva all oli üks suurematest sündmustest mis kunagi varem Narva all olnud. Narva, täites pikkade aegade jooksul piirivalve kohuseid Vene vastu, polnud kunagi varemalt oma müüride eest näinud võitlemas nii arvurikkaid sõjavägesid ja säärast langenute hulka lahingus. Kui kuulus Rootsi väepealik Pontus de la Gardie 1581.a. septembri kuu alul tormijooksuga vallutas Narva, tekkis linnas suur verevalamine, mille ohvriks langesid tuhanded inimesed, kuid see polnud langemine lahingus, vaid tolleaegse sõjakommete järele võitjatele sõduritele tormijooksuga vallutatud linnas lubatud rüüstamine ja tapmine.[1]

See, mida nüüd Narva nägi, oli suurim taktiline võimine, mis kunagi enne seda meie maa näinud.

Kõige pealt on tarvis hinnata rootslaste võitu Narva all. Esijoones tuleb siin silmas pidada Rootsi kindralstaabi uurimust, kus just Narva lahingu taktiline külg on leidnud põhjalikumat käsitlust.

See uurimus peab Rootsi võitu Narva all suureks, täielikuks ja hiilgavaks. Rootsi kindralstaabi uurimuse järele olevat juba lahinguplaan jne. olnud suurepärane ja et see olevat olnud kõige suurem, millega sõjaväe juhatus kunagi valmis on saanud ja et säärase vägiteo teostamine olevat eeldanud kõikide sõjaväejõudude äärmiseni viidud koostöötamist; väeülemuse ja meeskonna vahvus ja sõjaväe lõõgiosade koostamine olevat tugevasti kaasa mõjunud korraminekuks ja lõõgirühmade ülemad olevat end näidanud väärilistena, et juhatuse käskusid ja näpunäiteid hästi läbi viia.[2]

Ka tähtsama Karlide ajalookirjutaja Fredrik Ferdinand Carlsoni arvates tulevat Narva lahingut pidada igal ajal hiilgavamaks vägiteoks, see olevat olnud Rootsi sõjameeste vahvuse, vastupidavuse ja surmapõlguse ehtsaks prooviks, et arvurikka vaenlase ja hästikindlustatud laagri peale tormi jookstakse mitte ainult mitu korda väikesemaarvulise vaid veel ka raskete marsside, nälja ja külma läbi kannatanud sõjaväe poolt.[3]

---

1) Vt. Werner Tawastjerna, Pohjoismaiden viisi kolmattavuotinen sota, Helsinki, 1918 - 1920, lk. 319 - 230.

2) Generalstaben, II, lk. 354.

3) Carlson, VI, lk. 421.

Kui meie kõrvutame neid mõlemaid asjatundlikke otsuseid Narva lahingu üle, märkame, et kindralstaabi uurimuses on arvestatud palju enam kui Carlsoni omas lahingu taktilise külje hindamist, et esimeses on pööratud erilist tähelepanu lahinguplaani hindamisele, et see oli äärmiselt tagajärjerikkalt kavatsetud, et selle koostamisel on arvestatud kõikide Rootsi sõjajõudude järelvade koostöötamist ja, nagu eespool juba märkisime, ka Vene kaitseliini väga tabavat paralüseerimist. See on ka täiesti arusaadav, sest Carlson polnud mitte sõjaajaloolane ja see oli temale raske, et lahingukäiku taktilisest seisukohast hinnata. Siiski on tunnustatav tema teoses see asjaolu, et Carlson võidu suurusest täiel määral aru sai ja seda kõrgelt hindas.

Kahtlemata tulebki Rootsi kindralstaabi uurimusega üldjoontes nõus olla, konstateerides, et lahingu plaan oli suurejooneline ning selle täitmine hiilgav, kuid lahinguplaani hindamine, võrreldes seda teiste lahinguplaanidega, jäägu siin ära, sest selleks puudub siin ruum ja pealegi nõuaks see liiga suurt asjatundlikkust lahingu plaanide hindamisel.

Igatahes avaldus Narva lahingu ajal täiel määral see asjaolu, et tolleaegne Rootsi sõjavägi seisis kõrgel, et sellesse kuulus suurte kogemustega ja võimistega väeülemus, kellest paljud olid omandanud kõige moodsamad sõjalised teadmised ja harjumused, kes tarbekorral ise suutsid näitida väga suurt iseseisvat teotsemise oskust ja veel enam vastupidavust näidata. Eriti allakriipsutatav on see asjaolu, et Rootsi väejuhatus ei liialdanud tulirelvade tähtsust, nagu Lääne- Euroopas tol ajal oli viisiks, mis väele vähe aktiivsust võitluses lubas avalduda.

Väeülemus ei või muidugi ilma vastava sõjaväe tubliduseta saada valmis raskete sõjaliste ülesannetega. Tolleaegne Rootsi vägi oli kindlate traditsioonidega ja hea väljaõppega ning väga heade psühholoogiliste omadustega varustatud. Meeskonna vahvus ja vastupidavus oli lahingu ajal otse imestamisväärne ja see vahvus polnud mitte ainult ühepoolne, - polnud vahvad mitte ainult reamehed, vaid ka ülemad, kes otsustavatel ja rasketel silmapilkudel pidid otstarbe saavutamiseks ennastohverdava ärasalgamisega olema sõduritele eeskujuks.[1] Rootsi sõjavägede vahvusest vaimustatud oli ka noor kuningas ise, kelle sõjaväejuhi

---

1) Lahingust võtsid osa koguni ka tsiviilisikud, nagu krahv Piper (vaata Georg Starbäck, Fortsättning af P.O. Bäckström, Berättelser ur Svenska historien. Sjuttonde delen. Carl XII. Stockholm, 1884, lk. 68).

võimete juures juba Narva lahingu puhul ei või olla mingit kahtlust; tema andis Rootsi sõjaväe võimetest kõige parema tunnistuse. Axel Sparre, kes Narva lahingusse hiljaks jäi ja kellele kuningas pärast isiklikult lahinguvälja näitas, andes üksikasjalikke seletusi lahingukäigust, kirjutas 6.jaan. / 25.dets. 26. detsembril 1700.a. Laiuse juurest laagrist Fabian Wredele, et kuningas ise on öelnud, et maailmas pole rahvast, keda võiks rootslastega võrrelda, kõneldes, et ta on olnud nende vahvuse ja sõnakuulmise tunnistajaks. Sparre toob siis ka selle tõendina kuninga sõnade järele ette asjaolu, et Rootsi sõdurid peale Vene liini läbimurdmist Vene telkides ees on leidnud lauad, mis on olnud täidetud hõbenõude, taldrikute, kannude ja peekritega; kuid vaatamata sellele, et nad olid olnud 4 päeva söömata, on nad vaenlast taga kihutades edasi läinud, ilma et leivarasukestki oleksid puutunud.[1]

Teiselt poolt on kaldutud arvamusele, et Rootsi võitu Narva all tuleb panna õnnelikkude juhuste arvele ja et vähe on siin olnud mõju kainel ärakaalumisel ja kavakindlusel .

Juba Vene ametlikud teadaanded ja neid jälgivad ebakriitilised Vene ajaloolased pööravad erilist suurt tähelepanu Gummerti Narva ülemineku[2] kule, kuna tõepoolest, nagu eespool juba mainitud, Gummerti ülemineku mingisugust mõju lahingukäigule ei võinud olla, seda enam et Gummert Narva ülaminnes nähtavasti silmas pidas tsaari huvisid.[3]

Siis on neis teadaandes olnud erilist tähelepanu juhitud ka sellele, et lume tuisk puhus tormijooksu ajal venelastele otse silmi.[4] Kuid nagu juba eespool mainisime, panevad venelased osalt ka Rootsi võidu suuruse ka selle arvele, et rootslased kapitulatsiooni tingimusi ei täitnud.[5]

Lumetuisku on maininud hiljemini ka veel rida hii Vene kui ka Rootsi ajaloolasi, ühed vähem, teised rohkem selle tähtsust alla kriip-

---

1) Axel Sparre kiri Fabian Wredele, dat. Laiuse juures laagris 1700.a., Dela Gardiska Archivet, XIII, lk. 158 - 159.

2) Vene ametlik teadaanne Saksi kuningale, Augustile, Historisk Tidskrift 1901, lk. 328; Vene ametlik teadaanne Taani kuningale, Friedrichile, Historisk Tidskrift 1900, lk. 291 - 293, kus eriti sellele on juhitud tähelepanu, et Gummert on rootslastele teatanud, kus Vene kaitsellin nõrgem osad; tõepoolest läks Gummert ju Narva üle, nii et Rootsi väele sellest mingit kasu ei võinud olla.

3) lk. 143

4) Vene ametlik teadaanne Saksi kuningale, Augustile, Historisk Tidskrift 1901, lk. 328 - 329 ja Vene ametlik teadaanne Taani kuningale, Friedrichile, Historisk Ridskrift 1900, lk. 292 - 293

5) lk. 263

sutades, kuna Gummerti ülemineku tähtsust mööduandvas ajaloolises kirjanduses on eitatud. Tõepoolest ei või aga ka lume tuisu tähtsust rootslaste kasuks liialdada. Nagu Narva lahingu käigu käsitlemisel mainisime, hoidis see ainult Rootsi lõõgirühma kaotuste eest, kuna läbimurdmine niikuinii oleks teostunud. 1)

Asjaolusid arvestades peame konstateerima, et Rootsi väeülemmus ei toiminud Narva all sugugi mitte juhuslikult, lahinguplaani oli kindlate asjaolude najal konstrueeritud: rünnakurühmade seisupaigad olid osavasti ja õieti väkja valitud, lõõgirühmad ka täiesti otstarbekohaselt parematest väeliikidest koostatud, samuti ka üksikute relva liikide koostöö õnnelikult koordineeritud.

Kindel tõsiasi on see, et Rootsi väeülemus Vene kindlustatud liinile pealetungimisel arvesse võis võtta ja võttiski Rootsi vägede paremat sõjalist ettevalmistust, moraalset üleolekut, lühidalt, selle paremaid võimeid ja kogemusi võrreldes Vene väega. Rootsi väeülemusele ja kuningale pidi tuttav olema Vene vägede väike sõjakublidus endistes sõdades rootslastega; ka pidi venelaste kiire taganemine väga headelt Pühajõe positsioonidelt Rootsi väeülemuses kasvatama seda teadmist, et Vene väe võitluskõlblikkus ei või olla suur. Siis võis kaasa mõjuda ka veel see asjaolu, et venelased ääretu armetult teostasid lahingueelsel ööl Vene kaitseliini ees luure teenistust, võimaldades Rootsi luure salgale põhjalikult tutvuda Vene kindlustatud liini konstruktsiooniga. Vahest võiks ehk seda, Rootsi väeülemusele ette heita, et ei katsutud mitte saada kindlamaid teateid üksikute Vene väeosade võitluskõlblikkuse üle. 2) Kõige enam etteheitmiseks põhjust on leitud sellest, et rootslased tungisid liiga väikese väega väga halbade moonatingimuste juures Vene kindlustatud liinile peale, mis pealegi käis, nagu varem mainitud, tolleaegsete sõjakunstinõuete vastu. 3)

Jälgime seda küsimust pisut lähemalt. Kahtlemata tuleb põhjust, miks nii väikese arvulise väega Vene kindlustatud liinile peale tungiti, pidada kuninga teeneks. Karl XII-at kui taktikut iseloomustab see joon, et ta oli äärmiselt aktiivne ja tarbe korral leidlik. Oma ääretu sõjamehelise temparamendi ja aktiivsusega oli

---

1) lk. 228

2) lk.

3) lk. 219

ta juba välja paistnud Taani sõjas, kiirustades ja organiseerides isiklikku pealekäimisega maabumist Själlandis, mis ka hiilgavaid tagajärgesid andis. Tagajärjekus Taani sõjas võis ju kannustavalt mõjuda kuninga meeleolule Narva operatsiooni aegu.

Karlile ei taheta andestada seda muidugi ka seepärast, et ta Narva lahingu ajal oli veel liiga noor ja et tema sõjamehe kogemused ei võinud olla küllgi suured, et otsustada nii tähtsat küsimust, nagu Vene laagrile nii väikeste vägedega pealetungida. Nähti siis ja osalt ka hiljemini Karlis ainult noort poisikest, kel asjade tõsidusest täit arusaamist polnud ja kes talitas oma isemeelsete tujude järele. Selles on aga raskesti eksitud. Kõige pealt eksisid Karli võimiste hindamisel tol ajal Rootsi- vastased liitlased, kes Rootsi- vastase sõjaga äärmiselt kiirustasid, arvates et noore kuningaga on sõjaväljal kerge valmis saada. Tõsi küll - noor kuningas ei osutunud poliitilisel tegevusalal sugugi mitte sama tubliks kui sõjalisel, kuid teotsedes viimasel alal sai ta siiski äärmiselt koormavaks, kui mitte otse hädaohtlikuks oma vastastele ja selleks, et Poltava all võita ja Vene vägesid nii kaugele viia oli tarvis säärast tahtejõu kehastust ja osavat organisaatorit, nagu seda oli tsaar Peetre, kuna mõni teine tema asemel juba ammu enne oleks kapituleerunud Rootsi sõjariistade ees.

Tõsi küll, Karl teotses Narva lahingu ajal vahva sõdurina, võttes isiklikult osa lahingu ägedamatest momendidest, kuid keegi ei saa salata, et ta lahingu ajal avaldas ka väejuhi omadusi ja mitte ükski tema talitustest lahingu ajal pole säärane, et see kuidagi oleks takistanud lahinguplaani tagajärjelist teostamist. Narva lahingu juhtimine oli seda enam kindlasti suunatud, et Rootsil oli nii arvurikas ja kogenud sõjaülemus ja üks silmapaistvamatest meestest nende hulgas, kindral Rehnschiöld, oli kuningat kuni Narvani alatasa nõuga olnud juhtimas.

Kui Karl Vene väest mitu korda väikesema väega otsustas Rakverest edasi minna ja äärmiselt kiiresti talitas, oli sellega astutud äärmiselt tõsine samm, seda enam et tuli pealetungida Vene kindlustatud liinile, mis küll ühelt poolt oli venelastele suureks paremuseks, andes neile toekat kaitset, kuid teiselt poolt ka paheks, sest ta venitas liiga laiale frondile Vene jõud. Otsus väikeste vägede Vene kindlustatud laagrile pealetungida oli hukkamõistetav Lääne- Euroopa tolleaegse sõjakunsti vaadete seisukohast, mis oma joontaktikaga ja vägede vähese aktiivsusega poleks võimaldanud säärast ettevõttet, nagu seda oli Vene

kindlustatud liinile pealetungimine, kuid Rootsi taktika oli painduvam ja Rootsi jõud olid Narva lahingus väga otstarbekohaselt ära kasutatud ja lahingu käik ja lõppsaavutised näisid siiski Karli sammu kui mitte õigustavat, siis vähemalt vabandavat. Ma lisaksin siin juurde Rootsi ajaloolase Arthur Stille arvamuse Karl XII kui taktikust; tema järele on avaldanud Karlis selge ja külm loogika plaanide väljatöötamisel, järjekindlus nende teostumisel, esimeste takistuste metoodiline hindamine, nendest ettevaatlik kõrvale hoidumine, kuivõrra see võimalik oli peaplaani täitmisel, sõjategevuse hoolikas ettevalmistamine, energiline ja otsekohene pealetungimine kui see tarvilik.[1]

See Stille otsus käib Karli kui väepealiku kohta küll hilisematel aegadel, kuid palju oli sellest siiski olemas juba käesoleval puhul, olgugi et noorel kuningal polnud veel mitte sel mõõdul kui hiljemini, kui sõjategevus tema peale oli avaldanud kasvatavat mõju.

Asjaolusid hinnates oli siiski kiire Narva operatsioon sel ajal väga tarvilik. Nagu varem mainitud[2], on küsitav, kas oleks aja viitmine seisukorda parandanud rootslaste kasuks. Paarinädalalase ootamise järel oleks vahest paar tuhat meest lisaks tulnud, kuna väes eneses sõdurite arv haiguste jne. tõttu oleks kahanenud. Ootamise korral võis hädaohtlikuma ilme omandada Petseri - Pihkva suund, kust oleks võidud suuremaid rüüstesalku saata Liivimaale, mille pidurdamiseks oleks vajatud suuremaid kaitseväesid. Operatsiooni viivitamisega poleks ka moonaolud nii pea paranenud. Tallinnas maabunud väed oleksid nõudnud hulga küüte läbimarsil ja moona ökorteritesse vedamisel jne., nii et moonavedu, mida Eestimaalt nii vähesel arvul siis saadaval, ja mida nii suurte raskustega sügisese porise teega vedajate puudusel edasitoimetati, poleks võinud mitte parandada.

Vahepeal oleksid venelased kindlasti saanud uusi abivägesid, - teel oli 10 - 11,000 meest kindral Repnini juhatusel ja veel suuremal arvul Väike- Vene kasakad hetman Obidovski juhatusel. Kindral Repnini regulaarsed polgud oleksid võetud Vene kaitseliini täienduseks, nii et seal oleks lahingu ajal 24,000 mehe asemel umbes34 - 35,000 meest olnud, kuna juurdetulnud ratsaväge oleks võidud paigutada jalaväe seljataha, et

---

1) A. Стилле, Карл XII какъ полководецъ и правитель въ 1707-1709 г., Перевод съ шведскаго А. Полторацкаго. С.Петербургъ, 1912, стр. 158.

2) lk. 179 – 181

lahingu ajal võimaldada vajalikke ümberrühmitusi. Osa irregulaarsest ratsaväest oleks võidud ka saata Petseri suunalt Liivimaale Rootsi väele seljataha teotsema Võru- ja Tartumaale ja ühes sellega ka Kokenhuuseni suunalt ergutada ka saksilasi energilisemale teotsemisele. Rootsi väe seljataguste rüüsteretkede hädaohtlikkus oleks olnud seda kardetavam, et Põhja-Liivimaa rüüstamisega Rootsi väe moonastamine oleks muutunud väga raskeks. Operatsiooni edasilükkamine oleks väga hädaohtlikuks võinud saada, ka Narvale, eeskätt muidugi Ivangorodile. Asjalugu näib koguni nii olevat, et operatsiooni edasilükkamine oleks võinud üldse sügisel Narva operatsiooni teha küsitavaks.[1] Igatahes on kindel, et kui operatsiooni Narva alla paar nädalat hiljem oleks tahetud teostada, et siis moona puudus oleks olnud sama suur, kui operatsiooni teostamisel novembrikuus. Ka poleks mõne tuhanda lisamehe saamine asja sugugi parandanud, sest venelased oleksid saanud lisaks umbes 25,000 meest, järelikult poleks siis protsentuaalne tasakaal muutunud mitte Rootsi vaid Vene väe kasuks, kuna kindlasti Rootsi sõjaväe võitlustublidus sügiseste halbade ilmade tõttu oleks võinud langeda.[2]

Tõsiasjaolusid säärastena võttes tuleb konstateerida, et Rakvereat kiire edasiminek pole sugugi mitte nii "poisikeselik" samm, nagu vahest arvatakse, vaid et sel on ka oma tõsised õigustatud põhjendused.

Kindel on see, et Narva ja Ivangorodi pärast oli tarvis rutata operatsiooniga. Polnud mitte ükskõik, kas Narva ja Ivangorod oli rootslaste või venelaste käes, sest seda oli tarvis kõige pealt Ingeri päästmiseks, Eestimaa kindlustamiseks ja maad kaudu sideme loomiseks Eesti- ja Liivimaa ja Soome vahel. Toetudes Narva ja Ivangorodi kindlusele oleks Vene vägi suutnud ennast säilitada, ähvardades rootslasi idapoolt, kuna samal ajal teine hädaoht oleks alatasa varitsenud lõuna poolt - saksilaste poolt. See on vastuvaidlematu tõsiasi, et Rootsi vägedel Eesti- ja Liivimaal sarnastel tingimustel oleks olnud teotsemine väga raske. Siis on ka arusaadav, et Rootsi vägi pidi ühelt suunalt, praegusel korral ida suunalt, saama vabad käed ja seepärast et siin hädaohus oli üks tähtsamatest Rootsi piirkindlustest ühes tähtsa sideme punktiga Soome ja Eestimaa vahel.

Narva võit oli rootslastele ka selles mõttes tähtis, et ta töi

---

1) lk. 151

2) lk. 73

kaasa ajutiseks Vene tugevama võitluskõlbliku väe paralüseerumise. Venelased kaotasid hulga mehi oma väejuhatusest, siis hulk paremad kahureid ja eriti tähtis oli ka see, et see hiilgav lahing äärmiselt masendavalt mõjus Vene sõjaväe meeleolule, mis oli kauaks ajaks murtud. Vene sõjaajaloolane Leer leiab, et Narva lahing oli tervele Venemaale ja ta sõjaväele hirmsaks löögiks, - ta noorel sõjaväel oli ära võetud usaldus oma jõusse ja et paljude aastate jooksul mõjus veel kõikide Vene sõjaväe ettevõtete peale teadmine, et Rootsi sõjavägi, kelle eesotsas Karl XII, on võitmatu.[1] Muidugi läks selleks et raske kaotuse tagajärgesid ära kannatada, tarvis tsaar Peetri hiiglasuurt energiat ja vastupidavust - kuid võit Narva all mõjus esialgu ka tsaarisse enesesse äärmiselt rusuvalt. Kui tsaar veel Novgorodis viibides Vene väega Narva all juhtunud katastroofist teada sai, oli ta täiesti löödud, ta jäi üksi tuppa ega lubanud sinna lasta kedagi.[2]

See oli nüüd temale ~~kindel~~ selge, et seekord oli kriips läbi tõmmatud tema suurtest lootustest pääseda Läänemere äärde. Ettevalmistused sõjakäiguks olid olnud hoolikad, oli tehtud, mis umbes aastane ettevalmistuse aeg lubas. Sõjakäik oli alustatud äärmise ettevaatlikkusega, nii et rootslased viimase momendini olid teadmatuses. Ka oli tsaari poolt kavatsetud Narva operatsioon kombineeritud tsaari liitlaste sõjalise tegevusega Rootsi vastu. Kuid tsaari kavatsuste ja ootuste vastaselt oli operatsiooni kestusel üks ja teine asjaolu tsaari kahjuks muutunud, taanlased olid sunnitud rahu tegema, Saksi kuningas jättis Riia piiramise, Karl ise tuli Liivimaale ja pöördus tema vastu.[3]

Ettevaatlik tsaar, nähtavasti, aimates katastroofi Narva all, lahkus sealt enne Karli ja tema väe saabumist. Vene väe lüüasaamine Narva all oli nähtavasti siiski suurem ja valusam, kui tsaar oskas seda aimata. Ta sai küll Narva alt mehed tagasi, kuid tõepoolest olid need aimult löödud väe riismed, tagasitulnud mehed olid kurnatud, vallatud paanikast, terve kõrgem väeülemus oli vangis, kahurid võitja kätte langenud ja sõjaväe meeleolu ja venelaste usk, et nad rootslastega võidelda võivad, oli kadunud.

---

1) Леръ, lk. 18.

2) Поневой, III, lk. 36.

3) lk.

Tema töövili näis olevat täiesti hävitatud. Mõni teine oleks selle koorma all kõikuma lõõnud, kuid Peeter ei kuulunud nende hulka.

Meie maa saatusele pole Narva lahingu mõju mitte nii ulatuv positiivses mõttes ja võib-olla mõjus ta kaudselt ka mõnevõrra koguni eba-positiivseltki ja nimelt seepärast, et ta võimaldas Karlile aastatekaupa viibida peajõududega Poolas, kuna Eesti- ja Liivimaa, jäädes kõrvalsõjaväljaks, allusid Šeremetjevi metsikule rüüstamisele. Et aga tsaar peale Narva õpetundi oli läinud nii ettevaatlikuks, et ta kuidagi ei usaldanud oma peavägesid vähemalt Põhja sõja esimestel aastatel viia Karli vastu Poolasse, kasutas ta neid ära nõrga kaitsega Eesti- ja Liivimaa ja Ingeri vastu. Muidugi oli teotsemine sellel sõjaväljal tsaarile seda meeldivam, et ta teda lähemale aitas tema püüdele pääseda Läänemere randa. Mõne aasta jooksul õnnestuski tal see nõrga vastupanu tõttu. Järelikult asjaolusid meie maa ajaloo seisukohalt hinnates, polnud Narva võidul, vaatamata sellele, et ta oli hiilgav taktiline saavutis, kuigi kestvaid tagajärgesid. Juba 1701.a. lõpul saavutasid venelased Erastvere juures Liivimaad kaitsevate Rootsi vägede üle võidu ja järgmisel aastal õnnestus Šeremetjevil saavutada juulikuus von Schlippenbachi üle täielikku otsustavat võitu Hummuli juures, mis kaasa tõi von Schlippenbachi juhatusel oleva väliväe kokkuvarisemise, millele järgnes hirmus rüüsteretk Liivimaa kesk- ja ida-osadesse. Kui venelased sama aasta sügisel ja järgmise aasta esimesel poolel vallutasid Ingeri ja laastasid 1703.aasta sügisel poole Eestimaast ja Liivimaa keskosi uuesti, oli loodud loomulik alus Tartu ja Narva vallutamiseks 1704.a., mis teostuski.

Sellega oli ring nagu uuesti käidud ja Narva võidu tagajärjed Eesti- ja Liivimaal ning Ingeris likvideeritud ja just tsaari kasuks. Kuid Narva lahingu kaasmõju perspektiivsemas ulatuses polnud veel mitte lõppenud, sest peasõjaväljal olid Rootsi sõjaväed ikka veel võidukad. Poolas õnnestus Karlil troonile upitada temale soovitud kandidaati, saksilasi ja venelasi Poolast ja Leedust välja suruda, kuningas Augustit Saksis järeleandmisele sundida ja Saksist võidukalt tagasitulles tsaarile lõpliku hoobi andmiseks suunduda Vene piiridesse, kuid õnnetu Poltava lahing lõpetas suureviisilise võimaluse Vene võimu tagasisurumiseks suurte ja geniaalsete kavatsuste kõrguselt. Rootsil ei õnnestunud pealetungiva Vene vastu luua tugevat barjääri Rootsiga liidus oleva Poola ja Ukraina iseseisvuse loomisega. Poltava lahinguga

kaotas Narva lahing viimase osa oma kaasmõjust Põhja sõja sündmuste kujunemisest Rootsi kasuks.

Sellegi peale vaatamata jääb Narva lahing kui niisugune Rootsi ja Soome sõjaväe kangelasteoks, olgugi et tal polnud mõju Põhja sõja lõpetavale rahule. Mälestis temast on jäänud kustumatult ajaloosse, nagu muustki suurest, mis samuti mõjuv ja võluv on olnud, kui hiilgav Rootsi võit Narva all, kuid millel ka sama vähe positiivseid tagajärjesid on olnud võitjale lõpparvete tegemisel, nagu Narva lahingul Uusi kaupunki rahutegemisel 1721.aastal - Põhja sõja seisukohast asjaolusid hinnates, ei saa ega võigi salata sedagi, et Narva lahingul oli Põhja sõja käigus suur tähtsus Rootsi jaoks; Narva all nõrgendati kauaks ajaks Vene sõjaväimu ja võeti sellelt tugevamaks operatsiooniks võimalus. Narva lahing oli see, mis Karlile niivõrra seljataguse idapoolt kindlustas, et Karl 1701.a. võis ette võtta sõjakäigu Saksi kuninga vastu, forsseerida Väina liini ja vallutada Kuramaad ning hiljemini 1702.a. kevadel suunduda Poolasse, kus kuningas Karl teotses aastateviisi kuningas Augusti troonilt äraajamise sihil.

Nüüd vaatleme, kuidas mõjusid Narva alused sündmused venelastele ja missugune huvi oli Lääne- Euroopas nende sündmuste vastu.

Üldse peeti Moskvas sündmusi Narva all silmas. Kuid et valitsus pidas piinlikult saladuses kõike seda, mis Narva all piiramise ajal toimus, siis oldi Moskvas Narva piiramise kestusel sündmuste üle Narva all teadmatuses. Austria saadik Pleyer arvas oma kirjas $\frac{23.}{12.}$13. septembril, et kui Moskvas kõik head teated äärmiselt üles puhutakse, siis püütavat igaviisi peita halbu.[1] Ja $\frac{6.dets.}{25.nov.}$26. novembril kirjutas ta jälle keisrile, et ta seni pole kirjutanud ja et see polevat mitte hooletuse pärast, vaid tõeline põhjus seisvat selles, et Vene sõjaväes Narva all olevat valjemini kui kunagi enne keelatud saata mingisuguseid teateid Moskvasse. Kui ohvitserid oma prouadele kirjutavat, siis tehtavat seda lahtiselt väheste ridadega ja seisvat nende kirjade sisu selles, et ohvitserid pärivat oma abikaasade tervise järele. Post sõjaväest jäävat 2 - 3 nädalani ära. Igasuguseid teateid peetavat enamikult kinni, laagrist ei lastavat ühtegi inimest Moskvasse peale mõnede

---

1) Pleyeri kiri keisrile, dat. Moskvas 12. sept. 1700.a. (vana kalendri järele), Устряловъ ,4,2, lk. 542.

küüdimeeste.[1] Nii ei saanud Pleyer kuni Narva lahinguni Narva alt mingisuguseid kindlamaid teateid. Alles $\frac{21.}{10.}$ 11. dets. võis ta teatada, et $\frac{17.}{6.}$ 17. detsembri ööl olevat mõned ohvitserid Narva alt laagrist tagasi tulnud, kuid Vene viisi järele polevat need muud midagi öelnud, kui et kõik olevat hästi, kuid vahepeal olevat rahva seas jutukohin, et piirajad Narva alt Rootsi abiväe poolt olevat ära aetud. Eelmise päeva ööl olevat ka tsaar ise saabunud 3 või 4 isikuga Moskvasse. Olevat kuulda, et Rootsi abivägedest olevat venelastel Narva all olnud küllalt teateid, et Šeremetjev olevat võidelnud õnnelikult Rootsi eelvägedega, kuid siis olevat üks liivimaalane (Gummert), tsaari armualune teadmata põhjustel Narva üle läinud, mille peale tsaar olevat järgmisel päeval kiiresti Rootsi alamaid ohvitsere saatnud Novgorodi, tsaar ise aga mõistliku nõuandmise peale, Rootsi abiväe tuleku puhul juhtuda võiva hädaohu eest Novgorodi läinud.[2]

Kirjas, mis ta kümme päeva hiljem kirjutas, ütleb ta, et kui ta üles kirjutaks inimeste järele, kes ise lahingus kuni viimase silmapilguni olnud, siis saavat sellest täis terve raamat, kuid ta kahtlevat siiski selles, kas ta midagi on teatanud (tõsiasjadest). Põhjus, miks üldse teateid Narva all polevat saadud, olevat see, et Novgorodist peale 60 - 90 verstani Moskvast olevat vahid üles seatud, et keegi teadetega Moskva ei saabuks. See olevat tarvilik, et kui venelastel sõjaväljal hästi ei lähe, et nad seda terve ilma eest varjavat.[3]

Kuigi ehk mõndagi Pleyeri teadet tuleb ettevaatlikkusega võtta, üldse näib aga see tõsiasjaoludele vastavat, et Narva sündmusi venelaste eest suures saladuses peeti ja haruldase hoolega püüti varjata ning et seda varjamist tehti võõra saadiku arvates otse silmapaistva agarusega, nii et tal tuli ikka ja ikka seda tõsiasja uuesti alla kriipsutada. Arusaadav aga, et peale hirmsat lüüasaamist Narva all tõsiasjad enam kuidagi ei võinud saladusse jääda ja et need tõsiasjad pidid rahva peale masendavalt mõjuma.

---

1) Pleyeri kiri keisrile, dat. 25. nov. 1700.a., Устряловъ, 4,2, lk. 544.

2) Pleyeri kiri kesirile, dat. Moskvas 10.dets. 1700.a. (vana kalendri järele), Устряловъ, 4,2, lk. 545-546.

3) Pleyeri kiri keisrile, dat. Moskvas 20.dets. 1700.a., Устряловъ, 4,2, lk. 547.

Tsaaril oli ka siis tähtis tähelepanu Narva all lüüasaamise tõelistelt põhjustelt mujale juhtida ja esitada mingi hoopis kõrvalise lüüasaamise põhjus. Tsaar ei võinud ju Vene rahva iseteadvust ja enese=usaldust sellega riivata, et üldsusele oleks seletatud, et Vene lüüa=saamise põhjuseks oli olnud Vene sõjaväe väikesem võitluskõlblikkus võr=reldes Rootsi sõjaväega, sellega oleks ju tsaar õõnestanud Vene laiema=tes rahvakihtides usku iseendasse, eriti Vene noores sõjaväes, mis tõe=liselt oli alles kujunemas. Et see oleks olnud äärmiselt hädaohtlik, see oli päevselge.

Lüüasaamise põhjusena taheti laialistele hulkadele lahingu käi=gu mõttes siiski täiesti mõjuta jäänud Gummerti ülemineku lugu alla kriipsutada, argument, mis eriti nii tõendav ikka on olnud laiade, eri=ti veel arenematute, masside silmis. Tsaar tegigi seda erilise teatraal=susega, ta laskis Moskvas Gummertile temale kuuluva maja ees seada üles kõrge võlla, kus üles poodi Gummerti kuju, millele Saksa ja Vene keeles oli ülestähendatud Gummerti süü.[1]

See tsaari poolt osavalt mõeldud teatrimäng Gummerti kuju võl=la tõmbamisega võis olla väga kaalukas abinõuks, et laiematele hulgade=le selgeks teha Narva all lüüasaamist.

Kuid kas võis see abinõu siiski olla piisav? Vaevalt küll. Seda enam et Narva alt tulid tagasi Vene sõjamehed, kes eriti Vene paremal tiival olid näinud Rootsi ja Soome sõduri mõõga üleolekut. Ja just see pidigi ka Vene lihtsõdurile, nii pime kui ka ta oli, mõnevõrra selgeks tegema, et Rootsi sõjavägi on parem kui Vene oma. Vene harimatu sõduri ja lihtrahva kujutlus võis ju enesekaitseks otsida veel mitmesuguseid muid vabandavaid põhjendusi Narva all lüüasaamises, mida ta teine kord vahest isegi vaevalt võis uskuda. Kuid siin tuleb lisandada, et ka needki väljamõeldud argumendid vaevalt võisid temalt võtta painajalikku teadmust, et rootslased on võitmatud. Vaevalt eksib Voltaire, kui ta ütleb, et venelased on uskunud (muidugi laiad massid), et neid on või=detud üleinimlikkude jõududega ja et rootslased on nõiad.[2]

Katastroof Narva all oli kainestavalt mõjunud Vene seltskon=nale, kes sõja alul näis liiga kergelt käsitanud olevat Rootsi sõda.[3]

---

1) Pleyeri kiri keisrile, dat. Moskvas 20.dets. 1700. a. Устряловъ, 4,2, lk. 551.

2) Voltaire, Histoire de Charles XII, lk. 50 - 51.

3) lk.

Hollandi esindaja Moskvas van der Hulst võis 31./20. 21. jaanuaril oma valitsusele teatada, et Vene suurnikud on temalt palju kordi küsinud, kas Hollandi saatkond saabub juba Moskvasse, et seal teotseda lepingute ja rahu sobitustega.[1]

Narva lahing leidis väga elavat tähelepanu ka Lääne- Euroopas, eriti just Kesk- Euroopas. Mitmel pool pandi Rootsi auks toime suuri auavaldusi ja pidustusi. Hamburgis oli rahvas avaldanud hoogsalt rõõmu Rootsi võidu puhul Narva all, samuti ka Pariisis. Ei jäänud tulemata ka mõned halenaljakadki juhtumused. Vene saadik Haagis Matvejev olevat, ette arvates, et venelased Narva vallutavad, tellinud ühelt insenerilt ilutulestiku, kuid pärast, kui Narva lahingust oli saabunud vastupidine teade, oli ta inseneriga, kellelt ta ilutulestiku tellinud, tülli sattunud. Selle ilutulestiku olevat pärast ära ostnud Rootsi saadik (Lilienroth), seda ära kasutades Rootsi kuninga auks.[2]

Muidugi teade oli Vene saadiku seisukoht Rootsi hiilgava võidu puhul tähtsamas Euroopa diplomaatilises keskuses, Haagis, äärmiselt piinlik. Ta püüdis igapidi Narva all lüüasaamise mõju vähendada, väites, et Rootsi võit Narva all polevatki nii suur olnud ja et venelased olevat vabatahtlikult Narva alt lahkunud. Nagu ametlikkudes teadaannetes Saksi ja Taani kuningatele tegi ka Matvejev tähtsa numbri Gummerti ülemineku loost, tehes äraandjaks ka Preobraženski polgu ülemat von Blumbergi ja nimelt et nad Rootsi poole üle minnes on rootslastele edasi andnud tähtsaid teateid. Lahingus olevat venelased kaotanud ainult 3,000 meest ja lõppeks Narva alt ära läinud külma pärast.[3]

Mitte parem polnud lugu Viinis. Vene saadik vürst Golitsõn kirjutas Viinist, et peaminister, krahv Kaunitz polevat tahtnud temaga kõnelda, ka teisi ei võivat mitte usaldada, - nad naervat ainult venelaste üle. Kui tema olevat Poola saadikuga olnud vaatamas ooperit "Taboriiti", on tema juurde tulnud Prantsuse saadik, kaasa

---

1) van der Hulsti kiri Hollandi valitsusele, dat. Moskvas 31.jaan. 1700.a. (uue kalendri järele), Петрановъ ,4,2, lk. 668.

2) Der Ausführlichen Lebens= Beschreibung Carl des XII. Anderer Theil. Frankfurt und Leipzig 1702, lk. 9 - 12.

3) Matvejevi memoriaal Hollandi valitsusele, dat. Haagis, 25. jaan. 1701.a. Livonica, fasc. VII, lk. 5.

tuues Rootsi saadikut. Prantsuse saadik olevat öelnud, et on tarvis sõlmida liitu Rootsi, Poola ja Vene vahel. Rootsi saadik olevat vastanud, et Rootsi kuningas olevat valmis sõlmima liitu Poolaga, kuid tsaariga ei soovivat ta rahu ega liitu ja olevat selle peale hakanud naerma. Neil olevat pidanud tüli tekkima, mille ära hoidnud Prantsuse saadik. Vene saadiku arvates oli tarvilik vaenlase üle võit, et tsaari prestiiži päästa terves Euroopas, nüüd aga naeravat Vene sõjavägede ja valitsemise üle.[1]

Viini kojas loeti avalikult teateid tsaari lüüasaamisest, Sofia uuesti valitsema hakkamisest ja tsaar Peetri põgenemisest väheste lähedal seisvate isikutega.[2]

Vene ja tsaari prestiižile väga suurt kahju tegid igasugused lendlehed, riimitud pamfletid jne., kus igapidi tsaari ja tema kindraleid püüti teha Euroopa silmis naeruväärseteks. Osalt olid need muidugi Rootsi algupärast, kuid ei puudunud ka mitmesugustest muudest Lääne-Euroopa algupäradest.[3]

Eriti kahjulikkudeks osutusid teated Narva all lüüasaamisest igasugustes tol ajal ilmuvates ajalehtedes, mille kaudu venelaste lüüasaamine sai teatavaks laiematelegi rahvakihtidele.1701.a. hakkas ilmuma Freistadtis (arvatavasti Sileesias) perioodiline ajaleht: „Geheime Brieffe, so zwischen curieusen Personen über notable Sachen der Staats und gelehrten Welt gewechselt worden, bestehend in Zwölf unterschiedenen Posten, über das Jahr 1701 nebenst einem vollkommenen Register." See ajaleht ilmas iga kuu. Mõned selles ajalehes ilmunud kirjad puudutasid Põhja sõda ja Narva lahingut , 20-mas kirjas (6. jaan. 1701.a.) kõneldi venelaste lüüasaamisest Narva all ja sellest, miks nad kunagi kindlat jalgealust ei saavat Liivimaal. Selles kirjas jutustati, kuidas enam kui 80,000 mehe suurune Vene vägi mitte ainult võimetuks ei osutunud tugevasti kindlustatud Narva vallutamiseks, vaid et see ka $\frac{30.}{19.}$ 20. novembril Rootsi kuninga poolt ootamata pealetungiga olevat lüüa saanud, kusjuures rootslased olevat suure

---

1) Устрялов ,IV,1,lk. 81; Brückner,lk. 369
2) Устрялов ,IV,1,lk. 81-82
3) Neid on ära trükitud ka Livonica's, (fasc. V,lk. 32 - 50). Rootsis ja muial Lääne-Euroopas Narva võidu puhul lõõdud rahade üle vaata Nordbergi (I,lk. 228 - 234).

saagi saanud. See võit olevat seda tähelepanuväärsem, et vangilangenud ülemused polevat olnud mitte ainult venelased, vaid pärit paljudest teistest vahvuse poolest tuntud rahvastest. Tähendati ka, et Jumal ise olevat määranud Vene riigile piiri, et see on õiglane ja et Liivimaa (muidugi kaasa arvatud ka Eestimaa) ei võivat kuuluda Moskva alla, sest kõigist jõupingutusist hoolimata polevat venelased 200 aasta jooksul suutnud siin saada jalatäitki maad.[1]

22. kirjas (9.jaan. 1701.a.) leiti Narva piiramises ja vabastamises palju sarnasust Viini piiramisega türklaste poolt ja et rootslaste võit Narva all kristlastele olevat tähtsam kui ~~rendе~~ võit Viini all. Selles kirjas seletati, et Türgi vägi olevat koostunud üksnes türklastest, mispärast teda olevat kerge olnud võita, kuna Vene sõjaväes olevat ülemohvitseride ks olnud välismaalased, kes sõjas osavad, ka olevat Türgi väel Viini all puudunud kindlustatud liin, kuna aga venelastel Narva all olevat olnud tugev kindlustatud liin. Türklasi olevat olnud Viini all 200,000, venelasi Narva all 80,000 , kristlasi Viini all enam kui 60,000 , rootslasi Narva all mitte enam kui 25,000. Viini all olevat kristlased vallutanud peaaegu terve Türgi laagri ja türklased põgenema ajanud, Narva all polevat rootslased saanud saagiks mitte üksnes kõike seda, mis on olnud Vene laagris, vaid peale selle olevat vangi langenud kõik kindralid, enamik ülem- ja allohvitseridest ja peaaegu terve sõjaväe ja kohal enam kui 20,000 meest surmanud.[2]

Sama ajalehe 24. kirjas (12.jaan. 1701.a.) kõneldi sellest, et olevat väga tähtis, missugused kindralid valitsejal on, pidades nimelt hertsog de Croy'd õnnetuks kindraliks, samuti seletati ka, et sõjal peavad olema vabandatavad põhjused ja et tulevat pidada suureks tarkuseks, et Karl ise olevat Narva vabastamisest osa võtnud. Selles kirjas pöörati tähelepanu ka sellele, et Rootsi võit Narva all oli täielik, et Narva alla jäi Vene sõjaväe parem osa.ja ~~et~~ edaspidi, kui tahetakse kujutada õnnetut piiramist, et siis nimetatakse teda Narva piiramiseks ja et lüüasaamist kõneldatakse nii, et temaga juhtus samuti kui venelasega Narva all.[3]

---

1) Ф. Вилбергъ, Русскій Архивъ 1896, книга первая, lk. 6-8.
2) " " " " " " " " 8-10.
3) " " " " " " " " 10-12.

Kuid juba 33. kirjas (24. jaan. 1701.a.) leiti, et võiduga Narva all sõda veel ei lõpe ja et Liivimaa veel saab arvurikaste veristе vaatemängude teatriks ja et teda üleupputatavat määratu suure tatarlaste ja teiste rahvaste hulkadega. 1)

Üsna huvitav on 56.kiri, kus seletatakse, et venelased poliitilistel põhjustel peitvat oma suuri kaotusi Narva all. Kirja kirjutaja arvates olevat see neile veel häbistavam, et nad ilma et palju inimesi oleksid kaotanud, maha jättes laagrit ja kui viletsad argpüksid lasksid hävitada oma ja tsaari reputatsiooni, seda enam, et rootslaste poolt vandega kinnitatavat, et rootslasi, kes vallutanud Vene laagri, polevat enam olnud kui 9,000 meest; enam kui 80,000 mehe suurune Moskva sõjavägi olevat asetsenud vahvate välismaalastest ohvitseride juhatusel kindlustatud laagris, silla hävitamine olevat neilt võtnud võimaluse põgenemiseks ja nad olevat lasknud ennast lüüa ja vangi võtta 9,000 meest, ta ei võivat sellest aru saada, kuidas moskvalased, ilma et neil sellest häbi oleks, võivat kinnitada, et neil polevat langenud enam kui 4,000 meest, kuna ka rootslased pidavat oma kaotust kuni 3,000 mehe suuruseks. 2)

Tähelepandav on see, et samas kirjas ära märgitakse asjaolu, et katoliku vaimulikud kadestavat hiilgavat rootslaste võitu, mille üle olevat saadud teade Regensburgist. Autori arvates olevat selle põhjuseks kas vaen protestandi usu vastu või vana vaen Saksa (30-a aastase) sõja ajast. Mõni päev tagasi olevat Regensburki ilmunud üks frantsiskaani munk, kes olevat püüdnud avalikult seletada, et kui rootslased oleksid olnud ausad inimesed, siis poleks nad pidanud moskvalastele peale tungima selja tagant, vaid ~~et nad~~ oleksid pidanud kui ausad soldatid avalikult võitlema ja et talupoeg, kes kuninga olevat Vene laagrile selja taha viinud, polevat olnud mitte inimene vaid kehastunud saatan, kes rootslasi olevat venelaste peale viinud. Edasi on toodud sama kirja kaasas palve milles palutakse Jumala Emalt abi Brandenburgi kerberuste ja Inglise mitte-kristlaste vastu. 3)

---

1) Бычковъ, Русскій Архивъ 1896, книга первая, lk. 12-13.
2) " " " " " " " 15.
3) " " " " " " " 15.

Huvitav on see asjaolu, et 162. kirjas (20.juulist 1701.a.) on avaldatud arvamus, et rootslased sel aastal saavat peale tungima Poola (Saksi) kuningale ja Vene vastu end defensiivselt ülal pidama, kuna kuningas August pidavat teotsema defensiivselt. Sellele arvamusele viib autori see asjaolu, et Rootsi kuningas olevat tugevam Poola (Saksi) kuningast ja et ta pidavat tagasi vallutama kaotatu enne kui teha vallutusretkesi Moskva maa- alale. Moskva saavat aga oma jõudude üleoleku ja selle tõttu, et ta soovib taastada oma reputatsiooni, teotsema offensiivselt. Olevat siis ka küsimus, kas mitte rootslased ei saavat teotsema, nagu eelmiselgi aastal, soodsatel tingimustel ja olude sunnil moskvalaste vastu, kuigi need aimult tugevamad oleksid.[1]

Nagu äsjaavaldatud kirjadest näha, tunti Narva lahingu vastu suurt huvi. Käesolevad kirjad on nähtavasti pärit protestantlikkudest ringkondadest (Sileesias), See ringkond suhtus Rootsi võidusse heatahtlikult, kuna teiselt poolt katoliiklikes ringkonnis, nagu mainitud ajalehe viimatinimetatud kirjast näha, suhtuti Rootsi võidusse Narva all vaenulikult.

Kuna mainitud ajalehe esimesed kirjad olid ilmunud detsembrikuu lõpul ja jaanuarikuu alul (vana kalendri järele), põhinesid nad nähtavasti peamiselt Rootsi allikatest saadud andmetel, kuigi ei puudunud ka andmed mitmesugusest muust algupärast. Venelased polnud veel suutnud esineda vastuseletustega. See toimus alles jaanuarikuus. Kõige pealt tuli teotseda Vene ja tsaari reputatsiooni säilitamiseks Vene diplomaatidel. Rootsi diplomaadid ei jätnud muidugi kasutamata juhust, et tähtsat ja suurt võitu Narva all oma riigi huvides Lääne-Euroopa tähtsates poliitilistes ja diplomaatilistes keskustes ära kasutada.

Seda oli teinud ka üks parimatest Rootsi välisesindajatest - Lilieroth Haagis, millele vastuseletusega esines tsaari saadik Haagis Matvejev[2] memoriaaliga. Kuid Rootsi diplomaatidel ja agentidel oli hõlpus vastuseletusi anda Vene diplomaatide seletustele, samuti ka Vene ametlikke teadaandeid ümber lükata ja sagedasti muutusid asjaolud sel teel venelastele veel piinlikumaks. Vahepeal olid ju nähtavasti Rootsi diplomaatilised esindajad jne. suutnud tõendada, et

1) Вилдорг, Русский Архив 1896, Книга первая, lk. 17 - 18
2) Livonica, fasc. VII lk. 3 - 6.

rootslasi Narva all polnud mitte 20,000 vaid kõige enam 9,000 meest, k kuna venelaste arv jäi, nagu näha Karl XII ajalugudest, mis Lääne-Euroopas ilmusid XVIII sajandil, 80,000 mehele püsima, nagu seda oli maininud Rootsi ametlik teadaannegi, mis andis veel enam põhjust venelaste sõjalisi võimeid alahinnata.

Lugematu hulk igasuguseid teadaandeid, memoriaale, lendlehti ja ajalehtedes ilmunud teateid jäid tähtsal määral põhjaks, mille najal konstrueerus Narva lahingu pilt XVIII sajandi esimesel poolel ja osalt hiljeminigi ilmunud Karl XII ajalugudes. Karl XII vaimustus ja imestus mõjus mäga tähtsalt sellele kaasa.

Igatahes näib peale Narva lahingut Euroopa avalik arvamus kujunenud olevat üldiselt Rootsi kasuks. Seda momenti kasutasid Rootsi diplomaadid, kaasa mõjusid igasugused trükisõnavahendid, ka muidugi Rootsi suurvõimu kõrge prestiiž ja Euroopa avaliku arvamuse põlastav vaade Moskooviale kui barbaaride maale ja Narva võit oli uuesti Euroopa avalikku arvamist selles usus kinnitanud. Rootsile õnneks tutvusid tõsi olukordadega Narva all ka kaks Lääne-Euroopa tähtsama riigi diplomaati - Prantsuse saadik Guiscard[1] ja keisri saadik krahv Weltz.

Põhja sõja esimesel aastal idast ähvardavad hädaohud olid kuningas Karli sõjategevusega ajutiselt meie maast eemale peletatud, et paremal ja soodsamal võimalusel uuesti korduda ja maale suurt õnnetust kaasa tuua. Liivimaalt oli see tume vari lähtunud, mis aitas Põhja-Euroopas poliitilist õhkkonda laastava sõjamõlluni viia. Põhja sõja sepitsemine kuulub Johann Reinhold Patkuli peaelutöö hulka. Patkuli vaim lehvib verisemate sündmuste kohal, mis meie maad puudutanud sajandide jooksul. Patkul oli aitanud kaasa tsaar Peetri vallutusihadele, olgugi, et see sugugi polnud tema kavatsusis, sest tema siht Põhja sõda kõkkele süüdates oli luua laialise omavalitsusega aadlivabariiki Saksi kuninga Augusti ja tema järglaste protektoraadi all. Need vaimud ja varjud, mis Patkul Liivimaa aadli võimu säilitamiseks välja kutsus, olid tugevamad kui tema kavatsused. Juba sõja esimeste sammude astumisel ei tunnustanud tsaar Peeter neid piire, mis Patkul ja August 1699.a. sõlmitud lepinguga olid pannud. Ainult äärmise hä-

---

1) Fryxell, 21, lk. 114 - 115.

dasunnil andis Peeter lubaduse Narva vallutamise järel enam mitte üht jalatäit maad Eesti- ja Liivimaal vallutada. Põhja sõja keerises jäi Patkuli ideaal, moodustada Eesti- ja Liivimaast aadlivabariik, teostumata, ka tema ise oli sunnitud kuningas Augusti teenistusest üle minema tsaari teenistusse ja lõppeks aitas Põhja sõda ka tema enese lõppu kaasa tuua. Sümptomaatiline on seegi, et juba Põhja sõja esimesel aastal Narva piiramise ajal tarvitati tsaar Peetri poolt lubadust mõisu redutseerida, et seega Narva garnisoni vastupanuvõimet vähendada (nagu teada kasutati seda lubadust uuesti 1709.a. ja 1710.aastal). Põhja sõja esimese aasta mõllust tõuseb esile ka Rootsi ülejooksiku rittmeister Bauer, pärastine Vene kindral, kes 1708.a. kevadel hirmsasti laastas Liivimaa kagu- ja keskosasid ja kes 1710.a. piiras Tallinna ja kellega nähtavasti oli salasidemeid Tallinna piiramise ajal Diedrich Friedrich Patkulil. See oli see sama Patkul, kes venelaste kätte oli sattunud kokkupõrkes Purtse juures ja kellelt venelased said kindlamad teateid Narvale lähenevate Rootsi vägede üle. Järelikult on Põhja sõja algus seotud Patkuli nimelise isekuga. Samuti ka Põhja sõja tegelik lõpp meie maal.

Narva piiramine, eriti aga Narva lahing, jäävad meie ajaloos sündmusteks, mis tolle aja inimeste meeleolu tõstmiseks tugevasti kaasa mõjusid. Kui veel siia juurde arvata von Schlippenbachi võitu 1701.a Kasaritsa ja Rõuge juures, ei leia meie midagi Põhja sõja ajalt meie maal, mis tolle aja inimestesse oleks võinud mõjuda meelt ülendavalt.

Lõplikus kokkuvõttes peame konstateerima, et Narva piiramine ja lahing kuuluvad meie sõjaajaloo suurimate saavutiste hulka ja et see suur tähelepanu, mis neile sündmustele osutatud, pole olnud sugugi põhjendamata, kuigi sündmuste käiku Narva all 1700.a. pole valgustatud mitte alati küllalt asjalikult.

Tõestav protokoll.

Käesolevas toimikus on 313 (kolmsada kolmteistkümmend) nummerdatud lehte.

10. nov. 53.

L. Kaljurze
TRÜ Ajhüri korrastaja